

МИРМУҲСИН

ИЛДИЗЛАР ВА ЯПРОҚЛАР

Р о м а н

Тошкент
Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1989

Ў32
M53

M $\frac{4702620201-43}{M352(04)-89}$ 8-89

ISBN 5-635-00274-9

БИРИНЧИ ҚИСМ

I

БЕМАВРИД ЁМҒИР

Ҳавонинг авзойи бузилиб, Кўҳитанг, Бойсун тоғлари оша шитоб билан сузиб келаётган қорамтир булутлар кўк юзини қоплай бошлади. Дарғазаб булутлар гўё яраланган йўлбарсдек панжаларини кериб, осмондан пастга тикилар, тўс-тўполон кўтариб водийдаги барча ишларни уч пул қилмоқчи бўларди. Шу долзарб кунларда ишқилиб табиат бир ўйин кўрсатмаса яхши эди-да, дерди кексалар. Кучли шамол тўзон кўтариб, далалар узра гувиллар, дов-дарахтлар бошини эгар, рўмолларни учириб, чиябўридек этаклардан тишлаб тортарди. Шамол аралаш битта-яримта совуқ томчилар ҳам қизиган, чўғ танларга тушиб «жазз» этиб буғлангандай бўларди...

Кечга яқин ёмғир япроқларга урилиб, тинимсиз шитирлаш бошланди. Чакмоқ чақиб, момақалди роқ гумбурлади. Ҳаво босимининг оғирлашгани ёш-ялангларга сезилмаса ҳам кечадан бошлабоқ кексаларни илондек бўғиб, азоб берарди. Қизгин терим кунларида далаларда ишлаётган кишиларнинг осмон қош-қовоғига қарашга вақти йўқ: қош устида қурум, лаблар чатнаб, бармоқлар ёрилган, ёноқлар анор, қўл қўлга тегмасди... Пахта ҳамма нарсадан муҳим, жон бериб бўлса ҳам пахта териш керак, бу ишда тўсқинлик қилганлар — душман, дерди баъзи раҳбарлар.

Ёмғир ҳаммани шошириб қўйди. Олис-олисларда терим машиналари ҳам вағиллаб, ғўзаларнинг чангини чиқариб, шопирарди. Пешоналар тангилган, энглар шимарилган, нигоҳлар лўппи пахтада.

Бу кунларда шаҳарликларнинг ҳам кўзи маълумотда — Ўзбекистон кунига икки, икки ярим фоиз пахта бераётгани қалбларга қувонч соларди. Ўзбеклар ичида пахта ишига алоқам йўқ, дейдиган одам топилмайди. Далаларда бўлса, одатдагидек: «Ҳа, бўл! Ҳа, бўл!» авж олган, бригадирларнинг бош қашишга қўли тегмайди. Шундай долзарб кунларда табиатнинг бу ўйини қимматга тушиши ҳаммага маълум. Хўжақўрсинга далага чиқиб қолган, шимининг тахи бузилмайдиган, машинасидан сал нарироқ

бормайдиган вакилларга ҳам ва бошқа казо-казоларга ҳам ортиқча илтифот йўқ.

Эртасига эрта билан ҳам ёмғир яна авж қилди. Табиатнинг бу ҳазили пахтакорнинг кўкрагидан итариб, уйларга қамади. Ҳатто яктаги шалаббо, кўкси очик Ҳақназар ота, етим кўзидек бўзлаб дала кезиб юрган шопмўйловли бригадир Кўчқорвой акаю оёғига кирза этик кийиб юрадиган раиса Ҳанифа Бегимқулова ҳам ноилож уйга тиқилди. Мени ол, деб талпиниб турган лўппи пахталар бўкиб, чаноқларда осилиб қолди. Ҳамманинг кўзи осмонда — дарғазаб қорамтир булутлар тинмай куяр, далаларингни савалайман, дабдала қиламан, дегандек бўларди. Кучи етмай лол қолган одамлар тишини-тишига кўйиб, хонаки ишлар билан машғул, аммо кексалар: «Бу ҳам эгамнинг хоҳиши», деб юракка сабр, тасалли солишдан бўлак иложлари йўқ эди.

Дағдаға икки кунга чўзилди. Учинчи кун булутларнинг чоки сўкилиб, Бойсун тоғлари тепасида осмон кўрина бошлади. Дарғазаб «дев» бўлак-бўлак бўлиб, Боботоғ томон, ундан Кофирнихон даралари томон сурилиб кетди. Куннинг ўрталарига бориб, Шўрчи, Термиз осмони ҳам чарақлаб очилди. Сурхонликларнинг айтишича, Шаҳрисабз далаларида ҳам тоза ёмғир кўйибди. Кеча Қаршида ёмғир ёққан бўлса, эртасигаёқ Деновга келади. Сирдарё бўйида ҳам шундай, бугун Тошкентда ёғса, эртага Фарғонаю Наманганга ўтади. Ховоснинг физгизони Термизда бўлишлигини сурхонликлар яхши билишади. Бу томонларда «афғон шамоли» деган бир дардисар ҳам бор... У асли Афғонистондан эмас, синоптикларнинг маълумотича, Урал, Ғарбий Сибирь кенгликларидан келаётган совуқ ҳаво оқими Ўрта Осиё тупроғига бостириб кирганда жануби-шарқий тоғлар унинг йўналишига тўсқинлик қилар эмиш. Натижада бу ҳаво оқими Ҳисор тоғи тизмасини айланиб ўтишга мажбур бўлар экан. Шамол бир томондан совуқ ҳаво оқимининг келиши, иккинчи томондан жануби-ғарбдан эсувчи иссиқ ҳавонинг қисилишидан ҳосил бўлади. У Амударё устидан ўтиб, Афғонистондан келаётгандай бўлиб кўринар экан. «Афғон шамоли» иссиқ ва курук, кучли чанг-тўзон кўтаради. Ҳаво намлигини кескин камайтириб юборади. Шу сабабли киши унинг ёқимсиз таъсиридан ўзини нохуш сезиб, асаблар қақшайди. Айниқса Термизда бу ёқимсиз шамол йил давомида қирқ кундан етмиш кунгача эсиб туриши қадимдан маълум. Табиийки, шамол кишлоқ хўжалигига зарар келтирмасдан қолмайди. Айниқса, ёз ойларида эсиб қолса, ўзи билан бирга жа-

зирама иссиқда тобланган қум ва чангларни учириб келади, ғўзаларни пайҳон қилади. Куз, қиш ойларида у ернинг устки қатламини қотиради, ҳаво кескин совийди. Лекин чигирткалар бўрони узоқ Африкадан эмас, Саланг тоғи этаклари, Балх атрофидаги даштлардан келади. Улар Амударё устидан қора булутдек ёпирилиб ўтиб, Сурхон далаларидаги зироатни қуритади. Бу офатдан афғон халқи ҳам катта зарар кўради. Балх, Мозори Шариф, Қалъайи Зол, Тошқўрғон, Қундуз, Сурхоб ва ҳатто Шибирғон, Чуқур Гузар томонлардаги деҳқонлар ҳам ундан безор. Афғонистондаги пахта экадиган халқ ҳам асосан ўзбеклар, тожиклар, туркману паштунлар...

Бемаврид ёмғир, иқлимимиз табиатининг шундай инжиқликлари пахтакорларга қимматга тушади. Тундрада темир йўл ётқизиб, заводу шаҳар кураётганлар, қозоқ кенгликларидаги чорвадорлар ва ҳатто куз намгарчиликларию ёзги қурғоқчиликлардан юрак олдирган ғаллакорлар ҳам ўзбеклар каби зада бўлган эмас. Ҳа, Шимолий кутбдан келган совуқ оқим ёки Атлантик океан оша сузиб келган нортуялар карвонидай булутлар Олой, Боботоғ, Кўхитанг ва Чимён тоғлари устига келганда индамай ўтиб кетмайди. Самарқанд нонидек қизариб пишган ўзбек замини юзига андак сув пуркаши керак бўлиб қоладими, ишкилиб, булутлар бир қилиқ қилмай ўтиб кетолмайдилар! Ҳой, ноинсоф, айна терим кунларида шу «хунаринг»ни сал нарироққа, ёмғирталаб чўлу саҳролар устига бориб қилсанг бўлмайдим, дейдиган кимса йўқ! Денгизлар устида шалвираб, ҳўл латта бўлиб учган паға булутлар икки дарё оралиғидаги ўзбек ери тепасига келганда дам қантарилган отдек кишнаб, дам ҳанги бўлиб бақириб, қилиқ қилгани-қилган! Қани энди Ҳақназар ота қўлига каттакон гавронини олиб, бу қутурган булутларнинг гарданига уриб ҳайдасаю улар қулонлардек гала-гала бўлиб қочсалар...

* * *

Бугун учинчи октябрь. Эрта билан далага чиққан киши шарқи-жануб осмонида уч кунлик ҳилол чексиз денгиздаги олтин қайиқчага ўхшаб қалқиб турганини кўради. Ҳилол, ундан юқоридаги Зухро тўқ ложувард пардага олтин ҳал билан чизилган эскинча «нун» ў ҳарфига ўхшаб кетади. Тунда «Олтин қозиқ» атрофида мингларча юлдузлар йилтирайди, улар кенг далада қўл узатса етгудай яқин туюлади. «Етти қароқчи» Вахшивор тоғи чўққиларининг нариги томонига оғиб кетибди. Эрталаб салқин самарқандий насим юзларга урилар, ҳаво ниҳоятда то-

за — кечаги бемаврид ёмгирдан «жафо» чеккан теримчиларга мана мен, азизлар, мен борман, дегандек бўларди. Теримчилар наридан-бери нонушта қилиб, далага йўл олишди. Пайкаллар четдаги қатор тутлар учига офтоб тушиб ётибди. Ердан ҳовур кўтарилиб, ғўза устидаги ёмғир нами ғойиб бўлган. Терим машиналари кўринмайди, яна бирикки кунсиз улар пайкалга туша олмайди. Пахтазорга сочилган теримчиларнинг қўли қўлига тегмасди. Бу ерда экиладиган ингичка толали ипак пахтанинг иши анча мушкул. У оқ пахтага ўхшаб кўпчиб, чаноғида лўппи бўлиб осилиб турмайди. У, ўз баҳосини билгандай, «серноз», машаққатли, ўзига ғоятда бино қўйиб, кўпроқ парвариш талаб қилади. Қуёш ҳарорати мўл бўлиши керак, сувни ҳам кўпроқ ичади. Бошимда офтоб, оёғимда сув турсин, дейди. Культивацияни, қатор ораларини юмшатишни яхши кўради, аммо оёғи остида ўралашадиган ёввойи ўтларни ёқтирмайди. Шунинг учун ҳам бир куни мажлисда Кўчқорвой ака тилга эҳтиётсизлик қилиб: «Ипак пахтамыз сернозлиги, одамга иш орттириши билан Ҳанифахоннинг ёшлигига ўхшайди...» деган гап оғзидан чиқиб кетиб, балога қолай деган. Тил ўлгур бесуюк-да. «Бу дўлоб, совуқ одамга ҳазилни ким кўювди! Вой, мен нега серноз бўлар эканман! Танқид ҳам ўлсин, одамни бундай ҳақорат қиладиган бўлса? Менга нима қипти! Ёшлигида... эмиш! Кўчқорвой ака «опа», деб юрганида ҳам индамаган эдим, энди «ача», дея қолсин! У кишининг қизлари тенги бўлсаму!..» — деб гармдоридек кизариб, қаттиқ хафа бўлган эди. Ўшанда Ҳакназар ота: «Ҳой, Кўчқорвой, ўйлаб гапириш керак! Ҳар қалай Ҳанифа ўттиз йил илгариги жамалаксоч Ҳанифа эмас, Ҳанифа Бегимкулова! Раисамиз! Унинг обрўси — бизнинг обрўйимиз!» — деган. Ўсал бўлиб, пешонасини қашлаб қолган Кўчқорвой: «Мен у маънода гапирганим йўқ, бу маънода гапирган эдим...» деб кўзини лўқ қилиб ўтираверди. Ҳакназар ота бўлса, қай маънода гапирсанг ҳам ўйлаб гапиргин, ука. Ораларинг бузилишини пойлаб юрадиганлар бор. Иш қилмай тили билан юрадиганлар бор... Шундан буён «ипак пахта» сўзи айтилса, Кўчқорвойнинг кўз олдида Ҳанифа Бегимкулова пайдо бўлади. Бу гап Термизга ҳам етиб борибди. Термизга етгач, Тошкентга етди, деб ҳисоблайверинг. Ипак пахта билан Ҳанифа Бегимкуловани муқояса қилиш, агар бундай гап Фарғона томонларда бўлганида албатта, пайровга — аскияга айланиб кетарди. Фарғона томонларда «асбоб-ускуна» сўзини айтиб бўлмаса! Сурхонга кўчиб келган фарғоналиклар ичида баъзан аския бўлиб туради. Шаҳардан

чикқан хашаки бир лектор ҳам бу гапни беҳосдан айтиб юбориб (унинг калласига қаёқдан келди экан!), бригадир билан раис орасини анча бузиб кетган эди...

Ёмғирдан кейин ҳавонинг чарақлаб очилиб кетгани хуфтон дилларни равшан этди — Сурхон водийсида деҳқонларнинг яна қўли-қўлига тегмай колди. Фурсатни бой бермаслик учун бошқа унча-мунча ишларни орқага ташлаб, пахта учун қаттиқ жанг бошланди. Афғон шамоли ҳам тўсатдан пайдо бўлиб, ҳаммаёкнинг тўс-тўполонини чиқариб кетмаслиги учун отни қамчилаш керак! Ёшу қари — барча, мактаб ўқувчилари, студентлар, ўқитувчилар — ҳамма-ҳамма далада. Ёмғирдан кейин пахтазор бодрокдек оппоқ очилган, терган сари тергингиз келарди. Терим палласининг ўз файзу завқи бор, буни пахтакорлар биледи. Теримга бир тушиб олгандан кейин қандай қилиб кеч бўлганини киши пайқамай қолади.

Худди шундай, ишнинг авжида, тушликка яқин узокдан келаётган уч кишига теримчиларнинг кўзи тушди. Уларнинг бири бригада бошлиғи шопмўйловли Кўчқорвой ака, иккинчи ва учинчи кишини узокдан таниб бўлмас эди. Улар анча яқинлашгач, бошида сомон шляпа, костюм-шим кийган, ёқаси очик, ўрта бўйли, зиёлинамо бир одам хирмон ёнига келиб, теримчиларга қаради: «Хорманглар!» Учинчи киши баланд бўйли, тахминан ўттиз беш ёшлардаги рус кишиси бўлиб, у ҳам «хорманглар, бор бўлинглар!» сўзини ўзбекча гапирди. Шу атрофдаги қизлар бош кўтариб, уларга салом беришди. Шу лаҳза қаёқдан-дир пайдо бўлган, кўзлари олма-кесак териб турган фотоаппаратли новча йигит ҳам Кўчқорвой акалар ёнига келди. Тарозибон, прицеп-машиналарга пахта уювчи киши, шофёр ҳам улар билан қўл беришиб, ҳол-аҳвол сўрашди. Сомон шляпа кийган кишини қизлар дафъатан бир қарашда мухбир бўлса керак, деб ўйлашган эди. Чунки, кейинги пайтларда Кўчқорвой ака газетада мақталиб, фотосурати чиққандан буён у фотоаппаратни кўрса унга рўпара бўлгиси келаверарди. Ўша кезларда кўп танишбиллишлар орасида: «Бир гап борки, Тошкентда чиқадиغان катта газетада Кўчқорвой аканинг сурати чиқди. Бу бекорга эмас. Эҳтимол, яна катгароқ орден олар, эҳтимол, қахрамон бўлар, эҳтимол депутат, эҳтимол, эҳтимол...» деган гаплар тарқалганди. Ҳар қалай, газета-журналда сурат чиқиши яхшиликдан белги, ҳамманинг ҳам сурати чиқаверармиди! Шундоқ, бир қошиқ сув билан ютиб юборса бўладиган Куралайкўзнинг сурати чиққани йўқ. Лекин ойтовоқдек Нортोजининг сурати ҳар йили иккинчи-уч марта

босилади. Москвада ҳам чиққан. Бу ҳам омадга қарайди, бўлмаса Нафиса билан Чиннихол Нортажидан кам ишлайдими? Яна бунинг устига, Нортажи чаккасидаги ғажани, ёноғидаги сунъий кўк холини кўз-кўз қилиб суратга тушади. Бу аҳволга ўлай дейсизми, кулай дейсизми? Ҳанифахоннинг жигар-бағри куйиб кетади. У шунча фотомухбирларнинг нишабини ўзига оғдирса ҳам бўлмайди. «Опажон, сиз раисасиз, бизларга бевосита ишлаётганларнинг суратини олиб келинг, деб топшириқ берилган... Ўзингизга эсдаликка олиб беришим мумкин». Бу гап Ҳанифани бўшаштириб, тарвузини қўлтигидан туширарди. Лекин Қўчқорвой ака мана шундоқ пайтлардан фойдаланиб, ўзининг ҳам, бригададаги илғорларнинг ҳам суратини олдириб қоларди.

Икки меҳмон теримчилар билан ҳол-аҳвол сўрашиб олгач, ким қанча тараётгани, илғорлик кимнинг қўлида экани билан қизиқди. Табелчи йигит қизил кўйлагининг устидан нимча кийиб, сочини чамбар қилиб олган кизни кўрсатди. «Эрталабдан-кечгача саксон килодан юз элликка олиб боради. Ҳозирча энг илғори шу!» Меҳмонлар ялт этиб юз қадамча нарида кўли кўлига тегмай пахта тараётган кизга қарашди.

— Оти нима? — Қўчқорвой ака табелчидан сўради.

— Онахон...

— Ҳей, Онахон қизим, бу ёққа кел! — Қўчқорвой ака овозининг борича чақирди.

Қиз этаги тўлиб, оғирлик қилаётган пахтани хирмонга тўкишни мўлжаллаб турган эди. Катталар чақираётганини кўриб, қатор жўякларни кесиб, улар ёнига келди. Шу атрофдаги бошқа қизлар ҳам бригадир атрофини ўрай бошлади. Сомон шляпали одам рўпарасига келган қорача, кўзлари ёниб турган қизга қўл узатиб, у билан омонлашди:

— Кунига юз элликка етказётган экансиз, маладес! — Онахон меҳмоннинг тили чучукроқ экани, «с» ни яхши айтолмаслигини сизди.

— Унчалик эмас...

— Қизим, бу киши ўртоқ Жўрақулов, бу киши ўртоқ Светков бўладилар (у «Ц» ҳарфини яхши айтолмасди), — лукма ташлади Қўчқорвой ака, — райкомнинг биринчи секретари, Иван Петрович иккинчи секретарь бўладилар. Раҳбарларимиз, — мактаб болалари, айниқса, юқори синф ўқувчилари сал-пал шаддодроқ бўлишини билгани учун тагин бирон ноқулай гап айтиб юбормасин, деб ўйлади у. Лекин қизлар жим туришди.

— Нечанчи синфда ўқийсиз? — бир муддатли сукутти бузиб Жўракулов сўради.

— Ўнинчига ўтдик. Лекин ҳали синфга кириб ўқиганимиз йўқ. Теримга олиб чиқиб кетишди.

— Ўқийсан, қизим, албатта, ўқийсан! — деди лукма ташлаб Кўчкорвой ака, — ҳали кўп ўқийсан. Терим ҳам ганимат...

— Биз ишдан қочмаймиз, лекин бу йил давлат имтиҳони бор! Бунинг устига, биз томондан институтга борганларнинг кўплари йиқилиб қайтиб келяпти! Жуда бўш ўқиганмиз...

Жўракулов ҳам, Цветков ҳам индамай туришди.

— Ўқиш сифати паст, айниқса математика, химия, тарих... Қишга бориб, дарс устига дарс! Буёғи нима бўлади? — қўшиб қўйди Онахон.

Кўзлари чакнаб турган қорача қизнинг кутилмаган бу гаплари Кўчкорвой акани эсанкиратиб қўйди. «Ана, айтмадимми, — деди у ўзига-ўзи. — Булар ёмон бўлиб кетган, буларнинг тили қиркиладиган! Булар райком олиб бораётган ишга зид гапиришади! Хато қилишяпти». Ҳозиргина ипакдек ечилиб, унинг кўзига олмос узукдек ярқираб кўринган «илғор» Онахон чақиртиканакка ўхшаб, оёғига порт этиб кирди. «Булар шунақа, буларнинг ёнига бекорга келдингиз, ўртоқ Жўракулов! Юринг, тезроқ кетайлик! Бу ерда тўхтамайлик!» — дегандек безовталанди. Табелчилик қилаётган муаллим йигитга хўмрайиб қараб қўйди. «Сенлар шунақа тарбия берасанларми?! Биринчи секретарь олдида одоб қани? Хонаси келмаса ҳам ҳамма нарсани гапиравериш керакми?! Пахта — муҳим масала! Ҳукуматнинг қарори бор. Болалар бунақа тутуриксиз гапларни айтаверса, охири нима бўлади?! Ўқиганинг билан барибир шу пахтазорга келасанлар-ку! Ҳанифа ҳам Тошкентда ўқиб, охири бу ерга келди, каёкка борардиларинг! Жўракулов ҳам, Светков ҳам, мен ҳам ўқиганмиз... Колхоз — бизнинг бор дунёмиз, бахтимиз, бойлигимиз. Бу ёшларнинг ақли киргунча бизлар адо бўладиганга ўхшаймиз», дерди ичида куйиб Кўчкорвой ака.

— Шунақа денг. Бир томондан гапингиз тўғри, — деди Жўракулов. — Дарҳақиқат, дўппимиз тор келганидан сизларни далага олиб чиқяпмиз. Иккиламчи, об-ҳаво шошириб қўймоқда. Машина яқин келажакда бизни бу қийинчиликлардан тамоман қутқаради. Унгача иложимиз йўқ... Тўғрими, Иван Петрович?

— Тўғри.

— Бошқа карталарниям кўрайлик, ўртоқ Жўракулов! —

деди Кўчқорвой ака гўё мактаб талабаларидан хафа бўлгандек. «Мен нодон бўлмасам, келиб-келиб секретарларни сенларнинг олдинга олиб келаманми», деди яна ичида.

— Сабр қилинг,— деди Жўрақулов унинг гапини бўлиб.

— Ўртоқ биринчи секретарь! Эҳтимол, биз билан бирга овқатланарсиз, Иван Петрович ҳам қарши бўлмаслар? — деди пахтасини хирмонга тўкатуриб Онахон. У гапириб, сўзамоллик қилаётгани сабабли бошқа қизлар жим туришарди. Бунинг устига, Онахон синфком.— Бизнинг овқатимиз ширин.

— Онахон, оппоқ қизим, бизни кутишяпти! Далада ҳали қиладиган ишларимиз кўп, отахонимиз ўртоқ Жўрақуловнинг яна бошқа борадиган жойлари ҳам бор. Ўз овқатингни ўзинг еявер! — деди секин, эшитилар-эшитилмас, кўзлари ола-кула бўлиб Кўчқорвой ака. «Отахонимиз» сўзи Ҳотам Жўрақуловга ёкмади, у бир ижирганиб кўйди.

— Ихтиёрингиз. Лекин бизларни деб келибсизлар, бизлар билан бирга овқатлансанглар яхши бўларди. Ана, занг урилди.

— Бўпти,— деди Жўрақулов,— сизлар билан бирга тушлик қиламиз. Нима дейсиз, Иван Петрович?

— Жуда соз.

— Мана бу яхши гап,— деди чақнаб шаддод Онахон.

— Уёқда дастурхон тайёрланган, ўртоқ Жўрақулов, Ҳанифахон хафа бўлади! У атайин сизларнинг келишингизга тайёргарлик кўрган. Бормасак бўлмайди! Юринг, кетдик!..— деди паст овоз билан хуноби ошган Кўчқорвой ака.

— Сабр қилинг! — деди Жўрақулов.

Шу лаҳза бир томонда қизлар чувиллашди, савол ва кулги, бир томонда дала шийпонида тайёрланган зиёфатнинг қолиб кетаётгани, жизиллаб пишаётган қабоблар ва бир томонда без бўлиб турган фотограф йигит Кўчқорвой аканинг бошини қотирган эди. У хотиржам, шошмай, секин иш қилишга ўрганган, бунака бизбизак чалиб, икки-уч томондан савол ёғилиб турганида ўзини йиғиб ололмай, бақрайиб қоларди. Худди шу пайт область газетасидан келган бояги новча мухбир Кўчқорвой акани саволга тута бошлади. Кўчқорвой ака бўлса, ёнидаги Жўрақуловдан хижолат бўлиб, мухбир йигитга қараб энтикарди:

— Укажон, шошманг, кейин... Э, билмайман!

— Фамилиянгиз нима эди? Шунинг айтишга фақат! Илтимос қиламан.

Кўчқорвой ака ўйланиб қолди. Умр бўйи унинг исми айтилиб келган эди. Беихтиёр ёнида турган қизил чит кўйлакли, жамалаксоч неварасига қаради: у саккизинчи синфда ўқирди.

— Памила нима эди?

— Рисолатхон Шермуҳаммадхўчаева...

— Э, жинни! Бу энангнинг памиласи-ку! Меники нима?!

— Сизники Шермуҳаммадхўчаев.

— Бундоқ дегин,— у ялт этиб мухбирга қаради,— бизники Шермуҳаммадхўчаев...

— Фамилянгизни эсдан чиқарса арзийдиган экан,— деди кулимсираб мухбир.— «Шеров», деб кўя қолсангиз бўлмайдами? Учта одамга бўлиб берса етадиган фамилия-я!

— Бўлмайди-да, ука! Бунинг устига «хўча»ни тушириб бўладими! Йўқ! Бу книжкага ёзилган. Бўлмайди!

Жўрақулов хахолаб кулиб юборди. Бошқалар ҳам унга кўшилишди.

— Ҳам бошингиз, ҳам қуйруғингиз билан шўнғийсиз-а, Кўчқорвой, ишингиз далигулига келган-да! Фамилияники унутибсизми, демак, иш жуда авжида. Бу даражага етиш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди.

— Иш кўп! Айниқса, мана бу бемаврид ёмғирдан кейин жуда иш кўпайиб кетди. Бош қашишга вақт йўқ. Памилиямизни ҳам эсдан чиқардик. Энди буни каранг, ака, шу тобда памила сўрайдами? Памила сўрашнинг ҳам вақти бор. Отдан яхшиси борми, осонгина, Кўчқорвой денг-қўйинг! — мухбир йигитга гап қотди,— укажон, бирпасдан кейин хув анови шийпонда гаплашамиз!..

— Хўп! — деди қарашлари лочиннамо мухбир мамнун,— мухарриримиз фамилияни аниқ ёзишни талаб қилдилар...

Онахон меҳмонларни хирмон ёнидаги брезент палосга таклиф этди. Шу муддат катта оқ бидонларда олиб келинган макарон шўрва алюминий товоқчаларга сузила бошлади. Бир ошпаз йигит енгини шимариб, дастлабки косаларни Жўрақулов билан Кўчқорвой акага, ундан кейин фотомухбирга, Кўчқорвой аканинг жажжи невараси олди-га қўйди. Кимдир бир даста ёғоч, алюмин қошиқларни пақирдаги сувга чайиб келди. Ҳали даладан яқингинада қилинган дефолиациянинг қўланса хиди келиб турарди. Жўрақулов Кўчқорвойга қаради: «Бутифос сепганмидиларинг?» «Ҳа!»— Жўрақулов осмонга қаради. (Унинг кўзига думидан сап-сарик тутун сочиб паст учган АН—2 самолётлари кўринди.) «Хабарим бор...» деб бошини сарак-сарак қилиб қўйди. Кўчқорвой ака миқ этмади: «Энг му-

ҳими пахта, планни бажарамиз, албатта, ўртоқ Жўракулов!»— деди шивирлаб. Аммо бу иш инсон саломатлигига зиён, кўплаб сариқ касал бўлиб ётганини, майда қушлар, жониворлар қирилиб кетганини, самолётдан заҳар сочишга қарши чиққанини эслади. Умум оқим, юқоридан бўлаётган топшириқни бажармаслиги асло мумкин эмас! Барг тушириш учун қўлланиладиган бутифос заҳарининг кучи мана бир ҳафтадан бери кетмабди. Ҳиди анқиб турибди... Уқлардек қизлар, қора-қура мактаб болалари машинадан қолган пахталарни теришмоқда... Ҳидга ҳам ўрганишиб кетибди. Жўракуловнинг ичи куярди. Юрагидан ўтаётган гапларни ҳеч кимга, ҳатто Қўчқорвой акага ҳам мутлақо сездирмас, чунки шусиз илож йўқ. Брезент палос устига чордана қурган райком секретари олдига газета ёзиб, нон, кўк пиёз, шиша банкачада майда туз ҳам кўйишди. Бир қиз каттакон чойгумни олиб келиб, пиёлалар ичидан чега-ланмаган, пахта гуллисини танлаб олиб обдан чайқаб, чой кўйиб райком секретарига узатди. Онахон ва яна бир-икки шаддод қиз атай секретарь ёнига келиб ўтиришди. Товоқдаги шўрвадан оз-моз мазут таъми сезиларди. Жўракулов бир коса макарон шўрвани пакқос туширди. Колхоз боғидаги шийпонда жиз-биз қилиниб, кабоблар, кул-кул товуклар эти пишаётгани, «ўлик ичса тирилиб кетадиган» серпиёз оқ шўрванинг қозонда билқ-билқ қайнаб тургани, арча хидли тандиркабоб бўйи Қўчқорвой ака димоғига етгандай бўлди. Начора, у райком секретарини ташлаб кетолмайди. Жўракулов теримчиларга берилаётган овқат сифатсизлигини айтади, деб турган эди, бундай бўлмади. Қизлар таомни иштаҳа билан ичишди. Ишлаган кишига макарон шўрва палов, кабоблардан минг чандон мазали туюлар экан.

Яна занг урилди. Қизлар ўринларидан туриб, наридан-бери ишга тушиб кетишди. Жўракулов, Цветков ва Қўчқорвой ака ҳам турдилар. Қўчқорвой ака бўлса «шум» қизлар олдидан тезроқ кетишни кўзлаб, Онахонга хайр ишорасини қилди. У Жўракуловга имо қилаётган эди, Онахон жиддий деди:

— Озгина пахта термайсизми, Ҳотам Жўракулович? Яхши саркардаларга ўхшаб, сиз ўз солдатларингиз билан бирга овқатланганингиз — олижаноблик... Ўртоқ Цветков ҳам кўшилларлар...

— Ҳа, албатта терамиз!— деди Жўракулов хахолаб,— макарон шўрвани бекорга ичиб кетаверамизми!

— Бизни қийнама, қизим, жон қизим,— деди ялиниб, бўғилиб Қўчқорвой ака,— кейин териб берамиз! Уёқда

зарур ишларимиз бор! Раисамиз кутиб колдилар. Гаплар эвида бўлсин, оппоқ қизим! Давлат иши билан юрган одамни бундақа чалғитмаслик керак!

— Йўк, бирга терамиз! — қаттиқ турди Онахон, — бу давлат иши бўлмай, нима? Агар бу фақат Ханифа Бегимкулованинг иши бўлганида аллақачон этагимизни қоқиб, даладан чиқиб кетган бўлардик. Ҳам ўқишдан колдириб, ҳам дори ичида пахта тердириш қаерда бор?! Қани, юринглар! Бари бир орденни биз эмас, сиз оласиз. Жиндак белингиз оғрисин!

Кўчқорвой аканинг ранги ўчиб, индамай колди.

Жўракуловнинг салобатли одам бўлишига қарамай, хушфезъллиги Онахонга ёқди. Макарон шўрвани ҳам у шунчаки кўнгил учун эмас, бошқалардек иштаҳа билан ичганини сезиб турарди. Унда қандайдир сохта расмиятчилик аломатлари сезилмасди. Онахон умрида биринчи марта шундай масъул раҳбар киши билан ёнма-ён туриб гаплашаётган эди. У шартакилик қилгани билан ичдан ҳаяжонланар, лекин буни сездирмасликка уринарди. Кўчқорвой акага ҳам «қалтис» гаплар гапириб юборганидан хижолатда эди.

— Терамиз, албатта, терамиз! — деди Жўракулов белига этак боғлаб, Цветков ҳам... — Ҳавонинг яхшилигини қаранг! Шундоқ ҳавода пахта теришнинг ўзи роҳат-ку! Қани, этакни олинг!

Иван Петрович Цветков 1940 йилда, Термизда, чеғарачи офицер, майор Петр Цветков оиласида дунёга келган. У, ўрта бўйли, оқ-сарик йигит бўлиб, киши кўзига доимо кулимсираб тургандай кўринади. Жўракулов уни Гагаринга ўхшатади, чеҳраси иссиқ, киришимлик, жажли чиққан вақтларда ҳам дарҳол ўзини қўлга оладиган, унинг оиласи маҳаллий халқдан кўп яхшиликлар кўргани сабаблими, маҳаллий ўзбек, тожик ва туркманларга алоҳида эътибор билан қарар, улуғ рус халқи вакили деган номга доғ туширмаслик учун имконияти борича одамларга ғамхўрлик қиларди. Ўзбек тилини яхши билар, озгина ургу — акцент билан бўлса ҳам эркин гаплашарди. «Ҳорманглар!», «Саломат бўлинглар!», «Ишлар қалай, уялиб қолмаймизми?» деган сўзларни жуда чиройли айтарди. Колхозларга борганида, уни «Цветков ака», деб аташар, «Сурхондарё областидаги райком секретарларининг хўрози мана шу Цветков...» деган гап эл ичида тарқалиб кетгани ҳеч кимга сир эмас. Москвада Цветковларни «Ўзбек руслари» деб, пахтага алоқадор, чорвароқ, меҳмондўсту тўнни ҳам қотириб киядиган кишилар деб тушунишар,

жануб иқлими — қирк-қирк беш даража иссиққа ҳам сурхонликлардек ўрганиб кетган, палов емаса соғиниб қоладиган, шафтоли билан анжирнинг сарасини истеъмол қиладиган, «пишган» деб сариқ-иситма қовун эмас, тўрлама, ананас, бўрикалла қовунларни билиб ейдиган ўзимизнинг руслар эканини яхши билишарди. Иван Петровичнинг ўзи ҳам отасига ўхшаб, доҳий В. И. Ленин йигирманчи йилларда Ўрта Осиёга юборилган мутахассислар, врачлар ва партия — совет ходимлари маҳаллий тилни ўрганиши кераклигини Совнарком Қароридан айтилганини эсдан чиқармасди. «Биз томонларга гастролга ўхшаб вақтинчаликка келган ўртоқларга кечирарли, аммо ўз меҳнати, тақдирини бу заминга боғлаган кишилар ерли халқ тилини оз-моз билишлари, кам деганда тушунишлари керак, — дерди. — Нега биз немис ва инглиз тилларини мактабларда ўргатамизу, аммо ўз кадрдон инимиз ўзбек тилига менсимай қараймиз! Ҳозирги кунда рус тилини билмайдиган ўзбеғу тожик йўқ, рус тили — Ленин тили иккинчи она тилимиз, дейилади. Хурмату садоқатга садоқат билан жавоб қилмоқлик — олижаноблик. Афсуски, баъзи сиёсий калтафаҳм кимсалар бу муҳим масалага бир ёқлама қараб, халқ дилини оғритмоқдалар...»

Иван Петровичнинг бу фикрлари туфайли эл уни бир марта эмас, икки бор севарди. Қани энди ҳамма Цветковга ўхшайверса, дерди шоп мўйловли Кўчқорвой ака Цветковга меҳр-муҳаббат билан тикилиб. Афсуски, заготскотда муовин Медведовга ўхшаган кимсалар ҳам бор, улар бизнинг тилимиз тугул, ўзимизни ҳам камситадилар. Бойиб олгандан сўнг қаёққадир ғойиб бўладилар.

Цветков колхозчилар ўртасига тушганида қочирим гаплар ҳам ишлатиб, ҳаммани ҳайратга соларди.

— Бугун қанақа, фарғоначами ёки «шилта паловми?» — одамлар гурра кулиб юборишар. «Шилта палов» юмшоқ, серсавзи, шавлага ўхшаган бўлиб, кўпроқ қари-қартанглар исташарди.

— Фарғонача, ўртоқ Цветков, ишлайдиган одамга думба ёғидан қилинган фарғонача палов тузук, — дерди одамлар.

Ҳотам Жўракулов аллақандай бир хушбичим кимсанинг «тарихини» ҳам шу «шилта палов» га боғлаб айтиб берган эди. Ёшлигида эрка ўғил бўлиб, шўхроқ чикқани, киморга ютқазиб, хотинини олиб чиқиб кетамиз, дейишганида ота-оналари аралашиб, бор-йўқларидан ажралиб, қийин аҳволга солиб қўйганини эсларди. «Шилта» сўзининг ўзбекчада жуда оғир сўз эканини, минбардан гапирганда

бундай сўзни асло ишлатмасликни ҳам биларди. Аммо бир куни ўзини тутолмай, пахта ишида кўзбўямачилик қилганларни «шилталар» деб юборди. «Халқ номига иснод келтирадиган шахсларнинг «шилталар»дан нима фарқи бор?!— деди унинг ранги оқариб.— Кўшиб ёзишни тўхтатасанми, йўқми, дедим. Ўзи ҳам шу залда ўтирибди...»

Бир куни у суҳбатдоши Иван Петровичга савол берди: — Устингиздан анонимка тушганми?

— Йўқ.

— Унда ҳали сиз хом одам экансиз. Қизамиқ чиқмаган гўдакдек танингиз пишмаган. Далада тер тўкиб ишлашга ҳам, баъзи бўладиган тухматга ҳам бардош бера олишимиз керак. Бир зарбада чок-чокидан сўкилиб кетадиган кишилар курашга ярамайдилар. Баҳор, ҳаммаёқ гўзал бўлгани билан баъзан кўзга кўринмас грипп вируслари ҳам учиб юради. Чидамли бўлиш албатта керак!

Цветковнинг бир соатлаб доклад қилганини ҳеч ким билмайди, ҳарбий отасининг таъсирими, гаплари лўнда ва қисқа бўларди. Бундақа лўндаликка ўрганмаган сурхонликлар ҳайрон колардилар. Эзмаларни жонидан ёмон кўрар, чайналадиган одамлар олдида бомбадек ёрилиб кетгундай бўларди.

Улар ёшлар даврасида пахта тера кетдилар. Кўчқорвой ака ҳам, унинг невараси ҳам ҳайрон. Гижинг бўлиб турган фотомухбир ҳам бирпас райком секретарига анграйиб қараб тургач, теримга тушиб кетди. У макарон шўрвани ичмай, зиёфатга тезроқ бориш пайида эди. Табелчи, шофёру тарозибонлар орқада бакрайиб қараб қолишди. Ҳаммадан ҳам Кўчқорвой акага жабр бўлди, узок-узокдан бутифос эмас, кабоб ҳиди келаётгандай туюларди унга.

Бир оз вақт ўтгач, чап томонда, дала четида чанг кўтарилди. Дўнгликлар оркасидан дам кўриниб, дам кўринмай энгил машина келарди. Бир муддатдан сўнг у ўнгга бурилиб, катта майдонга кирди-да, хирмон ёнига келиб тўхтади. Машинадан тушган кўркам аёл у ёқ-бу ёққа аланглаб, тарозибон билан гаплашиб турганида, Кўчқорвой ака райком секретарига мурожаат этди:

— Ўртоқ Жўракулов, ана, раисамизнинг ўзлари ҳам келиб қолдилар. Кетдик!

— Анча пахта териб бердинглар, раҳмат! — деди Онахон.— Сизларнинг бу ерга келишингиз ғайратимизга ғайрат кўшди, ўртоқ Жўракулов!

«Тилинг кесиладиган қиз экансан! — дегандек бўларди Кўчқорвой ака Онахонга бўзрайиб қараб туриб.— Сен мунча бундай булбунликка бўлиб кетдинг! Эрта-индин ўқишга кирол-

май, шалвираб келиб, эрга тегасанлар. Ўшанда булбулигўё бўлиб, давлат сиёсатига аралашганларингни кўраман!»

Кўчқорвой ака Жўракуловга жилмайди. Лабининг таноби кочди. Секин гапирди.

— Булар мактаб болалари-да. Ҳали хом... Оғзига келганини қайтармайдилар.

— Сизлар билан бирга пахта териш биз учун ҳам кўнгилли бўлди,— деди Цветков унга эътибор бермай,— терган пахта беш кило чиқармикан?

— Чикади!

— Анча терибсиз-ку, Ҳотам Жўракулович! — катта қадам ташлаб теримчи ёшлар ёнига келган колхоз раисаси Ҳанифа Бегимкулова этак тутиб олган райком секретарига хайратомуз гап қотди.— Яшанг! — Кейин у Кўчқорвой акага секин қаради: — Икки соатдан бери кутамиз! Ош тагига олиб кетди! Сизда ўзи инсоф борми?!

— Қандоқ қилай...— Кўчқорвой ака сўйилаётган хўкизде кўзларини ола-кула қилиб, айб унда эмаслигини билдирди. Елкасини ҳам қисди,— мана бу қизларингиз қўйишмади. Анависининг оғзи чакки экан, Жўракуловни улардан ажратиб олиб кетолмадим...

— Ўлинг! Ношуд! Латта!..

Ҳанифахон қизларга ялт этиб қараб қўйди. Жўракуловдан сал нарида турган қорача қизга ўқрайди. Уларнинг шумтакалигини кўнглидан ўтказиб, бўлган воқеани дарҳол илгаб олди. Шу лаҳзада раиса машинасини ҳайдаб юрган Чўли деган бесўнақай йигит ҳам узокдан Жўракулов атрофида пахта тераётган Онахондан кўз узмай турарди.

— Терган пахтангиз учун катта раҳмат! Қани, кетдик, Ҳотам Жўракулович!— Ҳанифахон ўзига хос чиройли табассум қилиб, бу гапни буйрукнамо айтди.

Жўракулов дилбар қизлар билан хайр-хўшлашиб, хирмон томон юрди. Терган пахтасини хирмонга тўкиб, этакни табелчига топширди. Мухбир йигитни ҳам олиб машинага ўтиришди. Енгил машина яна дала чангитиб, колхоз боғи томон йўл олди.

Жўракулов кетгандан сўнг қизлар тўдасида бир оз жимлик ҳукм сурди. Қизлар тўлиб, оғир бўлиб кетган этакларини елкага, бировлари бошига қўйиб, хирмонга келишди. Яна Онахон бир нима дедими, қизлар бирдан гурра кулиб юборишди.

* * *

Кўчқорвой ака бригадасида ҳашарчи қизлар билан учрашгани Ҳотам Жўракуловда яхши таассурот қолдирди. Айниқса шаддод Онахон ҳамон кўз олдида чакнаб турарди.

Колхоз боғидаги гўзал шийпонда тайёрланган зиёфатда ўтириб, ҳеч нарса ея олмади. Дарҳақиқат, ошу кабоб, товук гўштию коньяклар стол устини безаб турарди. У номигагина тотинган бўлиб, сигарета чекиб, чой ичди, холос. Боя гаплашгани бўйича, йўл-йўлакай Кўчқорвой ака эшигида тўхтаб, бўрсик ёғини олиб кетмокчи бўлди. Кўчқорвой ака шиша банкадаги бўрсик ёғини кидириб, бир оз ҳаяллаган эди, Жўрақулов машинадан чиқиб, бригадир ҳовлисига кирди: жуда ҳам юпун туришини кўриб ҳайрон қолди. Ҳовлида бир сарик бузоқ жўхориюя тамшанар, ярим қоронғи хона юқорисида эски сандик, устида ярим увада кўрпа-тўшаклар... Ҳовли жимжит, ҳамма далада... Бузоғу думи билан ер супуриб ётган қари қоплондан бошқа жонлиқни кўрмади. Уйга келгач, ўзини каравотга ташлади. Гулжаҳон опа чой олиб келди. Бугун ҳам бюродан чарчаб, боши оғриб келган хаёл қилиб, атрофида парвона бўлди. «Ҳамма нарсани кўнглингизга олманг, иш бор жойда камчиликлар бўлади...»

Аммо Жўрақулов хаёлига яқинда бўлган «кўнгилсиз воқеа» келиб, яна қора булутлардек дарду дунёсини қоплади. Райком секретари лавозимидаги кишиларни баъзилар плакатлардаги пешонасида ажини йўқ суратларга ўхшатишади. Аслида шундоқми? Йўқ, айниқса Жўрақуловга ўхшаган кишилар, гарчи сип-силлиққина кўрингани билан, дилида қанча сиру синоат борлигини ҳамма ҳам билавермайди.

«Пахтага сув ҳам, офтоб ҳам керак. Лекин унга тинчлик-хотиржамлик ҳаммадан кўпроқ зарур. Пахта шов-шувда ўсмайди — ҳадеб текшир-текшир қилавериш гўзани ғовлатиб юборади. Раисларни ўзгартиравериш, ҳадеб комиссия устига комиссия юборавериш ҳам тўғри эмас. Бирон ярамас томонидан содир бўлган жиноятни умумлаштиравериш ҳам пахтакор тинқасини қуритади, ҳосилга ёмон таъсир кўрсатади. Гўзани қулогидан тортиб, ўстириб бўлмайди. Унга хотиржамлик лозим. Пахтани ўз ҳолига қўйиш керак», деб юрадиган Жўрақулов бу гаплар учун бир марта яхшигина дакки еган эди. Яқинда область партия активида сўзга чиққан Жўрақулов ёзиб тайёрланган ўн варақлик нутқини бошидан озгина ўқиб, кейин тили қичиб, ўтлаб кетди. ...Зал яхши тинглаётгани, ҳа, ана шуни айтинг, дегани сабаб бўлдими, кўнглида йиғилиб юрган гапларни шартта айтиб солди: «Амударё бўйигача ер ҳайдаб, пахта экдик. Дори сочилмайдиган бўш ер қолмади. Қушлар қабристонларда яшаб, бола очишади. Бошқа ерда юрадиган жониворларни асло сўраманг. Муборак даштини йўқотиб, яхши иш қилдикми?! Жаҳон халқаро аукционида тенги йўқ баҳо

оладиган Хўжа Муборак даштининг қоракўллари камайиб кетди. Фарғона томонлардаги яхши ўтлоқларда наслини кўпайтирмоқчи бўлишди. Лекин натижа чикмади. Аксинча, қоракўл терининг сифати бузилди. Муборак даштидаги кизиб ётган тошлар, қуёшнинг кучли ҳарорати, у ер-бу ердаги қовжираган гиёҳни чимдиб, жазирамада юрган қоракўл кўйларининг жуни жингиртоб бўлиб, бебаҳо олтинга айланарди. Бу териларга қараб томоша қилардингиз, у уч юз, тўрт юз йилгача «сур» ва «мунчоғ»у «қаламчаси»ни йўқотмасди. Амир Темур замонидаги бир телпак барлос уруғимизда ҳамон сақланади. У Хўжа Муборак даштида етилган кўзичокнинг териси эди. «Чўлқуварлар» термини, «даштга хужум қиламиз!» деган шиоримиз яхши. Аммо тамоман даштни йўқотиш ҳам тўғри эмас! Табнатнинг ҳамма ери ҳам керак, бир ери йўқотилиши уни тинч кўймайди, иккинчи ердан у ҳисобни тўғри қилиб кўяди — зилзила бўлади, сув босади, бемаврид сурункасига ёмғир ёғади ёки қурғоқчилик ҳаммаёқни қовжиратади... Далада захарли моддалар, айниқса бутифос авж олгани жуда ёмон бўлмоқда. Халқ бир гапни бекорга айтмайди. Муборак даштини сақлаб қолиш керак! Регар районида қурилган алюминий заводининг нефрит захари, габбон оксиди Сурхон водийсини қуритмоқда. Машхур Дашнобод аноримиз пишмай, ириб кетмоқда. Сариосиё, Денов, Регар (ҳозир Турсунзода райони деб аталади) да тоқлар, ўрик дарахтлари, анжирлар қолмади. Майда қушлар қирилиб кетди. Булбулнинг овозини эшитмаганимга ҳам неча йил бўлди. Нега бундай бўляпти?! Хайронсан киши! Шимолдан учиб келиб, Ҳиндистон ва Африкага ўтиб кетаётган қушлар Амударё бўйларида бир-икки ҳафта меҳмон бўларди. Ҳозир улар ўтиб кетади. Бечораларнинг мадори қуриб, йўлда ҳалок бўлишлари ҳам аниқ. Алюминий заводи учун хом ашё Арманистон тоғларидан келтирилади. Нега ўша ерга бу завод қурилмади?! Анору анжирзор ўртасига фақат донолар қуради! Бизлар анча-мунча доноимиз...

Шундан кейин Ҳотам Жўрақулов яна бир неча далиллар келтирди. Қадим Амударё бўйларида, қамишзорларда йўлбарслар бўлгани, улар тамоман қирилиб, йўқ бўлиб кетганини эслатди. Муборак даштида асл қоракўл кўйлари камайиб кетгани, сифати пасайиб кетгани ҳам «чўл қувилиб» юборганидан, деди. Катта қурилишлар — ГЭСу тўғонлар қуриш керак, аммо ҳамма дашт ерларни эгаллаб ташлайвериш — қовун-тарвузни селитра билан семиртиришдек гап. Кейин афсус қиламиз! Бугун бизнинг баъзи бирларимиз шуҳратни ўйлаб иш қилаётимиз. Орденни ҳам оламиз,

кейин «ким бокса боқаверсин» кабилида иш тутиб, жуфтак-ни ростлаймиз. Лекин тупроқ шўрлик узоқ йиллар давомида қийналади. Бу ерларнинг келажагини ўйлаш керак, ўртоқлар! Дашт ҳам керак! Қаттиқроқ айтаман, дашт ҳам кера-а-а-к! Кимда-ким даштни ўлик ер деса, хато қилади! Аксинча, у ниҳоятда тирик ердир! Сизлар, гуллар очилиб, булбуллар сайраб, ариқларда сувлар шарқираб окиб турган ерни гўзал дейсизлар. Бу тўғри, аммо дашт — қорақўл қўй учун мислсиз чаман! Бу гапни фаҳм эта оласизларми, йўқми, билмайман! Табиат мувозанатини бузаётганларни келажакда авлодимиз лаънатлайди. Бу, Регистон ёки Минораи Калон обидасини бузиш билан баробар! Еримизнинг қаҳри қаттиқ, у ҳинд филидек номатлаб кишини елкасидан итқитиб ташлайди. Бу ерда иш қиламан, деган одам филдек кучли еримизни босиб-янчавериши керак эмас! У билан тил топишиб, унинг кадру кимматини ерга урмай гаплаша билиши керак. Уни эъзозлаб, кадрдон бўлиши керак. Тариллатиб бульдозер солиб юборган билан бўлармишми! У, бугун бўлмаса эртага, эртага бўлмаса индинга ўпкаси йўқ кишиларни елкасидан итқитиб ташлайди. Ернинг тил-оғзи йўқ, соков деб ҳар мақомга солавериш яхши эмас! Ўйлаб иш қилиш керак!»

Бу гапдан кейин баъзи мажлисбозлар кўзига Жўрақулов «аксил»га ўхшаб кўринди.

Бу гапга ҳам йил бўлди, ҳозирча Жўрақуловнинг кемаси секин, бир меъёردа сузмокда. Кемани чайқатиб, ағдариб ташлайдиган бўронлар йўқ. Ҳамма иш ҳозирча сув куйгандек кетяпти. «Хап, саними!» — деб тишини ғижирлатаётганлар жим турганга ўхшайди.

У кунлар ўтиб кетди. Шундай ишлар киши пешонасига ажинлар тушираверар экан, дерди ўзига-ўзи Жўрақулов. Табиатни сақлаш, унинг тозалиги ҳақида ҳам ўйламайдиганлар — йиртқичлар. Лекин ҳақиқий йиртқичлар бу ҳақда қайғурадилар, деган гапни ҳам хаёлидан ўтказди.

II

СУРХОН ҚИЗИ ОРЗУСИ

Жўрақулов ва Цветковлар келган кунни катта картада, кизлар тўпидан анча нарида Жўмард Бойбўсинов деган хушбичим йигит ҳам бўйнига этак осиб, пахта терарди. Унинг фикру хаёли ўнг томонда, ўзидан нарироқда пахта териб юрган Онахонда эди. У дамо-дам ўша томонга, сочини чамбар қилиб, ҳеч кимга қарамай пахта тераётган

Онахонга қараб кўярди. Бригада бошлиғи Қўчқорвой ака билан райком секретарининг иттифоқо келиб қолиши, фотомухбир билан бўлган суҳбат Жўмард юрагига ғулғула солди — у Онахон ёнига бориб, булар кимлар, деб сўрамоқчи бўлди. Лекин юзларча кўзлар олдида унинг ёнига боришга журъат қилмади. Юрагига ғулғула тушиб, кечгача овози чикмади. Атрофдаги ошналари унинг нафаси ичига тушиб кетганига ҳайрон. Қўчқорвой аканинг йигитлар ишлаётган томонга келиш у ёқда турсин, қайрилиб қарамагани ҳам Жўмардга таъсир қилди. Кечкурун одатдагидек улар усти брезент билан ёпилиб, тўрт қатор тахта кўйилган юк машинасига тушиб, қишлоққа қайтишди. Қўчқорвой ака ўғлини уйлантирармиш, деган гап ҳам Жўмарднинг қулоғига етган эди. «Бу битлиқи беданабоз нимасига уйлантиради», деди ичида. Онахоннинг кейинги кунларда ўзига нисбатан илтифоти камроқ бўлаётганини у икки нарсадан кўрди: ё Қўчқорвой ака хонадони билан Онахонлар ўртасида бир гап бор, ёки ўрталаридаги яқинлик сирлари ошқор бўлиб қолмаслиги учун ўзини жуда эҳтиёт қилмоқда. Илгари ҳеч нарсадан чўчимаган шаддод қизнинг бирдан тортиниб қолгани Жўмардни ўйлатиб кўйди. Бу тахмин тўғри чиқаётганга ўхшарди. Дарҳақиқат, кечкурун улар чарчаб, уйга қайтгач, овқат ейишга ҳам ҳафсала келмай, ётиб ухлаб қолишарди. Қўл, бел, оёқлар қакшаб оғрирди. Шундай бир шароитда уларнинг учрашуви, хотиржам гаплашуви мумкинми? Асло! Шу сабабли ҳам Онахондан ўпка қилиши ўринли эмас.

Кунлар кетидан кунлар ўта бошлади. Тушки овқат вақтида бирон нимани сабаб қилиб, Онахон билан бир лаҳза гаплашгиси келди. Эрта билан далага кетаётганида орқадан қандайдир овоз эшитилди. Овоз жуда ҳам Онахонникига ўхшаб кетарди. Жўмард ялт этиб орқасига қаради — йўқ, тамоман бошқа қиз экан. Овоз ҳам овозга шунчалик ўхшайдими, деб таажжуб қилди. Бу нима ўзи? Неча йил Тошкентда ўқиб юриб қанча қизлар билан танишди, лекин биронтаси ҳам Онахончалик юрагини жизиллатмаган эди. Бир ердан бўлгани учунми ёки ўзи бир аломат қиз бўлгани сабаблими, Жўмарднинг юраги ёна бошлади. Қорамағиз, буғдойранг Онахон ҳинд фильмларидаги гўзалларга — Вийжантималага ўхшарди. Борди-ю, у ўшаларга ўхшаб зарбофу парча ва ҳарир либосларга ўралса борми, маликалар унинг соясида қолиб кетади. Бу қиз яқингинада ҳали кўзга ташланмайдиган, жамалаксоч қиз эди. Жўмарднинг Тошкентдан ўқишини тамомлаб келишига манаман деб етилибди. Кўзларига фусун, лабларига ишва кўнибди. Нигоҳлари

ўткир, жон-жонингдан ўтиб кетадиган, бўйинлари узун, кўзлари катта — Шарқ миниатюра расмларида тасвирланган маҳбубаларникига ўхшайди... Кўчкорвой ака уни келин қилолмади! Жўмард ўз ниятини тезда онаси орқали отасига маълум қилмоқчи бўлди. Шу йил, дала ишлари саранжом бўлиши биланоқ тўй қилишни мўлжаллади. Бунга Онахон қандай қараркин?

Учинчи куни ёш муаллим тушки овқат пайтида бу ерга — теримчилар ҳузурига келган қишлоқ ҳаваскорлари ансамблининг концертида атай Онахон ёнига келди. Доира ясаб, чирмандага завқ билан қарсақ ураётган қизлар орасида турган Онахон ўзига яқин келган Жўмардга ялт этиб қараб қўйди. Салом берди. Жўмарднинг беихтиёр юраги уриб кетди. «Менга бир нима демоқчимикан», деб Онахон ҳам унга қараб қўйди. Жўмард юрагидаги туғённи Онахон унчалик сезмасди. Фақат бошқа ўқитувчилар қатори ҳурмат қилгандек эди. Лекин бу янги ва ёш ўқитувчининг уйланмаганини биларди. Кейинчалик унинг район ижроия комитети раис муовинининг ёлғиз ўғли эканини ҳам билди. Мактаб ўқитувчилари талабалар олдида одобдан ташқари гапирмаслик, педагогик қоида ва умуман, тарбияга зид бўлган хатти-ҳаракатларга йўл қўйса, бу жуда ҳам оғир нуқсон эканлигини билган Жўмард Бойбўсинов икки ўт орасида қолди. Лекин Онахоннинг ўн етти ёшда экани, ўнинчини тамомлаганидан кейин турмушга чиқиши мумкинлигини ҳам биларди. Жўмард даладаги «катта концерт» пайтида кўрка-писа Онахонга гап қотди:

— Талант ноёб нарсаси, эҳтимол, бу ҳаваскор раққосалар ичидан келажакда Мукаррамахонлар чиқар...

— Ҳа,— деди Онахон бир оз уялиб. Дафъатан гапирган Бойбўсиновнинг салобати босдимиди, унга тикилиб боқолмай, ерга қарагандек бўлди,— Мукаррама Турғунбоева «Баҳор» ансамблини тузиб жуда катта иш қилди. Мен Мукаррамахон опани кўрганман. Сурхондарёга келиб концерт беришган,— у гапни бошқа ёққа бурди:— Қўлингиздаги «Гулистон», «Муштум»ми? Янгими?

— Ҳа,— букланган журналларни Жўмард Онахонга узатди. У гапнинг шу лаҳза бошқа томонга кўчганига таажжубланди.— «Муштум» этик кўнжида, «Гулистон» кўкрак чўнтакда юрармиш. Бири — эркаклар, бири — хотин-қизлар журнали эмиш...

Онахон кулимсиради:

— Ўхшатиш ўрнига тушибди. Сиз кўп нарсани билар экансиз.

— Унчалик эмас,— деди Жўмард.

— Мана бу карикатурага қаранг! Жуда боплабди,— деди Онахон ялт этиб Жўмардга.

Уст-устига тахланган қоплар ёнида гўё бўридан ҳам катта ва даҳшатли бўлиб кўринган, ханжар тишларини очиб, дарғазаб ўтирган сичқон омбор эшигига кўз ташларди: «Ким у миёв-миёв деяётган?!» «Мен,— деб титрарди сичқондан ҳам кичкина бўлиб кетган мушук,— аёлманд бўлиб қолдим. Очман...» «Бор, анави бир қоп донни олиб кета қол! Йиғлоқиларни ёмон кўраман! Жиним ёқтирмайди! Кайфимни бузма!»

Карикатура тагидаги сўзларни ўқиган Онахон қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

— Жуда боплабди!

— Боплабди!— деди Жўмард.

Шу лаҳза унинг ёнида пайдо бўлиб қолган бошқа бир ёш ўқитувчи атай, гаши келиб Жўмардни туртди:

— Келишган қиз экан!— йигит ўртага тушиб ўйнаётган раққосага ишора қилди,— жуда ҳам эгари зўр-ку!..

Жўмард индамади. Нима ҳам дейиши мумкин: бу гапга эътироз билдириб, йигитга танбеҳ бериш яхши эмас. Унинг гапига кўшилиш — бу ҳам одобдан эмас. Онахон ноқулай аҳволда қолди. У ўрталиқни тутиб, ғазабини ичига ютди.

* * *

Бу дунёга одамлар фақат шодлик учун келганлар, ҳамма дўст, ҳамма бир-бирига яхшилик қилиши керак, деб юрарди Онахон. Бундай ғоятда умидли, яхши фикрлар уни қуршаб юришига уйидагилари ҳам ҳайрон. Ариқлар бўйига ва умуман, ҳамма бўш ерларга нега райҳону жамбиллар, атиргуллар экилмас экан? У, суйгунчак, эрка ўсганиданми, ғийбату қувликлардан тамоман узок, туғилиб-ўсган қишлоғига ўхшатиб ҳаммаёқ фақат яшил кенгликлардан иборат деб, тушунарди. Бу заминда жарликлару, ўпқонлар, қизиган қумлигу қурдим дарёлар борлигини у қаёқдан билсин! Онахон чиройли куларди. Бундай ёқимли кулгини ҳеч қасрда тополмайсиз. Ҳазилни яхши кўрар, кайфи чоғ пайтларида ғинғиллаб ашула айтар, буви учун Онахон — «Ҳалима Носирова...» Унинг ёқимли овози, полапон қаптар боласидек кифтларини учириб ўйнаши бир лаҳзада киши диққатини ўзига жалб этар, ҳинд раққосасига ўхшаб, беихтиёр кайфичоғлик яратади. Кичкинагина шу жуссада қанча жозибаю оташ! У тартибли дастурхон тузаб, доимо озода юрар, овқатни ҳам тез ер, тартибу тозалик — зеҳн ўткирлигидан далолат. Онахоннинг нимчасига билинтирмай тумор тақиб

кўйишган. Бу иш унга мутлақо ёқмаса ҳам начора! Буви — буви-да!

Кейинги пайтларда Жўмард уни рашк этарди. Ўсмирликда, айниқса, билагон ёшлар келгусида ким бўлишни орзу қилиб ўйламасликлари, хаёл сурмасликлари мўмкин эмас. Фақат ҳалов-хулов, «бир қайнови ичида» кимсаларгина бундай фазилатдан маҳрум. Ҳар кимнинг кўнглида бир даста гавҳар, дейдилар: келажак сўз билан ифодалаб бўлмайдиган даражада бир туғён солиб кишини ўйлатади. Дунё ғоятда қадимий, аммо бу дунёга келган ҳар бир ёшга у янгидир. Ҳар бир ёш инсон бунда Далварзинтепа, Сополтепалар... устига чиқиб, атроф ёқдаги яшил текисликлар, беҳудуд манзараларни томоша қилиб, лолалар терганида унинг оёғи остидаги дўнгликлар неча асрлар аввал баланд кўрғонлар, қасрлар, беҳисоб уйлар, кўчалар бўлганини, бу уйда ҳам худди ҳозиргига ўхшаган қоракўз кизлар яшаганини, ёшлар бир-бирини севганини, қандайдир бир айвонда она ўз чақалогини аллалаганини у мутлақо сезмайди. Тепалик устида юрган одам лолаларни терадию узоқ-узоқларда дарё шовиллаганини эшитади, холос. Сочларни тортқилаб ғир-ғир учган шабада ўша замонда ҳам худди шундай учган. У замон, у одамлар, муҳорабалар, тўю дабдабалар — бари шу тепаликлар остида қолиб кетганини ҳамма ҳам кўз олдига келтиравермайди. Асрлар садосини фақат билагон, зеҳни ўткир одамларгина тинглай олади. Қатламдаги асрий аждод билик авлодини кутиб ётади. Ақл кўзи ўткир инсонлар ўша узоқ аждодини эъозлаб, қайта тирилтиргандай бўлади. Тупроқ остидаги алломалар ёруғ дунёни яна битта кўрсам, деб илҳақ ётармиш...

Имтиҳонлардан аъло ўтган Онахон Тошкентга бориб, В. И. Ленин номидаги Давлат университетига киришни орзу қилди. У физика-математика факультетига имтиҳон топширмоқчи, ядро физикаси бўйича мутахассис бўлишни ўйларди. Физика лабораториясида ўтказилган тажрибаларда жуда ҳам берилиб катнашарди. Бу орзу-хаёллар Валентина Терешкованинг космосга парвози, унинг жаҳоншумул ғалабаси кунларида ўз оғушига олди. Физика космонавтикага боғлиқ. Онахон доскага чиқиб ечган узун тенгламалар, теоремалар уни Валентина ёнига олиб бориши жуда ҳам аниқ. Янги космонавтлар, рус кизининг мислсиз қаҳрамонлиги Онахон юрагига ҳаяжон солди. Валентина Терешкова ҳам ишчидан чиққан. Тўқувчи... Оддий бир ишчи кизнинг фалакда, куррани айланиб учиши — ақл бовар қилмайдиган қаҳрамонлик. Ишчидан космонавт чикса, нечун дехқондан чикмайди? Албатта чиқади! Бу аниқ!

Шундай хаёллар оғушида юрган Онахон кунлардан бир куни туш кўрди. Тушида у Валентина Терешковага ўхшаб, устига скафандр кийиб, космодромда, учиш олдида турган эмиш. Атрофида ҳаммага таниш, машхур космонавтлар: Гагарин, Титов, Николаев, Биковский, Леонов, Береговой, Шаталов... Валентина унинг қўлидан ушлаб, Бухоро миносидан ҳам катта, фалакка бўй чўзиб, пишиллаб турган улкан ракета ёнига олиб келибди. Олисда мингларча одамлар, фотомухбирлар... Валентина Онахонга йўл-йўриқлар кўрсатармиш! Бир муддатдан сўнг Онахон ракета томон юра бошлади. У, Валентина билан хайрлашиб, лифтга кирди. Шу атрофдаги бошқа кишиларга ҳам қўллари билан ишора қилиб хайрлашди. Лекин унинг энг яқин кишиси бувисидан, севикли кишиси Жўмарддан дарак йўқ. Онахон кўтарилиб, ракетага кириб кетаётганида ҳам пастга қаради, негадир Жўмард кўринмасди. У жуда ҳам хафа бўлди. Шундоқ улуғ кунда севикли кишисининг йўқлиги қалбини ғижимларди. У ўксиниб, хафа бўлди. Орадан кўп ўтмай у лифтда юқорига кўтарилиб, корабль ичига кирди. Кабинани кўздан кечирди. Ўз креслосига ўтириб, «горизонтал ҳолатга келтирди». Ҳамма аппаратлар унинг назарида нормал ишлаяпти. У ердан кўтарилиш буйруғини кутмоқда. Бир нафасдан кейин бошлиқ командаси: «Беш... тўрт... уч...» сўзлари эшитилиб турди. Ҳамма аппаратлар соат милидек чик, чик, чик... этиб ишлаб турарди. «Бир!» сўзидан кейин оташ пуркаб, еру кўкни ларзага солиб, корабль осмонга кўтарила бошлади. Онахон беҳудуд фалак сари учиб бормоқда. Бир лаҳзадаёқ улкан ракета булутларни ёриб ўтиб, вағиллаганча жуда тезлик билан юқорига кўтарила бошлади. Яна бир оз вақт ўтгач, ракета қуюқ атмосферадан ўтиб, ионасферага чиқди. Онахон иллюминатордан қарар, ер юзи улкан глобусга ўхшаб, секин айланаётгандай бўларди. Тоғлар, кенг далалар, ундаги дарёлар, денгизлар харитадаги чизикларга ўхшаб кўрина бошлади. Корабль яна ҳам тезлашиб, Онахон микрофон орқали Ергагилар билан гаплашиб, аҳволи яхши экани, ҳамма аппаратлар яхши ишлаётганини айтарди. Ионасферадан ҳам ўтиб, космосга, юлдузлар оламига чиқиб олди. Шундан сўнг корабль кўтариб чиққан ракетадан ажралиб, Ер атрофида айлана бошлади. Онахон яна Ерга хабар қилгандан кейин программа бўйича иш бошлаб юборди. Вазнсизлик пайдо бўлиб, кема кабинасида укпардай енгил учиб юрарди. У яна иллюминатордан ерга қарар, ярим палла Ер куёш нурлари остида жуда ҳам чиройли кўринарди. Кема секин-аста сузаётгандек бўларди, аслида унинг тезлиги дақиқада ўн

бир километр. Онахон дамо-дам ерга қарар, она-Ер, дарёлар, унинг гўзал Сурхон водийси жуда олисда қолди. У коинот бўшлиғида юлдузларга ошно бўлиб, секин учаётгандай бўлардию аслида отилган ўқдан ўн икки баробар тез учарди. Унинг хаёлидан кадрдонлари ўтар, ҳозиргина кузатган Валентина Терешкова, савлат тўкиб турган машҳур космонавтлар, кузатгани келган Жўрақулов, Ҳақназар ота ва бошқалар ҳам кўриниб кетди. Юрагига ғашлик солиб, келмай қолган Жўмард ҳам пайдо бўлди.

Киши хаёли қанчалар бепоён — хаёл орқали кишиларни коинотга ҳам чиқариб олиб келиш мумкин. Инсонки шундай чексиз хаёллари билан муаззам экан, у ҳамма мураккаб нарсаларни ечишга қодир. Инсон, тезучар кема яратиб, фалакка кўтарилди. Энди у юлдузлар оламида кезиб юрибди. Моддий дунё нақадар қарама-қаршиликлар билан тўла. Ҳали жуда кўп дунёвий сиру синоатлар очилгани йўқ...

Онахон кема ичида, беҳисоб аппаратлар оғушида хаёл сураб, унинг хаёли Ер сари йўналган. Ер юзидаги гўзал Сурхондарё далаларида кезарди. Инсон ҳар қанча юксакликка кўтариллаверган сари у Ер ҳақида, ердагилар ҳақида кўп ўйлайди. У арши аълодаги фаришталар зурриёди эмас, у нон еб, сув ичиб, пахта экадиган сурхонликлар авлодидан!

Онахон ер атрофида бир сутка айланди. У ҳар соатда Ерга ахборот бериб турди. Кема ичидаги аппаратлар яхши ишлаётгани, ўз аҳволи ҳам яхши эканини айтиб турди. Бир суткадан кейин Ердан берилган буйруққа биноан, Онахон кема двигателини яна ҳам кучайтириб, учиш йўлини ўзгартирди. Кема Ер тортиш қувватидан чиқиб, жуда ҳам катта тезликда Марс томон учиб борарди. Иллюминатордан Ерга қарар, Ер аввал қўқонарава ғилдирагидек катта бир шаклда кўринди. Океанлар, тоғлар, улкан дарёлар тушиб қолган чизикдек элас-элас кўзга ташланарди. Шимоллий Қутб ялтираб, қуёш нурлари тушган океан юзлари ярқирарди. Ер узра буралаб турган оппоқ салланамо булут циклонлари ҳам кўзга ташланарди. Кема учган сари Ер аста-секин кичрайиб, тарвуздек бўлиб қолди. Кеманинг ўнг томонидаги Ой борган сари катта бўлиб кўринарди. Уч суткадан кейин Ой ҳам орқада қолиб кетди. Кема Марс томон учиб борарди. Йўлларда астероидлар, чангнамо булутлар тўғри келар, аммо кучли кема уларни ёриб ўтиб, яна олға интиларди. Ердан берилган маълумотга кўра кема ўз йўналишини сал ўзгартариши керак. Рўпарадан катта бир комета учиб келаётганини, у Икариусга ўхшаган осмон жинси бўлиб, Қуёш системасида сузиб юришини эшитган

эди. Агар кема ўз йўналишини ўзгартирмаса, яна бир ҳафтадан кейин у билан тўқнашиб кетиши мумкин эмиш. Онахон кема двигателини яна ҳам тезлатиб, йўналишни ўзгартирди. Орадан бир ҳафта ўтгач, йўналиш яна тўғри изга солиниши керак эди...

Учиш яхши борарди. Онахон Марс сайёрасига кўниб, уни ўрганиб, Марс тупроғидан намуналар олиб ерга қайтиши керак. Бориш-келиш ва унда бир муддат туриш билан неча ой вақт кетарди. Кеманинг йўналишини ўзгартирган Онахон яна бир суткадан кейин олисда турган улкан бир тоққа кўзи тушди. Бу «тоғ» қисман Вахшивор ва Бойсун тоғларига ўхшаб кетарди. Лекин бу «тоғ» коинотда муаллақ учмоқда. Унинг ҳам кирралари, тик чўққилари борга ўхшарди. Галлейга ўхшаган бу «думли юлдуз» ҳар етмиш олти йилда Ер атрофида пайдо бўлар, кейин Қуёш томонга йўналади, деган гапни эшитган эди. Унинг диаметри беш километрча бўлиб, асосан бизнинг галактикамизда сузиб юрармиш. Олимларнинг айтишича, у галактикамиздаги «чангу ғуборлар»дан экан. Бундай «ғубор»лар беҳисоб. Онахон кометани кемадаги телескоп ёрдами билан обдан яхшилаб кузатди. Унинг кирралари, табиатини ҳам ўрганиб, борт дафтарига нималарнидир қайд қилди. Шундан сўнг овқатланди. Бир муддатдан сўнг, программа бўйича ётиб ухлади. Уйқудан туриб бадантарбия қилди. Бундаги велосипедни миниб, ғилдиракни тоза айлантирди. Яна у севикли бувисини эслади. Бир куни тўйдан қайтиб келган буви кўчада кутиб турган такси машинага тугунини кўтариб қўя олмади. Ўшанда унинг жаҳли чиқиб: «Вой, куриб кетгур, одам тўқсонга кирмай туриб ҳам қариб қоларкан-а!»— дегани ёдига тушди. Тиниб-тинчимас, питрак бу кампирнинг бошида дунёнинг ташвиши, эртадан кечгача югуриб-еларди. Онахоннинг Жўмард билан гаплашиб юргани, бу йигитнинг хушфеъл, одобли экани бувига маълум эди.

Яна одатдагидек Ер билан алоқа боғланди. Онахон ахборот бериб, программа бўйича иш бошлади. Лекин кема рўпарадаги метеорга қараб бораётганини сезиб қолди. Иллюминатордан рўпарадаги «тоғ»га тикилди. Дарҳақиқат, у борган сари катта бўла бошлаётган эди. Нахотки, яна бир неча кунлик йўл қолганида иш бузилса? Шу лаҳза Ер билан алоқа боғланди. Дарҳақиқат, кема комета томонга қараб учаётганини хабар қилишди. Дарҳол йўналишни ўзгартириш лозимлигини таъкидлашди. Онахон шоша-пиша двигателни секинлатди, бошқа аппаратларни ҳам бурай бошлади. Лекин комета яна ҳам катта бўлиб, жуда катта

тезликда кема томонга учиб келаётганини аппаратлар кўрсатиб турарди. Шу аснода бирдан каттик портлаш юз бериб, Онахон уйғониб кетди...

У терга ботиб, ёстиғини ҳўл қилибди. Атрофига қаради, ҳеч ким йўқ. У ўз хонасида, юмшоқ каравотида ётарди. Бошини ёстикдан кўтариб, хомуш ўтирди. Космодрому кема, фазодаги вазнсизлик, аппаратлар... бари, бари ғойиб бўлди.

Онахон каравоти тепасидаги қайси бир журналдан қиркиб олиб, рамкага солиб қўйгани Валентина Терешкова суратига тикилди. У Онахонга жилмайиб: «Азизам, гарчи бу туш бўлса ҳам сенинг юрагингдаги орзуни сездим. Сен, ўзбек кизининг бу умиду интилишинг албатта космосга олиб чиқади. Мен ҳам ишчи киз эдим, космосда учганимга қадар қанча орзую қанча ҳаяжон — ёнишларни кечирганман, йўлимдан қайтмаганман! Москва бор, Москва омон бўлса, сен муродингга етасан. Бизда ҳамма халқлар вакиллари ҳурмат қилинади, ҳамма тенг. Сен ҳам албатта юқорига кўтариласан. Мен ҳам тушлар кўрганман, севги ўтида ёнганман...» дегандек бўларди.

III

ЧАҒАНИЁН¹

Юқори синф ўқувчилари Бойбўсинов раҳбарлигида илгари автобус билан Денов яқинидаги Халчаён тепалигига экскурсияга боришган эди. Бу гал у Онахонни сингlisi Чиннихол билан бирга Жарқўрғон томондаги тарихий ва маданий ёдгорликларни бориб кўришга таклиф этди. Онахон мойиллик билдирди-ю, лекин уйдагилар рухсат берсагина боришини маълум қилди. Жўмард тиним куни эрта билан сингlisi Чиннихолни олиб, Онахонлар эшигига борди. Машинасини анча берида, йўл четида тўхтатиб, уларникига сингlisини киритди. Машинани йўлга тайёрлаб, ўриндиқларига янги ёпқичлар ташлаган, артиб-суртиб йилтиратган эди. Кўзичоқ нимтасини тандирқабоб қилиб, дастурхонга ўраб, нон, қанд-курс, бир-икки шиша лимонад, минерал сув ҳам ташлаб қўйган эди. Жўмард тез-тез орқага қараб қўяр, сингlisi билан Онахоннинг эшикдан чиқишини

¹ Мелоддан илгари VI асрда ҳозирги Сурхон замини Бақтрия давлатига қараган, Тохаристон, Амударё эса Ўқуз (Оқуз) деб аталган. Бизнинг VII асрга келиб, Сурхон водийси Чағаниён номини олган.

бетоқатлик билан кутарди. Кутганга дақиқалар ҳам кундек узайиб кетганидек, орқасига қайрилиб қарайвериш бўйни оғриди. Юракда ҳаяжон, унинг бир нарсани баҳона қилиб бормай қолиш хавфи. Жўмард шу якшанбада у билан саёҳат қилишни жуда ҳам истаган эди. Агар Онахон саёҳатга рози бўлмаса, бу билан унга кўнгли йўқлигини билдирган бўлади.

Ярим соатлардан кейин эшикда Чиннихол билан Онахон пайдо бўлди. Жўмарднинг юраги орзиқиб тушди. Шу пайт унинг кўксига қўл босган одам юрагининг босқон ургандек гурсса-гурсса ураётганини сезиши мумкин эди. Онахон қизил атлас кўйлак устидан юпқа плаш кийиб, билагига рўмолини ташлаб олган. У яшнаб, Чиннихолга гап қотиб, эркаланиб келарди. Жўмард унга суқланиб тикилди. Бу қиз ҳали ҳеч нима билан иши йўқ, юрти тарихидан беҳабар, куз келиши билан узоқ Бандихон дашти ёки Халчаён тепаликлари атрофидаги колхозларда пахта териш билан овора. Ғўза парвариши, ягана, культивация, ёввойи ўтлар ғўзага кофар зарар етказиши — озуқа моддаларини йўқотиб, сувни шимиб қўйишию ипак пахта оқ пахтага нисбатан иссиқни кўп талаб этиши ва ҳоказоларни биларди, холос. Заминга келганда, кузда — октябрь, ноябрь ойларида шимолдан учиб келган турли қушлар галаси Амударё ўртасидаги Пайғамбар оролига тушиб, бир-икки кун тунаб, дам олиб, тўйиб, бундан Афғонистону Ҳиндистон, ундан Нили муборакка учиб кетишларини эшитган. Билган гаплари, асосан, шулардан иборат. «Юртимиз тарихан жуда бой,— деган эди бир куни унга Жўмард.— Машхур археолог олима Галина Анатольевна Пугаченкова бир неча йил Халчаёнда қадимги Чағаниён пойтахтини текширди. Тупроқ қатламларидаги ўтмиш тараққиёт даврини мингдан биринигина очиб ўргандик, десак, тўғри бўлади. Келгуси археолог олимларнинг елкасида ҳали кўп ишлар бор. Боболар яратган, лекин тупроқ қатламлари орасида қолиб кетган обидалар устида кўр одамдай юриш, тарихга лоқайд қараш асло мумкин эмас! Албатта, бундай бўлмайди. Ичимиздан кимдир чиқади, албатта!» Жўмарднинг бу гаплари Онахонга ёққан. Унинг ўз уруғларидан бири ҳам эски Термиз вайроналарига, ундан Пайғамбар оролига бориб, муқаддас китобда номи зикр этилган Зулкифил авлиё, Ҳаким ал-Термизий мақбараларини ҳам зиёрат қилган.

Онахон билан Чиннихол катта йўл четида турган қумшранг «Волга»га яқинлашганда Жўмард ташқарига чиқди-да, сиполик билан Онахонга қўл узатди. Икковлари ҳам Чиннихол олдида уялиб, қизариб кетишди. Чиннихол

бўлса ўзсўзлик, чакказарб ака буйруғини бажарганидан мамнун, «келинойига» тикилиб, завқланиб турарди. Онахонни у бундан илгари ҳам район комсомоллари слётида кўрган эди. Қорамағиз, чиройли бу қиз ўзининг қилиқлари билан тезда киши диққатини жалб этиши, эсда қолиши билан Жўмардни «асир» этган бўлса эҳтимол. Ҳар қалай, оддий бир хонадоннинг қизи бўлса ҳам жозибаси билан хонадонимизга келин бўлиб тушса арзийди, деди ичида Чиннихол. Нима, унинг отаси Хуррам Бойбўсинов ҳам аслида деҳқон. Ўқиб, ишлаб шундай мартабага етган. Умуман, Чиннихолга Онахон ёқди, шу сабабли ҳам акасининг тўй тараддудига алоқадор буйруқларини «шараф билан бажарарди».

— Уйдагилар, майли, ўйнаб кела қолинглар, дейишди. Чиннихолнинг келганларини кўриб хурсанд бўлишди, бирпас ўтиринг, чой тайёр эди, дедик. Лекин шоширдилар.

— Рози бўлишгани яхши бўлди,— деди Жўмард қизлар яхши ўрнашиб ўтириб олишгач, машинага газ бериб,— Чиннихол ҳозир уйда тушиб қолади, унинг иши бор. Биз ўзимиз айланиб келамиз.

— Йўк, йўк!— деди жонҳолатда Онахон,— агар Чиннихол бормаса, мен шу ерда тушиб қоламан!

— Кўрқманг,— деди хахолаб кулиб Жўмард,— мен шунақа даҳшатли одамманми, тавба, мендан ҳамма кўрқади-я!

Орага бир лаҳза жимлик чўқди. Чиннихол гап тополмай, оғзига толқон солиб ўтиргач, яна Онахон сукутни бузди:

— Гап унда эмас...

— Хўш?

— Сиз «даҳшатли» одам эмассиз, сизни ҳамма ўқувчилар ҳурмат қилади,— деди Онахон. Лекин у Жўмарднинг «мендан ҳамма кўрқади», деганига, «ҳамма» ким, деб сўрамоқчи эди, Чиннихол олдида бу жуда одобсизлик бўлишини сезиб, дарҳол гапни бошқа томонга бурди.

— Сен ҳам гапир,— деди Жўмард синглисига қайрилиб,— гапинг йўқми?— Жўмард синглисига мурожаат этардию кўзи Онахонда эди.

— Вой, ман нима дейман!— Чиннихол кип-қизариб кетди. Дарҳақиқат, у гап билмас, айниқса ҳурмат қиладиган одамлари орасида гунг бўлиб қоларди. Акасининг «фош қилувчи гапи» таъсир қилдими, тўсатдан тилга кирди:— Аямлар сизга атаб базадан венгер гарнитурини олиб кўйдилар...

Қизнинг гарнитур «сеп» бўлиб, қиз томонидан боришини

ҳам фарқ қилмагани Онахонни хижолат қилди. Чиннихолнинг бунчалик довдир эканини билмас экан, анчагача ўзига келолмай жим қолди. Машина тасмадек асфальт йўлда учиб борарди.

— Қовун туширдинг,— деди Жўмард,— бошқа гап тополмадингми? Сен шўрликнинг жим ўтирганинг маъқул. «Хушовоз созанданинг куйлари жонга роҳат, сен қандай хонандасан, жим турсанг жонга роҳат», деган Шайх Саъдий.

— Ҳа, нима? Ўзингиз гапир дедингиз-ку, тўғриси айтдим. Мени ўрталарингда «Қоработир» қилиб олиб кетаётганларинг ҳам тўғри эмас!

— Ана холос,— деди Жўмард,— биз Онахон билан бирга биринчи бор мана шундай сафарга чиқишимиз. Мен мамлакатимиз тарихидан дарс бераман. Бир суҳбатда Онахонга ўзимизнинг Сурхон водийимиз тарихи ҳақида ҳам ҳикоя қилган эдим. Энди ўша тарихий ёдгорликлардан баъзиларини унга кўрсатмоқчиман.

— Ёлгон!— деди Чиннихол боя ўзининг «гунг бўлиб қолиши» айтилиб, камситилганидан жаҳли чиқиб,— бу гап ёлгон! Сиз уйланишингиз керак. Дадамлар ҳам, аямлар ҳам ҳар куни шуни айтишади. Бу жуда муҳим масала! Ҳаётий масала! (Бу гапларни отасидан эшитиб, билиб олган эди.) Бунинг гапига ишонманг, Онахон, бизнинг уйимизда сиз тўғрингизда гапиришади. Аямлар сизларникига совчи бўлиб бормоқчилар. Акам сизни оламан, бошқага уйланмайман, дедилар. Вассалом! Саёҳат — бир баҳона...

— Жинни бўлдингми?— Жўмард машинани у ёқдан-бу ёққа қалқитиб, «сўзамол» синглисини кўрқитмоқчи бўлди.— Э, тентак!

— Ҳа-а! Мен ҳам гап билар эканманми!

— Ҳа, уста экансан! Бас!

Онахон бармоқлари билан оғзини бекитиб, қотиб-қотиб куларди.

— «Пистаи бемағз агар лаб ва кунед, расво шавад...»— деди Жўмард.

— Тушунмадим!— деди Чиннихол акасини ўсал қилиб.— Менга ўзбекча гапиринг!

— Бўпти! Ўзбекча гапираман! Сен ўзбекчага ҳам тушунмайсан! Сен ўзбекчани билмайдиган ўзбексан!

— Ха-ха-ха-ха!

— Ҳи-ҳи-ҳи-ҳи!

— Қаёққа кетяпмиз, Жўмард ака?— Онахон биринчи бор унинг исмини айтди. Шу кунгача у «ҳурматли муаллим», деб келган эди. Бу гап Жўмардга ёқди. «Жўмард» сўзининг чиройли эшитилишини ҳам пайқагандек бўлди.

— Аввал «султон Саодат» ансамблига. У ўнинчи асрда қурилган. Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний даврига тўғри келади. Жарқўрғондаги минорага ҳам борамиз. У ўн биринчи асрда қурилган. Зурмала минорасига ҳам. Бу ўн иккинчи асрдан ёдгор. Ҳаким ал-Термизий ва йўл-йўлакай бир неча қўрғонларни ҳам кўрамиз...

* * *

Онахон бу ёдгорликларни бир ерга тўпланган, Термиздаги ҳайвонот боғини томоша қилгандек бир неча соатда айланиб чиқамиз, деб ўйлаган эди. Улар орасидаги масофанинг узоқлиги Жўмардга унча сезилмас, чунки унинг юрагидаги фахр бундан устун турарди.

Қадимги ёдгорликлар, айниқса буюк Кушон давлатининг гуллаган давридан ҳикоя қилувчи топилмалар ҳозирги вақтда алоҳида қизиқишларга сабаб бўлмоқда. Тарихчилар ўрта аср обидаларига суяниб, Чингизхон босқинчилиги оқибатида вайронага айланган кўҳна Термиз ҳақида аниқ маълумот тўпламоқдалар. Бу воқеа мелодий ҳисоб билан 1220 йилда содир бўлган. Амударё қирғоғидаги бу шаҳар қачон пайдо бўлган, ёши нечада деган савол туғилади? Еттинчи асрларга оид будда манбаларида ёзилишича, Термиз (Тармит) шаҳри мелоддан илгари ҳам мавжуд бўлган. Искандар Зулқарнайн (мелоддан илгариги IV аср) билан алоқадордир...

Машина ғизиллаганича борарди. Икки томон кенг карталар, сарғайиб, қўнғир тусга кирган майдон учиб бораётган машинани икки томонида чарх айланиб қоларди. Улар кўп юриб султон Саодат дахмасига боришди. Қадимий Термиз харобаларини томоша қилиб, Жарқўрғонга йўл олишди. Бунда, боғ ичидаги буюк минора ёнига келишганида Онахон чарчаганини, туфлиси оёғини ураётганини Чиннихолга айтди. Лекин бу ер жуда ҳам баҳаво, улкан минора ҳам Жўмард мақтаганича гўзал эканини кўришди. Кунгурадор, гўё ўн икки ўймакор осмонўпар устунларни мрамрартош устига тургазиб қўйгандек. Устунлар сирти шу даражада нафиски, на атлас ва на палак унга тенг келарди. Минора кўкка бўй чўзиб, энг тепасида кичик меҳроблар гир айланган. Меҳроблар тепасида «катта шикаста» хати билан оят ёзилган. Жўмарднинг айтишича, бу ўймакорлик санъати қадим Ўрта Осиёда мислсиз ривожланганидан дарак бериб турибди. Онахон билан Чиннихол бу ерда бир тош устига ўтириб, минорага обдан тикилишди. Жўмард ўз юрти тарихини мароқ билан қизларга гапирар, бу замин-

нинг ўтмиши жуда ҳам бой эканлигию аждодлар санъати — илми билан фахрланса арзишини ҳижжалаб уқтирарди.

— Минг йил аввал қурилган дейсизми, ака? Ўша вақтда ким подшо бўлган?

— Ўн-ўн биринчи аср. Асосан, султон Маҳмуд Ғазнавий. Шу даврда «Шоҳнома» ҳам яратилган.

— Мана шу минора султон Саодат ансамбли даражасидаги катта ёдгорлик экан,— деди ўтирган ерида Онахон,— мен бориб кўрган эмасман-у, лекин Самарқанд ва Бухородаги тарихий ёдгорликлардан бўлак муҳим нарса йўқ, деб ўйлардим. Жарқўрғон минораси чиройли ёдгорлик экан.

— Ҳиндистонда Қутбминор бор. У ҳам катта минора. Бутун дунёдан, океanning нарёғидан ҳам сайёҳлар келиб томоша қилади. Бизнинг минора Қутбминордан чиройли бўлса чиройли, аммо кам эмас.

Икки қиз яна минорага тикилишди.

Жўмард машинадан йўл учун олинган хўракни олиб чиқиб, ариқ бўйига жой ҳозирлади. Лимонад бутилкаларию туз, нонни ҳам олди. Қизларни чақирди.

— Мана бу ер соз. Келинлар, озгина тамадди қилиб оламиз.

Олдинда Чиннихол, орқада оёғини эҳтиёткор босиб Онахон келди.

— Оёғингиз оғрияптими?

— Сал-пал.

— Туфлингизни беринг, ураётган ерини болға билан тўғрилайман.

— Керак эмас. Овора бўлманг.

— Ечиб беринг.

— Нимадан уяласиз, ечиб беринг,— деди Чиннихол,— булар учун бир минутлик гап. Биз ямоқчи қидириб, кечгача қийналиб юришимиз мумкин.

Онахон кулди. Гўё у кишининг ҳам оёғини туфли ураётгандай, Онахон нима қилса унга ўхшатмоқчи бўларди. Жўмард туфлини эҳтиёткорлик билан ушлаб, гўё тушиб кетса синадигандек, у ёқ-бу ёғига қаради. Жарқўрғон минорасига ҳам бунчалик тикилмаган Онахон киши билмас Жўмардни кузатиб, ўз туфлисини эҳтиёт қилиб, тумшуғига теккан лойни ҳам енги билан артиб, машинаси томон кетаётган Жўмардга ичдан кулиб қўйди. Жўмард машина юкхонасидан болғача олиб, эҳтиёткорлик билан туфли четини бир-икки қоқди. Қўллари билан кенгайтирди. Шундан сўнг уни рўмолчаси билан яхшилаб артиб, Онахон оёғига кийгизаётган

эди, қиз уялиб Жўмард қўлидан олди-да, ерга кўйди.

— Нечанчи размер киясиз?

— Ўттиз олтинчи, — бирдан Онахон қах-қах уриб кулиб юборди.

— Билиб кўйган яхши-да, — деди Чиннихол кулимсираб, — акамлар жуда уста, буни каранг, шу баҳона билан размерингизни ҳам билиб олдилар. Эрта-индин керак бўлади...

— Чиннихол, жон синглим, сени тилингни... размери ҳам борми?!

— Ха-ха-ха-ха! Биз гапирсак ёкмайди! Унда мени нега олиб келдингиз?! Уйда ҳам ишим бошимдан ошиб ётган эди. Сизнинг бу вайронаю эски минораларингиздан кўра зарурроқ ишим бор эди! Мен лимонад ичмайман, Жаркўргонда чой ичишмайдимиз? Ака, бирон ердан чой топинг!

— Сен Хайридин билан гаплашиб юрганингда, мен «Қоработир» бўлганмидим! — Жўмард синглиси юзига бу билан шапалоқ ургандек бўлди. — Бўпти, чой топаман!

Онахон кулиб юборди. Кейин тилини тишлади. У ҳозир Чиннихолни тартибга чакиролмас, танбеҳ ҳам беролмасди. Меҳмонга борган ёш бола ҳадеб ширинликка қўл чўза бошлаганида онаси қўлига шартта уролмаганидек, Чиннихол ҳам оз-моз ҳаддидан ошаётганини Онахон сезиб турарди.

— Тушунарли, — деди Чиннихол, — ҳамма ерда хўроз бир хил кичкирар экан.

— Лекин сен жўнроқ кичкирасан, — деди гармдори бўлиб Жўмард.

Онахон яна маза қилиб кулди. Ака-сингил оз-моз жўжахўроз бўлишгани уни завқлантирарди.

— Биз турган ерлар, айниқса, Денов қадимги Чағаниён мамлакатининг ўрта қисми, — деди Жўмард. — Қани, гўштан, нондан олинглар. Агар майли, десангиз мен мелоддан илгариги, шу заминда бўлган Кушон, Чағаниён давлатлари ҳақида гапириб берардим. Буни билишингиз керак. Ўз мамлакати тарихини билмаган киши...

— Нима?! — ялт этиб Чиннихол акасига каради, — сўкир кишидан фарқи йўқ, демоқчимисиз?

— Умрингда бир маротаба доно сўз айтдинг. Ибн Сино ҳам бунчалик сўз айтолмаган...

— Ха-ха-ха-ха, — Онахон яна кулди.

— Жуда ошириб юбордингиз! — Чиннихолга гўшт тикилиб қолай деди. Унинг ичида гап ётмайдиган, шалдиршулдирилиги, думбуллиги Онахонга ёкди.

— Сурхон водийси, Амударёнинг юқори ва ўрта ҳавзаси

қадимги Бактрия давлатига кирган. Бу, форс обидаларида Доро ҳокимлик қилган мелоддан илгариги VI асрни эслатади. Маҳаллий халқ ўз юртини Тоҳаристон деб атаган. Еттинчи асрга келиб бу водий Чаганиён, Ўқузни (Амударёни) эса — Чағанрўд деб атаган. Маҳаллий ҳокимни «Чаған-Худуд» дейилган. Чаганиён пойтахти йигирма тўрт фарсахда, тахминан, Кува — ҳозирги Денов шаҳрида бўлганди. (Даҳи нау — янги кишлок.) Тарихчи Маҳмуд Вале XI асрда «Худуди Чаганиён ки имрўз ба Даҳи нау машхўр аст», деб ёзгани фанга маълум. XI асрга келиб Чаганиён Султон Маҳмуд Ғазнавийга тобе бўлди. Шу асрда Балх урушсиз салжуқийларга ўтгач, Амунинг юқори қиргоғида Чаганиён ва Хутталон кўзғолонлари бостирилиб, мамлакат Султон Алп Арслонга ўтади. XII асрга келиб Чаганиён Самарқанд ҳокими Муҳаммад ал-Ҳотиб ас-Самарқандий давлатига тобе бўлади. Мўғуллар даврида Чаганиён эсланмайди, фақат XIV асрда Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома» китобида тилга олади. Даҳинав шаҳрини кейинчалик Бобур Мирзо ҳам эслайди. Сурхон водийсини мўғуллар кўп талаган. Тулкига унинг чиройли мўйнаси ўлим келтиради, деганларидек, Сурхон водийсининг табиатан беқиёс гўзаллиги, бойлиги мўғул босқинчилари қиличига дуч келтирди. «Ўша даврда ўзбек уруғлари сиқиғида бошқа уруғлар батамом суриб чиқарилган. Араб истилосигача ўрта аср шаҳарлари йўқ бўлиб кетган...»¹

— Ака, сиз кўп тарихий гапларни айтяпсизу, биз ҳаммасига тушунмаяпмиз. Эҳтимол, биз институтга кирганимизда лекцияларда билиб олармиз. Менинг бу қулоғимдан кириб, у қулоғимдан чиқиб кетяпти. Яхшиси, менга ҳам мана бу Онахон қийиб юрган туфлидан олиб беринг. Дадамларга айтинг! Сизнинг айтганингизни қилиб бу ерларга келиб юрибман! Хизматим бор.

— Мен боядан бери қулоғингга танбур чертаётган эканман-да! Туфли олиб берамиз. Ҳозир гапга халақит берма.

— Мен тушунапман, айтаверинг, — деди шу лаҳза Онахон, — мен тарихни билишим керак.

— Акам айтгандан кейин сизга ёқади-да. Бу гапга яна хафа бўлманг.

— Хафа бўладиган гап йўқ.

— Ўзига қийин, кўяверинг, Онахон. Бу ўзи пўстак, дадамларнинг обрўсини қилиб, мактабда унга баҳо қўйишган.

¹ В. В. Бартольд. Асарлар. II ж.

— Сиз меҳмонимиз олдида ҳам ҳадингиздан ошяпсиз!
Дадамларга айтаман!

— Бўлди, тушунарли. Энди қаттиқ гапирмайман. Ўзинг бошладинг. Тарихий ёдгорликларни томоша қилгани чиқдикми, гап ҳам шу ҳақда бўлиши керак. Мен сенинг кимлигингни ўзингга танитиб қўймоқчи эдим. У бўлса...

— Мен ўзимнинг кимлигимни ўзим биламан! Онахон ҳам билади! Мен Бойбўсиноваман!

— Кўрдингизми, бу ҳозир ҳам тушунмаган!

— Ха-ха-ха-ха...

— Ҳи-ҳи-ҳи-ҳи... Тўхтатинг энди бунақа ақлли гапларни! — деди кулиб Чиннихол, — бирпас одамга ўхшаб гаплашайлик! Ҳамма тарихчи бўлаверса, подани ким боқади? Сурхондарё — чорвадорлар области. Одам ҳадеб ақлли гапларни эшитаверса ҳам кўзи тиниб кетар экан. Бизга кийимдан гапиринг. Сапожкалардан гапиринг...

Шу лаҳза каттакон бир қовоғари Жўмард боши атрофида айлана бошлади.

— Вой, вой, эҳтиёт бўлинг! — деди Онахон қўллари билан арини ҳайдаб.

— Қўяверинг, бу қовоғари заправкага келганга ўхшайди, — деди Чиннихол, — захари тугаб қолган бўлса керак, Жўмарддан олади.

Онахон бирдан хахолади-ю, кейин «бу ортиқча»лигини сезиб жим бўлиб қолди.

— Денов Самарқандни эслатади, қадимги Мовароуннахрнинг пойтахти — бир томонда Амударё, бир томонда Сирдарё бўлган Денов ҳам географик жиҳатдан ўшанга ўхшайди: бир томонда Сангардак, бир томонда Тўпаланг, — деди Онахон бўғилиб турган Жўмардни яна гапга солиш мақсадида.

— Сангардак бўйида Чўлоб деган қишлоқ бор, — деди Жўмардга яна жон кириб, — бу қишлоқ ҳақида афсона ҳам бор: қадим замонда Наврўзойим деган бир гўзал аёл эрининг вафотидан сўнг қариндош-уруғлардаги эркаклар одам кўйиб, мен оламан, деб талашишгани сабабли Балх шаҳридан чиқиб кетиб, шу томонларга келган экан. Сангардак бўйидаги тоғлар этаги, дарё ёқасидаги гўзал жойни Наврўзсой, деб атаганлар. Бу ерда Наврўзойим бола-чақали бўлиб кетган эмиш. Ундан тарқалган болалар қарлуқ уруғидаги ўзбеклар бўлган экан...

Онахон ҳам қарлуқ уруғидан эди. Бу афсонани эшитган Онахон Жўмардга жилмайиб кўйди. Кенагас, юз, кутчи, кипчок, кўнғирот, катағон, чигатой, барлос, манғит, найман,

киёт... уруғлари ҳам қарлуқдек ўзбекнинг катта уруғларидан...

Жўмард қизларга чой олиб келишга ўрнидан тураётган эди, Онахон чойхонага ўзимиз борамиз, бу ерга чой ташишнинг ҳожати йўқ, деб дастурхонни ўрай бошлади.

— Қумқўрғондаги чойхонани кимдир яхши деган эди. Юринглар! — деди Онахон. Бу гапни Бандихон даштида пахта териб юрганида эшитган. — Минг йил илгари шундоқ минора қурган қумқўрғонликларнинг яхши чойхонаси бўлмаслиги мумкин эмас.

Улар қайта машинага чиқиб, унча узоқ бўлмаган, йўл ёқасидаги кўркам чойхонага тушишди. Бу ердан ҳам гўзал минора шундоқ кўриниб турарди.

— Минораи Калон қурилганига саккиз юз эллик йил бўлди. Уни қорахонийлар даврида шу сулоладан Арслонхон қурдирган, — деди Жўмард. — Мен Бухорода бўлганимда таъмир қилаётганлар билан қизиқиб, бир ошнамнинг ёрдами билан Минораи Калон тепасига чиққанман. Жоме масжид тоmidан ўтилар экан. Айланма зинапоялар билан тепага чиқдик. Тўққиз юз қирқ йилдан ортиқ вақт ўтгани билан ичкарида, ғиштлар орасидаги ганчхокларда усталарнинг бармоқ излари шундоқ биллиниб турибди. Тўққиз юз қирқ йил-а!

— Ўлим минораси дейиладими? Устидан одам ташланганми? — сўради Онахон, — шу ростми? Кинофильмда ҳам қизил қонга бўяб кўрсатадилар?

— Ғирт ёлғон! — ҳаяжонланиб жавоб қилди Жўмард, — эътиборли тарихчиларнинг айтишича, биронта ҳам одам ташланмаган. Қадимги манбаларда ҳам бу ҳақда гап йўқ. Шундай дейиш киночи ўртоқларга керак бўлиб қолган. Аслида, у қумликларда даштларда келаётган қарвонлар учун маёқ вазифасини ўтаган. Бухоро кўп асрлар давомида савдо маркази бўлиб, дунёнинг кўп мамлакатларидан савдо қарвонлари келган. Улар қумликларда адашмаслиги учун бу катта минора қурилган. Иккиламчи, қорахонийлар шон-шавкатини кўрсатиш, идҳайитларда сурнаю қарнайноғоралар чалиш, баъзан муаззин учун ҳам бу минора Жоме масжиди ёнида, Бухорои шарифнинг қок ўртасида қад қўтарган.

— Тушунарли, — деди Онахон, — водийнинг Чағаниён аталиши қайси даврга тўғри келади? Минораи Калондан эскими?

— Эҳ-ҳа-а, жуда эски. Араблар истилоси, ислом дини келганигача Чағаниён деб аталган. «Еттинчи аср манбаларида бу мамлакат қадимий экани, тоғ тепасида Хориён деган

мустаҳкам қалъа бўлгани, Искандар Зулқарнайн ололмагани, уни «қоядаги ин», деб аташгани ҳам тарихан маълум»¹. Ўша вақтда бизнинг ота-боболаримиз зардуштий динида бўлиб, оловга сиғинганлар. Зардуштийларнинг муқаддас китоби «Авесто» бўлган. Араблар истилосидан кейин ҳам бу замин Чағаниён, деб аталаверган.

— Колхозимиз номини «Чағаниён», деб аталишида гап кўп экан,— деди Онахон Чиннихолга чой узатиб,— қайси ақлли раҳбар бу номни кўйди экан? Ақли бутун экан. Дидсиз раҳбарлар ҳам йўқ эмас,— Онахон бу гапни айтди-ю, бирдан кўрқиб кетди. Чунки Жўмард билан Чиннихолнинг отаси ижрокўм раиси. Энди нима бўлади, деди у кўзларини жавдиратиб. Лекин Жўмард бу гапга илжайиб, кўнглига олмади. Бу ҳолатни кўрган Чиннихол ҳам одатдагидек қизариб кетмай, ўзини қўлга олди.

— Биладиган, тушунадиган раҳбарлар ҳам кўп,— деди Жўмард. Бу гап билан менинг отам шунақа, доно демокчи бўларди.— Лекин тушунмайдиган, мансаб столига ёпишиб олган кимсалар ҳам йўқ эмас.

Сурхондарёдаги археологик қазилмалардан бирида ичи сирланган сопол хумчадан бир сиқим чигит топилган. Ундан сал илгарирок, шунга ўхшаш хумчадан яна бир сиқим буғдой ҳам чиққан. Илмий текширишлар бу хумчаю уруғларни мелоддан илгариги учинчи асрга мансуб деб белгилади. Шу даврда ҳозирги Сурхондарё тупроғи Чағаниён, деб аталиб, асосан, сак қабилалари яшаган. Бир ривоятда «Сақаниён», яъни саклар юрти маъносини ҳам беради. Академик Галина Пугаченкова ўзининг илмий тадқиқотларида бу қазилмалар ҳақида аниқ маълумот берган. Эрон шоҳи Доронинг бу томонга босқинчилик юришига қарши курашган ҳамда қаҳрамонлик кўрсатган Широқ ҳам мана шу сак уруғидан бўлиб, Чағаниён элида яшаган. Саклар асосан чорва ва зироат билан шуғулланганлар. Хумчадан топилган чигитларнинг чуқур илмий анализи шуни кўрсатдики, ўша даврда пахта экилган ва бу пахта толаси ипакка анча яқин бўлган. Бир селекциячи олимнинг энг яхши ипак пахта навига «Чағаниён» номи берилди. Бу навни ҳаётга тадбиқ этишда бошқаларнинг юраги дов бермай, кенг миқёсда экишга рози бўлмаганларида колхоз раиси Ҳанифа Бегимкулова жасорат кўрсатиб экди, унинг ниҳоятда яхши нав, келажаги бундан ҳам яхши эканлигини исботлади. Шу сабабли бу, хумчадан топилган навга бобо уруғ номи берилди. Тўрт минг йил яшасин, деган маънода колхозни ҳам «Чағаниён» деб

¹ Г. А. Пугаченкова. «Халчаян».

аташган. Шу баҳона бўлиб аждодлар юртининг номи ҳам тирилтирилди.

— Италиянинг Пиза шаҳридаги «кулаётган» минора ҳақида бир асрдан буён шов-шув кўтарилади,— деди Жўмард.— Бу гўзал ёдгорликнинг бир томонга ҳар йили бир ярим миллиметр оғаётгани, баъзи йиллари оғмаётгани ҳам таажжуб эканини жар солиб, жаҳон халқларини хабардор қилиб турилибди. Бу жуда яхши. Пиза минорасини халқ қурган. Унинг сақлаб қолиниши ҳақида олимлар бош қотириб, турли лойиҳалар таклиф қилинмоқда ва бунинг учун миллионлаб пул чиқарилган. Бизнинг Ўрта Осиёда ҳам жуда кўп тарихий ёдгорликлар бор; уларнинг кўплари давлат иҳотасига олиниб, бузилиб-ёрилиб кетмаслиги учун катта пуллар чиқарилиб, таъмир этилмоқда. Бизда давлат улардан ҳам яхши қарамоқда. Лекин мен бошқа нарсани айтмоқчиман. Пиза минорасини тилга олганимда, уларда яхши, бизда ёмон, демоқчи деб ўйларсан. Йўқ, бундай эмас! Бизнинг халқимиз ичида гафлат босган, еб-ичишдан бошқа нарсани билмайдиган одамлар анча-мунча. Улар Миноран Калон, Вобкент минораси, Тошовуз минораси, Қумқўрғон минораси, Зурмала минораси, Хива минораси ва бошқа миноралар атрофида юришади. «Бу минорадан қадим одам ташланар экан...» деган ўта нодон гапларни ҳам гапиришади. Бу одамлар сохта гаплар қоронғи кўланкасида қолган, улар ўз тарихларини билмайдилар ва бу тарих билан фахрланиш шарафидан махрумдирлар. Улар қандайдир сабаблар билан шу ҳолга тушиб қолганлар. Улар базм қилиш билан умр ўтказиб келмоқдалар. Пиза минорасининг «кулаётгани» ҳақидаги ташвишни тилга олишимнинг сабаби ҳам шу бўлса керак... Эски Термиздаги олтмиш метрдан баланд бўлган минора замбараклар ўкига мўлжал қилиниб, вайрон бўлди. Бу бизнинг жоҳиллигимиз, тарихий ёдгорликларга нисбатан ваҳшийлигимиз бўлди. Лекин кейинчалик бу жароҳатни ўзимиз тuzатдик. Ўз хатойимизни рўйирост айтишдан қўрқамиз. Коинотда фарзандлари чарх уриб юрган улуғ мамлакат учун бир минорани таъмир этиш ҳеч гап эмас.

Кечга яқин улар уйга қайтишди. Йўлда Онахон Жўмарддан рулни олиб, машинани анча жойгача ўзи ҳайдаб борди. Бу ишга Чиннихолнинг ҳаваси келди.

Онахон сафардан мамнун, тарихий ёдгорликлардан кўра ҳам Жўмард юрагини кўргандек бўлди. У тирикчилик учун муаллимлик қилиб юрган киши эмас, ватани тарихини жуда ҳам севадиган, тўғрисиўз бир йигит эканини сеза бошлади. Бойбўсиновлар хонадонидан чиққан йигитнинг димоғдор эмаслигига ишонди. Бу жуда муҳим.

IV

ШАБОНА БУВИ ЎЗ НЕВАРАСИ БАХТИ ИЛА МАСТУ ДОНОЛИКДА СИНОЮ АРАСТУ...

Киши ўзини керак бўлмай, бола-чақасига юк бўлиб қолганини сезса, тезда ўлиб кетади. Бу синалган гап. Яхши ҳамки, инсон ўзининг ўлар кунини билмайди. Агар у бу кунни билганида бир кун ҳам яшай олмасди. Табиат бешафқат! Шу сабабли ҳам асло кексаларни ёлғизлатмаслик керак. «Войдод, касал бўлмаларинг! Касал бўлганларингни кўрмай! Касал бўладиган бўлсаларинг мен ўлгандан кейин бўлинглар! Юрагим узилиб кетади-ку!» — дерди неваралари тепасида жизғанақ бўлиб юрган Шабона буви. У невараларининг сал бўлса ҳам иссиғи чиқиб, учинишидан юрак олдириб қўйган. Онахоннинг тез-тез пешонасини ушлаб қўярди, унинг термометри — қафти. Буви баъзан тезоқар ариқда у ёқдан-бу ёққа урилиб оқиб кетаётган қийма тахтасига ўхшаб ҳаяжонни дам у қирғоққа, дам бу қирғоққа урилди. Тўқсонларга бориб, қазо қилган Розия бувининг азасидан келиб, болаларига далда берди. Болалари эмас, кўпроқ ўзига далда берди: «Бу — аза эмас, бувининг тўйи! Табаррук бўлиб қолган эди. Бу дунёдан зерикиб ҳар кунни худодан омонатини олишни сўрарди. Азиз-авлиёлардан ўргилай, яхши ҳам ўшалар бор, бир нима ўқийсан, сўмрайиб ўтирмайсан. Мен Масковда ҳам шу ердан ўтган азиз-авлиёларга дуо ўқиганман. Керак-да! Ўлганларни эслаб бир нима дейиш керак. Аммо ўлганларнинг кетида «шаҳид бўлиш» яхши эмас! Бу билан уларнинг руҳини шод этолмайсан. Ҳамма нарса меъёрида бўлиши керак. Меҳру муҳаббатингни гўдакларга бағишла, улар дунёга энди келяпти. Кўзингдаги нур қабрларга эмас, давомчиларнинг жамолига тушсин», дерди Шабона буви. Бу унинг фалсафаси. Бу «фалсафа» меъёридан ошгач, эшитавериб зериккан Онахон кулимсирарди: «Бувижон, ҳаммасига тушундик. Энди ухлайлик, ўрага сичқон тушди, гулдур гуп-п!» Хўп, майли, дегандек буви ёстикқа бош қўярди. Уйқуси келмай, яна ёстикдан бош кўтарар: «Кўчада қариллаб юрадиган давангир Қўчқорвой болаларига қарамайди. Қишли-қировли кунда ҳам бурни оқиб, шиппақда юришади. Чойхонада ош еб, ароқ ичиб юргандан кўра уйингдаги дераза синиқларига газета ёпиштирмай, ойна сол! Шу замонда ҳам деразасига қоғоз ёпиштирадиганлар бор-а, тавба! Болаларингга иссиқ пальто, иссиқ ботинка олиб бер, дейман. Йўқ, ўз памилиясини тўғри айтолмайди-ю, ичгани ич-

ган... Мен жузман, эт емасам, ичмасам, илигим куриб қолади, дейди. «Жуз» бўлмай ўл, сендан қарлуқларнинг нимаси кам? Уйингга газ тушир, сандалингга тошкўмир сасимай ўлсин! Онахон яна бошини кўтаради: «Бувижон, энди ухлайлик! Эрта билан соат тўққизда имтиҳонга бораман! Тошкентга бораман-а...» Шабона буви майли-майли, деб бош қимирларди. Уйқуси келмай яна хаёлот дарёсига ғарқ бўлиб, ўй ўйларди: ётиб қолса бўлмаса, ҳаммалари катта бўлиб, сочилиб кетган... Ёшлигида бир куни шу Онахон «сув томизишни», «ёмбини» эшитиб, бувисига гап қотган эди: «Бувижон, сиз касал бўлганингизда мен ўзим сув томизаман, ўлганингиздан кейин нарсаларингизни мен оламан-а?» — деган эди. Шабона буви бу гапни эшитиб тоза кулган. Ҳозир ҳам пишиллаб ухлаб қолган Онахонга ёстиқдан бошини кўтариб бир қараб қўйди.

Буви ориқ, жиккак, ҳиндилардек қорачадан келган. Мабодо тортгирса ўттиз килограммдан ошмаса керак. Тинибтинчимас, питрак, куюнчак... Баъзилар уни «оғача» ҳам дейди, елкасига жун хуржунни ташлаб бозорга ҳам қатнардди. Эти суякларига ёпишган, соябон симларидек йиғса бир сиқим қовурға суяклари мустаҳкам. «Илойим ёт неваранг томдан итариб юборсин...» деб яхши кўрган одамларини «қарғарди». Тишқоли билан тишларини қорайтирган. Шундоқ бир қараган одам дарҳақиқат уни оғачаларга ҳам ўхшатарди. Йўқ, Шабона сурхонликларнинг асл «жуз» ва она томондан қарлуқ уруғидан. Насл-насаби азиз. Кўзи ўткир, гаплари серҳикмат. Одам танийди. Кўнғиротликларга тушиб, икки уруғни қариндош этган. Баъзан хаёли ўша келинлик даврига кетади. У вақтларда инқилоб йиллари эди, аммо ҳамон Бухоро тахтида амир Олимхон ўтирарди. Манғитлар Шерободда ҳам, Деновда ҳам, Паттакесарда ҳам ҳокимлик қилишарди. Ҳисор томонда лақай отлиқлари кўшин тузиб, шўро аскарларига қарши чопди-чопди бошлаган. Ҳаммаёқ нотинч. Ҳақназар ота, ўша вақтдаги ёш куёвтўра Шерободда, қизил аскарлар сафида Иброҳимбек кўрбоши босмачиларига қарши курашарди. Улуғларининг айтишича, Шабона момосининг момоси қадим дарёнинг нариги томони — Балхда, Ҳиротда Ҳамида ақо, Гавҳаршодбегимлар хизматида бўлган... Бувисининг бувиси Малоика, Сароймулк ақо хизматида бўлиб, уларнинг «лутфу карамига сазовор бўлган» эмиш. Бу гаплар ҳақиқатга яқинми, узоқми, Шабона буви аниқ билмас, аммо қарлуқлар ичида шу гап кўпдан бери юрарди. Барлослар жуда ҳам кам қолиб, бошқалардан узилиб яшашига қарамай, ўтмиш аждодлари ҳақида кўп ҳикоялар айтишар.

неча юз йил ўтганига қарамай temuрийлар, бобурийлар ҳақида афсонанамо гапларни эслаб юришарди. Аждоди шундоқ қарлуқ қизи бўлишига қарамай, эрининг қизил аскар сафига кириб, кўлига милтиқ олгани, шўролар ҳукумати, инқилобни ҳимоя қилаётгани билан яна фахрланарди. Амир аъёнларидан бирининг ўғли — Файзулла Хўжаев ёш инкилобчилар сафига раҳнамо бўлиб, амир салтанатига қарши курашгани сурхондарёликларга ҳам маълум. Бу гаплар Шабона юрагига далда берарди. Ўтмишдаги золимларнинг болалари қизил аскарлар сафига киришга ҳаққи йўқ, деган баъзилар вақиллаганича қолаверишди. Ҳар қалай, бувининг аждоди ҳам инқилобий, ҳам аслзода...

Онахон ўн тўрт ёшга кириб, еттинчидан саккизинчига ўтганда Шабона буви, мундоқ бўйи чўзилиб, қадду қомаги шакл олган неварасига тикилиб туриб, булар ўқиб илм олишга олади, лекин бувининг олдида оғзини катта очиб эснагани кишини ўйлатади, деб кўнглидан ўтказди. Худди шу ёшда Шабонанинги ўзи онаси Парвона ёнида оғзини катта очиб эснаганида, онаси оғзини чап кўлининг орқаси билан бекиштири каттиқ таъкидлаганди. Иккинчи бор беихтиёр шундай қилиқ қилганида бир шапати туширган ҳам эди. Буви Онахонга чап кўли, мабодо чап кўли бўлса, ўнг кўлининг орқаси, бармоқлари учи билан енгилгина оғзини беркитиш кераклигини ўргатарди. Кулиб, бувининг мазах қилган шаддод қизга, «менинги бу таълимимга бепарво бўлма, Гавҳаршодбегим ҳам қизликларида мана шу масалада шاپалоқ еганлар. Кичик бир одобсиз ҳаракат ҳам кишининг тарбия кўрмаганини, биздек аслзодалар хонадонидан чиқмаганини билдиради». Овқатни шاپиллатиб емаслик, қошиқни кўлга ёши катталардан кейин олиш, жуда ҳам уялиб, ипақдек товланавермаслик кераклигини ҳам уқтирарди. Катталар олдида ялпайиб ўтирмаслик, танишми-нотанишми қарияларга салом бериш кераклигини қулоғига қуярди.

— Бувижон, мени биласиз-ку, мен ҳеч кимдан уялмайман,— деди Онахон севикли бувини кучиб. Буви унинг қучоғидан чиқиб гандирақлаб кетди.

— Биламан. Лекин сен тенгдошларинг орасида шундоқ бўлганинги маъқул, кексалар олдида уятчанроқ бўлгин, хушёр туриб, уларнинг хизматида доим ўзни тайёр тутгин. Бу кимнинг қизи, жуда одобли қиз экан, дейишсин. Одамлар олдида асло қовоқ солиб ўтирма. Чунки киши юзидаги сўниклик эснашдек дарров бошқаларга ҳам ўтади. Ҳамманинги руҳи сўнади. Қиз бола чакнаб туриши керак. Ҳозиржавоб бўлиш, зехни ўткирлик — киши мартабасини баланд қилади. Гапни ўйлаб гапир! Катталарнинг

насиҳатини сабр-тоқат билан тинглашга одатлан. Лекин ҳар бир пилчираган эзманинг гапига қулоқ солиб вақтингни ўтказма!

— Сизга ўхшаган...

— Оҳ, ойпониб кетаёй кизимдан! Сен бувингни эзма десаңг, унда менинг шунча таълимим қаёққа кетади! Ҳозиржавоблигинг билан бир жаҳонсан, кизим. Шунинг учун ҳам мен тарбиянгни зиммамга олдим. Гавҳаршодбегим кўп оқила, жуда ҳозиржавоб бўлган, деб эшитганман.

— Менга таълим бераман, деб ишдан қолиб кетмайсизми, бувижон!

— Йўқ! Бу жуда керак!

Шундай қилиб, ўша йиллари буви неварасини Гавҳаршодбегимдек ифбатли қиламан, деб тарбия дарсини бошлаб юборган эди. У дарсни идиш-товоқ ювишдан бошлади. Овқатдан сўнг ёш келин ёки бўйи етган қизлар тезда иссиқ сув билан идишларни ювиб, ошхонада ўз жойига тўнқариб қўйиши, кексалар турганида идиш-товоқни тарак-туруқ қилмаслиги, қозонни тозалаб, устларини ёпиб қўйишни ўзи қилиб кўрсатди. Тузлик, сочик, қалампир идишлари озода бўлиши, ҳатто гугурт ҳам ўз жойида доимо муҳайё туришини, ўчоқнинг кули олиниб, кейинги овқатга шай қилиб қўйиши кераклигини алоҳида уқдирди.

— Бувижон, кўп эзма бўлаверман! Биз буларни билемиз!

— Сенга булар майда нарса бўлиб кўрингани билан аслида жуда муҳим! Гавҳаршодбегим чаққонликда ном чиқарганлар...

— Э-э, гавҳаршодларингизни қўйинг! Бизлар ҳозирги замоннинг одамларимиз! Беш юз йил олдин ўтган ўшалар кафанини чулғаб келавермасин!

— Ҳой кизим, тавба қилдим де! Уларга тил теккизма! Айниқса, азиз-авлиёларнинг малоикалари бўлади. Бугунги дарсим: идиш-товоқ...

Эртасига Шабона буви Онахонни яна ўз ёнига олди.

— Бугунги «лекциянгиз» нима?

— Мен «лекция-пекциянгни» билмайман! Маники ҳақиқий таълим. Фойдасини кейин биласан! Анави исполкомнинг қизига ўхшаб сонингни очиб юрмайсан! Мен бунга ҳеч йўл қўймайман! Сенинг буванг Шўрони тузганлардан бири бўлгани билан, янгича бўлгани билан, қизларнинг сонини очиб юришини истамаймиз! Узун иштон киясанлар! (Бувининг жаҳли чиқса сансанлаб юборарди.) Дунёда тошбақа ҳам бор, лочин ҳам. Машойихлар бир одамни таъриф қилганда тошбақага эмас, лочинга ўхшатади. Шунинг учун ҳам худойи

таоло одамни одам, ҳайвонни ҳайвон қилиб яратган. Одам либос билан одам. Барлос уруғидан бўлган Гулбаданбегим ниҳоятда зеҳли, дидли, моҳирўй эканлар...

— Бувижон, мен уларингизни кўрмаганман!

— Мен ҳам!

— Унда улар нега керак?

— Жуда ҳам керак-да! Бурунгининг одамларида сал-пал ҳаё бор эди! Рўпарангда чақчайиб папирос чекиб турса яхшими?!

— Э, ҳамма гапингизга ҳам кўшилиб бўлмайди! Дам инкилобчи, дам ўтмишдаги феодаллар хотинини мақташ... Қани, ишга ўтайлик, буви!

Шабона буви овқат пишириш, овқатлар тури ҳақида «лекция» бошлади. Бу Онахонга ҳам, унинг икки дугонасига ҳам ёқди. Улар зерикишмади. Лекин кампир яна Гавҳаршодбегимдан гап очган эди, Онахон ўрнидан туриб кетди:

— Энди ҳаддингиздан ошманг, бувижон!

— Бўлди, тушундим. Мулозамат ҳақида гапираман... Қадим бир бойнинг уч қизи бўлган экан. Учалови ҳам дудук экан. Бир қуни совчилар келибди. Онаси довдир-дудук қизларига совчилар олдида қилиқ қилмай жим ўтиришларини тайинлабди. Улар миқ этмай ўтиришибди. Бир вақт бурчакдан бир сичкон чиқиб, чопқиллаб қоча қолибди. Қизларнинг каттасидан садо чиқибди: «Айи-айи, чичон-чичон...» Иккинчисидан ҳам садо чиқибди: «Тани-тани?» Бу гапни эшитган учинчиси: «Шижла дапиршайла ҳам ман дапирмайман...», деб юборибди. Бу гапларни эшитган совчилар қочиб кетишган экан.

Онахон хахолаб кулиб юборди.

— Оббо эзма буви-е! Индамаганимизда ҳам шунча гап!

— Ҳа, майли. Қалай, яхши ўтирибсизларми? Ҳеч ким касал эмасми? Ёки яна биронталаринг касалмисизлар? Қани, пешоналарингни олиб кел! (У лабини теккизиб, иссиқ даражасини шу йўл билан термометрдан кўра ҳам аниқроқ биларди.) Ҳа, хайрият, иссиғинг ўттиз олти ярим...

* * *

Ўлтиш олтинчи иили, Тошкент зилзиласидан кейин неадир ўлим кўпайиб кетди. Бу томонларда ҳам кўпайиб кетди. Самарқанд, Бухоро, Фарғона, Андижон, Наманган ва Хоразм томонларда ҳам шундоқ экан. Ёки номдор кишиларнинг қазоси — газеталардаги қора рамкадаги таъзиялар бир қадар бўрттириб юборган бўлиши мумкин. Айниқса, машҳур адибларнинг ўлими кўпларни ваҳимага солиб қўйди. «Ҳам-

ма нарсадан саломатлик азиз...» деган гаплар тез-тез айтилиб турадиган бўлиб қолди. Ёзувчининг ўлими, айниқса, катта-кичикда оғир таассурот қолдирарди. Бир даврдан иккинчи даврга ўтиш жараёни бўлдимиз ёки зилзила юракларга ларза солдимиз, ҳар қалай, кекса авлод Узок Шарк, Уммурий заминидаги дарёларга океандан кирган қизил тан балиқларга ўхшарди. Улар тиқилиб, зурриёд қолдириш мақсадида қанчалаб масофани питирлаб, йиртқиқларга ем бўлиб, уруғ қўйишлари, шундан сўнг ўзлари ўлиб кетишларига бир қадар ўхшашиб кетарди. Газеталарда тез-тез таъзиялар, марҳумнинг фотосурати, таржимаи ҳолига доир маълумот, унвону мукофотлар қора рамка ичида босиларди. Улуғ Ватан уруши тугаганига ўттиз йил бўлди. Ўша пайтдаги офицерлар ҳам олтмишдан ошиб, кўплар гални авлодга топширарди. Илгари унча сезилмаган бўлса ҳам олтмишинчи йилларнинг ўрталари ана шундай абадулабад виро жараёнининг энг қуюқлашган даври бўлди. Ўлим — қишли-қировли кунга ўхшайди, қиш бўлмаса келгуси йил ҳосили ҳам яхши бўлмагандай, музи қиров ҳам зарурат, юракнинг бир тепгани баҳор бўлса, иккинчи тепганигача бўлган жим лаҳза балки қишдир. Куч тўплаш ҳам керак. Баъзан биз тилимиздан бол томиб, бу одам элик баҳорни кўрди, деймиз. Лекин фаслларнинг ўзгасини менсимагандек бўламиз. Фаслларнинг ёмони йўқ.

Аммо, мана шу бир даврдан иккинчи даврга ўтиш жараёнининг энг оғир ва енгил томони шу бўлмоқдаки, кетётган киши атрофидаги муносиб фарзандлар, дўстларнинг парвоналиги тақдирга тан бердириб, ўлимни бир уйку даражасига олиб келмоқда. Аммо ноқобил фарзандлар ҳам йўқ эмас...

Қизларга турмуш икир-чикирларини ўргатиб туриб, Шабона буви хаёлга чўмарди. Қазони ўйламайдиган ҳеч инсон йўқ.

— Бувижон, бўлди, «дарс» тамом! Одамлар олдида эснаганда оғзимизни бекитамиз. Бўлар-бўлмасга гапирмаймиз... Ха-ха-ха-ха.

— Ха-ха-ха-ха,— Онахоннинг дугонаси ҳам кулди.

— Куласан, болам! Оғизни бекитиш ҳам кичкина гапмас, айниқса, қиз бола қўл-оёғи чаққон, ёқимли, бўзрайиб ўтирмайдиган бўлиши керак. Шунинг учун Бадахшон қизларининг баҳоси баланд...

— Хў-ў-ў! — деди Онахон,— Бадахшонни мақтаманг, ўзингизнинг оёғингиз остидаги бу қизларнинг ҳар бири бир дунёнинг тагига ўт қўяди. Сиз бизни нима деб ўйлаяпсиз!

Бувилингизни ҳурмат қилиб, ўзимизга маълум насиҳатларингизни эшитиб ўтирибмиз, «Чичон-чичон...» дейдиган бурунгининг қизлари йўқ бунда! Бизлар ўз бахтимизни ўзимиз яратамиз!

— Сизлар онангизнинг қорнидан отинойи бўлиб тушасиз, биламан.

— Қани, турдик, қизлар! Бувижонимизга катта раҳмат!

Шу аснода эшик тақиллаб, ҳовлига гавдали, дўлвор йигит Чўли кирди-да, салом берди: у Онахонга тикилиб туриб, бир лаҳзадан кейин: «Ҳа, майли...» деб яна орқасига чиқиб кетди. Онахон ҳайрон бўлиб елкасини қисди. У чиқиб кетаётган ерида буви мурожаат этди:

— Чўливой, бир юмушингиз бормиди?

— Отамларда гапим бор эди. Ҳақназар отамлар уйдимилар?

— Йўқ. Отангиз қачон уйда ўтирибдилар?! У киши менга ҳам керак эдилар.

— Масодиқ ота қазо қилибдилар, шуни айтиб қўймоқчи эдим.

Шабона буви пичирлаб, дарҳол юзига фотиҳа тортди. У ёнидаги Онахонга ҳам хўмрайиб, юзингга фотиҳа торт ишорасини қилди. Онахон унча қовушмай, қўлини даҳанигача олиб келди. Лекин Чўлининг ҳар ҳафтада бир нимани баҳона қилиб, Онахон атрофида пайдо бўлиши қизни бу гал ҳам андак ўйлатиб қўйди. Лекин қазони хабар қилиш баҳона эмас, бу инсоний бурч эканини хаёлидан ўтказиб, бўйи етган қизлар ўйлайдиган нарсаларни миясидан чиқариб ташлади.

— Чўливой, ўғлим, отангизга айтиб қўяман. Қай вақтга чиқарилар экан?

— Жума намоздан кейин, соат учларга, дейишди.

Чўлидан кейин Онахонлар ҳам чиқиб кетишди. Ҳовлида яқка қолган Шабона буви хаёл сурарди. Баъзан унинг кўнглидан ўтган кимса иттифоқо рўпарасидан чиқиб қоларди. Бу, савқи табиий, деди ўзига-ўзи буви. Сурхондарёнинг машҳур кишиси, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Ҳақназар Худойназаровнинг хотини бўлгани билан бирга ўзининг назаркарда бир одамлигидан ҳам фахр этиб қўярди баъзан буви. У ўз невараси бахти ила масту фикрда ўзини Арасту ҳисобларди. Ҳа, қайси кампир ўзини нодон ҳисоблайди! Дунёда бундай кекса йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Шу сабабли танишми, нотанишми, ёшу кексаларга аввал салом бериш киши дилини равшан этади, бу — инсоний бурч!

МУҲАББАТГА ЙЎҚ ҚОНУН

Мен бу ҳаёт китобини варақладим,
ахтардим,
Лекин ундан тополмадим муҳаббатга бир
қонун...

Эрта билан туриб, ҳовлига қараган Онахон ҳаммаёқни оппоқ қор босганини кўрди. Қиш ҳам бошланди, деди у қорга тикилиб. Ёқасига камбар қундуз қопланган, томогини ўраб турадиган янги модадаги пальтосини елкасига ташлади. Бу пальто унга жуда ярашиб, баъзиларнинг ҳавасини келтирган эди. Бугун шу пальтони кийиб мактабга борди. Лекин у йўқ... Нега унинг келмаётганини суриштиргиси келди. Бу жуда ноқулай. Ўзига ярашиб турган пальтони Жўмард кўришини истарди. Бу пальтода ўзини неча бор ойнага солиб кўрган. Бу пальтода у кўркам кўринарди. Жўмард йўқ, хомуш уйга қайтиб келган Онахон бир лаҳза дераза ёнида туриб хаёлга чўмди. Янги пальто елкада, ҳовлига чиқиб қиш гўзаллигига тикилди — дарахт новдаларини оппоқ қор эгилди. Атиргуллар устида қор. Томлар, мўрилар, деворлар устида қор. Ҳаммаёқни, бутун дунёни қор босгандай. Унинг хаёли Қумқўрғон минораси томон учди — бу гўзал минора атрофини ҳам оппоқ қор босгандир. Унинг кўз олдига ўзи оқ, сочлари тимқора, қиррабурун Жўмард келди. У сурхондарёликларнинг ҳеч бир уруғига ўхшамасди. Унча семиз ҳам эмас, бўй-бошлари ҳам расомат. Синглиси Чиннихол оз-моз дағал, пучукроқ. Бир онадан шундай икки хил фарзанд ҳам туғиладими? Жўмарднинг лаблари юпқа, қўйкўз, қошлари ҳам қуюқ. Ишни вақтида қилиши, аниқ гаплашиши, соатига тез-тез қараб туриши, бекорга вақт сарф қилмасликка уриниши — замонавийликдан дарак. Гап кишининг жамолида эмас, лекин бари бир унинг кўзларида бир сеҳри борми, киши диққатини дарҳол жалб этарди. Ундан кўркамроқ йигитлар бор, лекин негадир шу қўйкўз йигитга Онахон сеҳрлангандек бўлди.

Онахонга Жўмард ёқиб қолди. Уни узоқдан кўриши биланоқ негадир қизариб кетарди. Бундай ҳолат Жўмардда ҳам кечаётганини сезгандек бўлди. Наҳотки улар бир-бирларини яхши кўриб қолишган бўлса.

Душанба куни Жўмард мактабга келди. Улар бир лаҳза бўлса ҳам гаплашиш имкониятини топшиша олмади. «Бойбўсиновнинг Тошкентга бориб келганини» кимдандир эшит-

ди. Жўмард коридорда. Онахонга рўпара келиб, бир нима демоқчи бўлаётгандай эди. Онахон ўқитувчисига бош ирғаб, салом бериб ўтиб кетди. Эртасига катта танаффус пайтида мактабда пайдо бўлган Чиннихол атай Онахонни қидириб топиб, уни бир муддат гапга солди. Гап ичида онаси бетоблигини, акаси Тошкентга олиб бориб стационарга ётқизиб келганини, дадаси ҳам қайтиб келганини, келаси ҳафта ўзи боришини маълум қилди. Чиннихолнинг бу гаплари Онахонга Жўмарднинг бир ҳафта йўқ бўлиб кетганига узрдек туюлди. Жўмард Тошкентга жуда зарур иш билан кетган экан. Эртасига Онахон ўқишдан чиқиб, дугоналари билан уйга кетаётганида орқада бир машина дам тўхтаб, дам секинлаб юриб келаётганини пайқади. Онахон дугоналарига сездирмай қайрилиб орқага қаради. Ҳа, бу Жўмарднинг машинаси! Юз қадамча орқада кумушранг машина секин келарди. Машина бўш... Онахон дугоналари билан чулдирашиб, чорраҳага етганда рўмоли ёдидан чиқиб қолганини айтиб, мактабга югургандай бўлди. У кумушранг машина ёнидан ўтишда Жўмард эшикни очиб, машинадан чиқди. Онахон чўчиб кетди.

— Вой, сиз шу ердამидингиз?

— Ҳа, сизнинг изингиздан келаётган эдим.

— Рўмолим ёдимдан чиқиб қолибди, олиб келгани кет-
япман.

— Машинага чиқинг, марҳамат. Рўмолни эртага ола-
миз,— деди Жўмард.

Онахон кўчада ўзини кўп намоиш қилиб туравермай,
лип этиб машинага кирди.

— Ойимлар бетоб бўлиб, тўсатдан Тошкентга учиб кет-
ганимизни Чиннихол айтган бўлса керак,— деди Жўмард
рулга ўтириб.

— Ойингизлар ҳозир тузукмилар?

— Ҳа, анча тузуклар.

Машинага газ бераётган эди, Онахон тўхтатди:

— Қаёққа кетяпмиз?

— Мен сизни ёмон ерга олиб бормайман. Қўркманг.
Сизга бир гапни айтмоқчиман. Анчадан бери айтмоқчи бў-
либ юраман, лекин журъат этолмайман. Мен... сизни яхши
кўраман...

Улар бир лаҳза жим бўлиб қолишди. Уларнинг иккови
ҳам қип-қизариб кетди. Бир муддатдан кейин Онахон кулиб
юборди:

— Сиз бу гапни шундай айтмоқчи бўляпсизки, телеми-
ниатюралардаги ишқ изҳорига ўхшайди...

— Астойдил...— деди Жўмард тепадаги кичкина ойна-

дан орқада ўтирган Онахонни кузатиб турар экан. Бу гапдан сўнг қайрилиб орқасига қараб, Онахон кўзларига тикилди. — Мен сизни дачамизга олиб бормоқчи эдим. Йўл-йўлакай жуда ҳам ажойиб бир тарихий ёдгорликни кўрсатмоқчиман. Тез қайтамиз.

— Эртага. Энди мен тушай, биров кўриб қолса яхши бўлмайди.

— Сизга Тошкентдан бир эсдалик...— Жўмард костюмининг кўйин чўнтагидан кичик бир чарм қутичани олиб Онахонга узатди.

— Йўк.

— Олинг.

— Нима бу?

— Соат.

Онахон қутичани очиб, тилла суви юритилган билагузукка ўрнатилган, балиқ кўзига ўхшаб ёниб турган жажжи соатга қаради. Уни қулоғига босиб, билинар-билинемас чиқиллаб турганини ҳам тинглади.

— Сўзларим қутилмаганда бўлди, хафа бўлманг,— деди Жўмард бўшашиб, ўйламсираб турган Онахонга,— бу сўзларнинг муқаддас эканлиги ва бир маротаба айтилишини яхши биламан. Ойимлар тузалиб келганларидан кейин уйингизга бормоқчилар. Адамлар ҳам биладилар. Мен бу сўзларни жуда ҳам ўйлаб гапиряпман. Иккинчидан, мен сиздан олти ёш каттаман, шу маҳалгача, гапнинг очиги, бирон киши юрагимни жизиллатмаган. Учинчидан, мен педагогман, сизнинг ўқитувчингиз. Ҳамма томонини ўйладим. Тўртинчидан — олий ўқув юртига ўқишга киришингизга ҳам ёрдам бераман. Бизнинг тўйимиз фақат давлат имтиҳонидан кейин, мактабни тамомлаганингиздан кейин бўлади. Бешинчидан — область раҳбарларидан бирининг ўғлиман, сизга ёлғон-яшиқ гапларни гапириб, бебурдлик қилиб, дадамларнинг шаънига ёмон гап теккизиш ниятим йўк.

— Олтинчиси ҳам тушунарли.

— Сиз ҳам муаллим бўлиб, қирқ беш минутлаб лекция ўқиганингизда бизга ўхшаб эзма бўлиб қолардингиз.

— Ха-ха-ха-ха-а. Хайрлашамизми?

— Хайр!

— Хайр, Жўмард ака! Чиройли соат учун раҳмат! — Онахон оҳиста машина эшигини очиб, ташқарига чиқди. У йўлда юриб кета туриб, қўли билан хайр ишорасини қилди.

Жўмард унга завқланиб тикиларди. Онахон анча узоқлашгандан кейин Жўмард машинасига газ бериб, қайрилиб,

оркага кетди. Лекин Онахон сал юриб дугонаси Холчага рўпара келиб қолди. Бу тасодифми, тасодиф эмасми, билмади. Холча узоқдан Жўмарднинг машинаси турганини кўрган эди. Ичидан қиринди ўтиб, Онахон билан шунчаки ҳол-аҳвол сўрашгани шундоқ сезилиб турарди. Онахон зарур иши борлигини айтиб, тезда уйига жўнади. У бугун ўзида йўқ шод. Жўмарднинг юракдан айтган гаплари унга ёқиб, кечадан буён пайдо бўлган шубҳаю гумонлар тумандай тарқаб кетди. Жўмард тухфа қилган жажжи соатни уйга келибоқ кўлига тақди. Шундоқ ёпишиб тушди. У пальтосини ечиб, кўйлаги энгларини шимариб, чап билагига балиқ кўзига ўхшаш, олтинранг соатнинг ярашиб турганини ойнага солиб кўрди. Беихтиёр ашула ҳам айтди. Бу соатни бувисига кўрсатсамикан, кўрсатмасамикан? Нима қилишини билмай, боши қотди. Жўмард тухфа қилди, деган гапни қандай айтади? Айтмаса, яшириб сақлаш мумкин эмас. Кўрсатаман, деди ўзига-ўзи. Шу куни у соатни бувисига ҳам, бувасига ҳам кўрсатди. Лекин бувиси ўйланиб қолди. Эртасига тушдан кейин: «Мен бундай саёҳат қилиб юраверсам, дарс тайёрламасам, давлат имтиҳонидан қандай ўтаман», деганига ҳам қарамай, Жўмард Онахонни йўлида пойлаб туриб, машинада далага олиб кетди. Бу гал Онахоннинг ўзи ҳам шайланиб турган эди. Бўлганча бўлди, деди Онахон. Улар яна Қумқўрғон томонга жўнашди. Жўмард Онахонга юқориликдаги Совуртепани, кейин Сурхон омбори бўйида ташкил этилган коттеджларни ҳам кўрсатмоқчи бўлди.

Қумқўрғондан то Совуртепага боргунча ўнг томон улкан кўл. Қирғоқдаги бирон тепаликка чиқиб қарасангиз, бепоён Қўнғир дала ўртасида улкан бир зумрад кўзгу тушиб ётганга ўхшарди. Табиатнинг бениҳоя гўзаллигига маҳлиё бўлиб қоласиз. Қишлигига қарамай, у ер-бу ерда қор ётгани билан ҳамон сарғиш дала ўртасидаги зилол кўл чинакамига олтин узукка зумрад кўз бўлиб тушган. Бу атрофларда ҳали ер ишлари кетаётганлиги сабабли у ёк-бу ёқларда тупроқ уюмлари, бульдозер, скреперларнинг шовқинлари ҳам эшитилиб турарди. Машинани пастда қолдириб, баланд тепаликдан кўлга тикилишиб турган икки ёш худди ой сатҳида тургандек эди, бепоён колхоз далалари, каналлар, йўллар, қишлоқлар... Кўлнинг нариги томони — Сарисийё тарафдаги баланд тепаликлар ҳам узоқдан кўриниб турарди. Яхшилаб тикилган киши бу тепаликдан узоқда қад кўтариб турган Минорани ҳам кўриши мумкин. Кўлнинг юқори томонида Совуртепа, Шалдирок, ундан юқорида Шўрчи, Миршоди, ундан нарида Дегрез сув омбори, Ҳалкажар суви Олачопон дарахтзорлари оралаб оқиб ўтади. Ундан юқорида Денов. Узок

асрлар давомида боскинчи кўшинлар — Қутайбаю Чингизхон, кейинчалик теурийлар, Бухоронинг Манғит амирлари оёғи остида топталди. Қадимий Чағаншён мамлакати қайтадан тикланаётгани, фақат чўпонлар мол ҳайдаб ўтиб кетадиган ерларда қанчалаб кишлоғу шаҳарлар, мевазорлар, каналлар пайдо бўлаётганини Жўмард хаёлидан ўтказди.

Онахон билан Жўмард баланд тепаликдан пастга туша бошлашди.

— Қаранг, шу кўл энди икки ёшга тўлди,— деди Жўмард эҳтиёткорлик билан туриб келаётган Онахоннинг кўлидан ушлаб. У йиқилиб, тойиб кетмасин, деб ўзи аввал йўл бошлади. Жўмарднинг кўлини маҳкам ушлаб олган Онахон унинг одобли, кучли йигит эканини сизди. Бундай пайтда уни бемалол бағрига босиб, лабларидан ўпиб олиши мумкин эди. Жўмард бундай қилмас, унинг негадир журъати етмасди. Қандайдир бир ҳаё йўлини тўсарди.

Кўл бўйи кимсасиз. Совуқ шамол юзларига уриларди.

Тепаликдан туриб келатуриб, Жўмард Онахон кўлини ушлаб, унга тикилди. У, Онахонни елкаларидан ушлаб ўзига тортаётган эди, киз эътироз билдирди:

— Кўйсангиз-чи! Уят! — ўргатилган цирк йўлбарслари ҳам баъзан ўз аслига қайтиб йирткичлик қилиши мумкин деганларидек, «маданиятли» Жўмард айнагандек бўлди.— Йўк! — деди Онахон, кейин чопганича пастга туриб кетди. Жўмард ҳам унинг кетидан югурди, яна уни ушламоқчи бўлди.

— Бу нимаси! Ҳеч кутмаган эдим!

— Нима бўпти?

— Сўраб ўпадиларми?...— бирдан Онахон қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.— Эҳ, сиз ўртоқ Бойбўсинов...

Атрофда одамлар йўқлигини кўрган Жўмард Онахон кўлларидан ушлаб, бағрига босиб, лабларидан ўпди. Улар машина ёнида бир лаҳза жим туриб қолишди. Уларнинг икковлари ҳам титрашарди. Улар яна машинага ўтиришди. Онахон боя уйдан олиб чиққани суратли журнални varaқлаб, шармдан боши куйи, гапирмай келарди. Кўл атрофидаги олмазор ичидаги коттедждардан бири олдида машина тўхтади. Бу Бойбўсиновнинг дачаси эди.

— Мана шу уй бизники.

— Яхши ерга тушган экан. Буёғи кўл, олмазор...— деди Онахон бир муддатли сукутдан кейин.

Боғ кимсасиздек кўринган эди, лекин алақайси коттедждан радиоприёмник овози эшитиларди. Шу атрофда кимдир борлигини пайқашди. Диктор қиз жуда ҳам бийрон

гапирарди; афтидан қандайдир бир бадий асар ўқиларди.

— Ўзбек тили чиройли-а? — гап қотди Онахон.

— Жуда ҳам! — деди Жўмард, — эшитяпсизми, қандай жарангдор. Баъзилар, инглиз тили жарангдор, дейди. Йўқ, ўзбек тили жарангдор. Жуда ҳам чиройли. Мен она тилимни жуда севаман.

— Ёмон кўрадиган киши ҳам бормикан?

— Бо-о-ор, топилади.

— Наҳотки?

— Агар менга ҳой, сен она тилингда гапирма, айтганимизни қилсанг, сенга ўйлаган нарсангни берамиз, десалар, мен ҳамма имтиёзлардан шу лаҳза воз кечиб, йўқ, мен она тилимда гапирман, дердим.

— Тушунарли.

— Ватансиз, она тилисиз киши яшолмайди.

— Тўғри, — деди Онахон Жўмарднинг ақлли гапларига жон қулоғини тутиб. Демак, олий ўқув юртини тамомлаганлар мана шундай фикри очик, сўзга ҳам уста бўлади, деган гапни ҳаёлидан ўтказди.

Улар икки қаватли коттеджни томоша қилиб, яна ҳовлига чиқишди. Уй жиҳозлари шаҳарга олиб кетилган, фақат стол-стул, қақир-қуқурлардан бўлак нарса йўқ эди.

— Тўйдан кейин биз шу ерда турамыз.

— Сизлар шу ерда турасизларми?

— Сен билан мен демоқчиман, — деди Жўмард Онахонга тикилиб. Шу лаҳза у ўз хатосини тўғрилади. — Сиз билан мен демоқчиман...

Онахон индамади. Жўмард яна гап қотди:

— Сўрамасдан ўпиш мумкиндиру, лекин сўрамасдан уйланиб бўлмайди.

Онахон кулиб қўйди.

Хивич, новда пўстлоғидан ясалган, бешикдек тебранадиган креслога ўтирган Онахон қўлидаги суратли журнални Жўмардга узатди.

— Мана бу даҳшатли мақолани ўқидингизми?

— Йўқ.

— Икки севишганларни ўлдиришибди. Буни қаранг, қиз қирол наслдан экан. У шариат қонунини бузган эмиш...

Жўмард унинг қўлидан журнални олаётган эди. Онахон фотосуратни кўрсатди, юзига оқ парда тутган жаллод қилич селпиб, йигитнинг бошини узаётган эди. «Жума, ҳайит куни галабия кўйлак кийган мусулмон аҳли жазони кўриш учун бозор майдонига тўпланишган эди. Майдон ўртасида узун қора кўйлак кийган, қадди-қомати келишган, текис, сочи ҳам европаликларга ўхшаб қирқилган қиз тик турарди. У

бошини баланд кўтариб, нигоҳини бир нуктадан узмасди. Бир муддатдан сўнг солдатлар уни кум уйилган ерга олиб келиб тўппончадан уч бор ўқ узиб, қизни ўлдирди. Сал нарироқда, қўллари орқасига боғланган йигит олдида бир солдат қилич яланғочлаб турарди. Шу лаҳза қилич ярқираб, хивичдек ҳавода товуш чиқариб йигитнинг елкасига тушди. Иккинчи бор урилганда йигитнинг гавдаси ҳам ерга қулади... Бу фожиа ўрта асрда эмас, шу кунларда Жадда шаҳрида бўлди. Саудия Арабистони халифаси Холид ўз қизи Мисъа билан унинг яхши кўрган йигити Муслех аш Шаъарни фожиона ўлдирди. Бу фожианинг сабаби нима эди? Йигирма уч яшар қиз отасининг рухсатсиз фуқаро бир йигитни севиб, унга тегишга журъат этган. Қирол мусулмон қонуни бўйича фақат қиролгагина қиз узатиши мумкин эди. Бу қиз Байрут дорилфунунида ўқиб юганида ўз мамлакати элчиси, собиқ генералнинг ўғли Муслех билан танишиб, бир-бирларини севиб қолдилар. Мисъа отасига хат ёзади, аммо халифанинг акаси Муҳаммад бундай никоҳга рухсат бермайди. Халифа у фақат қирол боласига турмушга чиқиши мумкинлигини айтади. Мисъани ўз ватанига чақириб оладилар. Аммо ёш севишганлар ўз ахдларида мустаҳкам турадилар. Улар араб ерида махфий никоҳ ўқитиб, турмуш қурмоқчи бўладилар. Бунинг учун улар Саудия Арабистонидан чиқиб кетиб, чет элдагина никоҳ ўқитиб озод муҳаббатга етишиш мумкин, деб ўйлайдилар. Мусулмон қонунига кўра никоҳ қилинмаган аёл билан чет элга кетиш — икки кимсани ҳам ўлим жазосига олиб келарди. Халифанинг топшириғи билан унинг шахсий соқчилари қиз билан йигитнинг кетига тушиб, таъқибга оладилар. Мисъа кунлардан бир куни денгиз бўйида кийим-кечакларини қолдириб, ўз-ўзини ўлдирган қилиб, яширин соқчилар кўзидан қочмоқчи ҳам бўлади. Лекин бу иш муваффақиятсиз чиқади. Мисъа анча вақтдан кейин, тайёргарлик кўриб, сочини олдиради, эркакча кийиниб, оқ ғалабия кўйлақда аэропортга боради. Лондонга учаётган самолётга билет олишиб, учиб кетишаётганида иш чаппасига кетади. Хавфсизлик хизмати ходимлари уни ушлаб олиб отасига топширадилар. Халифа Холид ўз акаси Муҳаммадга нимани лозим топсангиз шуни қилинг, деб қизи тақдирини топширади. Мисъа қирол хонадонига доғ туширди, қироллик ва давлат ишига путур етказди, деб ўлим жазосига ҳукм этилди. Қизни йигитдан аввал, тўппончадан ўқ узиб ўлдирадилар. Шундай қилиб, жума куни пешин пайтида Жадда шаҳри бозори ичида икки севишган қалб — Мисъа билан Муслех ваҳшиёна ўлдирилди».

— Мана шунақа даҳшатли воқеалар ҳам бўлади. Муҳаб-

бат деб икки ёш қурбон бўлди.

— Тўғри,— деди Жўмард икки араб ёшининг қонли фожиаси хаёлини қамраб.

Бир муддатдан кейин улар ёзлик боғ билан ҳам хайрлашиб, Совуртепа томон йўл олишди. Йўлда Жўмард Совуртепа ва Чағаниён маданияти, Бухоро ва Хоразм ҳокимларининг бу томонга ҳужумига доир гапларни айтиб берди. У гапирар, андак совқотган Онахон орқада мудраб келарди.

* * *

...XIII аср бошида Хоразмдаги қонли курашларга оид диққатга сазовор тарихий манбада куйидагича айтилади: «...жаҳонгир Чингизхон шаҳзодалар (Жўжи, Чиғатой, Тулуйхон ва саркардалар Субутойбаҳодир ҳамда Бурундук, Сўкту, Улоқ нўёнлар) бошлиқ кўп сонли мўғул қўшинларини Хоразмни истило қилиш учун юбормоқчи бўлган вақтда, Хоразмда шайх Нажмиддин Кубро борлигини англаб киши юбориб улуғ мартабали ҳазрат барча аҳду аъёнлари билан чиқиб шаҳарни тарк этишини таклиф этган. Аммо шайх Кубро (Шайх Аҳмад ибн Умар Абдулжаноб Нажмиддин Кубро ал-Хивақий ал-Хоразмийдир) ҳоқонга рад жавобини берган!» — деб ёзади машҳур солномачи Рашидиддин ўзининг «Жомеъ ат-таворих» асарида. Айтишларича, ғоят кутурган ваҳший мўғуллар ўч олиш борасида етмиш бир ёшли олимнинг жонсиз жасадига ҳар томондан қилич уриб, уни нимталаб ташлаганлар.

Тарихан ёзилишича, мўғул қўшинлари Хоразм тупроғига бостириб келиб Кўҳна Урганчга яқин ерда ўрнашадилар. Афтидан, мўғуллар Урганчни вайрон қилгилари келмаган бўлса керак, мўғулларнинг «Сирли қисса»ларида айтилишича, Жўжихон баланд бир тепалик устига чиқиб, у ердан шаҳарни томоша қилган экан. Бу тарихий гаплар ҳам араб ёшлари фожиасидан қолишмайди.

Совқотган Онахонни мудроқ босиб, уйқу элтган эди. У на Кубро, на Жўжихонни эшитди. Жўмард бу ҳолни кўргач, «лекцияси»ни тўхтатди. Бир муддатдан кейин улар Шўрчига тушиб овқатланишди. Қош қорайишига яқин уйга қайтиб келишди.

— Сиз билан бундоқ дала кезиб юрганимни акам эшитса, калламни олади,— деди Онахон ранги ўчиб.

— Биз калла оладиган иш қилаётганимиз йўқ-ку?

— Буни унга тушунтириб бўлмайди.

— Акангиз тушунади. Биз келаси йили тўй қилмоқчимиз. Биз бир-биримизни яхши кўраимиз...

Дарё ёқасидаги асрий чангалзор ерларга бульдозер солиб юборилганини эшитган Хотам Жўрақулов машинасига ўтириб, югурганича «Чаганиён» колхозига келди. У раисни идорадан топди. Баъзан, кутилмаганда келиб қоладиган райком секретарининг бу сафарги келиши ҳам Ханифа Бегимкуловани хайратга солгани йўқ. У ўрнидан туриб, Жўрақулов билан илиқ омонлашди. Стулга ўтиришга таклиф қилди. Жўрақулов раиса столига яқин бир стулга ўтириб, ёнидан рўмолчасини олиб, бўйни, кулоғи орқасидаги терларни артгандай бўлди. Қиш, у аслида терлаган эмасди. Умуман, у терлайдиган бирон иш қилгани йўқ эди. Дикқат бўлган пайтларида беихтиёр рўмолчаси билан бўйнини артиш одат бўлиб қолган. Жўрақуловнинг «кутилмаганда келиб қолгани» сабабини қисман Ханифа сизди. Бу ишни ундан яширган эди. Табиат муҳофазаси деб, бу чакалакзорни анчадан буён буздирмай келарди. Кушларга, жониворларга ғамхўрлигидан, бир куни кимдир «Ўртоқ Жўрақулов Термиз ҳайвонот боғига директор бўлсалар кўп яхши бўларди...» деган экан, Жўрақулов партия мени қаерга лозим топса шу ерда ишлайвераман, мен партиянинг солдатиман, деганди. Жўрақуловнинг авзойи бузукроқ кўринди. У Ханифа Бегимкуловага каттиқ тикилди. Ханифа ўзини ноқулай сеза бошлади. Бу ўткир қарашга дош беролмай, жавоб қила бошлади:

— Иложимиз бўлмади, Хотам ака, бизга ер керак, ер! Юз гектардан ошиғ-а! Қандай қилиб биз уни ташлаб қўямиз?!

— Тўғри ўлчамабсиз, икки юз етмиш уч гектар!

— Эҳтимол, шундоғдир. Биз ҳаммасини ҳайдаганимиз йўқ, эллик гектарча...

— Бульдозерлар буталарни, дарахтларни янчиб, суғуриб, баъзи жойларда дарёнинг шундоққина лабига борибди. Кўриб келдим. Ваҳшийлик бу!

Ханифа Бегимкулова Жўрақуловнинг кўзига бир қараб кўйди-да, мудрофаа эмас, хужумга ўтди. Ёнида турган бухгалтерга чикиб туриш ишорасини қилди. Ранги ўчиб ўрнидан турди. Жўрақулов депутат бўлса, у ҳам депутат! Жўрақулов бюро аъзоси бўлса, у ҳам бюро аъзоси! Манманлик, киборлик ҳисси кутилмаганда Ханифанинг вужудини қоплади. Нима, у жиноят қиляптими? Пахта майдонини кенгайтириш жиноятми?! Ўзи райком секретари бўлиб, бундай тақик этиши тўғри эмас! У бир хўрсиниб, сал ўзини қўлга олиб гапирди:

— Хотам ака, тушунинг...

— Расмий гаплашайлик! Мен — Жўракуловман! Сизга ўртоқ Бегимкулова, бу гапни бюро мажлисида ҳам айтган эдик. Хар қалай мени бюро қувватлаган эди...

— Мен колхоз правлениеси билан маслаҳатлашганман, правление қарши эмас.

— Мендан бошқа ўртоқлар ҳам шу ишга қўл урманг, гектар бошига ҳосилдорликни кучайтирайлик, деган эмасмиди?! Сизнинг бу ишингизга илгариги раис Ҳақназар ота ҳам кўшилмайди! Агар биз, «правление аъзолари билан маслаҳатлашдим...» деб, бундай иш қилаверсак, эртага Пайғамбар оролига ҳам трактору бульдозер соламиз. Бу орол ЮНЕСКО ихтиёрида, шунн биласизми?!

— Дарё ёқасидаги чангалзор ерлар ўзимизники! Колхоз ерининг этаклари. Давлатга бу ер учун рента ҳақи ҳам тўлаймиз. ЮНЕСКОга бу ерларнинг алоқаси йўқ, ўртоқ Жўракулов! Сиз ўзингиз мендан кўпроқ пахта талаб қиласиз. Мантиқ қани?!

— Мен сиздан эмас, авваламбор, партия ва ҳукумат пахтакордан кўпроқ ҳосил беришни сўраяпти! Лекин партия, нима қилсанг ҳам пахта бер, чорва ерларини бузиб, қушлар ва жониворлар иини бузиб, дарахтларни кулатиб, бутазорларни вайрон қилиб пахта эк, деяётгани йўқ! Ҳосилдорликни оширишга қаратилган тадбирларни ўйлаб топиш керак! Айниқса сиз раҳбарлик қилаётган колхозда!

— Пахтачи районида юз гектардан ошиқ жарликни,— деб кучли далил билан Жўракуловни мот қилмоқчи бўлди Ҳанифа Бегимкулова,— тепаларни бульдозер билан суриб, пахта майдони қилишган. Хабарингиз борми? Райкомнинг биринчи секретари менинг дугонам...

— Хабарим бор. Саратонда кишилар бориб дам оладиган, ичидан яхшигина сой ўтадиган мевазор, дарахтзор жойни, истироҳат боғи қилса арзийдиган салқин ерни кўмиб юборишди. Хабарим бор. Бу ишга айни вақтда кишилар эътибор бермаган бўлса ҳам кейинчалик ўша ўртоқлар халқ олдида жавоб бердилар! Бу аниқ! Агар сиз ҳам уларга ўхшаб, бу асрий табиат мўъжизасини бузиб юборадиган бўлсангиз, хато қиласиз! Ҳозироқ бу ишни тўхтатиш керак! Илтимос қиламан, тўхтатиш керак! Ахир, Ҳанифахон, сиз билан биз шу ерлик бўлсак, шу ерда туғилиб-ўсган кишилар бўлсагу асрий дарахтзор, бутазорларни бузсак! Қушлар ҳозир қабристонларда тунадиган бўлди. Буни биласизми? Жой йўқ уларга! Қабристондаги дарахтларга уя қўйишмоқда. Кузда, дефолиация вақтида осмондан сочган заҳар дорилар майда қушларни

қириб юборди. Баъзи жойларда чумчуқ қолмади. Бу қушнинг қишлоқ хўжалигида зараридан фойдаси кўплигини билмади у жоҳиллар...

Бухгалтер йигит чой олиб кирди. У пиёлада чойни бир-икки қайтариб, аввал Жўрақуловга, кейин Бегимқуловага узатди. Раиса билан райком секретари жим бўлиб қолишгани, улар ўртасида жуда муҳим гап кетаётганини пайқаган бухгалтер яна тезда чиқиб кетди.

Жўрақулов чойдан хўплади. Ҳанифа ҳам сал-пал бўшашиб, жойига ўтирди. Лекин бу аёлнинг баъзан кулиб туриб, «рақибига» кескин зарба беришини ҳам Ҳотам Жўрақулов яхши биларди.

— Ўша ерга бирга борсак.

— Марҳамат! — деди Ҳанифа бу гал Жўрақуловдан сал-пал ҳайиқиб. Унинг тез-тез терламаган бўйини беихтиёр артиб туриши — ғоятда дарғазаблигидан далолат берарди.

Янги дамланган чой ҳам стол устида қолиб кетди. Улар кабинетдан чиқиб, райком машинасида ёнма-ён ўтиришиб, дарё ёқасидаги Чангалзорга жўнашди.

Улар анча жойгача сукут ичида боришди. Ҳотам Жўрақулов енгил машинада ғизиллаганча текис йўлда борардию Сурхоннинг кучли оқимига қарши қийналиб, зўр билан сузаётгандай бўларди.

* * *

Сурхон зар сочувчи Зарафшон дарёдек бир томчиси бекор бўлмай ўз водийсини сувга қондириб оқади. Шам зиё таратиб тугаганидек, бу дарё ҳам то Амуга етиб боргунча водийни бўстон қилиб, сувга сероб қилиб, бутун вужудини бағишлаб, охири кичкинагина бўлиб, катта дарё бағрига киради. Бу билан ҳам унинг иши тугамайди, у яна туркману, қорақалпоғу Хоразм ерларига чиқиб жон бағишлайди. Амуга қуйилишдан унча узоқ бўлмаган Сурхон ёқаларида қанча колхозлар бор. Сангардак, Қоратоғ, Тўпаланг сувларининг Сурхонга, Сурхоннинг Амуга қуйилиш жойлари Аму ўртасидаги Пайғамбар оролидан ҳам қолишмайди. Қадим шу Амударё бўйидаги «Мозандарон»да, тўқайлар ичида йўлбарслар бўлган дейишади. Баҳорда узоқ Африка ва Ҳиндистондан бизга учиб келадиган қушларнинг аксарияти мана шу Амударё ва Сурхон ёқаларига тушиб, дам олиб, куч тўплаб Ўрта Осиё кенгликларига ва ҳатто бундан ўтиб, Волга бўйларига ҳам борадилар, Гангу Нил сувини ичган қушлар Аму, Сурхон, ундан кейин Сирдарё сувини ичмай

иложлари йўқ. Ўрта Осиё дарёлари ёқасидаги кўрик ерларнинг жаҳоний аҳамияти бор, буни кексалар яхши билдилар.

Яқингинада ака-сингилдек яқин, шийпондаги кабобу коньякли дастурхон устида «олинг, олинг» бўлиб юрган Ҳанифа Бегимкулова билан Жўрақулов бу тўқнашувдан кейин расмийроқ гаплашадиган бўлиб қолишди. Жўрақулов дарё бўйи бутазорни бузишни тўхтатди. Ҳанифа ўз кишиларини тезда бу ердан олиб, экскаватор ишлаётган бригадага ташлади. Лекин у бу масала юзасидан обкомга боришини Ҳотам Жўрақуловга маълум қилди.

VI

БУ МАҒЛУБИЯТМИ?

Райондан ташқарига чиқмаган Онахон Жўмард сабаб бўлиб, Сурхон водийсини айланиб чиқди. Бу иш зўр бўлди! Ўз тупроғидаги тарихий ёдгорликларни кўрмасдан, билмасдан одам қандай қилиб ўзини маданиятли санаши, шу ер фарзандиман, дея олиши мумкин! Шу ёшгача водийдаги Зурмала ва Кумқўрғон миноралари, Термизий ва султон Саодат ёдгорликларини, Деновдаги «Санд Оталик» мадрасасини кўрмай юриш, бу — бадавийлик эмасми? Чўкиб ўтирмай, юрган кишига йўл очилавериши далда бўлиб, Онахон имтиҳонлардан кутулиб, сорбургутдек Тошкентга парвоз этишга жазм этди. Жўмард унинг Тошкент университетига хужжат топширишига, конкурс имтиҳонларига ёрдам беришга тайёр эканини билдирди.

Иссиқ ёз кунларининг бирида Онахон бир неча дугоналари билан Тошкентга учди. Тошкентда ўқиётган акаси Кунтуғмишга телеграмма берилган, у кутиб олиши керак эди. Тошкентда, квартирада ижарага турадиган бир дугонаси ёнига тушиши керак эди. Ҳовли эгасини яхши бир одам деб эшитган. Бундан ташқари Жўмард ҳам Тошкентга келишини айтиб, унга адрес ва телефон номерларини берди. Бир соатдан мўлроқ учган лочин Сурхон қизларини пойтахтга олиб келиб қўнди. Дарҳақиқат, уларни Кунтуғмиш кутиб олди. Онахон енгилгина чамадончасини акасига бериб, аэропортдан чиқди; у биноларга, кўча тўла одамларга маҳлиё бўлиб боқарди. Шаҳар шов-шуви, тинимсиз ҳаракат, автобусларнинг тинмай ғувуллаб чопиши, трамвайлар жаранги уни ўз қучоғига олди. Улар таксига тушиб, аввал Алишер Навоий кўчасига, ундан Усмон Юсупов кўчаси орқали Уста Ширинга чиқишиб, кўча юзидаги ҳовлилардан бирига киришди.

Июндан бошлаб асосан тошкентликларнинг баъзилари курортларга жўнашади. Шундоқ улкан шаҳарда ҳам кўчалар бир қадар тинчиганлиги сезиларди. Бу асосан уч нарсадан: ҳавонинг ниҳоятда қизиши ёши кетганларни хоналарга қамаши бўлса, иккинчидан, путёвқаси борларнинг Қора денгиз бўйига учиши ва ниҳоят, метро ҳам гавжум йўлкаларда чумолидек ўрмалаган кишиларни хўплаб, ерости саройларига тортиши. Анҳор бўйлари, Хадра ва истироҳат боғларида одамлар бир қадар қамайган. Шимол ёқдан учиб келган гала кушлардек, бу кунлар Ўзбекистон пойтахти узоқ қишлоқлардан келган ёшларга тўлиб кетади. Йигитчалар, қизлар қариндошлари ё таниш-билишлариникига келиб тушаверишади.

Сурхонлик қизларнинг бири физмат, бири филфак, Онахон билан Бозоргул биофакка ҳужжат топширишди. Конкурс қатга бўлишига қарамай, улар ишонч билан келишган. Сурхондарё шароити тошкентлик ўқувчиларга нисбатан оғирроқ бўлгани, салкам икки ой теримда бўлишгани ҳам кўрқита олмасди уларни. Қизгин дарс, тайёргарлик, олинган «аъло» баҳолар, Бозоргулнинг олтин медали уларнинг бир қадар кўнглини тўқ қиларди. Бундан ташқари, республиканинг узоқ жанубий районларидан келган ёшларга имтиёз берилишини ҳам билишарди. Кунтуғмиш синглиси ва ҳамқишлоқларини Бозоргулларнинг танишиникига жойлаштириб, югуриб кўчадан сомса, нон олиб келиб, гўё тинчитиб, ўз иши билан кетди. Онахон акасининг жуда қийинчилик билан ўқиётганини биларди. У Бозоргулнинг учинчи курсда ўқиётган опаси Жумагулдан Кунтуғмишнинг шанба, якшанба кунлари мардикорликка чиқиб туришини, бир ошнаси ўзи билан бирга олиб юришини эшитиб ранжиди. Бир кун у иттифоқо ўзини ўқиётган домласи ҳовлисига келиб қолибди. Домла таниб, шу лаҳза ўзи ҳам ечиниб, лой ичига тушиб кетгани, қип-қизариб турган Кунтуғмишга у ҳам студент вақтида тирикчилик учун бировларнинг ишини қилгани, ота-онаси ёшлигида ўлиб кетиб, болалар уйда ўсгани, доимо томсувоққа борганини айтиб бериб, Кунтуғмишни хижолатдан қутқазибди. Домла ва шогирд кечгача ишлаб, шеърят ҳақида гаплашишган, домла пул ҳам, китоблар ҳам бериб, ош дамлатиб, уни яхшилаб зиёфат қилиб жўнатган... Бу гап Онахонни хомуш қилди. Акасининг тирикчилик учун ишлаб юрганини у ёқда ҳеч ким билмасди. Лекин бу гап лип этиб ўтиб кетгандай бўлса ҳам Онахонга қаттиқ таъсир қилди. Бир муддатдан сўнг у ўзини чалғитиб қизлар гурунгига кўшилиб кетди. Янги причёскалар мода бўлгани, «жинси»

деган тор шимни қизлар ҳам кияётгани устида гап кетди.

— Қизлар, — деди иссиқ сомсани пуфлаб еяётган Жумагул, — хозайкамизнинг кизлари бор, сочини баланд турмаклаб, «жинси» кийиб юради.

— Чиройлими, нима иш қилади?

— Эридан чиқиб келган... Мана бу ери бундайроқ, — Жумагул бош бармогини чаккасида айлантиради, — атир-упа магазинида ишлайди. Аяни куйдирган...

— Мана бу ери мундайроқ бўлса ўзимиз қатори экан...

— Ха-ха-ха-ха.

— Тошкентда ҳам «мана бу ери ундайроқ»лар бор эканми? — деди Онахон гапга араллашиб, — мен пойтахтдагиларнинг ҳаммасини аллақандай одамлар дердим.

— Сабр қилсанг кўрасан, — деди Жумагул, — во-о, жуда ҳам модний кийинишади. Бизларни «кўрпа чит киядиганлар», дейишади. XV аср одамларига ўхшаб қоламиз. Чўтмат ака «центнер», «тонна» сўзини кўп ишлатгандай, аямиз «грамм»ни кўп айтадилар.

Негадир Онахон хомуш ўтирарди. Уни кузатиб турган дугонаси:

— Нима, сени қитиқлаб кулдирамизми? Ташвишларинг бўлса у ёқда қолди. Сен Тошкентдасан! Хурсандчилик қилайлик! — деди.

— Тўғри. Лекин катта хурсандчилик имтиҳондан ўтолсак бўлади. Сенинг ишинг бизга қараганда яхшироқ — олтин медаль билан тамомлагансан. Битта имтиҳон берасан.

— Гап унда эмас.

— Буғдойдами?

— Қизлар! Пора берганлар ўтмай қолиб, биз ўтиб кетсак, зўр бўларди-а!

— Чучварани хом санама! Пул ҳамма нарсани қилади.

— Бултур қайси бир институтда шундай иш қилганларнинг сири очилибди.

— Телефонбозлик, мансабдорларнинг «илтимослари-чи?»

— Ха. Афсуски, ҳали йўлимизда «қора девлар» бор, улар панд беради. Таваккал қилиб, имтиҳонга кираверамиз.

— Мен таваккал қилолмайман, яхши тайёрланганман, киришим керак! — деди Онахон.

— Менинг ҳам киришим керак! — деди физматга ҳужжат топширган қиз, — агар киролмасам, шарманда бўламан. Яна бошқа гаплар ҳам бор... Қайси юз билан қишлоққа қайтиб бораман. Ўзимни поезд тагига ташлайман.

— Ҳей, бундақа гапларни айтма! Аҳмоқ!

— Мен албатта кираман. Мабодо киролмасам, бориб эрга тегаман. Буёғини ҳам тўғрилаб кўйганман. Йиқилсам, харсангтошга эмас, парёстикқа йиқиламан. Қизлар, сизлар ҳам шунақа қилинглар, нима, жонимиз бекорга келибдими, ишқилиб ҳаммамиз ўтайлик. Мабодо йиқилсак, парёстикқа, партўшакка йиқила қолайлик...

— Ха-ха-ха-ха-а.

— Ўзимиз томондаги партўшакка! Тошкентнинг партўшаги қаттиқрок.

— Ха-ха-ха-ха-а.

— Бунда чалғиб, партўшакка йиқилиб юрганлар ҳам бор, эшитганмиз,— деди Онахон,— шўрлик тошкентликларни ёмонлаб, одам қилган олий ўқув юртларини ёмонлаб юрадиган баъзилар бор... Нимасини яшириш керак! Сут берган онанинг кўксини ўткир тишимиз билан тишлаймиз. Юрт ажратиш қаёқдан чиққан?! Ёмон одам юрт ажратиб, уруғчилик қилади! Шилта бўлиб кетганларнинг ҳам асл илди-зи — манманлик, димоғдорликдир!

— Э, бети курсин ўшаларни! Номусларга ўлдиришяпти. Ота-оналари билса сўяди!

Шу куни қизлар кечгача гурпанглашиб, гаплашиб ўтиришди. Ётиб ухлаб, эрта билан университетга боришди. Ҳаммаёқни айланиб, жадвалларни кўриб, имтиҳон соатлари, аудиториялар ва бошқаларни кўздан кечиришди. Бу «разведка» куни бўлди. Эрта, индин ва кейинги кунлар шу ерда ўралашишди. Куннинг иккинчи ярмида Навоий кутубхонасига боришди. Ора-чора Кунтуғмиш ҳам улар холидан хабар олиб турди. Бир ҳафта деганда Жўмард ҳам учиб келиб, Онахонни топди. Эрта билан келиб, қизлар турган ҳовлига пиширилган гўшт, нон, бир корзинка Дашнободнинг аноридан ташлаб кетган экан. Кечга яқин Онахон билан учрашиб, шаҳарни айланиб келишди. Меҳмонхонага тушганини, нимаики зарур бўлса, тўғрилаб беришини айтди.

— Биронта мансабдор киши билан гаплашсакмикан? — деди Жўмард,— маориф министрлигининг муовини адамларнинг жўралари.

— Кераги йўқ,— деди Онахон,— мутлақо! Бу гапингиз менга ёқмади. Бувамлар эшитсалар, қон босимлари кучайиб кетади. Ўз кучимиз билан кирсак, кирдик, бўлмаса...

— Ўзингиз биласиз, лекин сал-пал ҳаракат қилиш керак.

— Мен тайёрландим, имтиҳонга тайёрман! Яна қанақа ҳаракат қилишим керак. Энг муҳими шу!

— Шундай. Лекин...

— Э, «лекин»ни кўйинг. Шу даврга келиб яна «лекин-пекин...» деб ўтирсак, қанақа гап! Мен комсомол аъзосиман. Сурхондарёдан келдим! Бу — инқилобий шаҳар, шарқдаги маёқ. Имтиҳон комиссиясининг раиси эҳтимол ректорнинг ўзидир. У коммунист. Мен, бир деҳқон кизи, ўз тақдиримни наҳотки шундай буюк одамларга ишонмасам. Ишонаман! Гарчи, конкурс катта, талабгорлар кўп бўлса ҳам, мен яхши тайёрланганман, ўзимга ишонаман.

— Ўзингиз биласиз.

— Жўмард ака, ўзингиз менинг ўқитувчимсиз. Сиз мендан имтиҳон олдингиз, комиссия билан маслаҳатлашиб «5» баҳо қўйдингиз. Тўғри қўйганмидингиз? Ҳамма саволларга мен тўла жавоб берганманми?

— Ҳа. «5» баҳони сизга бир мен эмас, бошқа ўртоқлар ҳам айтган. Тўғри қўйилган. Сиз биргина тарих эмас, ҳамма фанлардан ҳам «5» баҳо олдингиз. Битта «4» бор. Шу сабабли олтин медаль ололмадингиз. Асосан, юқори баҳо билан Тошкентга келдингиз.

— Шундай экан, нега мен кимларнингдир телефон қоқишини илтимос қилиб, ўз ғуруримни ерга уришим керак! Нега мен ўз виждонимни ҳақорат қилишим керак! Нега мен тўғри йўлдан бормаслигим керак! Сиз, ҳурматли ўқитувчим сифатида менга тўғри йўлдан боришни маслаҳат беришингиз керак эмасми?

— Керак. Мен сизга фақат «ҳурматли ўқитувчи» эмасман.

Онахон юриб кета туриб, Жўмардга жилмайди. Одамларга сездирмай, унинг қўлларидан маҳкам ушлади.

— Ҳа, сиз устозимсиз, энг севикли, ёлғиз... Тушундингизми, ўртоқ Бойбўсинов!

— Тушундик. Сизнинг характерингиз менга маълум: сиз мағрур тоғ бургути, пахтазор лочини, эгилмас пўлат, ўтюрак комсомол...

— Зоя Космодемьянская, деб қўя қолинг.

— Ҳа, балки Валентина Терешкова.

— Ўҳ-ҳў! Акажон, сиз билан биз Сурхон фарзандларимиз, бизнинг тарихимиз минг йиллар билан ҳисобланади. Зўр! Биз давлатга пахта берамиз, бизнинг пахтамиз ипак пахта! Мен ҳам ўқиб, ҳам икки ойлаб-уч ойлаб пахта тераман. Қўлларим ёрилиб, тирноқларим қон бўлиб кетгунча тераман. Уйга келиб белларимизни кўтаролмай ётамиз. Қуёшдан аввал туриб, қуёш ботгандан кейин даладан чиқамиз. Буни мен миннат қилаётганим йўқ, буни мен фақат сизга айтяпман. Биз буни давлатимиз учун қиялпимиз. Давлат ўзининг сурхонлик қизларини хафа қилмаса керак! Партия

ҳамма ишимизни билиб турибди. Мен жуда ҳам ишонаман, мен комсомол сафига ишониб кирганман, унинг ишига садоқат билан бел боғлаганман. Сиз, қизларни Зоя Космодемьянскаяга, Валентина Терешковага ўхшатсангиз, буни биз киноя эмас, тўғри тушунамиз. Бир Космодемьянская ҳозир минг, миллион... Мен фахр этаман, чунки бизнинг даладаги ишимиз ҳам қаҳрамонлик намунаси. Буни кўрабила туриб, ўзини кўрмаганликка солганларнинг икки кўзи оқиб тушади. Ҳозир кўзи кўр бўладиганлар, пахтакор меҳнатини менсимаётганлар бор. Бувамлар айтяптилар, Ўзбекистондаги баъзи раҳбарларимиз тантанабоз, фақат ўз шухратини ўйлайдиган бўлиб кетган эмиш...

— Ҳай, ҳай! Бундай гапни айтиш ярамайди! Бу сиёсий хато-я! Калламиз кетади!

— Сиз кўрқасиз, аммо бувамларнинг кўрқадиган ерлари йўқ! Баъзи шунақангиларнинг болалари университетга осонгина кириб олишади. Кўрқиш керак эмас!

— Тушундим. Бас! — деди Жўмард у ёқ-бу ёққа олазрак бўлиб, — гапингиз тўғри, Онахон.

Жўмард ҳаяжонланиб, дам эркаланиб, очилиб, ўзини жуда ҳам эркин тутиб гапираётган Онахонга қараб кулиб қўйди. Дарҳақиқат, бу юрак сўзларини унга гапирмаса, кимга гапирарди. Бу қиз арши аълода экани, юраги покиза, қинғир-қийшиқ ишлардан тамоман узоқ баландпарвоз гаплари тагида самимият ётганлигини, лекторлар, газеталардаги мақолалар, телевизордаги ҳамма гапларни тўғри тушуниши, комсомол ташкилоти топшириқларини чин юракдан бажариши, умуман, плакатлардаги ажойиб қиз шу эканлигини пайқарди. Ниҳоятда ҳақгўй, софдил қиз қидирилса, мана. Онахон яққол мисол! Уни район комсомол комитетига биринчи секретарь қилиб сайлашса ҳам хато бўлмасди.

— Азизим, сиз яна бирон ҳафталардан кейин имтиҳонга кирасиз, мен эрта ёки индинга қайтишим керак. У ерда ишлар борлигини биласиз.

— Албатта, Жўмард ака, сиз боришингиз керак. Иншодан ўтишим билан сизга телеграмма бераман. Бизлардан хабар олгани келганингиз учун раҳмат!

— «Сизлардан» эмас, фақат сендан. Сенинг ажойиб қиз эканингни биламан, ишонаман. Мана шу уйда дарс тайёрлаб, имтиҳондан ўтгандан кейин тезда қизлар билан уйга қайтинглар. Дугоналарингдан ажралмаслигингни илтимос қиламан.

— Асло ажралмайман. Кунтуғмиш акамлар ҳам ҳар куни келиб турибдилар. Хотиржам бўлинг.

— Ёмон одамлар кўп. Мен шу ерда ўқиганман, биламан. Эҳтиёт бўлиш керак. Баъзи қизлар...

— Акажон! — Онахон Жўмард кўлини ушлади, — акажон, ишонинг. Жуда ҳам ишонинг.

Индинига Жўмард кечга яқин Онахон билан хайрлашиб кетди. У эрталаб соат тўққизда Термизга учар экан.

Яна кунлар ўта бошлади. Сурхон қизлари бошқалардан қолишмай имтиҳонга тайёргарлик кўришди. Айниқса, Онахонга ўхшаган ўзига ишонганлар жуда қаттиқ киришишди. Келганларига кўп бўлмаса ҳам, сурхонликлар бунда кўп нарсани кўришди.

Биринчи август куни эрта билан қизлар иншодан имтиҳон бериш учун университетга келишди. Турли аудиторияларга киришди. Имтиҳон — ёзув туш маҳалигача чўзилди. Тушда улар қутулиб чиқиб, юраклари така-пука бўлиб, уйга қайтиб келишди. Баҳо эрта ёки индинга маълум бўлиши туфайли, улар иккинчи имтиҳонга ҳозирлик кўриша бошладди. Лекин Бозоргул мана шу бир имтиҳоннинг натижасини билишга шошарди. Индинига улар яна саҳарлаб университетга келиб ўтиришди. Физматга ариза берган дугоналарига «3» баҳо қўйилгани, Бозоргул ёзмадан «5» баҳо олгани, Онахон билан дугонасининг йиқилгани маълум бўлди. Онахон йиқилганини эшитиб, эси оғиб қолди. Коридордаги скамейкага ўтириб ҳайрон бўлар, ҳеч нарсага тушунмасди. Ия, бу қандай бўлди? Негадир лабларигача оқариб, титрарди. Наҳотки унинг ёзма ишидан кўп хато чиқиб, «2» қўйилган бўлса! У умрида «2» олмаган, аксинча, «иккичи»лар билан иш олиб бориб, уларни кўтарган эди. У ярим соатдан мўлроқ жим бўлиб қолди, дугоналари ҳам бир нима дейиша олмади. «Аъло» баҳо олиб хурсанд бўлган Бозоргул ҳам тешилган пуфакдек шалвираб қолди. Қадрдон дугонасининг йиқилиши уни хурсанд қилолмайди! Бир муддатдан сўнг у Онахонга мурожаат этди:

— Ректорга керамизми?

Онахон бош чайқади.

— Текширишимиз керак!

— Нимасини текшираимиз. Йиқилибман-да.

— Бундоқ бўлиши мумкин эмас!

— Нега? Бўлиши мумкин. Кўп хато қилганга ўхшайман.

— Қандай, энди нима қиламан. Сен билан бирга туриб ўқимокчи эдим.

— Мен ҳам шундай ўйлаган эдим. Ҳаммавақт биз ўйлагандек бўлавермас экан.

Университет вестибюлида синглисини қидириб юрган Кунтуғмиш узоқдан Онахонларни кўриб югурганича келди.

Аҳволни сезиб, унинг ҳам тарвузи қўлтиғидан тушди. Бундай пайтларда йиқилган курашга тўймайди, деганларидек, ректорга ариза, ректор кабинетини тақиллатиш, қабулхоналарда кутиб ўтиришлар кўпаяди. Имтиҳонлар якунланишда «бал»и етмаганларнинг шикоят, мандат комиссиясига ариза берадиганлар ҳам топилади. Бу хангомаларни Онахон эшитган эди. Акаси ва дугоналарининг, энди нима қиламиз, деганига Онахон ўйлаб туриб жавоб қилди:

— Хужжатларимни олиб, қайтиб кетаман. Вассалом!

— Сал ўйлайлик, сабр қил,— деди Бозоргул.

— Шу бугун кетаман. Кечқурун поезд бор, ака, мени жўнатиб юборинг,— Онахон аламидан кулди,— ЯК-40 да осмондан келган эдим, энди поездда ердан кетаман. Буни конкурс дейдилар. Ҳамма ҳам ўтавермайди. Сени, Бозоргул, чин юракдан табриклайман!

Бозоргул ерга қаради.

Бир оздан кейин Онахон дугоналари, Кунтуғмиш билан бирга таксида уйга қайтиб келишди. Нарсаларини йиғиштириб, ака-сингил вокзалга боришди. Икки соатдан кейин йўлга чиқадиган «Тошкент — Душанба» поездига билет олишди. Кунтуғмиш сингисини вокзал ресторанига олиб кириб, яхшилаб қорнини тўйдириб поездга чиқарди. Онахон ёнидаги юз сўм пулини ҳам акасига қолдириб, ҳайё-хув деб Сурхон томон жўнади. Ичига чироқ ёкса ёримасди. «Қиличи синиб, қалқони тешилган» паҳлавоннинг гўё абжағи чиқиб, тақа-тақ... жануб томон борарди. Бувисининг «катта гапирма, паловдан катта оша!» деган гапини эслади. Ҳа, эҳтимол, у баъзилардек «ўпкаси йўқлик» қилаётгандир. «Баъзи раҳбарлар...» хусусидаги қизикқонлик қилиб гапиргани Жўмардга ҳам ёқмаган эди. У ҳам мансабдор оиладан. Онахон ич-ичидан хижолат бўлди.

Ёмон замон яхши бўлар, ёмон одам яхши бўлмас, деган гапни ҳам эслади. Бувиси, Ҳақназар-комиссар баъзан Абдулла Тўқайнинг «Кирланиб битдим узем, дунёни поклай олмадим...» мисрасини айтиб юарди.

* * *

Онахон поезддан тушиб, бир кеча-кундуздан сўнг ўткинчи бир машинада қишлоғи Какайдига етиб келди. У бўлган гапни уйдагиларга айтди. Поездда шамолладими, асабни бузилиши натижасими, оғриб қолди.

Водийни ўраган Бойсуну Кўхитанг, Вахшивору Боботоғларнинг баланд чўққилари осмон ўпиб турибди. Асрий миноралар ҳам собит. Худди шундай бу заминда боғу бўстон

яратган, шу замин учун жонини берган бобокалонлар ҳам жойида. Ҳой, қиз, бизнинг зурриёдимиз, невараларимиз, сен нега йиқилиб сарнигун ётибсан?!

Какайди қизгиш ёйилиб оқиб ётган дарёнинг чап қирғоғида. Пасту баланд уйлар, бир неча тор айланма кўчалар, ўрталаридаги майдон, ўркач деворлар, молхона, очиқ майдондаги ер тандирлари, дарахтларнинг камлиги билан у Сурхон ерларидаги бошқа қишлоқларга ўхшарди. Қишлоқ ичида макка экилган ерлар анча-мунча. Дарё яқинида битта-яримта қорамол, кўй-эчкилар ўтлаб юрибди. Қишлоқ ўртасидаги жимжит майдонда бир эшак ернинг чангини чиқариб, у ёқдан-бу ёққа ағанамокда. Иккинчиси унга тикилиб қараб турибди. Неварасининг Тошкентдан қайтиб келиб, бетоб ётгани Ҳақназар-комиссарни ҳам уйга қамади. Доктор чақиришди. Шу неварасини яхши кўргани учунми, ўз қўлида катта бўлгани сабаблими, кеча кун бўйи тепасида ўтириб, бугун баланд шийпонига чиқиб, қишлоқ кўчаларига, майдонга, ундан наридаги дарё бўйларига тикилиб, хаёл суриб ўтирарди. Унинг хаёли ҳаммавақт фахр билан ҳикоя қилиб юрадиган йигирма тўққиз-ўттизинчи йилларга: ўтли йилларга кетди. Какайди қишлоғининг дарёга яқин томонида атрофи паскам девор билан ўралган ҳовли бор, қуёшга юз ўгирган кўримсизгина уй-айвон бу ҳовлининг кўрки. Ўша пайтда айвон ердан бир газ кўтарилиб, олдига уч устун қўйилган эди. Ёнидаги уйга айвондан кирилади. Хона ярим қоронғи, унинг ҳовлига қараган биттагина деразаси бўлиб, унга увада бир парда тутилди. Ҳозирги ёруғ хоналару ойнавон ганжилар олдида у товукхонага ўхшарди. Тор кўча юқорисида томи босган, ўт кетиб, қорайиб қолган уйлар ҳам бор бўларди. Бу ҳовлию пастак уй Ҳақназар отага боболаридан мерос, шу чалдевор, торгина ҳовлисига ўша пайтда соғ-саломат қайтиб келганига, қариндош-уруғлари билан юз кўришганига хурсанд эди. У бешотар милтигини доимо уй қозигига илиб қўярди. Ўшанда у, абжир йигит Какайди юқорисида бўлган қонли жангда кўрбоши Иброҳимбек йигитларини тор-мор этиб, Ёвон, Норин, Обикийик қишлоқлари ва Кофирниҳон томонлардан шиддат билан келган босмачи йўлини тўсган эди. Кўрбоши беҳисоб қашқирлари билан Термизни кўзларди. Қизил командир Дроздовскийнинг отлиқлари сафида бўлган Ҳақназар полвон даштдаги бир неча кунга чўзилган отишмада ўзини кўрсатди. Ўттизлардан ошган мўйловли бу йигит отда яхши чопар, милтиқда мерган эди. Иброҳимбек йигитлари билан бўлган жангда ҳалок бўлган Молчановни ўз қўли билан Какайди қишлоғига дафн этган. Ўзи

қаттиқ ярадор бўлиб, Термизга жўнатилган эди. Ўқ еган Ҳақназар тезда тузалиб, Какайдига қайтиб келиб, қашқирлар томонидан таланган, ёндирилган қишлоқда ота-бободан қолган бир парча ерни ватан қилиб, шу ерлик Шабона деган қизга уйланган эди. Беш қиз, бир ўғил кўришди. «Беш қиз кўрдинг, Ҳақназар, энди шундоқ жаннатга кириб кетаверасан», дейишарди ошналари. Ҳақназар қулиб, худонинг бергани, қиз бола — бахт, дерди. Ўғлига Қилич деб, қизларига Инқилоб, Адолат, Маъмура, Хуррият, Ўғилой деб ном қўйди. Кимсасиз чалдевор ҳовли болалар билан яшариб, бўстонга айланди. 1931 йили Сурхондарёга келган Йўлдош Охунбобоев «партизан Ҳақназар»ни Термизга чақириб, бу ерда, область партия ташкилотида у билан суҳбатлашди. Сурхондарёда колхоз тузиш ишлари билан юрган Охунбобоев кейинчалик Какайдига келиб, Ҳақназар комиссарникида бир кеча тунади. Шундан кейин яккахўжаликлар бирлаштирилиб, «Зарбдор» колхози тузилди. Колхозга Ҳақназар раис қилиб сайланди. Фарзандлар бўйга етиб, узатилди. Сурхондарё бўйидаги кичик «Қизил кетмон», «Зарбдор», «Кўшчи» колхозлари бирлаштирилиб, «Чағаниён» колхози ташкил топди. Бу йириклаштирилган колхозга ҳам Ҳақназар раис қилиб кўтарилди. Жўракул-партизан Ҳақназар отага муовин бўлди. Жўракул ҳам ўғил кўриб, номини Ҳотам қўйди. Ҳотам ва Қилич вояга етганларида уруш бошланиб, ҳарбийга чақирилишди. Какайди, Ангор, Жаркўрғон, Кумкўрғон йигитлари Термизга тўпланиб, ундан фронтга жўнашди. Кўплар қайтмади... Лекин қирк йил қирғин бўлса ҳам ажали етган ўлади, деганларидек, Ҳотам билан Қилич олдинма-кейин қайтиб келишди. Ҳотам енгил ярадор бўлиб, тузалиб кетган бўлса ҳам Қилич бомбардимонда бир оёқдан ажралиб, олти ойга яқин госпиталдан госпиталга ўтиб, инвалид бўлиб қолди. Иккала йигитнинг ҳам гимнастёркаси кўксига «Қизил Юлдуз» ордени ярқиради. Иккала йигитнинг ҳам тўй-томоша билан ўйлантиришди. Қилич бир ўғил, бир қиз кўрди. Ўғлига Кунтуғмиш деб ном қўйишди. Ғалаба қилдик, қуёшимиз яна ҳам барқ урди. Бу фарзанд қуёшли ўлка фарзандидир, дедилар. Ҳақназар ота Эрназар шоир айтадиган дostonдаги машҳур қахрамон Кунтуғмишни ҳам кўзда тутган эди. Икки йилдан кейин Онахон туғилди. Ҳақназар бобо чақалоқни қўлига олиб: «Онажоним, Онажон онам, она қизим...» деб эркалади. Серсокол, барваста бобо икки неваранинг қадрдон ўртоғига айланди. Лекин орадан икки йил ўтгач, Улуғ Ватан уруши йилларида, операция вақтида нарқозни кўп олганми ёки

колхоз шийпонида бир куни кимёвий дорилар солинган қоғоз коплардан парироқда ухлаб қолгани сабаб бўлди, Қилич оламдан ўтди. Шунча қиргин жанглardan соғ-саломат келган Қилич «арзимаган» бир сабаб билан дунёдан ўтди. Ҳақназар ота йигирма бир неvara кўрди, лекин улардан иккиси ўз ҳовлисида, қаноти остида эди. Ота ўттиз йилдан мўлроқ «Чағаниён»га раислик қилиб, кейинги йилларда раисликдан озод бўлиб, пенсияга чиққан эди. Лекин деҳқон кишига пенсия ярашмайди, ишлаб ўрганган одамлар жим тура оладими? У колхоз правлениесининг аъзоси сифатида ҳамма ишларга аралашарди, маслаҳатлар берарди. Ҳақназар ота билан Шабона буви наинки ўз неваралари ўртасида, бутун Қақайдида, «Чағаниён» хўжалигида, қолаверса, водийда асрий чинорлардай чуқур илдиз отиб, селу довулларга, гиёҳларни қовжиратган жазирама иссиқларга, «афгон шамоли»га дош бериб келмоқда. Бу чинорлар илдизи Сурхон ерлари бағрида ётибди, томирлар бир-бирига пайванд бўлиб кетган, уни асло узиб ташлаб бўлмайди...

Тошкентдан келиб, касал бўлиб қолган Онахон ёнига бобо ҳар куни кириб турарди.

— Тузукмисан, болам?

— Бугун тузукман,— деди Онахон ёстикдан бош кўтариб,— ҳам томоқ оғриғи, ҳам шамоллаш. Поездда муздек лимонад ичган эдим...

— Тушунаман,— деди чол неvaraга бароқ қошлари остида ярқираб турган кўзларини қадаб. У неварасининг «лимонад ёқмади» эмас, йиқилиб келиб, андух тортаётганини, ёшларнинг ўқишга киролмай қайтгани ҳазилакам гап эмаслигини биларди. Иброҳимбек кашқирлари кишлоқни ёққанини, қизил аскар болаларни ушлаб, эл кўзи олдида отганини ҳам, хотин-қизлар номусига тажовуз этганини ҳам кўрган. Бу аламларга бардош берган. Шунинг учун ҳам Қақайди юқорисида бўлган жангда қизил аскарлар, тоқати тоқ бўлган халқ босмачини тор-мор этди. Кўрбоши ҳам Кофирниҳонда қўлга тушган. Неvara юрагидаги аламининг босмачиларга мутлақо алоқаси йўқ, лекин шу даражадаги разил ишлар кўзга кўринмаса ҳам баъзан учраб қоларди. Начора, бу «босмачилар»ни ҳам тор-мор этадиган пайт келиб қолар! Қўй ҳам, эчки ҳам бир куни ўз оёғидан осилади, дерди. Менинг неварам, зурриёдимга озор берганларнинг заволини кўрмай ўлиб кетадиган нодон йўқ! Ёстикда бош кўтариб ўтирган Онахонга гап қотарди,— анор егин, кўнглинг ёришади. Раисамиз Ҳанифа Бегимқулова кеча анча-мунча анор юборибди. Анор юракнинг тафтини олади. Косага сиқиб берайми?

— Йўқ, бува, безовта бўлманг.

— Яна сенга бир гапни айтишим керак. Ҳеч нарсани ўйлама, ҳадеб ўйлайвериш ҳам кишига таъсир қилади. Андуҳ ёмон! Худога шукр, ҳамма нарса яхши, бу йил бўлма-са янаги йилга албатта кириб оларсан. Сени Тошкентга ўзим олиб бораман, кўкрагимга Олтин Юлдузимни, ҳамма орденларимни тақиб оламан.

— Буважон, аслида сиз билан бирга борсам бўлар экан.

— Мен сенларга айтаманки, ҳой қизлар, бунақа муҳим ишларга мен билан бирга боринглар! Социалистик Меҳнат Қаҳрамони бир ерга кириб боргандан кейин у билан ҳисоблашмай иложлари йўқ! Сенларнинг илминг кўп бўлгани билан барибир боласанлар! Мени олиб борганларингда мана бундақа кўрпа-тўшак қилиб йиғлаб ётмас эдинг. Ғурурларинг кўп, бировга илтимос қилишга бўйнингиз ёр бермайди, ҳаммангиз ўзингизча бир алломасизлар! Ҳа, майли, хафа бўлма, келгуси йил сени Тошкентга ўзим олиб бораман. Шу баҳона бўлиб, у ердаги кадрдонларимни ҳам кўриб келаман. Академик Қори Ниёзий домла яхши юрганмикинлар. Сени ўша кишига ҳам тайинлайман ёки академиясидаги ўқишга киритиб қўяйми? Юрасанми, биратўла академик бўласан-қўясан. У ҳамма институтларингдан юқори, деб эшитганман. Ҳақназар буванг унча-мунчага илтимос қилмайди, ҳа, биз паст кетмаймиз, қизим, хафа бўлма, битта сени ўқишга киритолмасам, нима деган одамман! Дунёда нима қилиб юрибман! Й-ў-ў-ў-ў-қ, ҳали Ҳақназар-комиссар тирик экан, ҳамма нарса яхши бўлади!

— Академик Қори Ниёзий дунёдан ўтганлар...

— Э, шундайми? — чол ўйланиб қолади, — ундай улуг одамлар ўлган бўлса ҳам халқ дилида доимо тирик.

Онахоннинг чиройи очилди. Унинг ёнаётган юрагига Дашнобод анорининг суви эмас, буванинг пахтадек беғубор гаплари тасалли берди. У хатто андуҳ тортиб ётганига ҳам уялди, шундай мўътабар бобосини изтиробга солганидан хижолат бўлди. Бува ҳам бу гапларни азбаройи куйиб кетганидан айтганини фаҳмлаб турарди.

Орадан бирон ҳафта ўтиб, Қумқўрғонга қайтаётган Ҳотам Жўрақулов Қақайдини босиб ўтиб кетишни эп кўрмай, машинасини Ҳақназар ота эшигида тўхтатиб, ичкарига кирди. У бобони кўргани келдими ёки пахта терим вақтида танишиб олгани тили аччиқ, шаддод қизнинг университетга киролмай қайтиб келиб касал ётганини эшитиб келдими, ҳар қалай, кутилмаганда Ҳақназар ота ҳовлисига кириб келди. Бундай фавқулодда ишларни Жўрақуловдан кутиш мумкин эди. У, мен райком секретариман, деб

пойандоздан четга чикмай юрадиган баъзилардан тамоман фарқ қиларди. Район туғуруқхонаси билан «тез ёрдам»га ўзининг ва иккинчи секретарининг машинасини бир ойга бериб қўйган ҳам шу одам. Райондаги ҳамма ишдан хабардор, ҳаммага баробар, одамларнинг айтишича, «Жўракулов пўристой, ўзимизга ўхшаган одам» эди.

Жўракуловнинг ҳовлига кирганини кўрган Шабона буви билан Онахон шошиб қолишди. Ичкари хонага олиб кириб, дастурхон ёзишди. Онахон чойга ҳаракат қилди.

— Тинчмисизлар! Ота қаёқдалар?

— Эрта билан калхўзга кетувди,— деди Шабона буви Жўракулов рўпарасида чўкка тушиб ўтириб, фотиҳага қўл жуфтлаб.

— Она қизим, буёққа кел-чи! — Жўракулов айвонда, электр чойнак олдида турган Онахонни чақирди.

— Бувамни чакириб келайми? — Онахон ичкарига кирди.

— Йўқ. Буванг келганда Жўракулов келди, салом айтди, деб қўясан. Менга сен ўзинг кераксан! Ўтир.

Онахон ҳайрон бўлиб, бувиси ёнига чўкди.

— Мени танияпсанми?

— Ҳа.

— Ўртоқ Жўракулов, сизни неварам яхши танийди. Бизларнинг хонадонимизда сизни ҳамма болаларим, Ҳақназар отангиз, ҳамма-ҳаммамиз ҳурмат қиламиз.

— Раҳмат! Мен бунинг дадаси билан фронтда бирга бўлганимни билармикан?

— Ҳа-а, айланиб кетай, ўртоқ Жўракулов, нега билмасин. Жуда билади. Бизлар ҳаммамиз, қариндош-уруғлар — ҳаммамиз яхши биламиз.

— Мени Ҳотам деяверинг, кампир.

— Йўқ, айланиб кетай, бундай деёлмайман, сиз раҳбаримизсиз.

— Хўп, майли. Менга қара, Онахон қизим, Тошкентга бориб, университетга киролмай қайтиб келдингми?

— Ҳа.

Жўракулов бир муддат жим бўлиб қолди.

— Конкурс катта бўлган бўлса керак. Шундоқми?

— Ҳа.

— Шуми фақат?

— Ҳа.

— Балинг пастроқ бўлдимми?

— Йўқ, биринчи имтиҳондаёқ йиқилдим.

— Тушунарли,— деди Жўракулов буви узатган чойдан ҳўплаб,— гап бундоқ, қизим. Сен райкомда мен билан бир-

га ишлайсан. Келаси йилдан ўқиш масаласини ҳал қиламиз.

— Райкомдами? — Онахон кулимсиради.

— Ҳа. Биринчи секретарь қабулхонасида секретарь бўлиб. Нима дейсан?

— Билмасам. Бувамдан сўрашим керак,— Онахон ўйланиб қолди.

— Бобонг қарши бўлмайди. Сен комсомол аъзосисан, умум ишимизга ёрдам беришинг керак. Партия ишининг катта-кичиги бўлмайди.

— Шу ўрин бўшмиди? — Онахон, райком биринчи секретари қабулхонасида Лаълихон деган аёл ишлаши, у районга отнинг кашқасидек маълум эканини биларди.

— Эртага соат ўн-ўн бирларга, хужжатларингни олиб райкомга бор,— Жўрақулов пиёлани дастурхонга қўйиб, ўрnidан турди. Ҳақназар отага салом айтиб қўйишларини қайта-қайта таъкидлаб, дарвоза олдида кутиб турган машинасига ўтириб, жўнаб кетди. Машина кўздан йўқолгунча Шабона буви билан Онахон кўчада кузатиб қолишди.

Ҳақназар отанинг ҳовлисига Жўрақулов келганини шу куниёқ қишлоқда кўпчилик эшитди. Кечқурун ҳалпиллаб ҳовлига кирган Ҳақназар ота ҳам ўзини йўқлаб биринчи секретарь келганидан боши осмонга етди. У жуда ҳам хурсанд бўлиб кетди. Эртасига эрта билан невараси Онахонни машинага ўтказиб, Олтин Юлдуз тақилган костюмини кийиб, райкомга қараб жўнади.

* * *

Биринчи секретарь қабулхонасига ишга чакирилган Онахон шу куниёқ телефон дафтарларини, райондаги муҳим ташкилотлар номерлари, райижроком, бюро аъзолари, обком секретарлари телефонлари, ундан кейин Тошкент, Марказий Комитет секретарлари телефон номерларига топиб, иш жойини тартибга сола бошлади. Ёзув столи тортмаларини очган эди, бунда моғорлаб кетган помидор, пиёз ва қачонлардир чайнаб ташланган ровоч қолдиқларига кўзи тушди. Яна бир тортмада дарз кетган ойнача билан лабга сурадиган қизил бўёқни олиб корзинкага ташлади. Соч илашиб ётган тароғу бўшаб қолган атир шишалари ва шунга ўхшаган ипирисқи нарсалар ғаладонларда тўлиб ётарди. Соч бўяйдиган «басма» коробкалари, эски бир японча парик ҳам ётарди. Онахон хайрон қолди. Телефон номерлари дафтари йўқ, умуман, ҳеч вақо йўқ. Қачонлардир ёзила бошлаган алфавит дафтари ҳам чала. Ҳотам Жўрақуловичнинг бир, икки, уч... деб, ўн икки ра-

камгача қабулхонани тартибга солиш вазифаларини айтиб берганини ёзиб олган Онахон шу кун кечгача бу ишни бажаришга киришди.

— Бу Лаълихон деганимиз ўзи кўп яхши аёл эди-ю, лекин ўз иш жойига тушмаган эди. Ўзига ҳам қийин бўлди, бизга ҳам... Маиший хизмат кўрсатиш уйига кетди. Бу яхши иш бўлди, моянаси ҳам тузук эмиш.

Онахон Жўрақулов гапига зехн билан кулоқ солиб, ҳар бир сўзининг маъзини чакқандай бўларди. У, Лаълихонни асло ёмонламас, лекин иш тутиши бу ерга тўғри келмаганини маданий қилиб айтарди. Онахон мийиғида кулди. Юзи чўзинчок, оқ, киргийбурун, ориқ Лаълихон ўзини жуда чиройлиман, деб ўйларди. Қулоғини узиб юборай деб осилиб турган шода зирагию оғзи тўла тилла тиш, агар бармоқларини лунжига олиб бориб оғзини очса ҳаммаёқ тилла бўлиб кетгандай бўларди. Баъзилар уни «Ювилерхон» деса, баъзилар «Чувалчанг хоним» деб атарди.

Ишга ҳужжатларни расмийлаштириб, эрта билан биринчи секретарь қабулхонасида, уч-тўрт телефон аппаратлари қўйилган шинам столи ёнида ўтирган пайтида қабулхона эшигини очиб, биринчи кириб келган киши Жўмард бўлди.

— Ассалому алайкум!

— Салом! — Онахон дик этиб ўрнидан турди.

— Вазифа муборак!

— Раҳмат! — улар қўл қисишиб кўришаётган эди, Жўмард ўпаман деб унга талпиниб гўлдираётганида Онахон ўзи эркаланиб унинг бағрига ташланди. Жўмард кучиб, ўпди. Шу лаҳза Онахон яна тисарилиб, ўз креслосига яқинлашди.

— Ким бор?

— Сиз.

— Биринчи бормилар?

— Ҳотам Жўрақулович ҳали келганлари йўқ.

— Яхши бўлибди-да ишга келганингиз. Мен, Чиннихолни ҳовлингизга юборган эдим. У билиб келди.

— Сиз норози эмасмисиз?

— Асло! Жуда яхши иш қилибсиз. Ўртоқ Жўрақулов меҳрибон киши, бу одам ҳақида кўпчилик яхши фикр айтади. Мен хурсандман.

— Раҳмат! Бу менинг учун жуда муҳим. Бу иш тўсатдан бўлиб қолди.

— Райком иши катта мактаб. Мана шу ердан обком комсомолга биринчи секретарь бўлиб кетсангиз ажаб эмас.

— Ў-ў-ў! Мусъе, лоф қилманг! — У француз фильмидаги бир гўзал жононга ўхшаб эркаланди.

— Сизда комсомол етакчисининг ҳамма сифатлари бор.

— Лаълихон опамга ўхшаб бу ердан сартарошхонага борсам-чи?

— Ундай деманг, фаришталар омин, деб юбормасин.

Иккалалари хахолаб кулиб юборишди. Кайфичоғлик, кувноклик улар юзида барқ уриб турарди. Университетга киролмай йиқилиш андухи аллақачон тумандай тарқаб кетган эди. Онахоннинг шодлиги, бу вазифага иштиёқ билан киришаётганини, бобоси сабаб бўлибми ёки Жўракулов йиқилганларни суяб, турғизадиган, мадад берадиган олижаноб одамлигиданми, бу бир чивиндек қиз ҳам эътибордан четда қолдирилмаганини сезиб, Жўмард дилдан қувонди. Ишнинг катта-кичиги бўлмайди. Кўксини тўшакка бериб ётганида Чиннихолни юборди-ю, лекин ўзи у билан учрашолмади. Жўмард Онахоннинг ишларига халақит бермаслик учун бу ерда узок турмай, яна бир карра табриклаб, хайрлашиб чиқиб кетди.

Бир муддатдан сўнг ташкилий ишлар бўлимида хизмат қиладиган кексагина аёл қабулхонага кириб, Онахон билан саломлашди.

— Ишга келдингизми, опоқ қиз, хабар олгани келгандим.

— Келдим. Лекин ўртоқ Жўракулов ҳали келганлари йўқ.

— Ҳотам Жўракулович вақтида келадилар,— аёл кўлидаги соатига қаради,— ҳали ўн бўлгани йўқ, бешта кам... Сиз барвақт келибсиз.

— Узокда тураман, машина учраб қолган эди. Тўққиздан олдин келганга ўхшайман.

— Бунақа қийналманг, ўнга етиб келсангиз бўлади. Ҳақназар отамнинг неваралари бўласизми?

— Ҳа.

— Отам бардаммилар?

— Раҳмат.

— Райкомхон деган синглингиз бор экан, салом дедилар, деб қўйинг. Мени кўпдан шундай деб аташади, ўрғаниб кетганман. Асли номим Рихсихон. Раяхон ҳам дейишади. Фамилиям — Итолмасова. Баъзиларга фамилиям ёқмайди. Қандоқ қилай, отамиз чўпон бўлган, отлари Итолмас бўлган. Ҳақназар отанинг кўп яхшиликларини кўрганман.

— Албатта айтаман.

Шу лаҳза қабулхонага Ҳотам Жўракулович кириб кел-

ди. У Онахон билан ҳам, Райкомхон опа билан ҳам қўл бериб омонлашди.

— Рая Итолмасовна, қизимиз Онахонни табрикланг, ишга келди. Ҳали булар ёш, ёшлар хизматда, шундоқми?

— Ўзим расмийлаштирдим-ку, Хотам Жўрақулович.

— Э, дарвоқе.

Жўрақулов кабинетига кириб кетиши билан Райкомхон опа соатига қаради.

— Мана кўрдингизми, роппа-роса ўн. Жўрақулов билан ишлайдиган одамлар учун соат тақиш шарт эмас, мабодо соат бўлмаса унга қараб вақтни билаверса бўлади. Бу одамчалик вақтнинг қадрига етадиган кишини билмайман. Вой, баъзи тепса-тебранмаслар ҳам бор, ёқамни ушлайман! Дарё тошса тўпиғига чиқмайди. Одам деган шундақа бемалолхўжа бўлавермай, сал куйинчакроқ бўлгани ҳам маъқул экан. Баъзи ҳўкизтабиатлар бор, калтак олиб қувимагунча чиқиб кетишмайди. Ўшаларнинг хотинларининг шўри курсин! Эркак сал шаддодроқ бўлиб, қорабайирдек ер тепиниб турса экан, зоопаркимиздаги бегемотдек сувга тушса кечгача ётадиган бўлса юрак сиқилиб ўласан. Районимизни орқага тортадиганлар ҳам шу «бегемот»лар.

Опа бирпас шакарғуфторлик қилиб, кейин ўз хонасига чиқиб кетди.

Тушга яқин бу ерда пайдо бўлиб, коридордан кўнғирокдек жаранглаб овози келаётган Ҳанифа Бегимкулова кўп ўтмай биринчи секретарь қабулхонасига кирди. Елкасига иккита фотоаппарат осган, тепакал, сергап ёпишқоқ фотомухбир унинг атрофида гирдиқапалак бўлиб юрарди. У иши ниҳоятда зиқ одамдай коридорда у ёқдан-бу ёққа юрар, устида ял-ял ёнаётган атлас қўйлаги, сочини орқага қубба қилиб олгани ўзига жуда ярашиб тушган эди. Қабулхонанинг бир четида, телефонлар ёнида ўтирган қорамағиз, ҳиндиларга ўхшаш кўзлари чакнаб турадиган Онахон бу «Сурхон водийсининг устунларидан бири»ни кузатиб ўтирарди. У атлас қўйлаги енглари шимарган, оппоқ биллагини олтин билагузук сиқиб турарди. У илгари дала қурумлари қошида, ғўза қатор ораларида кезгани билан ҳозир машина, асфальт йўллар, мажлислар, зиёфатлар... Эҳтимол булар ўша қадимги қилинган қаттиқ меҳнатнинг самараларидир? Киши бахтга, обрўю шон-шухратга меҳнат билан етади. Ҳанифа Бегимкулованинг бугунги шаъну шавкати осонликча келган эмас. Телефонлар ёнида унга кўз қадаб ўтирган Онахон Бегимкуловага тикилар, ҳаваси келарди. Бу орденларни совет давлати унга гўзал, қадди-қомати келишган бўлганлиги учун бермаган! Аммо у, дарҳақиқат,

жуда келишган жувон, ўзига нисбатан кўплаганинг ёмон тикилишини ҳам сезади. Ўттиз ёшда баъзи жувонлар шундай ҳусну камолга тўлиб етиладиларки, улар юрган йўлларида кўзлар тийри-боронидан асло чиқмайдилар.

Ҳанифа Бегимкулова саломдан сўнг, Онахонга мурожаат этди:

— Ҳотам акам бормилар?

— Борлар.

— Ичкарида одам борми?

— Ҳа.

— Ким?

— Иккинчи секретарь.

— У киши ҳам керак эди, киравераман! — Ҳанифа бу ерда кутиб ўтирганларга ҳам қарамай шахдам қадам ташлаб ичкарига кириб кетди. Онахон ҳайрон бўлиб қолди. Кутиб ўтирганлар ҳам бу ким экан, Жўрақуловнинг хотиними, деб таажжуб қилишди. Бу кутилмаганда рўй берган илтифотсизлик Онахонга ёқмади, камситилиш юрагини сикқан бўлса ҳам одамларга сездирмади. Мухбиру фоточи йиғит Бегимкулованинг қайтиб чиқишини кутиб, диванга ўтиришди. Яна бир киши Онахонга кўз қисиб, коридорга чиқиб кетди. Колхоз раиси ҳам. Ҳаммаёқда Бегимкулова, Бегимкулова... Онахон бу машҳур аёлга қандайдир ҳурмат билан қарарди. Ҳозир унинг «кичик одамларни» назар-писанд қилмай, ичкарига тикка кириб кетиши Онахоннинг эңсасини қотирди. Нега мен «кичик одамлар» бўлар эканман?! Анов кишининг кўз қисиши ҳам совуқ бўлди: «Ҳаммаларинг шу хотин кетидан тилларингни осилтириб юрибсанлар...» — деди ичида Онахон. Деярли ҳар куни газеталарда Бегимкулова номи зикр этиларди. Баъзан фотосурати, баъзан радиода ипак пахта ҳақида мухбир саволига жавоби, баъзан телевизорда ҳам ҳаммага отнинг қашқасидек таниш Бегимкулова жимоли кўриниб қоларди. Илгари қайрилма қош, дўндик Ҳанифа Бегимкуловани «пахтазор лочини» дейилса, кейинги йилларда раиса бўлиб сайланиши муносабати билан энди у звено бошлиғи сифатида суғориш, культивация, машина терими... эмас, арбоб сифатида ипак пахта нави ва центнерлар, тонналар... план... ҳақида кўпроқ гапиради. Ҳамма йиғинларда президиумда ўтирар, зиёфатларга ўзининг қўнғироқдек овози ва ёқимли қилиқлари билан файз киритарди, баъзан шўх, кишини беихтиёр қулдирадиган «сахардаги иш учун атлас кўйлак...» деб бошланадиган қочирим латифаларни ҳам айтиб, қаҳқаҳа кўтарарди. Мабодо у катта йиғилишларда кўринмай қолса, раҳбарлар уни суриштириб қолишарди. Москвадан келган меҳ-

мон ҳам Ҳанифа Бегимкулованинг номини эшитган экан, учрашувга чақирди.

Кутилмаганда эшик шарт очилиб остонада Ҳанифа Бегимкулова кўринди, Онахонга мурожаат этди:

— Яхши қиз, бир чой дамлаб кириг!

Онахон индамади. У яна ичкарига кириб кетаётганида костюм ёқасидаги орденлари, ўнг томондаги Бутуниттифок қишлоқ хўжалик кўргазмасидан берилган олтин медаллар жиринглаб кетди. Жойида қимирламай ўтирган Онахон бир муддатдан кейин қабулхонадаги жавондан пахта гулли чойнак-пиёлаларни олиб, стол устига қўйди-да, чойнакка чой солиб, коридорга чиқиб кетди. Ташкилий ишлар бўлимидаги чойгумдан чой дамлаб, кабинетга олиб кириб берди. Бирон соатлардан кейин чиқиб кетаётган Ҳанифа Онахон ёнида бир лаҳза тўхтади:

— Яхши қиз, ўзимизнинг колхоздан экансан-да, а?

— Ҳа, «Чағаниён» колхозиданман.

— Нечанчи бригадада турасизлар?

— Какайди қишлоғида.

— Яхши,— деди Ҳанифа негадир ўрнидан дик турмай, ўтирган жойида жавоб қилаётган қизга бошдан-оёқ разм солиб,— райком аппаратида ўзимизнинг колхоздан ҳам одам бор экан, яхши бўпти!

Онахон индамади.

— Кечқурун бизникига боргин,— деди киборли Ҳанифа бирдан мулойимлик билан,— зиёфат бор, қарашасан. Ҳотам ака ҳам бўлади. Кутаман, хўпми?

— Хўп,— деди жилмайиб Онахон.

Лекин у бормади. Ҳанифа Бегимкулова уйда зиёфат борлигини буvasига ҳам гапирмади, чунки Ҳақназар ота Ҳанифанинг кейинги йилларда зиёфати кўпайиб кетгани, шу йўл билан обрў оламан, деб уринаётганидан норози эди. Ҳанифа эртасига кечга яқин атайми ёки бирор иши бормиди яна райкомга кирди. Қабулхонада чет киши йўқлигини кўриб, Онахондан сўради.

— Яхшимисан, синглим, кеча келмадинг?

— Ишим чиқиб қолди.

— Яхши эмас! Мен — раисангизман!

Бу гап Онахонга оғир ботди.

— Мен, маликанинг этагини кўтариб юрадиган чўриси эмасман! Район партия комитети биринчи секретарининг референтиман!

— Бюро аъзосиникига бориш айбми? Нима бўпти?

— Ҳаддидан ошиб, мартабасини пеш қиладиганларни бюро аъзоси бўлса ҳам партия кечирмайди!

— Тилинг кесиладиган қиз экансан! Тухумдан чикибок ўз йўлингни ўзинг беркитяпсан! Кимнинг қизисан?!

— Бунинг аҳамияти йўк!

Ҳанифа Бегимқулова чимирилиб, зарда билан чикиб кетди.

Онахоннинг кўнглидан Ҳотам Жўрақулович айтган гап ўтди: шуҳрату мартаба ҳар қандай камтару ҳокисор одамни ҳам секин-аста кибор қилиб қўяр экан. Хом сут эмган инсон. Мен асли шунақа эканман, деб бошқалардан ўзини ажратади. Инсон жисми, ҳужайралар ҳали шуҳрат васвасасига бардош бериб, ўз аслини сақлаб қоладиган даражада эмас. Агар унинг «патини тўзитиб» ўша «зардўз хилқатдан тамоман холи» этилса, шундагина у яна ўз аслига қайтиб, одамлар билан ҳол-аҳвол сўрашади, кимларгадир мурувват қилади, кимларнидир эъзозлайди. «Зардўз хилқат» шунақа ёмон нарса. Кўп асрлардан буён аҳвол шу, сўкиниб, фиғон бўлишнинг асло ҳожати йўк! Бу хотин бобосидан кейин раис бўлганини, бобоси ўз ўрнига муносиб бир кишини қўйиб кетмаганини дилдан ўтказди.

Кечга яқин Ҳотам Жўрақулович Онахонга заготскот бошқарувчиси Яхшибек Тойлоқовни чақиришни илтимос қилди. Онахон кабинетдан қайтиб чикибок телефон дафтларларини титкилаб, заготскот идорасини, Тойлоқовни топди. Дарҳол телефон коқди.

— Ҳозир етиб бораман,— деди Тойлоқов Онахонга босиклик билан. Тойлоқов гапидан ўпкасини қўлтикламаган, тажрибали кишига ўхшади. Қабулхонада ўтирган Онахон фақат кишиларни чақириб бериш эмас, уларнинг қанақа одам, давлатнинг шунча мукофотларини олиб, обрў орттирган бўлса ҳам Бегимқуловага ўхшаган мақтанчоқ, талтайган, ҳаммадан ўзини юқори қўядиган кимсалардан эмасмикан, деб қарарди. Кўп ўтмай Тойлоқов биринчи секретарь қабулхонасига кириб келди. У ўттиз беш-қирқларга бориб қолган, сарбаст, келишган киши экан. Устида янги костюм, галстук, оёғида қора ботинка. Қошлари қуюқ, қалин сочи баррадек жингалак, басавлат. Бу кўркем йигит олдида бошқалар ғажилган суякдек бўлиб қолишарди. Қўлида қорамтир папка. Ичкарига кириб, Онахонга тавозе билан салом берди.

— Мен Тойлоқовман. Кечикмадимми?

— Йўк, кечикканингиз йўк,— деди беихтиёр ўрнидан турган Онахон. Тойлоқов бошқалардек қўл чўзиб, унинг қўлини сиқиб омонлашмагани ҳам Онахонга ёқди. Онахон Ҳотам Жўрақулович атрофида мана шундай қиличдек йигитлар борлигини кўриб, фахр қилиб қўйди. Шу лаҳза Жў-

рақуловнинг ўзи қабулхонага чиқиб қолиб, Тойлоқов билан илиқ кўришди.

— Қалай, Яхшибек Тойлоқович, ишлар тузукми?

— Ҳамма ишлар жойида, Ҳотам Жўрақулович,— деди Тойлоқов генералга доклад қилаётган офицердек итоат билан лўнда гапириб,— чакирган экансиз?

— Азизим, Менгнор отани биласиз-а? Коровул...— деди Жўрақулов хонада улардан бўлак чет кишилар йўқлиги сабабли. Онахон ўз жойида китобга қараб ўтирарди.

— Ҳа, биламан.

— Кампири анчадан буён бетоб. Буларнинг икки ўгли фронтда ҳалок бўлган. Илгари ҳам ёрдам берган эдик. Шуларнинг уйини ремонт қилиб беришимиз керак. Бу, сиз раҳбарлик қилаётган ташкилот компитенциясига кирмайди, ижроком бор... Лекин сиз райком аъзоси сифатида шу ишга ёрдам берсангиз. Эрта-индин терим билан шуғулланиб кетамиз. Бу иш ёддан кўтарилмасин, деб сизга мурожаат этяпман. Қиш келяпти.

— Бўпти, Ҳотам Жўрақулович, есть қиламиз. Ҳамма ишни бажариб, отани хурсанд қилиб, ўзим сизга рапорт бераман. Бу иш бизнинг кўлимиздан келади.

— Яшанг, дўстим, шундоқ бўлсин.

— Бошқа топшириқ йўқми, Ҳотам Жўрақулович?

— Йўқ, шу.

— Ҳаммаси яхши бўлади. Менга рухсатми?

— Бемалол.

У Жўрақулов билан қўл қисишиб, хайрлашиб чиқиб кетди. Қабулхонада ёлғиз қолган Жўрақулов Онахонга қаради.

— Жуда уддабурон йигит. Ремонт қилиб бериш унинг иши эмас, лекин исполкомдаги баъзи қоғозбоз ўртоқлар чолни овора қилиб қўйганликларини ўйлаб, мен Тойлоқовга мурожаат этдим. Бу боғлайди. Фронтчи оиланинг тинч бўлуви биз учун жуда муҳим.

Онахон секретарнинг гапига жон қулоғини тутиб турарди. Жўрақуловдек киши Тойлоқовга суянгандан кейин, демак, бу одамда бир фазилат бор, деди ўзига-ўзи. Онахон. Жўрақулов кабинетига кириб кетгач, қабулхона тирқишидан секин мўралаб, Райкомхон опа Итолмасова кириб келди.

— Қалай, опок қиз, анча ўрганиб колдингизми? Машинака қалай?

— Яхши. Анча ўрганиб олдим.

— Одамнинг кўлидан келмайдиган иш йўқ. Машинакани ҳам чиқиллатяпсиз, ўрганиб кетасиз. Главнийси Жўрақулов яхши одам. Уч йилча шу Лаълихондек кимсага ҳам

чидади-ю! Ишқилиб, шу аёлнинг Маиший хизмат комбинатага кетгани рост бўлсин. Райком аппаратида уришмаган одами қолмади.

Онахон кулиб юборди.

— Ўтиринг, опажон.

— Йўк, йўк, Жўрақулов ака чиқиб қолсалар, уяламан. Бизда чой қайнади, дамлаб ичинг, хўпми?

— Хўп.

— Районимиз асосан пахтачилик райони, ҳамма ишимиз пахтага боғлиқ, ейиш-ичишимиз ҳам шу пахта устидан бўлсаю бу Лаълихони тушмагур пахтани ёнғоққа ўхшаб кузда қоқиб оламиз, деб ўйласа... Бирон марта теримга чиқмади-я! Ё, тавба! Комсомоллар чиқсин! Партия аъзолари чиқсин, мен партия аъзоси эмасман, дейди-я, ноинсоф!

Шу куни кечга яқин давангир Чўли қабулхона эшигини очиб, ичкарига киришни ҳам, кирмасини ҳам билмай, Онахонга тикилиб қараб кўйиб, яна чиқиб кетди. Бу йигит тўладан келган, қорача, суяклари бузук, оёғига каттагина керзовой этик кийиб юрарди. Унинг коридордан гурсиллаб юриб, сўнг зинапоялардан тўқ-тўқ қилиб пастга тушиб кетаётганини Онахон эшитиб турди. У нега келиб, нега чиқиб кетди, Онахон тушунолмади. Бу йигитнинг ўзига амма томондан қариндош эканини, ҳозир колхоз раисаси Ҳанифа Бегимкуловани машинада олиб юришини Онахон билар эди. Бегимкулова шу атрофда бўлса қидириб юргандир-да, деб ўйлади. Чўли бир қадар бесўнақай, лаблари негрларникига ўхшаш қалин, қошлари кўмир билан чизиб кўйгандек қоп-қора йигит. Унинг ёғи чиқиб кетган дўппи, палапартиш кийимда кириб келганига Онахон ҳайрон қолди.

Келаси ҳафта эрта билан қабулхонага кутилмаганда Яхшибек кириб келди. У вазминлик, катта мансабдор кишиларга хос сиполик билан битта-битта қадам босиб Онахон ёнида тўхтади.

— Салом алайкум, Онахон,— Тойлоқов қўл узатди.

— Салом! — Онахон дарҳол ўрнидан туриб Тойлоқовга қўл берди.

— Қалай, янги вазифага киришиб олдингизми?

— Ҳа, секин-аста.

— Ҳақназар отамларнинг неваралари бўлар экансиз-да. О, ота ҳам фахримиз, ҳам бахтимиз. Шундоқ неваралари борлигини билмас эканман,— у жуда яхши кийинган, жингала сочи йилтираб турарди. У Онахонга жилмайди. Унинг салобати босдими, Онахон ерга қаради. Тойлоқов бир лахзалик сукутдан сўнг асосий гапга ўтди,— Ҳотам Жўрақулович бизга топширган вазифани деярли бажарай деб

қолдик. Чол хурсанд, кампири ҳам. Уйларини жуда яхшилаб ремонт қилиб бераётирмиз. Шу ҳақда ахборот бергани келган эдим. Томини қайта шифер қилияпмиз, хона ичини алебастр билан яхшилаб сувааяпмиз. Менимча, чол райкомга келиб, Хотам Жўракуловичга албатта ўз миннатдорчилигини айтади.

— Ўтиринг, ўртоқ Тойлоқов,— деди мулойимлик билан Онахон,— таклиф қилишни ҳам унутибман.

— Йўк, раҳмат! Мен шу гапни биринчимизга етказиб қўйишингизни илтимос қиламан,— у яна Онахонга қўл узатиб, илиқ хайрлашиб чиқиб кетди.

Тойлоқов чиқиб кетгандан кейин Онахон мамнун ўз жойига ўтирди. Дунёда қандай яхши одамлар бор, маданиятли, ўзини босиб олган. Райком шуларга суянади, шулар билан алоқада бўлади. Хотам Жўракулович одамлар билан ишлашни яхши билади, дейишарди. Рост экан.

Онахонга вазифаси ёқа бошлади. Олдин бу ишни унча назар-писанд қилмаган эди, бу ер ниҳоятда муҳимлигини, районнинг уриб турган қалби эканини энди ҳис қила бошлади.

VII

АТАЛАГА ҲАМ ТИШ СИНАДИМИ?

Энди воқеа Тошкентга кўчади.

Тонг ёришмасданоқ шахри азим трамвайларининг жиринглаши, автобусларнинг кучаниб, пишиллаб югуриши, кўчалардаги юлдузсимон беҳисоб чироқларнинг йилтираши, заводларга шошаётган ишчи йигитлар билан гавжум бекатлар, майдонлардаги чироқлар шуъласида отилиб турган фавворалар... бари, бари Тошкент жамолидир.

Тонготарда, шаҳарнинг Беруний кўчаси четида дамодам қўл кўтариб турган икки киши, энгил машинасини физиллатиб учириб келаётган йигит диққатини тортди. Узоқдан қараб, уларнинг бири кекса одам экани, у ариқ лабида чўққайиб ўтирганини, иккинчиси ёшгина қиз эканини кўрди. Чол бетобга ўхшарди. Кўнгли бўлмай, машинани секинлатиб, қўл кўтариб, тўхташга ишора қилаётган қиз ёнига яқинлашганда ғийқ этиб тормоз берди. Бундан бир неча ой бурун шу йигитнинг ўз отаси кўчада кета туриб кўнгли беҳузур бўлиб йўл четида ўтириб қолганда, физиллаб ўтиб кетаётган машиналардан биронтаси ҳам тўхтамаган. Ёки бу ер тўхташга рухсат этилмаганми, ёки бағритош кишиларга тўғри келиб қолганми, ҳар қалай, унга илтифот

килишмаган. Бир таниш киши кўриб қолиб, қаёқдандир такси топиб келиб, зўрға уйига элтиб қўйган. Бу воқеани отасидан эшитгач, у қаттиқ хафа бўлганди. Шу-шу кўчада илтимос қилиб қўл кўтарган кекса одамларга бепарво қараб, ташлаб кетмас эди. Агар шундай иш бўлса виждонан эзиларди. Чўққайиб ўтирган қора чопонли чол дарҳол ўрнидан туриб келиб, машина эшигини очди-да, бемалол чиқиб ўтира бошлади. Атлас кўйлаги устидан жакет кийиб олган қорача қиз ҳам қўлидаги оғир корзинкасини кўтариб, йигит ёнига ўтирди. Машина яна физиллаганича юриб кетди.

— Барака топинг, болам,— деди орқада ўтирган гавдали чол,— боядан бери қўл кўтарамиз, тўхтатишмайди-я! Сиз инсофли одам экансиз.

— Қаёққа борамиз, отахон? — йигит келиштириб кийинган, товус патига ўхшаш галстук тақиб, янги дазмолланган оқ кўйлақда, сочи таралган, ҳозиргина сепилган «Шипр» одеколониинг хушбўй хиди димокка уриларди. Йигит орқадаги чолга, кейин ёнида ўтирган янги тандирдан чиққан нондек қорамағиз қизга бир қараб қўйди.

— Тоштурмага,— деди чол.

— Лаббай?

— Тоштурма деган жой бор экан Тошкентда. Ўша жойга олиб бориб қўясиз, ўғлим. Илтимос. Айтган пулингизни берамиз.

— Менинг йўлим бошқа томонга эди-ю, отахон?

— Энди, шахрингизга бир келиб қолибмиз, илтимос қиламиз.

— Илтимос қиламиз,— деди қорамағиз қиз ҳам.

— Бўпти,— деди йигит машинани чапга буриб.

— Неварам ёқалашиб камалиб қолибди. Бизлар Сурхондарёдан, Қумкўрғон районини эшитгандирсиз? Ўша томондамиз. Нодон боланинг ташвиши билан келдик.

— Ёмон бўлибди-ку! Жим юришса нима қиларкан? Отасининг молини талашдимиз?

— Йўк,— деди қорамағиз қиз,— фақат ёқалашишган...

— Тоштурмага чиқарган бўлса статья кўймабдимиз? Статьясини билмайсизларми? У ерга бекорга чиқармайди. Жиддийроққа ўхшайди.

— «Бир юз икки ва бир» статья,— деди дарҳол қиз,— безорилик... Акамлар учинчи курс студенти, безори эмас! У фақат тўполонга араллашиб қолибди.

— Бундоқ денг.

— Шундоқ ўғлим. Неварам Кунтуғмиш безори эмас! Фалокат-да. Муштлашган...

— Бир ўзими ёки яна шериклари ҳам борми?

— Бир ўзи,— деди чол йигитнинг яхши суҳбатдош, иссиқ бир кимса эканини фаҳмлаб,— биз мана бу неварам, ўша Кунтуғмишнинг синглиси Онахон билан кеча Термиздан учиб келдик. Бу ерда бир таниш одамникига тушдик. Неварамга овқат-повқат олиб кетяпман...

— Тушунарли,— деди йигит.

Бир муддатдан сўнг машина йўл четидаги бекат ёнида тўхтади.

— Айтган ерингизга келдик. Анави эшика кирасизлар, келтирган овқатингизни ўша ерда олади.

— Раҳмат, ўғлим!

— Катта раҳмат сизга! — деди Онахон ёнидан пул чиқариб.

— Пулингизни олмайман. Отамларни узоқдан кўриб, бетобга ўхшаганлари сабабли... тўхтаган эдим. Неварангиз иши ҳақида ҳеч кимга арз айтмаганмисиз? Адвокат олмаганмисиз?

— Йўқ, ўғлим.

— Менда бир маслаҳат бор.

— Айтинг.

— Буни қаранг-а! Менинг отам адвокат, юрист. У киши ёрдам беришлари мумкин. Агар лозим топсаларинг мана бу бизнинг адресимиз,— у ёнидан дафтарча олиб, адресини ёзди-да, варақни йиртиб чолга узатди,— айтишингиздан бу оғир иш эмас. Неварангизга ёрдам бериш керак.

— Раҳмат, ўғлим! Минг маротаба раҳмат! Кира ҳақини олинг!

— Йўқ!

— Отингиз нима, ўғлим?

— Хумоюн.

— Катта раҳмат сизга! — деди Онахон йигитга тикилиб.

Хумоюн машинасини яна орқага буриб қайтиб кетди. Онахон йўл-йўлакай дафтарчадан йиртилган адресни ўқиди: «Беруний кўча, проезд Чимбой, уй № 21. Дўстмуҳамедов Фаррух. Адвокат».

— Ана, мен сенга айтдим-ку, қизим. Тошкентда яхши одамлар кўп. Тошкент халқи яхши, юраги кенг. Лекин сенинг имтиҳондан ўтолмай, институтга киролмаганингда Тошкент халқининг айби йўқ. Ленин орденини ҳам менга Тошкентда топширишган. Кейин яна Ленин ордени, Олтин Юлдузни ҳам Тошкентда, Олий Совет залида топширилди.

Ҳамма ишимизга Масков, Тошкентдан омад келади. Сен бекорга хафа бўлиб юрибсан, болам!

Онахон индамади. У «Хумоюн» деган исм борлигини биринчи эшитиши эди. Бу қанақа исм, деди ўзига-ўзи. Шунақа исм ҳам бўларканми, деб ўйлади ичида. Маъноси нима? У бувасидан Хумоюн деган исмни ҳеч эшитмаганмисиз, деб сўради. Ҳакназар бува ўйлаб туриб, худойи таолонинг бир минг бир юз исми бўлар экан, эҳтимол шу исмлардан бири бўлса керак, деди. «Биз, раҳмону раҳимни биланми, эҳтимол, Хумоюн ҳам бордир. Гап исмда эмас, лекин ўзи анча инсофли йигит кўринади...» деди бобо.

Улар шу куни Кунтуғмишга келтирган насибани топширишди. Ундан сўнг милиция бўлимига келиб, терговчига йўлиқишди. Кунтуғмишнинг иши билан танишишди. Гап бундоқ бўлган экан.

Кунтуғмиш билан Дастагул деган студент киз озиб-ёзиб бир кинога тушишган. Шу куни Дастагул оёғим тортмаяпти, қўйинг, шу кинога тушмай қўя қолайлик, яхшиси, кутубхонага бора қолайлик, деган экан ҳам. Дастагул ҳақ бўлиб чиққан. Аттанг, агар улар ўша куни кутубхонага боришганида акт, қамалиш, тергов... деган гаплар йўқ эди. Ётоқхонада Дастагул, Кунтуғмишнинг милицияда ўтирганига жуда ачинишди. Ўқиб ўқишни, ишлаб ишлашни эплолмаган кимсалар болалигида билинмай, ёши катта бўлиб, йигит бўлгач, яхши кийиниб, яхши егиси келади. Улар жуда ҳам обрўталаб, ўзига нисбатан ёлғондан бўлса ҳам хушомадни ёқтиради. Булар бўлмагач, асабийлашади, атрофидаги яхши йигитларга ҳасад қилишади. Шунақа хунгазор, тўнканамо йигитчалар кўпайиб, жамоат ичида, тўй-ҳашамда қилиқ чиқариб, кишилар дилини сиёҳ қиладилар. Улар жуда бўлмаганда, бировнинг ёқасидан тутолмаганларида маданий, ўз йўлини топиб олган кишилар олдида ё тупуриб, ё бир қилиқ қилиб кетадилар. Булар Кунтуғмиш дилидан ўтарди.

Энди Кунтуғмиш билан Дастагул бошига тушган ташвишга ўтайлик. Улар ўша куни ҳиндча кинофильмни бир ҳафтадан буён қўйилаётганини эшитишган эди. Соат бешларда бошланса, етиларда чиқишни кўнгилдан ўтказиб кинога киришди. Билетларида кўрсатилган жойга — ўртароқдаги қаторга келиб ўтиришди. Орқа қаторда ўтирган икки йигит стулда оёқларини дам кўтариб, чалиштириб, дам тиззалари кўзи билан Кунтуғмиш столини туртиб итара бошлашди. Ора-чора беибо сўз айтиб, Дастагулни хижолат қилишарди, Кунтуғмиш йигитларга хўмрайиб бир қараб қўйди. Лекин бу ҳолатдан юраги шигиллаб кетган Дастагул

секин: «Оғир бўлинг», деб туртиб қўйди. Зал коронги бўлиб, кино бошланди. Оғзига писта ташлаб, атрофига тупуриб одамларнинг гашини келтириб ўтирган бу йигитчалар, яна бир муддатдан сўнг сигарета чекишиб, Дастагулга уфура бошлашди. «Ҳаддингиздан ошмай, жим ўтиринглар! Кинода чекилмайди!» — деди Кунтуғмиш уларга қайрилиб қараб. «Сенинг уйингда чекаётганимиз йўқ, анави ёққа қара!» — деди улардан бири Кунтуғмишни жеркиб. Улар энди сигарета тутунини тикка Кунтуғмишнинг юзига уфура бошлашди. Бир тўполон чиқиб кетмаслигини ўйлаб, Дастагул яна Кунтуғмишни туртди: «Қўйинг, шулар билан тенг бўласизми! Юринг, чиқиб кета қолайлик!» «Нима, шу ярамасларни деб кино ҳам кўролмаимизми!» «Хей!» деди буни эшитиб йигитлардан бири ва Кунтуғмишнинг бошига туртиб, шу лаҳза юзига шапалоқ тортиб юборди. Калтак еб, ўрнидан туриб кетганини билмай қолган Кунтуғмиш орқасида ўтирган йигитнинг ёқасидан ушлади. У анчагина новча экан. Залда тўполон бўлиб, одамларни нотинч қилмаслик учун Кунтуғмиш уни маҳкам ушлаганча: «Қани, ташқарига чик!» — деб қатор орасидан суғуриб олиб кетди. Шу лаҳза унинг ошналари ҳам кетма-кет ташқарига чиқишди. Капалаги учиб кетган Дастагул ҳам улар орқасидан эргашди. Кунтуғмиш билан у йигит тарса-тарса солиша кетишди. Безорининг шериги ҳам муштлашишга аралашди. Фақат девор тагида Дастагул қалтирар, атрофга аланглаб бирон милиционерни изларди. Муштлашиш авжига миниб, ғазаби қайнаган Кунтуғмиш бирининг қорнига чунонам мушт туширдик, у гандирақлаб бориб, ерга йиқилди. Кунтуғмиш иккинчиси билан ёқалаша кетди. Шу лаҳза Дастагул дод солиб, аллақадан дружиначиларни топиб келди. Аксига одамлар кинога кириб кетиб, ҳеч ким йўқ эди. Дружиначи йигитлар югуриб келганда Кунтуғмиш иккинчи безори билан тарса-тарса солишарди. Ерда чўзилиб ётган «каттаси» ўрнидан туролмасди. Дружиначилар икки йигитни ажратиб, икки томонга қўйиб, ерда ётган сўлакмон тепасига боришди. У кимир этмай ётарди. Дарҳол у ёк-бу ёғини титкилашди, қон кўринмади. Кунтуғмишнинг ҳам, ғўдайиб турган йигитнинг ҳам ёнларини титкилаб пичоқ кидиришди. Ҳеч қандай тиғдан дарак йўқ. Дружиначилар икки йигитни оператив пунктга олиб кетиб, бир киши ерда ётган хунгазор ёнида қолди. Орадан ярим соат ўтар-ўтмас бу ерга милиция етиб келди, машинадан тушган милиция ва экспертиза ходимлари йигитнинг ерда беҳуш ётганини кўришди. Суратга олиш, ўлчаш, акт... ва ҳоказолар бошланиб кетди. Бир мири пиён, уч мири зиён

дегани шу бўлади. Хунгазор йигит касалхонага ётибди. Қўли синиб. Ана энди буёғи тергов, суд, қамоқ... Кунтуғмиш камалиб қолди. Дастагулнинг тарвузи қўлтиғидан тушиб, нима бўлаётганини ўзи ҳам билмасди. Шумоёк бўлдими, улар бир-бирларига кўнгил кўйиб, аҳду паймон қилиб юрганларида фалокат оёқ остида ётган экан, уларни бир-биридан айирди... Хей, нодонлар, хаммаларинг бир ернинг болалари бўлсангизу бу бемаъни муштлашув қайдан чиқди, деган кишиларга ҳам қулоқ солишмаган.

Бу хунук хабар Какайдига етиб келди. Безори йигит тузуккина хонадондан экани маълум бўлди. Ҳақназар ота билан Онахон оёғи куйган товукдек тўрт томонга югуришди. Дастагулнинг ётоқхонасида куйиниб, сўкиб, фиғон бўлаётган Ҳақназар отани Онахон тўхтатди: «Бува, оғзингизга қараб гапиринг! Дастагулда нима айб?! Ҳозир ёшлар енгил бўлиб кетган. Кунтуғмиш акам ёмон эмас, ўзи уришни кўзгаган, бирон қор жойига мушт теккан-да...» деди. Бу гапларни у Дастагулдан суриштириб билган эди.

Эртасига Онахон билан Ҳақназар ота аввал Беруний кўчасини, ундан адвокат Фаррух Дўстмуҳамедов ҳовлисини қидириб топиб келишди. Очiq дарвозадан гулзор ҳовлига киришди. Кечаги машина ҳам ҳовли четида, усти шиферли гаражда турарди. Кеча Онахон Ҳумоюнни сиртини силаган, фирибгарроқ кимса эмасмикан, деб ўйлаган эди. Баъзан келишган, бир қарашда кишининг ҳазаси келадиган, машинада юриб, ҳеч кимни менсимайдиган йигитлар фан кандидатими, ё бир масъул хизматчими деб ўйласангиз, фирибгар чиқиб қолади. Бундай воқеаларни Онахон кўп эшитган. Айниқса, бошига иш тушган кишилар фирибгарларнинг «нони ҳалол» бўларди. Тошкентда етаклаб юриб, дам у ташкилотга, дам бу ташкилотга олиб бориб, ишни тўғрилайман, деган баҳона билан даладан келганлар ёнидаги бор-йўқ пулни қоқиб оладиганлар ҳам бўлар экан. Колхоз раислари билан ошна бўлиб, товламачилик қиладиган кимсалар орамизда йўқ эмас. Аммо Ҳумоюн бундайларга ўхшамади. Кўчада танишган, ўтиб кетаётган бир йигитнинг тасодифан йўлиққан кимсаларга шунчалик мурувват қилишини қандай тушуниш мумкин? Онахон ўйланиб қолди.

Ҳовлида, гулзор четида пайдо бўлган қария билан ёш кизга кўзи тушган кампир ичкари хона эшигини очиб, ойнабанд айвонга чиқди.

— Ичкарига киринглар, буёққа, марҳамат!

— Хўп бўлади,— деди Ҳақназар ота олдинда, орқада Онахон икки қаватли фиштин бинонинг биринчи қаватига

кира беришдаги зинапоялардан кўтарилаётиб,— бисмиллоҳи раҳмонур раҳим...

— Келинлар. Ўғлим айтган эди. Домла ичкаридалар.

— Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом.

Шу лаҳза пижамада, кўзойнакли, ориқкина бир одам ўқиётган газеталарини диванда қолдириб, йўлакда меҳмонлар билан рўпара бўлди.

— Келинлар, келинлар! — у Ҳақназар ота билан қўл бериб омонлашди,— хабарим бор, ўғлим Ҳумоюн кеча сизларни кўрган экан. Эшитдим.

Бу киши адвокат Фаррух Дўстмухамедов, маҳалладагилар «Фаррух домла» деб аташарди. У етмиш ёшларга бориб қолган, жуссаси кичик, қиррабурун, зиёлинамо бир одам. Ҳақназар ота ҳам етмишлардан ошганига қарамай, серсоқол, йўғон эди.

— Марҳамат, ўтиринлар,— домла меҳмонларни каттакон, жиҳозланган бир хонага бошлаб кириб, юмшоқ духоба креслоларга ўтказди. Бу хонада китобли жавонлар, телевизор ва яна катта жавон ичида биллур ва чинни идишлар турарди.

— Қадам етди, бало етмасин, облоху акбар! — Ҳақназар ота билан Фаррух домла юзларига фотиҳа тортишди.

— Чопонни ечиб қўйинг, ҳаво иссиқ.

Ҳақназар ота қора чопонни ечиб, Онахонга берди. Онахон уни олиб чиқиб йўлакдаги қозикқа илди. Отанинг костюми ёқасидаги Олтин Юлдузга Фаррух домланинг кўзи тушди. Шу аснода Ҳумоюн ҳам кириб, Ҳақназар ота билан Онахонга салом берди.

— Ўғлим, чой олиб келинг,— деди Фаррух домла Ҳумоюнга.

Онахон ҳайрон бўлди. У биринчи марта ўз ўғлини «сизлаб» гапирадиган отани кўриши. «Ҳумоюн» деган исмнинг ҳам маъносига унча тушунмаган эди. Буvasи айтгандай, «худонинг исми»лигига ишонгиси келмади. Партия ветерани, кекса коммунист буvasининг ҳадеб «худойи таоло» деявериши унга ёқмасди. «Иброҳимбекка қарши курашганман... Сурхондарёда Совет ҳукуматини ўрнатишда иштирок этганман. Биз, кекса партизанларнинг ҳам Қишки саройга ҳужум қилганларча инқилобий ишимиз бор...» деб юрадиган буванинг ҳадеб сўфи бўлавериши унча ярашмас экан. Яна бунинг устига кўкрагида Олтин Юлдуз ярқираб турса!

— Невара жанжалга аралашиб, қамалиб қолди, денг?

— Шундоқ, домла. Бу ёшлар тинч юришмайди! Учин-

чи курснинг устуденти-я! Комсомол яна! Тавба, дейсан киши!

— Ўсмирлар ўртасида безорилик кўп. Бунинг сабаби маълум, тўқликқа — шўхлик! Каттароғлари орасида, мен сендан баландман, деган бир ёмон димоғдорлик, нокамтарлик ҳам шунга олиб келмоқда. Ичкилик ҳам. Турмага тушгандан кейин кўзи мошдай очилади. Обрў тўкилади, ота-онани ташвишга қўяди.

— Гапларингиз тўғри, домла.

— Мен неварангизнинг исми шарифини, ёшини, иши қайси район халқ судида эканини, қандай статья қўйилганини, терговчиси кимлигини ёзиб олай,— Фаррух домла қоғоз ва ручка олиб чиққани ичкари хонага кириб кетди.

Хумоюн дастурхон ёзди. Нон ва чой олиб кирди. Стол устига ҳар хил ширинликлардан қўйди. Катта хонага кирган унинг онаси Онахонга бир қараб қўйиб, столга яқинроқ ўтиришини сўради. Чой қуйиб берди.

— Нечта боласизлар? — Онахонга мурожаат этди Хумоюннинг онаси.

— Катта акамлар, ундан кейин мен... бор... Бу киши бувамлар. Адамлар урушдан ярадор бўлиб келиб, қирқ ёшларида қазо килдилар.

— Дастурхонга қаранг, олинг, қизим.

Онахон уялиб, тортиниб турди. Рўпарада ўтирган Хумоюн Онахондан кўз узмасди. Онахоннинг лаблари, гапиришлари унинг диққатини тортаётгани, умуман, бир қарашдаёқ Онахон бу йигитнинг диққатини жалб этгани кеча машинада ҳам сезилган эди. Бугун атай рўпарасига келиб, ўзидан кўз узмай тикилиши Онахонни қизариб, безовталанишига сабаб бўлди. Ўзини ноқулай сезиб, ҳадеб девордаги манзара суратга тикилаётган Онахон бир лаҳзадан кейин стол устидаги пиёлани қўтара туриб, ялт этиб Хумоюнга қараб қўйди. Бу қараш Хумоюннинг у ёқ-бу ёғидан ўтиб кетди. Бу қиз келишган, ниҳоятда истараси иссик эди...

— Қалай ўқирди невара? — Фаррух домла Ҳакназар отага мурожаат этди.

— Яхши.

— Яхши ўқийдилар,— деди Онахон ҳам гапга аралашиб.

— Университет деканатидан характеристика олиш мумкинми?

— Мумкин.

— Бу жуда муҳим,— деди адвокат Фаррух домла.

— Олиб келамиз.

— Агар улар ҳам ҳимоя қилса яхши бўларди.

— Биринчи марта бундай кўнгилсиз воқеа юз бериши. Деканат албатта ёзиб беради,— деди Онахон.

— Катталаримизнинг ёнига ёрдам сўраб бораймиз, домла? Нима маслаҳат берасиз? Иброҳимбек кўрбошини ўз кўлим билан ушлаган бўлсам. Колхоз тузган бўлсам... Битта неварам мелисага тушиб, қамалиб ўтирса, менинг еганичганим ичимга тушадими, домлажон?! Нима қилай?

— Гаплашамиз. Қонун бор. Катталарни безовта қилишнинг ҳожати йўқ. Ишни бир кўрайлик-чи. Мен ўйлайманки, муштлашишга пичоқ аралашмаган, тўда бўлишмаган бўлса бу иш оғир бўлмайди. Кўрамиз, суриштирамиз. Ташвиш тортманг.

— Омон бўлинг, домла. Болаларингизнинг роҳатини кўринг, кам бўлманг.

Умри кўп йиллар суд ва адлия соҳасида хизмат қилиб ўтган, охири пенсияга чиқиб, адвокатлик қилиб юрган Фаррух домла ўзининг Тошкент четидаги участкасида пишиқ ғиштдан икки қаватли шинам иморат солди. Ертўланинг ўзи бир уйдек бўлгани сабабли иморатни уч қават деса ҳам бўларди. Маҳалладаги баъзилар Фаррух домлага қойил қолишарди, хоналарини ҳам қинғир-қийшиқ, кесак девор қилиб ташламай план билан, ҳатто катта хонасини Уста Шириннинг шогидларидан бирини илтимос қилиб, пештоқию ички тоқиларини ганч-ўймакор қилиб ишлатган эди. Айланма зинапоялар билан иккинчи қаватга чиқиларди. Хоналарини деярли шарқ услубида безаб, тоқчаю таҳмонлар қурдирди. Ўзи турадиган айвонга батареялардан ташқари қиш чилласида оёғини тиқиб ётиш учун сандалга ҳам жой қўйиб, пол тахталари билан ёпди. Озода қозоқи намат ва пўстак ҳам сақларди. Ваннахоналарига ҳожату таҳорат учун ҳам қулайликлар қурдирди. Ҳовли юзига ҳар хил қинғир-қийшиқ, пасқам нарсалар солмай, тоқ экиб, гулзор қилди. Бир томонда олти туп шафтолиси ҳам бор. Йўқолиб кетяпти, деб икки туп шотут ҳам экди — бу диабет хасталиги учун бебаҳо дори эканлигини ҳам биларди. Ҳовлиси саранжом, редискаю, пиёзу, лукпару, кашничу, ошрайҳонгача ўзидан чиқар, бозорга қатнашга эҳтиёж йўқ. Баъзилар адвокатни: «Тоза уста бўлибсиз-е, эрта баҳорда, ердан қор кетмай туриб редискаю памидор сотадиганлар чангингизда қолиб кетибди!» — дейишарди. Хотинига яхши бир сигир ҳам олиб берган, қишлоқдан думини шовдиратиб, ирkit бўлиб келган говмуш адвокат ҳовлисига кириб, вақтида овқатини еб, тез-тез шланг билан ювилиб, йилтираб кетди. Пашшадан қутулиб, жони ором олган мол, мана, сут бериш бунақа бўлади,

деб косаларни қаймоққа, хурмачаларни қатикка тўлдириб юборди. Гали-гали билан адвокату, Рисолатхону болалари говмушга қарашарди. Фақат катта ўғли Ҳумоюн ўзининг масъул ишлари билан овора. Пенсияга чиқиб, баъзи газеталар ёзадигандай, «кексалик фароғатини сураётган» Фаррух домла уйда тинч ўтирмай, ўзи қўлбола қилиб тандир, катта-кичик ўчоқлар қурди. Уларнинг сиртини алебастр билан андавадан чиқарди. Баъзи-баъзида тандирсомса, тандиркабоб ва умуман тандирда саксовул ёқиб пиширилган кулчани яхши кўрарди. Лочирани қовурма шўрвага тўғраб ёмоқнинг ҳам файзи бошқача! Тандир фақат сомса учун эмас, уйдан чиққан хас-чўп, кераксиз қоғоз-поғозларни, латта-лутталарни... челаққа йиғиб ўтирмай куйдириш учун ҳам яхши эди. Бу билан ҳовлида ҳам тозалик доимо собит. Бу ёмонми? Фаррух домла ўзбек таомлари ҳақида яхшигина китоб ёзган бир муаллифни эъзозлар, шу ишга эътибор берган бу мулла йигит билан ошначилик ҳам қиларди. Яшашдан мақсад ёмоқ-ичмоқ эмас, лекин яхши меҳнат қилмоқ учун ҳам лаззатли ёмоқ лозим. Ҳа, инсон мол эмас, у чиройли ва мазали таом истеъмол этиши керак. Киши ҳусни оғзидан киради, дейдилар. Бу сўз дафъатан айтилишда кўполроқ кўринади. Лекин ўйлаб қаралса, саломатлик ва гўзалликнинг кўп омиллари ўз вақтидаги таомга ҳам боғлиқ. Фаррух домла, «ёшни худо, кексани овқат асрайди», деган гапга риоя қиларди. Шу сабабдан ошхонада тандиру ўчоқлари, газ-печлари... ҳамма-ҳаммасини муҳайё этган.

Абдулла Қодирийлар даврида «Мақтаб ва маориф» журналида ишлаган Фаррух домла «Тажанг» тахаллуси билан ҳажвий шеърлар ёзарди. Баъзан «Муштум»даги фелъетонига «Мўлтоний» деб ҳам имзо кўярди. У тили аччиқ бўлишига қарамай, жуда хокисор, кўнгилчан одам. Шу одам, мана, олтмишинчи йилларда ҳам соғ-саломат юрганга ўзи ҳам ҳайрон. Биз биққа семирмадик, ароқ ичмадик, ҳадеб еб-ичишга ружу қилмадик, доимо хипча бўлиб юрганимиз учун ҳам умримиз дароз бўлгандир, дерди. Илгари фаол зиёли бўлиб, бўйнига чучвара галстук, оёғига ипли ботинка, бурни устига илгаксиз кўзойнак кўндириб юрган пайтида ҳаммаҳалласи, ўзидан ўн ёшча катта шоир Тавалло билан ошначилик қилгани, уйда у билан бирга Хислату мулла Тўйчи Ҳофиз бўлиб туриши ҳақида қизгин баҳс-гурунглари авж оларди. «Кавоқиб сайрини шаб, то саҳар бедор ўлдиндин сўр...» газалига муҳаммас боғлагани кейинчалик бошига бало бўлган; бу мисра Фузулий қаламига мансублигини билмаган бир шахс «Тажанг аксил... шеърлар битадур», деб устидан шикоят қилган. «Бир тоифа одамлар борки,—

дерди Фаррух домла,— улар жуда оз, аммо кўплардек ўзларининг борликларини дилозорлик билан сездириб турадилар. Улар, вақтида ўқиб, бир касбнинг бошини ушлолмаган, омадсиз бўлиб қолган. Улар барча заҳматкаш одамларга ҳасад қиладилар. Магазинлар пештахтаси орқасида, омборларда, базаю трестларда улар кўпроқ. Ўз омадсизлигини, вақтида меҳнат қилмагани, билимсизлигини ўйламай, димоғдорлик қилишади. Бу номақбул кайфият ҳали анча узокроққа борса керак». Яна у қўшиб: «Мансабга қараш авж олмоқда. Амалига қараш, «Е, тўним...»нинг ўзгинаси. Мансабини алоҳида уқтиравериш, шунга қараб одамларни баҳолаш жонга тегиб кетди».

Фаррух домла гапни хиҷжалаб, газетада босилган мақоладай текис, грамматик жиҳатдан тўғри, «нинг» билан «ни»ни ажратиб, нуктада тўхтаб, вергулда ярим тўхтаб, бир меъёрда гапирарди. Баъзан йиғинда ўтирганлардан бири мудраб, калласи бир неча бор тушиб кетса, у қараб кўярди-ю, лекин индамасди. Эзмаланиш—қариликнинг ҳам қарилиги, деган экан бир доно. Демак, биз кекса эмас, ҳақиқий қарияпмиз, деди бир куни Фаррух домла. Киши ўзининг эзмаланиб, қариганини сезса — бу донолик. Аммо қариганини сезмай, ўз эзмалиги ва бошқа «хислатлари» билан бошқалар жигарини эзса, бу яхшилик эмас. Обрўталаблик, сал нарсага ранжиб хафа бўлишлик, ўтмишдаги ишларини такрор-такрор пеш қилиб мақтаниш, бу ҳақиқий қарилдикдир.

* * *

Ҳақназар ота билан Онахон Тошкентда яна беш-олти кун ушланиб қолишлари ҳақида уйга телеграмма беришди. Таниш-билишникида тўхтамай, эртасигаёқ «Тошкент» меҳмонхонасидан икки хонали номер олиб, жойлашишди. Бировникида ётиб, юк бўлиб, хиҷолатбозлик бўлгандан кўра, меҳмонхона беминнат жой, мезбон ҳам қийналмайди, меҳмон ҳам. Меҳмонхонага жойлашиб олиб, невараси билан чой ичиб ўтирган Ҳақназар бува у ёқ-бу ёққа аланглаб, беихтиёр кулди.

— Ҳа, нимага куласиз, бува? — Онахоннинг юзига ҳам кулги қўнди.

— Шу хонани, нариги хонами, ҳар қалай, Навоий театри деразадан кўриниб турарди,— деди бува,— бунга ҳам анча йил бўлиб кетди. Ўзимиз қатори бир тақир бош одам бўларди. Мен колхоз раисиман. У маҳмадоналиги билан гашимни келтириб юрарди. Худди шундай чой ичиб ўтир-

ганимизда у: «Ҳақназарбой ҳар йили пахта... деяверадилар. Бир йил йўкки, бу гап айтилмасин! Бу йил пахтадан тоғ қилдингиз, келаси йилга ҳам тоғ қиласизми?» — деб қолди. «Ҳа, албатта,— дедим,— омонлик бўлса келаси йил ҳам тоғ қиламан!» «Супа қилмайсиз-а?» — деди. «Йўк, дедим, тоғ қиламан!» у бўлса: «Тоғ қилиб, нима қиласиз?» — деди. Мен айтдимки: «Тоғ қиламан-да, унинг тепасига чиқиб, сизнинг тақир бошингизга оғзимдаги носимни ташлайман»,— дедим. Шу ҳам бош бўлдим-ю! Бўлди кулги, бўлди кулги...

Илжайиб турган Онахон ҳам кулиб юборди.

— Ким эди у? Авваламбор шунақа савол берадими?

— Шанақа савол берадиган одам эди! У ҳозир ҳам бор, аллақерда ишлайди. Фамилияси Останақуловми, шунга ўхшаган бир нарса. Менинг партизан бўлганлигимни майнавозчиликка айлантириб гапирарди, чидаб келардим. Социалистик Меҳнат Қаҳрамони бўлганимдан кейин ҳаммадан олдин азонлаб келиб табриклади. Ўшани кўрсам оғзим сув очади, носни унинг бошига ташлигим келаверади. Чўлп этиб тушишини яхши кўраман. Ҳар йили пахта экишимизни мазах қилган кишининг боши жуда ҳам нос ташлашга боп-да! Киши маза қилиб ташлайди...

— Ха-ха-ха-ха-а!

— Шунга ҳам тушунмайди-я, хумпар! — деди рўмолчаси билан ёшини артиб ота,— ёки тушунса ҳам тушунмасликка оладими? Шунақа одамлар бор, қизим, ҳушёр бўлиш керак! Хўш, ҳар йили пахта экишимиз сенга ёқмас экан, жўна! Далани ҳаром қилма, деворгим келади! Устимдан ёзишади...

Деярли кунора Ҳақназар ота невараси билан бирга адвокат Фаррух домла уйдан хабар олиб туришди. Баъзан телефон қоқишди. Адвокат ўз ҳимоясига олган бошқа ишларидан кўра ҳам Кунтуғмиш иши билан қаттиқ шуғулланди. Хумоюн ҳам негадир отасидан «сурхондарёликларга ёрдам беришини» илтимос қилди. Мусофир бир йигитнинг бунда қамалиб қолиши инсофдан эмас! Бобоси Қаҳрамон, ризку рўзимизнинг сабабкори, пахтакор эканини гапирган она ҳам Фаррух домла юрагига ғулгула солди. Ишни судга чиқармасданок, милиция бўлимидан қайтариб олиш керак, бир ойдан буён азоб чекаётгани ҳам етар, деди она. Шунинг ўзи ҳам катта танбех. Бола бечора қўлга тушиб қолган-да, бўлмаса ичиб, ёқалашадиганлар баъзи чойхоналарни обод қилиб ўтиришибди.

Бир ою беш кун деганда район прокурори санкцияси

билан КПЗдан Кунтуғмишни олиб келишиб, унга оғзаки танбеҳ беришди. Бу ерда ўтирган кекса юрист Фаррух Дўстмухамедов Кунтуғмишни олиб чиқиб, пастда, ўз «Москвич»ида кутаётган Ҳумоюнга кўрсатди. Улар машинага ўтириб, «Тошкент» меҳмонхонасига келишди. Сочи олиб ташланган, ранги синиқиб кетган Кунтуғмишни кўрган бува йиғлаб бағрига босди. Ҳақназар бува Фаррух домлага ўз миннатдорчилигини қандай қилиб баён этишни билмасди.

— Домла, ташаккуримни қандай айтишни билмаётирман. Бизлар ҳам яхшиликни биладиган одамлармиз. Атаганимиз бор...

— Ҳай-ҳай, айб бўлади! Бизни ким деб ўйлаяпсиз, отахон! Кунтуғмиш аслида жиноят қилган эмас. Лекин Тошкентда, баъзи ёшлар ўртасида безориликлар авж олиб, бунга қарши қаттиқ чора кўрилмоқда. Ана шу йўсинда ишни яхши ўрганишмай, ушлаб туришган. Энди эҳтиёт бўлиш керак. Бу кунлар бир танбеҳ бўлди ҳисоб.

— Раҳмат, домлажон! — деди бува. Онахон билан Кунтуғмиш ҳам юзида миннатдорчилик ҳаяжони, Фаррух домлага боқиб, дераза олдида тик туришарди. Бир нафасдан сўнг, улар учовлон Фаррух домла билан унинг ўғли Ҳумоюнни пастга, машиналари ёнигача кузатиб чиқишди. Ҳақназар отанинг топшириғи билан Онахон Сурхондарёдаги ўз адресларини ёзиб, Ҳумоюнга узатди. Қайта-қайта Сурхондарёга таклиф этди. Фаррух домланинг машинаси юриб кетгунча, улар кўчада кузатиб туришди.

Ўртасига буваси Кунтуғмиш билан бирга ётоқхонага бориб, ўртоқларига айбсиз эканини, милициядан чиққанини айтди, деканатга ҳам кириб чиқди.

VIII

СОҒИНЧ ЁКИ ОНА ҚАБРИГА ГУЛ

Кейинги бир ҳафта ичида Ҳақназар ота билан Онахон адвокат ҳовлисига уч бор катнади. Баъзан бошига иш тушиб, бу ҳовлига келадиган кимсалар билан адвокатни кутиб ўтиришарди. Одамлар билан гаплашишни яхши кўрадиган кампир юраги тўлиб, баъзида нима сабабдан ўғли Ҳумоюн шу ёшгача уйланмай юрганини ҳам айтарди. Ўттиз ёшлардан ошган Ҳумоюннинг яққа юриши Онахонни ҳам қизиқтирди. Тасодифан танишиб, олижаноблик қилган йигит наинки Онахонни, ўзига таниш бўлган бошқаларни ҳам қизиқтирмай иложи йўқ. «Дадаси уни уйлантирмоқчи бўлармиш-у, аммо унга ҳеч ким ёқмас» эмиш. Кампир-

нинг бу гапи ҳам қизиқ. Наҳотки Тошкентдек катта шаҳардан унга ёқадиган бирон қиз топилмаса? Онахон Ҳумоюн қисматига қизиқиб қолди. Унинг кўз олдида икки чиройли йигит пайдо бўлди: бири — Жўмард, иккинчиси — Ҳумоюн. Тошкентлик йигит елкалари кенг, кўзлари катта, келишган, гапга ҳам уста эди. Ўзининг Жўмарди бунчалик кўркам бўлмаса ҳам ниҳоятда садоқатли экани сезилиб турарди. Ҳумоюннинг ўзига нисбатан бошқачароқ қараётгани Онахонни сергаклантирди. Унинг кўз олдидан Жўмард бир лаҳза ҳам узоқлашмасди. Унинг қўлини маҳкам ушлаб тургандай. У мутлақо Жўмардни эсдан чиқариши, ўрталаридаги муҳаббатга жиндак бўлса ҳам раҳна соладиган қилиқ қилиши мумкин эмас! Бу йигитнинг қисмати билан нима ишим бор, дерди ўзига-ўзи Онахон. Аммо Ҳумоюннинг оёғи Онахонга ўғли бошига тушган мусибатни, нега уйланмай юриши сабабларини айтиб берди. Кампир бу гапни ўзига ёққан бошқа суҳбатдошларига ҳам ҳикоя қилган эди. «Дунёда дардсиз одам йўқ, ҳаммада бир дард...» деб гап бошларди у.

... Дераза пардалари оша кенг, кўркам хонага ташлаб қўйилган қизил гиламлардаги офтоб аста-секин сурилиб, каравотдаги парёстиққача етди. Юмшоқ тўшакка чўкиб, пишиллаб ухлаб ётган тўрт яшар Эркин ҳар гал мана шундай, офтоб юзларига тушмагунча уйғонмасди. Аммо бугун тонг отмасданок чўчиб уйғониб кетди. Ёнидаги, ойижони ётадиган каравотга эркаланиб қўл узатди. Ойижони ўрнида йўқ! У сурилиб бориб ойижонини ачомламоқчи бўлди. Тополмади, каравот бўш эди. Эркиннинг кичкинагина юраги шигиллаб кетди. Ваҳима босди. Ҳа, ойижони йўқ, у ўлган. Эркин карахт, у ёқ-бу ёққа аланглади. Пастда, кўрпача устида бувиси ухлаб ётарди. У ойижонининг бўм-бўш каравоти-га, атлас кўрпага хомуш тикилди. Ойижони мана шу каравотда, оёқларини пастга тушириб ўтирганча тиззасидаги Эркинни бағрига босарди, қайта-қайта ўпарди. Унинг бўйнидаги тилла занжирни Эркин ўйнар, юзини ойижони кўксига суйкарди, пишилларди, қилиқлар қиларди. Ҳозир у ойижонисини жуда ҳам соғиниб кетди. Нима қилиш керак? У ойижонисини кўрмаса бўлмайди! У бўғилиб, йиғлагиси кела бошлади. Яна хомуш тортди. Яна йиғлагиси келиб қўллари билан кўзларини ишқалади. Бу дунёда унинг ўзи ёлғиз қолгандек туюлди. У ҳозир ўзини ойижониси бағрига отгиси, унинг тиззаларига бошини, юзларини суриб, эркалангиси келиб кетди. Аммо қани у ойижониси? Қаёққа кетди? Қачон қайтиб келади? Мунча уни соғинтирмаса?! Ойижониси шу каравотда касал ётганида, унинг бошини силаб

туриб айтган сўзлари бирдан ёдига тушди: «Эркинжон, мени соғинганимда қабримга гул олиб бориб қўйгин. Мен сени жуда ҳам кўргим келади. Мен сени соғинаман... Гул олиб келиб қўйсанг, мен сени кўргандек бўламан. Катта йигит бўлиб, уйлансанг, албатта хотининг билан бирга келгин. Мен сенинг хотинингни ҳам жуда кўргим келади, тушундингми?» Эркин ўшанда бош қимирлатиб, тушунганини билдирган эди...

Нега унинг онаси ўлди? Ўлмаса нима қиларди? Нахотки, касал бўлган одам ўлиб кетаверса! Бошқалар ҳам касал бўлади-ку? Нега унинг ойижони бундай қилди? Бу тўғри эмас! У жуда яхши ойижон эди. У жуда ҳам чиройли, ҳамма ойижонлардан ҳам яхши ойижон эди. У ҳеч кимни уришмаган. У ҳеч кимни хафа қилмаган. Шундоқ яхши ойижони нега ўлади?! Эркин бу воқеага ҳеч тушунмасди. Ойижонисиз бу дунёда юришнинг унга нима кераги бор? Эркин жуда хафа бўлди. Унинг кичкина юраги вайрон бўлиб, дарду дунёси қоронғи бўлиб кетди.

Каравотда ёлғиз, қарахт ўтирган Эркинжоннинг ўпкаси тўлди. У яна ўзини тутди: унинг ойижони ҳар нарсага ариллаб йиғлайдиган болаларни ёмон кўрарди. У ҳозирок ўзини ойижони бағрига отиб эркаланишни кўмсади. Аммо, қани у ойижони? Чиройли каравоту гиламлар, девордаги палагу биллур қандиллар кўзига жуда ҳам ёмон кўришиб кетди. Унинг ҳеч нарсага қарагиси келмасди. Унга ҳеч нарсанинг кераги йўқ! Унга фақат ўзининг ойижони керак!

Эркинжон бошини қуйи солиб, каравотида индамай ўтираверди. Девордаги ойижони билан дадажони тушган суратга қаради. Унга бу сурат ҳам керак эмас! Унга ойижони керак! Эркин беихтиёр хўрсинди. Ҳаммаёқ жимжит, деразалар қоронғи...

Ҳали йигирма етти ёшга тўлмаган Раъно (у ҳақиқатан исми жисмига монанд жувон эди) оғир дардга мубтало бўлиб, операция қилинди. Бу, отинг қурғур дард унинг жисмида пайдо бўлганини ўзи ҳам сезмай қолибди. Оғриқлардан кейин у иккинчи бор жарроҳ курсисига ётди. Бу иш уч-тўрт ой ичида бўлди. Охири у ўз уйида ётажагини айтди. Врачлар ҳам шуни маъқул кўришибди. Кейинги кунларда унга фақат оғриқни сездирмайдиган, ухлатадиган доридан укол қилишарди. У кун бўйи каравотида тақдирга тан бериб ётар, баъзи кунлари ёстиғи тагидаги дафтарчага нималарнидир ёзиб кўярди. Шундай гўзал Раъно озиб-тўзиб кетганди. Баъзан жинси шим кийиб, келишган қоматини кўз-кўз қиларди. Қани у кўкраклару беллар! Хонатлас устида ял-ял ёниб, қанчалаб кўзларни куйдиришлар қаёқда

қолди! Узун сочи белигача тушиб, кулган дудоклару бодом қовоклар, қанот қоқиб турган қалдирғоч қошлар қани? У сарнигун, каравотда ётарди. Ҳар қандай бекиёс хусн ҳам вақтинча эканлигини энди пайқади. Сал-пал тиши оғриб, иситмаси чиққанида оҳ-воҳ қилиб, доктор устига доктор чақиртирган Раъно, ҳозир беомон дард чангалида тақдирга тан бериб, ўлимини кутиб ётарди. Бу руҳий ҳолатни сезган эри, ота-оналари унинг ёнига кирганларида оҳу надоматларини сездирмасалар ҳам ташқарида ич-ичларидан эзилиб, йиғлашарди. Шундоқ қизлари ўлиб кетаверадими! Дод деги-лари келарди. Раънонинг ўлим олдидаги фавқулодда жасорати етмиш-саксонга кирганларни ҳам ўйлатиб қўйди. Ёки киши ўлим чангалига тушиб, бундан чиқиб кетиш иложи бўлмагач, шундай баҳодир бўлиб кетармикан? Бу ҳол ҳаммада ҳам бўлаверармикан? Йўқ! Ўлим чангалидаги жасорат ноёб, ҳамма ҳам бундай бўлавермайди. Бу, кузатилишича, иродали ва фикри тиниқ кишиларга хосдир. Дод-фарёд ақлан заиф кишилар ишидир.

Ичиб-чекиб, вақтида овқатланмай искирт юрадиганлар эмас, саранжом, озода, ўзига қарайдиган Раъно бу рақ деган дарди бедавога учраганига кишилар ҳайрон. Бу ўзи қанақа дард? Врачлар айтадиган ҳамма ёмон нарсадан Раъно қочар эди, у доно врачлар ўйлаган соғлом киши эди. Буни қарангки, бу дард шу гулга ёпишиб, уни хазон қилди.

Ташқарида тонг отиб, сал-пал кун ёришиб келарди. Бу пайт айвонда юриб, плитада унга сут пишириб келадиган ойижониси бирдан рўпарасидан чиқиб қолаётгандай, Эркин тўхтаб қолди. «Эркиним, жоним болам, ўтир, мана бу сутни ич!» — деган овоз қулоғига эшитилиб кетгандай бўлди. У аланглаб туриб қолди. Ҳамма уҳлар, фақат у уйғоқ эди. Ҳозирок пайдо бўлиб қоладиган ойижонисини кутди. Лекин ойижони ошхонадаям, ҳовлидаям, айвондаям кўринмайди. Кейин у зинапоярлардан тушиб, гулхонага борди. Ҳовли ўртасида очилиб турган гулларнинг энг чиройлигидан иккитасини узиб олиб кўча эшикка қараб юрди. Уни ҳеч ким пайқамай қолди. У бир оёғига ботинка, иккинчисига шиппак кийиб олган, ҳаммавақт ойижони кийгизиб қўядиган матросча кўйлагини кийган, ёқаси тугмасини ҳам солиб улгурмаган, дўпписини ҳам қидириб ўтирмаган эди. Шу аҳволда икки дона гулни кўтариб ойижони олдиға жўнади. У на кийим, на ботинкани биларди. У юзини ҳам ювгани йўқ, унинг ҳеч нарсага қарагиси келмасди. У фақат ойижонини кўргиси келарди. Унга бошқа ҳеч нарса керак эмас эди.

Эркин жимжит, кичик кўчадан катта кўчага ўтиб, ас-

фальт йўлкада кета бошлади. Унинг кўлида икки дона гул, ойижони олдига борарди. У ўша кун катта машина устида, ойижонини олиб кетишаётганда шу кўчалардан ўтиб, трамвай-троллейбуслар юрадиган катта кўчалар бўйлаб кетган эди. У гўё ҳамма йўлни биладигандай, тонготарда асфальт йўл четида борарди. Катта кўчага чиққанига қадар уни ҳеч ким кўрмади. Фақат бурчакдаги тераклар тагида иккита лайча чопиб юрганини кўрди. Улар ўз ўртоқлариники эканлигини биларди. Катта кўчада супургисини елкасига ташлаб кетаётган кишини ҳам кўрди. Бу одамни танимади. Ундан сўнг, физиллаганча бир машина ўтди. Трамвай ҳам ўтди. Эркин уларга бир қараб қўйди-ю, йўлида давом этаверди. У чарчаганига ҳам қарамай олдинга интиларди, бир оёғида шиппак бўлгани учун қадамини тезлатишга қийналар, шиппаги баъзан оёғидан тушиб қоларди. Асли шу икковини ҳам ташлаб чиқса бўлар экан. У трамвай йўлини кесиб ўтиб, каттакон боғ, сув тўла катта ҳовуз ёнига келганида тонг ёришиб, йўлқаларда одамлар кўпая бошлади. Машиналар ҳам физ-гиз ўта бошлади. Гул кўтарган, ёқаларнинг тугмаси солинмаган, бош яланг болага кўзи тушганлар ҳайрон бўлиб кулиб кетишарди. Сумка кўтарган бир аёл жадал кетаётган йўлида бир лаҳза тўхтаб, Эркинни кузатди, кейин елкасини қисиб яна йўлида давом этди. Эркин катта кўприкдан ўтиб кетаётганда орқасида келаётган папка кўтарган кўзойнакли бир одам ёнма-ён келиб, мурожаат этди:

— Ўғлим, қаёққа кетяпсан?

Эркин у кишига бўзрайиб қараб турди-ю, индамади.

— Кимнинг боласисан?

— Дадамларни.

— Нега сенинг ёнингда ҳеч ким йўқ?

Эркин индамади. У одам ҳам, бу бола шу ердаги кўп каватли уйлардан чиққан бўлса керак, деб ўйлади. У ҳам шатиллаганча юриб кетди. Нарироқ бориб, гул қирқаётган кекса кишига уни кўрсатиб, бир нима деб кетди. Ёқавайрон, «митти матрос» чол ёнига яқинлашганда у сўради:

— Ҳей, бола, қаёққа кетяпсан?

Эркин унга ҳам жавоб қилгиси келмади. Нима иши бор? У трамвай йўлига тушаётгани йўқ-ку! Агар у трамвай ёки машина йўлида юрганида уни чақириб олсалар бўларди. У кўлидаги икки дона гулни ушлаганча, бошини баланд кўтариб кетаверди.

— Ҳей бола, буёққа кел! Мен сенга гул бераман.

— Менга гул керак эмас,— деди Эркин катталардек. У кўлидаги гулни чолга кўрсатди.

— Меники яхшироқ, мана буни ҳам ола кет!

Эркин нарироқ юриб, ўйламсираб тўхтади. Чолнинг гули яхши бўлса, уни ҳам олиш керак. Ойижонига энг яхши гуллардан олиб бориши керак! Эркин орқасига қайтиб, боғбон чол ёнига келди.

— Ма, ол, болам! — чол Эркинга дарҳақиқат яна тўртта ажойиб «президент» атиргулидан берди. Иккитаси қизил, иккитаси оқ. Чол Эркинга бошдан-оёқ тикилиб, яна сўради:

— Эрта-сахарлаб қаёққа кетяпсиз, болажоним?

— Ойижонимнинг ёнларига.

— Ойижонинг қаёқдалар?

— Ўлганлар...

— Э, бундоқ дегин, — боғбон чол юзига фотиҳа тортди. Бу бола онасини кидириб, ичикиб, тентираб юрганини пайқади. Тентакроқмикан, деган хаёлга ҳам борди. У соғинч алангасида кетаётганини сизди. Наҳотки шундоқ боланинг тентираб кўчага чикиб кетганини ҳеч ким пайқаманган бўлса!

— Ўғлим, у ер узоқ, ҳозир уйингизга қайтиб кетинг! Эртага дадангиз билан бирга борасиз!

Эркин бошини сарак-сарак қилди.

— Адашиб қоласиз, болам! — чол атай «сиз»ларди.

— Ойижонимнинг олдиларига бораман!

— Йўқ, қайтинг!

Чол ушлаб қолишидан кўрқиб, кушдек учишга тайёр турган Эркин бирдан чопиб, ўзини одамлар ичига урди. У яна йўлида давом этаверди. Одамлар ичига киргач, бир оёғига ботинка, бир оёғига шиппак кийган «матрос»ни кўплар пайқашмади. У катта ҳовуз ва кўкка отилиб турган фавворалар ёнига келди. Бир лаҳза унинг хаёлини майдондаги каптарлар тортди. Уларга анграйиб турди-да, яна бирдан хаёлига ойижони келди. У яна гулини ушлаганича одамлар орасига кирди. Ойижонининг овози қулоғига эшитилгандек бўлди. У ёқ-бу ёққа аланглаб, йўлида давом этди. Бир муддатдан сўнг йўл четидаги магазин ойналари ичига териб қўйилган сут шишаларига қаради. Ичгиси келиб ютindi. Гастроном ичкарасига кириб, сут, пишлоқ сотаётган оқ халатли семиз, дўмбиллаган хотинга тикилди. Сотувчининг қўли қўлига тегмас, чек олиб одамларга сут, кефир берарди. Семиз хотиннинг кўзи Эркинга тушди. «Онаси билан келиб, бу ерда адашиб қолган...» болага ўхшатди.

— Ҳей бола, нима қилиб юрибсан?

Эркин индамади. У кўзини сут-пишлоқдан узмасди. Сотувчи аёл матросча кийиниб, дилдираб турган дўмбоқ болачанинг бошдан-оёғига разм солди.

— Ойинг билан келганмидинг, даданг билан келганмидинг? Адашиб колдингми?

Эркин бошини сарак-сарак килди.

— Нима керак сенга?

— Хеч нима!

Сотувчи хотин оқ булочка устига икки бўлак япроқланган пишлок кўйиб Эркинга узатди. Ярим стакан сут ҳам берди. Эркин стаканни олиб, сут ичди-да, очикиб нон билан пишлокни ея кетди. У жуда мамнун, оқ халат кийган яхши хотинга илжайгандек бўлиб гастрономдан чикди. У нон чайнаб, яна йўлида давом этди. У яна кўприкдан, трамвай, троллейбуслар юрадиган чорраҳадан ўтиб, кенг асфальт йўлда қадам ташлай бошлади. Унинг қорни тўйди. Лекин оёқлари чалишиб, чарчагандек бўлди. Шу орада, йўлка четидаги ўриндикка ўтириб, бир лаҳза дам олгиси келди. У ўтириб орқасига суянди. Катта йўлда физ-физ ўтаётган машиналарга, йўлкадаги одамларга тикилди. Бир муддатдан кейин боши қийшайиб, ухлаб қолди. У жуда ҳам чарчаган экан, машиналар шов-шувини ҳам сезмай, қўлидаги гулларни маҳкам ушлаганча қотиб ухлаб ётарди. Салдан кейин ўз каравотида ётгандек оёқларини узатиб чўзилди. Йўловчилар гул ушлаб ухлаб ётган болага тикилишар, биров илжайиб қўяр, биров безовталанарди. Эҳтимол, бечора бола бетоб бўлиб қолгандир, а? Бетоб бўлса пишиллаб ухламасди. Шу атрофдаги шопмўйловли милиционер ҳам бола ётган скамейка ёнига келиб, унга тикилди. Болани дафъатан уйғотиб юборгиси келмади. У секин скамейканинг бир чеккасида ундан кўзини узмай, кўриқлагандай ўтирди. Аллақандай экскаваторнинг шалдираб, ерни ларзага солиб ўтаётгани Эркинни уйғотиб юборди. У кўзини очиб, тепасида милиционер турганини кўрди. Уялинқираб, бошини кўтарди.

— Ҳа, ўғлим, адашиб колдингми? Кимнинг боласисан?

Эркин нима деб жавоб беришини билмай, серрайиб турарди.

— Уйингга олиб бориб қўяйми? Уйинг қаёқда?

— У ёқда,— деди Эркин кўчанинг нариги томонини кўрсатиб.

— Юр, олиб бориб қўяй.

— Йўқ. Мен ойижонимнинг олдиларига кетяпман.

— Ойижонинг қаёқда?

— Ўлганлар.

Милиционер ўйламосираб, болага тикилди. Боланинг ичкиб, уйдан чиқиб кетганини фаҳмлади. Нима қилиш керак, деб лабини тишлади. Эркинга гап қотди:

— Юр, мен ҳам ўша томонга кетаётган эдим, олиб бориб кўяман. Менинг ҳам сендек ўғлим бор.

Эркин телевизорда кўрган энг яхши милиционер шу киши бўлса керак, деб ўрнидан турди-да, баланд бўйли милиционер билан бирга йўлқадан қадам ташлай бошлади. Бир нафасдан сўнг, милиционер жуда ҳам чарчаган Эркинни кўтариб олди. Улар ўн беш минутча йўл юриб, милиция идорасига келишди. Эшикдан кириб келишлари биланок, навбатчилик қилаётган милиция ходими уларни хурсанд қарши олди: «Шу бола эканми? Отаси ўпкасини қўлтиқлаб, кўчама-кўча чопиб юрибди. Уйининг телефонини бериб кетган эди. Оти Эркинми? Ҳой бола, отинг Эркинми?»

Эркин бош кимирлатиб, тасдиқлади. «Ҳозир уйига телефон қилиб, отасини хурсанд қиламиз...»

Эркин бу ердан ҳам жуфтакни ростламоқчи бўлган эди, иложи бўлмади. Уни навбатчи милиционер ёнидаги стулга ўтказиб кўйишди. Орадан ярим соат вақт ўтар-ўтмас отаси машинасини эшикда қолдириб, хонага ҳовлиқиб кирди. Ўғлини кўриб уни даст кўтариб, бағрига босди. Кўзига ёш олиб:

— Ўғилгинам,— дея олди.

Эркин ҳам йиғламсираб унга тикилинч қилишга тушди.

— Адажон, ойижонимнинг олдиларига борайлик.

— Бўпти! Ўғлим, бўпти, борамиз,— деди у ўғлини бағрига қайта-қайта босиб, кейин хижолат аралаш милиционерга мурожаат этди:

— Мен эрта билан барвақт аэропортга, меҳмонларни кутгани чиқиб кетган эдим, бувиси билан қолган эди. Яқинда бошимизга бахтсизлик тушган... Кечирасиз...— деди-да, унга ташаккур айтиб чиқиб кетди.

Улар машиналарида уйга қайтиб келиб, бунда «туғиб ўтирган» бувини тинчитишди. Ота Эркинга ҳам тасалли берди. Бирпасдан сўнг ойижони ёнига олиб боришини айтди. Отанинг гапларига Эркин итоат сақлаб, ойижони ёнига боришга бошқатдан тайёргарлик кўрди. Юзларини ювди, янги кийим, ботинкаларини топиб беришди. У қорнини ҳам тўйдириб, эшикда турган машиналарига ҳаммадан аввал чиқиб, ўтириб олди. Унинг барча ҳаракатларини кузатиб турган отаси кўзларига ёш олиб, ўпкаси тўлиб, пиқиллаб йиғлади. Ичкари уйга, ундан ваннахонага кириб, юзини ювди. «Кўзига совун кириб, ачитаётганини» кампирга ҳам, Эркинга ҳам айтди. Кичик бола учун онанинг ўлиmidан оғир бахтсизлик йўқ, дерди ота ўзига-ўзи.

Бир соатлардан кейин улар яна ҳовлидаги гуллардан

кирқиб, каттагина гулдаста ясаб, машинада қабристонга жўнашди.

Ҳали мрамртош қўйилиб, атрофи панжара билан ўралмаган, тупроқ уйилиб, кетмон билан текислаб қўйилган янги бир қабр тепасига бориб, ота-бола бош эгишди. Қабр устига гулдастани қўйишди. Эркин дадаси ёнида янги қабрга тикилиб турарди. Қани унинг ойижони? Наҳотки уни атлас қўйлаклари билан шу тупроққа кўмишган бўлса? Ахир унинг пальтоси этагига озгина тупроқ тегса ҳам чўтка билан эринмай тозаларди. Унинг чиройли юзлари, олтин зираклари, нозик оппоқ қўллари наҳотки шу тупроқ тагида ётган бўлса? Эркин хомуш турарди.

— Ойижоним буёққа чиқмайдиларми?— Эркин дадасига мурожаат этди.

— Йўқ,— деди дадаси ғамгин. У ўглини овутиш ниятида ёлгон гапирмади.

Ота-бола қабристондан чиқиб, уйга қайтиб келишди. Лекин эртасига у шамолладими, иситмалаб, касал бўлиб қолди. Тепасига келган адасига ҳам, бувисига ҳам, бошқаларга ҳам ойижон, деб қўл чўзиб талпинар эди. Иситма ичида кўлида атиргул, ойижонини қидирарди.

Эркиннинг довдираб, ичикиб юргани Ҳумоюнлар хонадонини ларзага солди. Буvasию бувиси, аммалари Эркин атрофида гирдикапалак бўлиб қолишди. Хотини қазосидан кейин, «етти»ни ўтказиб, Ҳумоюн хизматга борди. Илгари хушомад қилиб юрадигани баъзи жувонларга ҳам ортиқча сўзамоллик йўқ, қарагиси ҳам келмасди. Унинг кўз олдида ойижонини йўқотган маъюс Эркин турар, бу митти боланинг дарду дунёси қоронғи, ҳеч нарса қолмагандай кўриниши юрагини эзарди. У на ота ва на бувига, ҳеч кимнинг гапига кулоқ солмасди. Унга ўзининг ойижони керак. Ойижонини топиб беришлари керак! Қани унинг ойижони?! Наҳотки унинг ойижонини кўмиб келишди! Наҳотки ойижони уни бағрига босмайди! У, Ҳумоюннинг кўзига ойижонисиз яшолмайдигандай кўринарди.

Адвокат Фаррух Дўстмухамедовлар оиласи мотамсаро, бир кичик жон бутун бир хонадонни ларзага соларди.

Орадан уч йил ўтди, Эркин ҳам мактабга борди. Аммо ҳамон Ҳумоюн уйланмай юрарди. Унинг кўз олдида ҳамон ўша Раъно... Ер совуқ, киши қазо қилгач, қолган қадрдонлари юрагида унинг меҳри секин-аста совийди, дердилар. Бу тўғри эмас экан. Ҳумоюн юрагида Раъно муҳаббати ҳамон яшарди. У, Раънони анча вақт кетидан юриб, яхши кўриб олган эди. Назарида яна бир бошқа кишини Раъночалик севишга қурби етмайдигандай туюларди. Бирон кимса

юрагида ғалаён қилолмасди. Хумоюн уч йилдан сўнг, биринчи марта Онахонни кўриб, юраги жиз этиб кетди. Унинг рўпарасида Раъно тургандай бўлди. Унинг бир ери Раънога ўхшашиб кетарди. Овози ўхшармикан? Хумоюн ўйланиб қолди.

IX

ХҲРОЗЛАР ЖАНГИ

Шанба куни коридорда, ошналар даврасида кайфи чоғ турган Жўрақулов ҳазил-мутойиба гапдан кейин, кўнглидаги баъзи режаларини гапириб берди. Эртага «Чағаниён» колхозида бўлиши, ундан ўтиб, кўприк қурилишини кўриши, ундан Ҳазорбоғ томонга боришини ҳам маълум қилди. Бунини дўстлар ўртасидаги одатдаги гап, деб билди. Бошқалар ҳам шундай ҳисоблайди, деб ўйлади. Икки қўлини шими чўнтагига тикиб, гувраниб турган Жўрақулов яна бошқа масалани ҳам ошналари билан маслаҳатлашди. Аммо жойида айтилмаган бу режа кейинчалик тилини тишлаб қолишга сабаб бўлди.

...Урушда бир оёғини йўқотиб, инвалид бўлиб келган Тоживой ака қишлоқни кесиб ўтадиган катта йўл четида чойхона очган эди. «Чағаниён» колхозининг ўша вақтдаги раиси Ҳақназар ота айни хонадонларда мол асраш, битта сизирни иккита қилмаслик, эшаклар қирилган, туялар камайиб кетган бир вақтда Тоживойнинг сизир боқишига, чойхона очишига рухсат берган эди. Рухсат беришга бериб, ўзи ҳам кўрқиб кетган эди. Кейинчалик анча-мунча қурилиш материаллари билан ҳам қарашган эди. Уни-бунини сотиб олиш учун пул ҳам берилган эди. Бу ўша вақт... Ҳозир бўлганида колхознинг ўзи қуриб, ҳамма керакли нарсаларни олиб, мана, Тоживой ака, вангиллатиб чойни қўяверинг, дерди. Ёғоч оёғини тақиллатгани билан у жуда ҳам эпчил, жуда ҳам серхаракат — оёғи бутунлардан тезроқ юрарди. Чойхонани безаб, гилемлар ўзди, турли плакатлар илди. Қизил бурчак ташкил этди. Одам гавжум бўлавергач, самоварни тўртта қилди. Етмишта чойнак, юзта пиёла тинимсиз хизматда. Колхоз раиси ёки у ёқ-бу ёқдан келиб қолган азиз меҳмонлар учун чойнинг асили — «тўксон бешинчи»дан дамларди. Бошқа вақт уни «ташининг қавағи»да асрарди. Ўғли билан жияни ҳам хизматда. Наввойлар билан келишиб қўйган — иссиқ нон доимо мухайё. Унинг ўткир овози, ўзи ҳам қотмадан келиб, гапирганида томоғидаги лаклукиннинг чиқиб-тушиб тургани, дадиллиги, айтганини қиладиган

бирсўзлик танти одам бўлгани учун тенгқурлари «Хўроз» дерди. Ёшларга уни бундай аташ жоиз эмаслиги маълум. Лекин қишлоқда яна икки Тоживой бўлганлиги сабабли «хўроз» сўзини кўшмасликка илож йўқ. Чойхонадан сал нарироқдаги Соливой сўтакнинг тўрт яшар невараси баъзан нонга чиқиб: «Тоживой хўёз амати, олтита нон бераркансиз», деб қоларди. «Оббо сан-ей, валат», деб бош чайқарди. Тоживой хўроз олтмишлардан ошган, ҳазилни ўта яхши кўрадиган одам. Ўзига ўхшаган яна беш-олти эски фронт-виклар, пензионер чоллар худонинг берган куни чойхонада — бу «кунда-шунда»ларни у, «правление аъзоларим», дерди. Чойхонада ичкиликбозликка асло йўл қўймас, чунки аскияни яхши кўришига қарамай, унинг запти тез, ғазаби қаттиқ кимса эканидан ҳайиқишарди. Белбоғида салкам ярим газ пойнакли, дандонсоп пичоқ осилган. У пичоқ ишқибози. Аллақандай бир одам дамашқий пўлат пичоқни юз етмиш сўмга сотиб кетган. Бу пичоқ тунукага урса тешиб кирарди. Дамашқ усталари бир вақтлар белига камар қилиб боғласа бўладиган қилич ясаганлар, шундай қиличлар борки, симёғочни узиб тушириши мумкин, деб лоф ҳам қиларди. Қадимги замондаги паҳлавонларнинг «алами бирла қалам қилди», «дубулғаси бирла чор пора» қилган қиличлар шу-да, дерди Хўроз. Урушдан олиб келгани ўлжа бир ханжарни ҳам бузиб, яхши пичоқ ясаттириб олган. Атай бориб, шаҳрихонлик бир устадан юз йигирма сўмга бир пичоқ сотиб олиб келганини ҳам эшитишган. Гўшт тўғрайдиган, норин қиладиган, мол сўядиган пичоқлари алоҳида. Асл пичоқларини асло хотини, бола-чақаси қўлига бермасди. Пичоқнинг додини хотинлар берар эмиш — дандонсоп пичоқлар хотинлар қўлига тушса юм-юм йиғлармиш... Шу сабабли у энг яхши пичоқларини сандикда сақлаб, рўзғорга магазиннинг бир сўм етмиш тийинлик пичоғини ишлатарди. «Ана, савзини мана шунда арчавер! — дерди илжайиб хотинига. — Сенинг уч тийинлик картошкангни деб мен салкам минг сўмлик дандонсоп пичоғимни бузаманми?»

Ошналари билан учрашганида Хўрознинг биринчи сўзи: «Қалай, иштонинг қуруқми?!» бўларди. Шундан сўнг, агар кайфи чоғ бўлса бир-икки латифа айтарди. Латифани анча келиштириб айтар, ора-чора «ғиййқ» деб кулиб кўярди.

Кўпчилик ичида гапиришга тўғри келиб қолса: «Оёқни асранглар, оёқ жуда нозик нарса», дерди. Дангасаларни: «Ҳой, мактабдан қочганлар, бундоқ инсоф билан ишласаларинг бўлмайдимми? Номусларга ўлдирдиларинг-ку!» деб савалаб қоларди. Шундай хунгазор йигитлар чойхонага

кириб колса пастроққа ўтказар, чойни ҳам жиянидан юборарди. Дангаса деб номи чиққанларни мажлисда танқид қилиб ўтириш шарт эмас: раис уларнинг рўйхатини Тожи-вой хўрозга берса бас. Жазосини у берарди. Баъзан бурнига қўнган пашшани жаҳл билан ҳайдаб, белбоғига осиглик дандонсоп пичоғи билан калласини узиб ташлагиси келарди — киши бир ботмон юкни елкасида кўтариб туриши мумкин, лекин бир мисқол пашшани кўтариб туролмайди. Бу ярамас шундай оғир нарсаки, уни ландавурлардан бўлак ҳеч ким кўтаролмайди.

Кейинги пайтларда магазинларда чинни идишлар анча тахчил бўлиб, баъзан лаби учган пиёлачаларни ҳам ишга солар, дарз кетиб чегаланган чойнаклар ҳам топиларди. Тошкент чинни заводи ишга тушиб кетди, энди буёғи чойнак-пиёла мўл бўлади, деб юрди. Лекин чойнак-пиёла ўша танқислигича қолаверди. Тошкентдек шаҳри азимда катта-кон чинни завод қурилсаю пахтакор эл пиёлага ёлчимаса! Пахта суврати солинган чинни идишлар олибсотарларнинг уйда қалашиб ётса! Битта чойнакка отасининг нархини кўйса! «Ё қудратингдан!» деб юраги ёниб, яктаги ёқасидан чикиб турган кўксидаги жунни қашларди. Лекин шунга ҳам шукр қилиш керак, дерди. Ахир у оғир, қонли жангдан соғ қайтди, умри ўлжага қолгандек, унча-мунча ташвишларни ташвиш демасди.

Чоршанба куни районимиз каттаси шу томонга ўтармиш, деган гап қулоғига чалинди. Хушбичим бир йигит машинада ўтиб кета туриб, у ёқ-бу ёққа аланглади. Чойхонага ҳам кириб, ҳаммаёқни кўздан кечирди. Хўроз секин бориб, нима гаплигини сўради. У одам Хўрознинг қулоғига шивирлади. Хўроз бош қимирлатиб, бу ишга у ҳам бир танлигини билдириб, сидқидилдан тайёرمىз ишорасини қилди. Чойхонани супуриб, тозалаб қўйди. Йўл тузатаётганларга чой элтиб берди. Бизлар ҳам сизларга ўхшаган меҳнаткаш, асли пронтовой, тупроғимиз бир ердан олинган, дерди. Катта йўлга асфальт ётқизаётганлар Хўроздан жуда мамнун бўлишди. Шу атроф — ўн километрча йўлнинг штаби Хўрознинг чойхонаси бўлиб қолди. Қора мазугга бўялганлар, прорабу техниклар бир дам чойхонада ҳордиқ чиқаришарди. «Келаверинглар, мана чой,— дерди Хўроз,— ҳамонки йўлни равон қилар экансизлар, бу одамлар учун керак». Бояги шляпали хушбичим йигит машинада келиб йўл четидаги хонадонларга кириб, деворларга ёпиштирилган таппиларни олиб ташлаш, кўча-майдонларда санғиб юрган бузоқларни эртага кўчага чиқармасдан боғлаб қўйиш кераклигини қатъий тайинлади. Айниқса, кулга думалай-

диган ярамас эшакларнинг танобини тортиб қўйиш керак, деди. Бу йигит кимлиги, эртага кўчадан ким ўтишини билишмасди. Эшакларни четроқ дала, жар-парга хайдаб қўйиш лозимлиги, камроқ ҳангратиш кераклигини айникса таъкидлади. Қайтоким чолнинг энсаси қотиб, бу хайвон бўлса, унга ҳанграмагин деб бўладими! Айникса, бизнинг томондаги эшаклар сал-пал «ҳангроқ». Бир ёғлоғи зиғир ёғи билан ҳаммасининг сувозини ўчириш мумкин, дерди тўнғиллаб. Хушбичим йигит баъзи томлардаги хашак ғарамини, айвонларга ёйиб қўйилган ошқовоқ, маккажўхориларни ҳам вақтинчалик йиғиштириб олишни, деворларни оқ бўр билан бўяшни топширди. У Тоживой хўроз чойхонаси олдида ҳам машинасини тўхтатиб, ичкарига кириб, бурнини жийирди. Бу одамнинг чойхонага биринчи киришини пайкаган Хўроз аввал жим кузатиб турди-да, кейин тўкиллаб келиб қўл узатди.

— Ассалому алайкум, хуш келибсиз!

— Чойхоначи ким?

— Мен.

— Мунча искирт?!

— Лаббай?

— Чойхонангиз мунча искирт, деяпман!

— Унчалик эмас, муллажон. Ҳар куни уборка қилман, супураман. Хлорга ҳам ювган вақтларим бўлган. Бизда пашша йўқ. Одамлар жуда мамнун. Кечкурун ҳатто жой етишмайди. Раисамиз жуда олижаноб одам, эшитгандирсиз, ёрдам бериб турадилар.

Келган одам чегаланган бир чойнакни олиб, у ёқ-бу ёғига қаради.

— Бу нима?

— Чойнак.

— Минг еридан чегаланиб кетибди-ку! Бу ердан ким ўтаётганини эшитгандирсиз?!

— Ҳа, лаббай? (Лекин Хўроз ким ўтишини билмасди. Қўрққанидан «ҳа» деди.)

— Бундай искирт чойнакларга кўзи тушса-я!— у чойнакни ерга уриб чил-чил қилди,— яна борми?

Хўроз индамай, бўйнини солиб турди. У одам самовар ёнида қаторлашиб турган бошқа чегаланган чойнак ва пиёлаларни ҳам ерга уриб синдира бошлади.

— Янгисини берамиз, ўксинманг. Булар жуда искирт экан! Ўтмиш саркити...

— Синдирмасангиз, шундоқ белбоғимга солиб уйимга олиб кета қолсам яхши бўлармиди, муллажон?

— Э, буларни йўқотинг! Уйингизга ҳам раво кўрмайман!

Бизлар нима ишлар қиялпмизу, биродар, сиз бу эски чегаланган чойнакларда халққа чой беряпсиз! Шу иш тўғрими? Халққа чегаланган чойнакда чой бериш тўғрими? Қани, айтинг? Тушунасизми? Савод борми? Чет элликлар ўтиб қолса нима бўлади?!

— Кечиринг, хато қилибмиз.

— Бир томонда, мана бульдозер, МАЗлар гуриллаб турса-да, бир томонда чегаланган чойнакларда халқ чой ичса! Анави тўрқовокдаги беданаларни олиб ташланг! Пада-рига лаънат! Каклик ҳам борми? Э, йўқотинг уларни! Булар эскилик сарқитлари!

— Хўп бўлади.

— Анави ўчок, қозонлар нима қилиб турибди? Ўчоққа рухсатингиз борми?

— Раисимиз майли деганлар.

— Вей, ҳужжатингиз бўлмаса, ёмон бўлади! Ўчоққа ҳужжат керак. Ҳужжатсиз иш қилиб бўлмайди! Тошкентда ўчоққа рухсат олишганини ўз кўзим билан кўрганман!

У яна бир даста чегаланган пиёлаларни ҳам ерга уриб синдирди. Катта сопол лаганни ҳам ерга урди. Хуллас, янгисини берамиз деб, чойхонадаги идишларни йўқ қилди. Бу ердаги одамлар ҳайрон. Мис обдаста, шиша банкаларни ҳам кўздан йўқотиш кераклигини, энг яхши чинни идишлар, сервизлар қўйиш лозимлигини тайинлади. «Сизларнинг эски-тускиларни ишлатишлигингиз жуда ҳам одамни эзиб ташлади-ку», деб хўрсиниб, «ух» тортиб ҳам кўярди. У ўзига ёқмаган эски идишларни синдириб бўлгач, яна машинасида жўнаб қолди. Хўроз шу куни чойхонани ёпиб, ўғли, жияни билан кечгача чинни синиқларини, сополларни, шиша парчаларини тозалашди. «Эҳтимол каттамиз чойхонага кириб қолар... Чегаланган чойнакларга кўзи тушса нима бўлади?!»

Рўмолчасидан хушбўй атир ҳиди анкийдиган бу мансабдор шахснинг гапи қулоғи остида жарангларди. У жуда ҳам фўрум — гулдор галстук тақиб, виқор билан юрганида туфлиси ғарчилларди. Соқоли йўқ, ё обдан қиртишланган, ё кўса. Боши тик, тез-тез гапирар, стулга ҳам қўлидаги букланган газетани ёзиб, кейин ўтирарди. Хўроз олиб келган чойни ичмади, шундоқ қолиб кетди. Бўлмаса пахта гулли чиройли пиёлани обдан ювиб, силқитган эди. Шу куни Хўрознинг саксон фоиз идиши синди. Қолгани билан тирикчилик қилиб бўлмасди. Эски-туски шолчаларни ҳам эшак аравага ортиб уйига олиб кетди. Тўрқовокдаги беданаларни ошна-огайниларига улашиб юборди. Янги чинни идишлар қаёқдан келади, буни ҳам билмасди. Шунча хў-

розлиги, фронтовойлиги билан Тоживой жуда содда экан — янги чойнак-пиёлаларни ҳақ деб кутди. Шу куни, қайси кунлиги ёдида эмас, райком секретари Жўрақулов катта йўлдан физиллаганча ўтиб кетибди. Унинг назари Тоживой хўрознинг чойхонасига тушдими, худо билади! Лекин Хўроз уйда багрини ерга бериб, болишни кучоклаб ётиб хаёлга толди. Янги идиш келмади, ўз ёнидан сотиб олишга қурби етмайди. Колхоз раиси Ҳанифа Бегимкулова олтмишга якин чойнак-пиёлани нега синдирасиз, кунимизга яраб турувди-ку, деб койиди. Нима қилиб кўйганини ўзи ҳам билмасди. Ўша олифта йигитни сўраб-суриштириб билолмади. Кўй бўлмай ўлай, деди у ўзига-ўзи. Мени одамлар бекорга «Хўроз» дейишарди, мен аслида «кўй»ман, мени ҳамма сўйса бўлаверади, дерди койиниб. Энг ёмони шу бўлдики, райком секретари Жўрақулов билан ошна эди. Чойхонасида ҳам бўлган. Наҳотки, у, ўзининг фронтчи дўсти ўтаётганида, унинг чойнак-пиёлаларини синдиришга буйруқ берган бўлса!

Мана, бир ойдирки, чойхона ёпилган, «Хўроз» синган... Одамлар каловланиб, борадиган, тўпланиб ҳордиқ чиқарадиган жой йўқ. Бедананинг «ва-вақ, ва-вақ, бит-билиқ»...лари тиниб, файз йўқолган. Ҳамма ҳайрон.

Кунлардан бир куни кимдир унга хазил қилди:

— Қалай, Хўроз, иштонинг қуруқми?

Тоживой ака аламидан қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Бу кулиш дарҳақиқат хўрознинг қичқиригига ҳам ўхшашиб кетарди.

Бу гап кейинчалик Жўрақуловнинг қулоғига етди. У ҳайрон. Бу қилиқни ким қилди экан? «Фармонга бардор» бўлиб юрадиган, ўпкаси йўқ ким экан? Бундай қилиш унга нега керак бўлиб қолди? Чойхоначининг сингани кейинчалик бутун районга тарқалиб, номусларга ўлай дейишди. Ўша ҳовликтириб, янгича бир лаганбардорлик қилган кимсани ҳамон қидиришарди. Жўрақулов бундай пайтларда ёрдамини аямайди, деб яна уддабурон Яхшибекка мурожаат этди. Бу ишни ҳам бир-икки кун ичида тўғрилаб, чойхоначига базадан элликта чойнак, икки юзта пиёла ва бошқа чинни идишлар олиб йўллабди. Лекин ўзи кўриниш бермади. Хўроз хурсанд бўлиб кетганидан овозининг борича қичқириб юборди. Жўрақуловни ҳам, Яхшибек Тойлоқовни ҳам дуо қилди. Хайрият, чойхона саклаб қолинадиган бўлди. «Чаганиён»га, Ҳанифа Бегимкулова олдиларига бориб иш чиқаролмай келган эдим, сиз менинг қаддимни тикладингиз, кўп яшанг, дебди хурсанд бўлиб кетган Хўроз.

— Ёнларига денг, опамнинг ёнларига борувдим денг!—
Яхшибек Тойлоқов илжайди.

— Кабинетларига...— деди кийкириб Хўроз кўллари билан тиззасига уриб,— укажон, сиз ҳам гаплашадиган йигитга ўхшайсиз, шу маҳалгача билмай юрганимга ҳайронман! Дў-ў-ўст! Маладес, укажон! Тожибой — Хўроз акангиз аския этадиган одамларга юз кетади, минг кетади! Бор экансиз-ку, жўражон! Нега чойхонага келмас эдингиз? Аслимиз Фарғонадан, аскияга тушунадиган йигитларданмиз, укам! Мана шу ерларни фарғоналиклар келиб обод қилган. Усмон Юсупов акамлар сабаб...

— Давлат иши билан бандмиз-да, биродар!

— Вей, бизни унутманг!

— Бўпти. Хайр!

Хўрознинг яна оёққа тургани, Жўрақуловдан мамнун экани Онахоннинг ҳам қулоғига етди. «Тойлоқов дегани бутун одам экан-ку...»— деди Ҳақназар-комиссар. Онахон ҳам қойил қолди. Буни эшитган Ҳанифа Бегимқулова ҳам хайратга тушди.

* * *

«Чаганиён». Беҳудуд яшил кенгликлар... Ўқарикдан тўғри қарасангиз, пахтазор беқасам тўн кийганга ўхшайди. Дала ўртасида уч киши турарди: улар Ҳанифа Бегимқулова, Ҳотам Жўрақулов ва Кўчқорвой ака. Бригада бошлиғи етилган чаноқдан нимранг, оқ малларанг ипак пахтани суғуриб олиб, икки кўли билан чўзиб офтобга солади. Унинг тоқнинг зангига ўхшаш нотекис, бир бармоғидаги тирноғи ҳам қачонлардир нима бўлиб қийшайиб қолган — кўли чаноқни маҳкам тутган. У ипак пахтанинг жуда ҳам нозик, кўзга кўринар-кўринмас толасини офтобга солиб, Жўрақуловга кўрсатди. «Мана, бунга қаранг», деди у ярим овозда. Бир нарсага берилиб, диққат билан тикилишдан аввал кўз-ойнагини кўлга олиб артишга одатланиб қолган Жўрақулов худди шундай қила бошлади. У баъзан асаби бузилган чоғларда ҳам кўзойнагини ўйнаб, тинмай арта бошларди. Кўчқорвой ака чўзиб тургани ингичка толани оғзига яқин олиб келиб қаттиқ қуҳлади. Икки-уч бор қуҳлади. Лекин тола узилмай, офтоб нурида йилтираб тураверди.

— Етилибди!— деди Кўчқорвой ака «ўз усулини» Жўрақуловга ҳам ўргатиб. Бу ишни Жўрақулов ҳам қила бошлади.— Мана шу қаттиқ қуҳлаганимда тола узилмаслиги керак. Агар узилиб кетса етилмаган, яна бир-икки кун сабр қилиш керак бўлади. Мен бу гапни неча бор айтдим.

Ҳанифага ҳам айтдим, ҳей, ўртоғлар, «ингичка» нозик пахта, очилдими: ҳа, бўл, ҳа, бўл, қилиб юборасизлар. Пунктга олиб боришади, у ерда ўтирганларнинг ҳам калласи бор, аълога ўтиши керак бўлган пахтани бир сорт пасайтириб келишади. Ахир пахта пунктида лаборатория бор, обдан ўлчашади. Аппаратлар бор, дурбинга ўхшаган асбоблар бор... Етилтирмай шошиб олиб боргандан кўра битта толани офтобга солиб куҳ десаларинг бир нима бўлиб қоласанларми дейман, ўртоқ Жўрақулов! Кўп вақт улар менинг айтганимни қилишмайди. Ўзбошимча, ўзларича билагон бўлиб кетишган. Ичимиздан куямиз. Бўлмаса ўз бригадамдаги иш ўзимга етиб ортади. Бошқаларнинг ишига аралашгим келмайди. Колхоз битта, ажралиб қололмайман...

— Дарвоқе, бу анча қулай усул экан,— деди қўлидаги толани қуҳлаб Жўрақулов,— шунда аниқ билинадими?

— Жуда аниқ. Мана шундай синаб кўрилса, пунктда ҳеч хато бўлмайди.

— Пунктда аппаратлар кўп денг?..

— Анави Ойшахон деган кўркам жувоннинг лабораториясида обдан текшириб кўришади. Қўноқчи кўноқчини кўролмаганидек, ҳалиги Ойшахоннинг кушандаси бизнинг Ҳанифахон... Улар ўртасидаги рақобат азобини биз тортамиз. Бегимқулова колхозидан келган пахтани Ойшахон товукдек титкилайди. Сиз келмасингиздан илгари райкомдаги бир йиғинда мен Ҳанифахон билан Ойшахонга мурожаат қилиб, икковинглар ҳам районнинг мўътабар одамларисиз, жамоани ётқизиб-тургазадиганлардансиз. Келишиб ишлайлик! Сизларнинг ноаҳилликларингиз бизларга қимматга тушяпти, дедим. «Ингичка»нинг чигити тузсизроқ бўлади. Ҳанифахон янги раис бўлганлару, «ингичка» экадиган бўлиб қолдик. Намуна учун бир этак чигитни ўшанда раисамиз ёнларига олиб борган эдим, у киши оқ пахта экиб юрган эдилар-да, чигитга кўзлари тушиб: «Ия, туки йўқми?»— деб қолдилар. Тил ўлгур ёмон, ўшанда кайфим чоғроқ эканми, нима ҳам бўлиб: «Опажон, сизнинг ёнингизга туқини кириб олиб келдик», деб юборсам бўладими. Опа аввал сал қулган бўлиб, кейин қизариб кетдилар. «Боринг, ўша ёққа! Олиб чиқиб кетинг чигитларингизни! Чигитларинг бошингда қолсин!»— дедилар. Мен нодон бунақа ҳазилни келиб-келиб ўзимизнинг опамизга қиламанми? Ўшандан буён косамиз оқармайди. Ҳанифахоннинг қайрилма қоши — ханжар, бу ханжар қинидан чиқмасин, агар у қинидан чиқса қонимиз тўкилади... Ўн йилдан бери орден у ёқда турсин, тангадек медаль ҳам ололмайдиганлар бор... Мана, ёмон ҳазилнинг оқибати!

— Сизда ҳам анча-мунча гап бор экан,— деди Жўрақулов кекса бригадирга тикилиб.— Лекин Бегимкулова жуда яхши раиса, яхши аёл.

— Ўзимизнинг қўлимизда катта бўлган, Ҳакназар отам кўтарганлар. Халқ уни яхши кўради. Жуда зўр жувон...

— Ҳакназар отам кўтарганлар денг?

— Ия, яна қизиқ гапириб қўйибман-ку, ха-ха-ха-ха! Тил ўлсин, шу тил бир куни бошимга етади! Бу, аниқ!

Улар иккови обдан кулишди. Кўзларидан ёш чиқиб Жўрақулов рўмолчаси билан артиб олди.

— Бурноғи йили сизларнинг колхозингизда «ингичка» билан бир чаток бўлган эканми?

— Ҳа, намга, ернинг нами кўтарилмай экканмиз. Уч бригадада чигит чириб кетди. Хато иш бўлган. 108-Ф оқ пахта-нинг бир тоннасидан саккиз минг олти юз йигирма метр мато тўкилса, ипак пахта-нинг бир тоннасидан ўн беш минг бир юз эллик метр қимматбаҳо мато тўкилади. Буни қаранг! Илғор теримчиларимиз қўл билан бир кунда юз эллик-икки юз килограмм оқ пахта терганида ипак пахтадан олти-миш беш-етмиш килограммдан ортиқ териб бўлмайди. Бу «ингичка»миз жуда ҳам сермашаққат, чаноқлари учли, тиканга ўхшайди — қўлни қонатади, тирноқ тепаларини яра қилиб юборади. Оқ пахтадек лўппи бўлиб турмайди. Қийин. Бошқалар тоннани ошириб, мукофотлар олганда ипак пахтадан мукофот олиш жуда қийин. Ипак пахтадан мўл ҳосил олиб, медаль билан мукофотланган одамни қаҳрамон деяверинг, ҳақингиз кетмайди!

— «Фузуриоз вильт» деган касал ипак пахтага тез ўтар эканми?

— Ҳа, вильт бор. Ёнимизда, Қўрғонтепа томонларда ҳам бор эмиш.

* * *

Шу куни чой устида улар ўртасида яна бир ноқулай иш услуби ҳақида гап кетди. Бу гап, қизим, санга айтаман, келиним, сан эшит қабилда бўлди. Ҳанифа Бегимкуловада сал-пал димоғ пайдо бўлгани бунга сабаб эди. Ҳанифахон колхозчилар аризасига уч хил рангли қалам билан имзо чекарди. Бу гап қисман райкомга ҳам етиб келди. Бу қилиқ-нинг асли бошланиши ҳақида гаплашишиб, кулиб қўйишди, холос.

Бир машҳур раис меҳмон кутишда котибга уч хил ишора қилар экан: биринчи белги қошини ё бошини қашлаш... Бу белги колхозга жуда ҳам катта меҳмон келяпти: камида

Жавоҳарлаъл Неру ёки Фидель Кастро... дегани. Мўйловини силаб, даҳанни қашлаш — бу, министрлар... дегани. Зиёфатда товукдан то арман коньягигача, барра кабобдан то кимизгача бўлади. Кафтини кафтига ишқалаш белгиси — облфинотдел, ревизорлар, заготскот, заготзерно бошлиқлари, мухбирлар, хабар қилинмай келиб қолган бошқа мансабдорлар... Улар дастурхонига арок, оддий коньяк ва яхшилаб палов ош дамланиб, кейин тухфа берилмай кузатиларди. Тўртинчи тоифа меҳмонлар ҳам бор, улар келганида ҳеч қандай белги қилинмас, кэлхоз секретарининг ўзи бир лаган ош билан хайр-хўшлашиб жўнатарди. Бундай «қаланги-қасанги»ларга қўшни колхоздан келганлар, район газетасининг мухбирлари ва бошқалар кирарди. Ота уйдан чиқмас, унинг ўрнига «маҳрам» бўлиб кетган секретарнинг ўзи муомала қилиб, бу йил қанча пахта берилгани, центнердан қанча ҳосил олингани, план келгуси йилда қанча бўлиши... шулар ҳақида гапириб, хайр-хўшлашарди.

Уч рангли имзони ҳам ўша раис кашф этган: аризанинг тепасига қизил қалам билан «берилсин» деб имзо қўйилса, шу заҳоти сўралган нарса ошириб бериларди. Ҳатто ўша нарса ариза берувчининг уйига ҳам олиб бориб қўйиларди. Бинафшаранг сиёҳ билан қўйилган имзо иккинчи даражали ҳисобланиб, шошмасдан, гали билан ва баъзан ҳафталар ўтказиб ҳал қилинарди. Ариза берувчининг фиғон бўлиши, ахир Ота имзо чекканларига икки ҳафта бўлди-ку, нега ҳал қилмайсизлар, деб ранжишлари ҳам бир пул. «Йўқ бўлса нима қилайлик, яна икки кун кутасиз, келиб қолар...» деган жавобларни ҳам эшитишарди. Лекин ҳар қалай сўралган нарса бериларди. Учинчи имзо — «берилсин» деб ё қора сиёҳ, ё оддий қалам билан чекиларди. Бу — «берилмасин» деган гапнинг ўзгинаси эди. Берилсин деб имзо қўйилгани билан оддий қаламга омбор мудир ва бош бухгалтер қараб кулиб қўя қолишарди. Раис ҳеч кимга йўқ демасди, лекин мана шу оддий қалам билан қўл қўя қоларди. Бундай аризани кўтарган одамлар икки дунёда ҳам бирон нарсага эга бўлиша олмасди.

* * *

Кутилмаганда Онахон ёнига, қабулхонага пориллаб тўрт киз кириб келди. Қизлар бунда ўтирган Райкомхон опа Итолмасова ва бошқаларга ҳам эътибор бермай, тўғри бориб Онахон билан кучоқлаша кетишди. Чехралари гулгун, унча қулги кўзгамайдиган гапга ҳам гурра қулишга тайёр

эдилар. Қизларнинг думбуллиги, дунёга фақат қувноқлик учун келгандай, дарё тошса тўпикларига чиқмайдиганлардан эканликларини Итолмасова сезиб турарди.

— Яхши келибсан, дугонажон, райкомга келганинг зўр бўлибди!— деди икки юзи анор, лаблари олуца Маъмура Онахонга. Унинг юзларида ҳаяжон, кулги тўлқинланиб, ўзини кўярга жой тополмасди,— мен энди обкомга бораман.

— Ха-ха-ха-ха,— қизлар барабар кулишди. Лекин Онахон лабини тишлаб, жим турди. Райкомхон опа қизларнинг думбуллигини кузатиб, завқланарди.

— Сенга ёқибди бу ер. Очилибсан... Вой-бў-ў,— деди Фарида.

— Йўғ-е,— бир оз қизарди Онахон.

— Ҳа, рост!— деди Интизор,— вай-вай-е-е, мен ҳам қачон шунақа ерларда ишларканман! Атлас кўйлагинг ҳам ярашибди.

— Сен бундақа ақлли гапларни қаёқдан биласан-а!— Онахон аввал кинояли «ақлли» сўзига урғу бериб, кейин ўзини кулгидан тийиб, оғзини бармоқлари билан бекитди. Райкомхон опага жавдираб қарарди. Бу иш ноқулай бўлаётганидан хижолат тортаётган эди. Опа, «кўяверинг, озиб-ёзиб бир келишибди, кайфини бузманг. Райком мачит эмас, кулги ҳам бўлиши керак», дегандек имо қилди. Аммо бари бир Онахон дугоналарини бошлаб коридорга олиб чиқди. Ичкарида биринчи секретарь ишлаётганини айтди. Онахон ўқишга киролмай Тошкентдан қайтиб келганидан кейин бу дугоналари билан биринчи учрашуви эди.

— Жўрақулов қанақа одам?— деди яна тез-тез гапирадиган, бурни пучукроқ Фарида жиддий бир тусда.

— Яхши одам,— дарҳол жавоб қилди лўмбиллаган Маъмура,— ёмон одамни райкомга секретарь қиладиларми?

— Биров ундоқ дейди, биров бундоқ,— деди жиккакдан келган, сочларини майдалаб ўриб, дўппи кийиб олган Интизор.

— Яхши одам!— деди Ўғилой кескин,— бизнинг уйдагилар у кишини жуда яхши одам дейишарди. Адамлар шундай деганлар.

— Бу кам,— деди Онахон.

— Кам? Нега кам?

— Яхши одамлар кўп,— деди яна Онахон ҳаяжонланиб. Чин юракдан гапирётганини дугоналари унинг чехрасидан шундоқ сезиб туришарди.— У киши ота. Яхши одам бўлиш мумкин, лекин юртга ота бўлиш, менимча, кийин. У кишини отамдек кўраман. Менинг отам урушдан қайтиб

келиб қазо қилдилар. Ҳотам Жўрақулович отамнинг ошнаси бўлган, фронтда ҳам бирга бўлишган...

Дугоналар хаёлини жуссаси унча катта бўлмаган, салмоқланиб гапирадиган, ёз бўлса сомон шляпа, киш бўлса барра кулоқчин кийиб юрадиган Ҳотам Жўрақулов тортди. Бу одам офтобда қорайиб, пешонасидан юкори — боши қалпоқ остида юравериб, оқариб қолган, сезилар-сезилмас оқ чўтир, истараси иссиқ киши эканини узок йиллардан буён райком секретари бўлиб ишлаши сабабли қизлар ҳам билишарди.

— Ўзинг ҳам анча ақлли гаплар айтадиган бўлиб қолибсан,— деди ўчини олиб Маъмура,— отам дерман, дегин!

— Ха-ха-ха-ха!

— Айбга кўшмайсан, жаҳлинг чиқмасин, дугонажон, бизлар сени соғиниб, бир кўриб кетайлик, деб кирдик,— деди Маъмура,— бир кулишайлик ҳам дедик. Бу кунлар ғанимат, дадаларимиз эрга бериб юборса нима қиламиз!

— Ха-ха-ха-ха-а-а!

— Ўйнаб-кулиб қолиш керак,— деди Интизор.

— Нима? Жуда эрга теккинг келиб қолдими?— Онахон Маъмурани лол қилмоқчи бўлди.

— Иложимиз қанча?!— деди кулгидан ўзини тийиб Маъмура. У ноқулайроқ гапга жавоб қилолмай, бир лахза сукут қилиб, гапнинг мағзини чақди-да, кейин Онахон кўзларига тикилди.— Анави келяптими?

— Ким?— Онахон ажабланиб, ҳеч нимани билмагандай қаради.

— Ўзимизни гўлликка солмайлик...— деди чапанилар-дек шерланиб, кўксини кўли билан очгандай Маъмура.

— Ха, келяпти!— деди шартта танти қиморбозлардай Онахон карта юзини очиб,— эҳтимол... ҳозир келиб қолиши ҳам мумкин. Эшитдинларми, қизлар. Маъмура менга Жўмард акани шама қияпти. Жўмард ака менга илтифот билан қарайдилар, дарсни яхши тайёрлаганимми, тарихга қизиқишимми, бувамнинг ҳурматими, ишқилиб, у киши менга илтифот кўрсатадилар. Буни қандай тушунтирсам экан. Қандай тушунсангизлар шундай тушунаверинглар. Яширадиган сирим йўқ.

Бир йигит бир қизнинг кетидан юрса, эҳтимол шайдо бўлиб юрса, бу ёмонми?! Ҳамманинг ҳам кетида Мажнун бўлиб юравермайдилар-ку! Мана шу андиша қизлар юрагидан электр токидай ўтдию жим бўлиб қолишди. Улар, айниқса Маъмура «анови йигит...» сўзи билан Онахонни мот қилиб қизартириб, лавлагисини чиқармоқчи эди. Бўлма-

ди. Бу ишда жиндак ҳасад ҳам бор эди. Какайдида икки кал бор эди. Бири бошининг каллигидан ор қилиб, доимо бекитар, кал сўзига ишора қилиб, ҳазиллашган одамлардан каттиқ ўч оларди. Иккинчиси, улфатлар ичига киргач, кал мавзуида ҳангома бошланишини аввалдан пайқаб, дарҳол бошидан рапида шапкасини олиб, ҳаммага бошини кўрсатарди. Ошналари унинг ёшлигида қирмоч бўлиб, ҳозир ола-була ойнага ўхшаб йилтираб турадиган бошига бир қараб қўйиб, кейин хуснлари расо бўларди. Кал ҳақида мутлақо гап бўлмас эди. Негадир кўнгиллари озиб, кал бошни эсга олишмасди. Кал ҳам ортиқча масхарабозликдан кутулиб оларди. Онахон муҳаббатини ўла қолса «кал ҳангомасига» ўхшатиб бўлмайди, ҳар қалай шакл жиҳатдан ўхшашлик бор.

— Келинлар, бошқа нарсадан гаплашайлик,— деди Фариди,— шундай яхши модний костюм чиқибди... Мен, анави Хуморхон опани кўриб, оғзим очилиб қолди. Шундай ярашибдики, ҳеч сўраманглар. Тошкентда тарқалган, деб эшитувдим. Францияники. Йўқ, йўқ, Чехословакияники бўлса керак,— Онахоннинг ҳам, дугоналарининг ҳам кўз олдига ялт этиб Хуморхон келди.

Хуморхон ҳақидаги гап-сўзлар районга тарқалган эди. Бу аёл район миқёсидаги мансабдор бир кишининг хотини бўлиб, ўзининг гўзаллиги, лаб устидаги кўк туклардан иборат мўйлабию «мўрчамиён»лиги билан танилган. Онахон бу хотинни кўрган, танийди. Лекин, авваллари, тулкига чиройли териси ўлим келтиради, деганларидек, Хуморхонга ҳам фақат гўзаллиги гап-сўзга кўяяпти, аслида ҳеч вақо йўқ, деб биларди. Онахоннинг шу хотин билан танишиб қолгани, уни яхши сўз билан тилга олгани бир куни Жўмардга ҳам ёқмаган эди. Хипча бел, бегона йигитлар олдида устига шода марварид тушиб турган оқ момик кўксини кўрсатишга ва яна беихтиёр ёқаси билан бекитишга одатланиб қолган Хуморхон бу қилиқни Жўмард олдида ҳам қилган эди. Йигитчаларнинг дод деб азоб чекишини, қандайдир хирс кўзғашни Хуморхон ёқтирарди. «Мўрчамиён»лиги ҳар қандай хирси ўлиб қолган кишини ҳам тирилтириб, кўнглини бузиб юборарди. Кишининг хаёли қочар, ҳар нарсани ўйлар, бу ноёб жавоҳир кўз олдида ярқираб, ойдек қўл етмас бўлиб узоқлашиб кетарди...

Аммо, аслида бу «мўрчамиён»нинг уй тутуши, уйдаги юриш-туришини кўрсангиз, кўнглингиз озарди — ўлгудай искирт, оёғи тагида ётган супургию кир пайпоқлар ҳафта-лаб коридорда ётарди, устидан ҳатлаб ўтиб кетаверарди. Коса, тарелкалар ювилмай, овқат қолдиклари ёпишганча

ошхона бурчагида тахланиб қоларди. Стол устидаги ширинликлар, қовун пўчоқлари устида семиз-семиз пашшалар ғужғон урарди. Улар кишидан ҳайикмас, сур бўлиб, обдан қоринлари тўймагунча стол устидан кетишмасди.

Буни кўрган қайнона хуноб бўлиб:

— Ҳо-о-й, келинпошша, нима, қўлингиз шол бўлганми? Шу нарсаларга ярим соат вақтингизни берсангиз чиннидай бўлади. Маймоқ-саймоқ бўлсангиз, унда майли эди. Қўлоёғингиз соғ, тўрт мучангиз бут, эскичасига ҳам, янгичасига ҳам бунақа исқирт бўлиш яхши эмас! Отангиз кимсан фалончи, она томонингиз яна бир яхши одам авлодисиз. Нега бунча кир пасон бўлиб қолгансиз?! Пешингача пишиллаб ухлайсиз, юз ювмасдан чой ичасиз... Эрингизнинг елкасига миниб, шўрликни енгиб олгансиз. Келинлигингизда шу эрингиз латта бўлмай, бир-икки қамчилаганда, сизни одам қиларди. Ҳозир замоннинг ҳамма ишлари яхши-ку, лекин баъзи сизга ўхшаган хотинларнинг эрини енгиб олиб, билган ишини қилиб юришига ҳеч чидолмайман-да!

— Лекин, бари бир, ўзимиз яхшимиз,— деди Маъмура.— Сен ўзинг гўзалсан, Онахон!

— Ўҳ-хў-ў-ў! Бирдан мунча!— деди Онахон Маъмуранинг елкасига бошини қўйиб,— биз ҳаммамиз гўзалмиз.

Дугоналари механизаторлар тайёрлайдиган олти ойлик курсга киришган. Улар бу йил теримда, ўз оталари бригадасида ишлашди. Киши билан ўқиб, апрель ойларига агрегат ҳайдаш гувоҳномасини олишмоқчи. Улар тўпидан фақат Онахон гўё «раҳбарий лавозим»га кўтарилди. Коридордан қизлар кайфи чоғ, чуғуллашиб бино олдидаги гулзорга чиқишди. Шу пайт ялпи салом бериб, ичкарига кириб кетган, қадди-қомати келишган, баррасоч Яхшибек Тойлоқов дарҳол қизлар нигоҳини тортди.

— Бу ким?

— Ўртоқ Тойлоқов,— деди Онахон Маъмурага ялт этиб қараб.

— Форум-ку?!

— Заготскот директори.

— Келишган киши экан.

— Жуда маданиятли, яхши одам.

— Уйланганми?

— Ха-ха-ха-ха-ха!— бирдан гурра кулишди.

— Учта боласи бор. Яхшибек Тойлоқовични мен ҳам шу ерга келиб танидим,— деди Онахон,— умуман, яхши одам. Ёмон одамлар йўқ бизда. Сурхондарёда ёмон одам йўқ. Бувамлар, биз қулоқлар, бойлар, босмачилар билан

курашиб, колхоз тузганмиз, ички душманлар билан курашганмиз, дейдилар. То пенсияга чиққанигача ҳам курашганлар бувам. Буваларимиз, афтидан, кўп машаққат чекиб, асаблари қақшаган. Мен райкомда ишляпман. Бу ерда канча одамларни кўряпман, одамлар жуда яхши! Масалан, шу Яхшибек Тойлоқовични олайлик, агар унинг меҳрибонликларини кўрсангиз, унга нисбатан жуда ҳам ҳурматингиз ошарди. Райкомга яқин, актив, Ҳотам Жўракуловичнинг топшириқларини дарҳол бажаради. Бизга шунақа ҳалол ходимлар керак.

— Мунча мактадинг, бари бир уйланган, учта боласи бор...

— Гап унда эмас,— деди Онахон.

— Дўстлар, биз ҳамма нарсага қилдан қийиқ ахтариб қараймиз. Одамлар биз ўйлагандек ёмон эмас. Мен шу ерга келиб кўряпман. Хуморхон искирт бўлса искиртдир, аммо тўксон тўққиз фоиз кишилар искирт эмас-ку! Мана, Итолмасовани олайлик.

— Ха-ха-ха-ха-а!

— Нега унинг фамилияси бунақа? Ўзи ҳам ошқовоқдек хотин экан.

— Шунақа-да,— деди Онахон чакнаб,— нега сенинг фамилиянг Бўриева?

— Ха-ха-ха-ха!

— Илгари бунақа исмларни кўяверишган-да! Ҳотам Жўракулович бунга тўғри дейдилар. Ҳадеб арабча «Иброҳим», «Ислом»... кўявериш шартми! «Алфия», «Луиза», «Роберт» деб, дам французча, дам немисча кўйиш ҳам тўғри эмас! Шу болалар катта бўлганида ўксинади, нега отам менинг исмимни шундай расво кўйганлар, дейди, албатта.

— Биз ҳаммамиз ҳозирдан болаларимизга яхши от кўйишни ўйлашимиз керак демоқчимисан?

— Ха-ха-ха-ха-а.

— Йў-ў-қ, мени тушунмадинглар.

— Тўй қачон, Онахон?

— Яқин...— деди атай бош кўтариб Онахон.

— Исм кўйиш сендан бошланса керак?

— Ҳа. Класскомларинг ҳам мен, биринчи бўлиб мен намуна кўрсатаман!

Коридор эшигини очиб, ташқарига чиққан Райкомхон опа гулзор ёқасида тўдалашиб турган қизлар ичидаги Онахонга имо қилди:

— Сўрашяпти. Ўртоқ Жўракулов сизни сўраяптилар.

— Кетдим. Хайр, кизлар! Яна келинлар, гаплашамиз,— Онахон дугоналари билан ўпишиб, пориллаганча зиначалардан юқорига кўтарилди.

Якшанба куни актив бўлди. Райком зали илғорлар билан тўлган. Областан ҳам масъул кишилар келган. Бугун-эрта терим бошланиши муносабати билан бригада бошлиқлари, механизаторлар, раислар бу ерга тўпланишган. Онахон билан ташкилий ишлар бўлими мудирин Райкомхон опа Итолмасова активга хабар қилиш, доклад, музокара ва актив қарорини машинкада бостиришда жуда ҳам ғайрат кўрсатишди. Онахон биринчи ва иккинчи қаватнинг анча ноқулай, тик зинапояларида бўзчининг моксидайд югурди. Итолмасованинг пошнаси қайилган туфлисининг тақиллаши, Онахоннинг тез юриши коридорнинг икки томонидаги бўлимларда ишлаётган одамларга эшитилиб турарди. Дам телефонга чопар, дам Жўрақулов ёнига кирар, аллақандай қоғозларни олиб чиқиб, бир зум машинкасини чиқиллатар, кейин югурганча Итолмасова кабинетига кирар, яна Жўрақулов... Бўлим улгуролмаган кишиларга ўзи телефон қилиб, уларга соат ўнда актив бўлишини, ўн беш минут олдинроқ келиш зарурлигини қайта-қайта таъкидларди. Термиздан телефон қилганларга актив кун тартибини, докладчи биринчи секретарь Ҳотам Жўрақулович эканини хабар қилиб турарди. Кимлар билан жиддий, кимлар билан мулойим ва баъзан узоқроқ, ора-чора ҳазил-мутойиба қилиб гаплашарди. Ҳамма ишлар, унинг назарида яхши кетяпти-ю, негадир икки кундан буён Жўмард телефон қилмаётгани юрагининг бир чеккасини ғаш қилиб турарди. Нега у жим бўлиб кетди? Худди шу эртага актив, райкомда иш қайнаган, Онахоннинг қўли қўлига тегмай турганда, иттифоқо яна бир телефон бўлди. Коридорга чиқиб кетаётган Онахон бу ерда ўтирган Итолмасовага, сиз жавоб қилиб юборинг, деб турганида, йўлидан қайтиб келиб трубкани кўтарди.

— Эшитаман. Э, салом-алайкум! Яхшимисиз?

Трубкадан Жўмард Бойбўсинов овози эшитилиб турганини сезган Райкомхон опа секин ўрнидан турди-да, «хотиржам гаплашаверинг», дегандай қилиб, хонадан чиқиб кетди. Бойбўсиновнинг ўғли билан яқинлиги, у билан учрашиб ёки телефонда гаплашгандан кейин Онахон кечгача хурсанд бўлиб ишлаб, Итолмасова атрофида парвона бўлишини у сезган эди. Бу олов қизнинг хурсандлиги Райкомхон опанинг ҳам хурсандлигидек бўлиб қола бошлади. Ҳақназар отанинг невараси сифатида уни айникса яхши кўриб қолди. Қабулхонага тез-тез кириб туриши, бу-

фетга бирга чикиши, яхшилаб чой дамлаб бериши — бари ёқиб қолганидан.

— Иш кўпми?— Жўмарднинг ёкимли овози эшитилди.

— Ҳа, райкомда доимо иш кўп. Эртага актив.

— Ўзингиз яхшимисиз? Бувингизлар, отангизлар? Биз жуда соғиниб қолдик...

— Отамлар, бувимлар саломат. Келинг, Жўмард ака, келинг.

— Хўп, албатта бораман. Хайр! Эртага актив бўлса сизларнинг ишингиз кўп. Хайр!

— Хайр, Жўмард ака! Албатта келинг!

Уларнинг телефондаги гаплари жуда қисқа бўлди. Лекин Онахон у билан кўпроқ гаплашишни, нега келмади, нима ишлар қилиб юрганини билишни истарди. Агар у шундай бизбизак бўлиб турган пайтда ҳам ҳар қанча гаплашса малол келмасди. Онахон бу телефонни икки кундан бери кутарди. Нега у жуда қисқа гаплашди экан? Нега у келмади? У, актив бўлишини билмас эди-ку, нега қисқа гаплашди?

Эртасига эрта билан соат тўққизга Онахон райкомга етиб келди.

Жўрақуловнинг шахсан илтимосига кўра у Итолмасова ёнида туриб, активга келганларни рўйхатга олди. Райком аъзолари, раислар, бригада бошлиқлари, механизаторлар, маҳаллий Совет депутатлари бирин-сирин рўйхатдан ўта бошлашди. Баъзи кишилар Онахонга хушомад қилишар, у билан гаплашишга уринишарди. Баъзилар чеккада туриб, райкомга ишга келган гўзал кизни томоша қилишарди. Унинг чаққонлиги, сўзамол — гап билан енгилмаслигини гаплашишар, «моҳпора» Лаълихон кетиб, ўрнига бир «ойим-тилла» эмас, чинакам комсомол активи, олов қиз келганини гаплашишарди. Жўрақулов кадр танлашга уста эканлиги, ўзининг фронтовой дўсти Қиличнинг қизини бориб колхоздан олиб келганини ҳам эшитишган. Бир неча келишган йигитлар Онахон атрофида айланишиб қолишди. «Ба холи хиндуяш бахшам Самарқанду Бухоро...» бўлиб турганлардан бири Онахонга хушомад қилиб, гап ташлаган эди, Онахондан яхшигина жавоб олди: «Эҳтимол орденингизни пеш қилиб ўргангандирсиз, лекин инсон қалбини сотиб ололмаймиз!» Бу гапдан кейин қариллаб, зиёфату катта совғалар билан иш қиламан деган баъзилар кекирган сигирдек бўлиб қолишди.

Активга шахсий машинасида отасини олиб келган Жўмард бир лаҳзага райком биносига кирди. Бу пайт отаси катталар билан мулоқотда бўлаётган эди. У кори-

дорда, одамлар орасидан ўтиб иккинчи қаватга кўтарилаётганида зина тепасида Онахон аллақандай бир яхши кийинган киши билан чақчақлашиб турганига кўзи тушди. Онахон Жўмардни кўрмади. Жўмард шу лаҳза жойида қотиб, бир-икки қадам орқага тисарилди. Хонатлас кўйлаги устидан жакет кийиб, сочини чамбар қилиб олган Онахоннинг ниҳоятда кайфи чоғ, суҳбатдоши — ўша чиройли йигит билан берилиб гаплашаётгани, ўртада ҳазил гаплар ҳам бўлаётгани юрагини шиғиллатиб юборди. Онахон дам атрофида пайдо бўлган кишилар билан саломлашар, дам кимгадир бош ирғиб кўярди. Жўмард зинага кўтарилаверишда бурчакда орқасини ўгирганча туриб, суҳбатга кулоқ тутди. Онахоннинг кулгиси, ёқимли овози юрагига ларза солди. Наҳотки у шу одам билан топишиб олган бўлса?.. Наҳотки?.. Наҳотки?.. Қандайдир қора булутлар унинг дарду дунёсини босиб кела бошлади. У ҳозир шу ердан қайрилиб чиқиб кетиб, иккинчи Онахон билан гаплашмасликка қарор қилди. Юрагининг ярми узилиб кетгандай бўлди. Нафаси қисилиб, кўз олди қоронғилаша бошлади. Наҳотки у?.. Бу олифта йигит ким экан? Қандайдир бир куч Жўмардни итариб, бурчакдан чиқарди. У беихтиёр зинапоядан юриб, юқорига кўтарила бошлади. Ялт этиб кўзи тушган Онахон ёнида турган кишига «хўп, хайр» ишорасини қилиб, зинадан чиқиб келаётган Жўмард томон юрди. Икки поғона пастга тушиб, гўё уни кутиб олгандай бўлди. Онахоннинг суҳбатдоши жойида ҳайрон туриб қолди.

— Салом!

— Ассалому алайкум!— Онахон биринчи бўлиб қўл узатди.

— Адамларни олиб келган эдим. Сизга салом бериб кетай деб кирдим...

— Раҳмат! Қани, буёққа!

— Йўқ, соат ўнда мактабда бўлишим керак...

— Э, аттанг, бирпас гаплашардик.

— Сиз активга кирмайсизми?

— Йўқ. Менинг вазифам тугади, рўйхатга олиш эди, олиб бўлдим.

Улар ғув-ғув одамлар ичида, зинапоя тепасида бир лаҳза гаплашиб туришгандан сўнг Жўмард яна қўл узатиб хайрлашиб, пастга тушиб кетди.

Бу учрашувдан кейин негадир юраги сиқилди, у Жўмарднинг тезда кетиб қолганидан хафа бўлди. Ўзининг бир иши унга ёқмадимикан? У бугун жуда хурсанд эди — кечадан бери чопқиллаб ишлаб, кеч кетиб, эрта келди. Ўзидан аввал етиб келган Райкомхон опага кўмаклаша

кетди. Ўзининг қилаётган ҳар бир иши — кўпчилик учун бўлаётганидан мамнун эди.

Соат ўнга қолмай одамлар залга кириб кетди. Коридорлар, зинапоя, ҳовлидаги гулзор атрофида биронта одам қолмади. Фақат Онахон ўз жойида, телефонлари ёнида жимгина, хомуш ўтирарди. Унинг хаёли узун тасмадек йўлда ғизиллаганча кетаётган Жўмард машинаси ортидан учиб борарди.

У хафа бўлди. Ярим соатгина гаплашиб ўтирса нима қиларди!

* * *

Бригада бошлиғи Кўчкорвой ака ўғлини уйлантирди. Шофёр Чўли ҳам таклиф этилди. У кўр тўкиб ўтиравермай унга-бунга қарашиб, тўрда ўтирган кексаларга чой, тандирдан янги узилган, қўлни куйдирадиган кулчалардан олиб келиб кўярди. У ҳовлида лапанглаб юрганида бўйнида пати йўқ, тожи япасқи хўрозга ўхшаб кетарди. Дўлвор Чўлининг бериёғида думлари алвон, тожи ҳам қип-қизил иккинчи хўроз ҳам ўтиргандай эди. У — Тангрикул. Унинг оғзи гапдан бўшамаслиги, қанотини оёғига суриб гердайишидан бевақт қичқираверадиган дакангхўрозни эслатарди. Жувонларни кўрса қанотини оёғига тушириб, гердайиб кўқиллар, ўзининг хўроз эканини билдириб қилиқлар қиларди. Бу Чўлининг энсасини қотириб ўтирарди. Ўнг томондаги стол атрофида ўтирган қиз-жувонларга ҳам қараб кўярди. Улар ичида Чўлининг юрагини жиз этиб куйдириб юрган бир қиз ҳам ўтирарди. Унинг кулгиси, қилиқлари, шошиб гапиришлари, қарашлари Чўлини мафтун этган. Бу қиз Чўлининг назарида бутун Сурхон осмонида чакнаб турган юлдуз эди. Шу юлдузга у ҳар замон-ҳар замон бир тикилиб қараб кўяр, унга қўл узатиб қўли етмаслигини ҳам биларди. У жуда баланд осмонда... Кучи фақат тикилиш, рўпара келиб қолганда қуюқ салом беришга етар эди. Дўлвор, ғадир-будир харсангтошга ўхшаган Чўлиной тўйда ўша «тонг юлдузи»га тикилиб кўярди. «Тонг юлдузи» деган гапни қандайдир бир шеърдан топган. Лекин бу «ғадир-будир»ни ҳам совуқ бир тош деб бўлмайди. Унинг бағрида оташ юрак темирчининг босқонидек гурса-гурса уриб турибди. Бу чакнаган «тонг юлдузи» — эркаланиб ўтирган гул — Онахон. Унинг қарлуқ уруғидан бўлгани ҳам Чўли юрагига оташ солганди. Негадир шу қиз ёқиб қолган, унга садоқат сақлар, ҳурмат қиларди. Узоқ уруғларидан бири ўқиб, партия ташкилотида ишлар экан,

нега у фахрланмасин! Чўлилар хонадонида баъзида Онахон ҳақида гап кетарди. Онасининг айтишича, бу қиз аммавачча бўлар экан. Лекин аслида сал узоқроқ. Қарлуқларнинг ҳаммаси бир-бирига қариндош.

Шу пайт ёнида ўтирган барваста Тангрикул керилиб, баландроқ овозда атрофида ўтирган ошналарига қараб Онахонга тегадиган беибо гап айтиб юборди. Бу йигитни «Тўполонбек» деб ҳам аташарди, у юз грамм ичиб олгандан сўнг албатта бир тўполон чиқарарди. Сурбетлиги билан баъзиларни енгган, шу сабабли ҳам унга ботиниб бир нима деб бўлмас, зардаси қайнаб кетса тарсаки тортиб юбориши ҳам, куракда турмайдиган сўз билан сўкиб юбориши ҳам ҳеч гап эмас эди. Тангрикул рўпарасида Чиннихол, Маъмура, Интизорлар тўпида ўтирган Онахондан кўз узмас, ёнидаги йигитларга «бу қизни...» «йўли» эканини ярим овозда шивирлаб, гўё ўз «қўлига тушгани»ни мақтаниб гапирарди. Бу куруқ мақтанчоқлик билан айтилаётган одобсиз гапларни эшитиб турган Чўлининг ғазаби кўзгади. У бир-икки Тангрикулга хўмрайиб қараб қўйди. Лекин у «лабини қисмай» яна валдирашда давом этди. Онахон ҳеч қачон ва ҳеч вақт у айтгандай ёмон қиз эмас, унинг гаплари пуч, туҳмат экани шундай сезилиб турарди. Лекин Тангрикулнинг ёнидаги Жўражон, Бўтажон, Хушкелдилар қиқирлаб кулишар, унинг вайсашига маст бўлиб ўтиришарди. Чўли хуноб, қарлуқ қизининг бунчалик сиртдан ёмон сўзлар билан ҳақоратланишига чидай олмасди. Йигитлар тўпи ичида отнинг қашқасидек Тангрикулнинг валдираётганини, бу валдираш ўзига қаратилганини сезган Онахон бирдан жим бўлиб қолди. Унинг илгаригидай қизлар ичида чакнаб, сўзамол ўтириши сўниб, хомуш тортди. У ҳатто тўйдан чиқиб кетишга ҳам чоғланаётганини, у ёқ-бу ёққа аланглаётганини кўрган Чўли келиб, беихтиёр Тангрикулни туртди. У ялт этиб Чўлига қаради.

— Ҳа, қорақулоқ, нима дейсан?!

— Сарик қулоғингни тутгин, гапим бор,— Чўли Тангрикул қулоғига шивирлади: «Секин ташқарига чиқ! Сен билан гаплашадиган гапим бор!» Тангрикул заҳархандали илжайиб, Чўлига «хўп», дегандек, бош ирғади-да, ёнидаги ошналарига ҳозир келаман, деб ташқарига чиқиб кетди. Бир лаҳза ўтказиб, унинг орқасидан Чўли ҳам чиқди. Дарвозадан нарироқ, кўча ўртасида дарғазаб ғўдайиб турган барваста Тангрикул Чўлига рўбарў бўлди.

— Нима гапинг бор, қорақулоқ?!

— Нарироққа бориб гаплашамиз! Жарга борамиз!

— Жарга?

— Ха! Ўша ерда гаплашамиз. Бировнинг тўйини тўполон қилиб бузиш, номардлик! Қани юр! Мард бўлсанг, ўша ерда гаплашамиз! Оғзингни эшакнинг оғзидек очиб, ҳажикизлик қилаверсанг, шу ерда ҳам гаплашаверамиз!

— Ман сани сўкканим йўқ-ку, даюс!

— Қариндошимни ҳақорат қилдинг!

— Юр!— деди Тангрикул гердайиб,— айб ўзингда! Калтак ейшни тилаб олдинг, мижиглаб ташлайман, қорақулок, эшшак!

— Оғзингни бепаравуз қилма, сўкилган чокини тикиб кўяман!

— Шунаками?! Бўпти! Анчадан бери кўлим қичиб юрган эди...

— Қўлинг эмас, бошқа еринг қичийди.

— Нима-нима?— Тангрикул Чўлининг ёқасидан ушлади.

— Жарга етайлик! Бу ерда одамлар бор. Ўша ерда ёкамдан оласан! Бу ерда тўполон чиқариш ҳеббимлик! Жарга етгунча сабр қил!

— Ёнингда пичоғинг борми?— Тангрикул унинг ёқасини қўйиб юборди.

— Мен номард эмасман!

— Мен гапирган бўлсам анави макиённи гапирдим! Нега сенга тегиб кетади?! Жўмард деган олифта билан юрибди...

Чўли миқ этмай қолди. Бўйни, чакка томирлари бўртиб, бир нима электр токидай боши ичида чирсиллаб кетди. Улар икков пасқам жарликка, хонадонлардан анча нари, янтоқзор, кимсасиз пастликка етишгач: «Мана сенга!» — деб Тангрикул Чўлининг юзига тарсаки тортиб юборди. Чўли гандираклаб кетиб, ўзини тутиб олди. У яқинлашиб келаётган эди, Тангрикул, «макиённинг ёнини оладиган сенмисан!» деб иккинчи бор мушт туширди. «Мени жарга судраб, ўзингни полвон ҳисобламоқчи бўлдингми, қорақулок!» У югуриб бориб, учинчи бор зарба берди. Ўзини ўнглаб олган Чўли ҳам югурганча келиб, Тангрикулнинг ёқасига ёпишди-да, у қулочкашламоқчи бўлиб турганида, кетмакет икки калла урди. Тангрикулнинг бурни тирқираб қонаб кетди. У саросимада турган шу лаҳза яхшилаб даҳанига мушт туширди. Ўкириб мушт ураётган Чўли Тўполонбекни чалпак қилиб ташлади. Кучли мушт ва калланинг зарбидан Тангрикулнинг кўзи қоронғилашди. Кўйлагига оқаётган қонга кўзи тушган Чўли бир лаҳза ўзини тутди. «Бориб, анави ариқда ювиб кел! Бўлмаса бошқа ёғингдан ҳам қон кетади!» Бу гапга чидолмаган Тангрикул яна ташланиб,

Чўлини бўғди. Улар бир-бирларига чирмашиб, дам кўч-кордек калла уришар, дам бўғишар, дам оёқларини ишга солиб, тепишга ҳозирланишар эди. Тангрикул эски одатини қилиб, тиззасининг кўзи билан Чўлининг човига қаттиқ тепиб, сулайтириб қўйишни мўлжаллаган эди, ундан олдин сўлақмондай мушт даҳани тагига тушди. Тангрикул орқага гандираклаб бориб, ерга ўтириб қолди.

— Сен, номард, бекордан-бекор бир қизнинг номига қора сурқадинг!— Чўли ғазабидан ҳаллосларди. Кўзлари ёниб турарди,— не-не умидлар билан тарбиялаб, катта қилишаётган пахтадай оппоқ бир қизни ёмонотлик қиялпсан! Қилич ака тирик бўлганда бу гап учун пешонангдан отарди! Ҳайвон! Мақтанчок! Ярамас!

Ўрнидан аранг турган Тангрикул шимининг тупроғини қоккан бўлди. Кейин бурни қонини ҳам арта туриб, бирдан яна ёпишди:

— Ҳали адабингни бериб қўяман! Ҳаддингдан ошиб кетибсан!— Улар иккови яна тарсса-тарсса солиша кетди.

Бир муддатдан сўнг ниҳоятда чарчаб, сулайиб қолишди. Бир-бирларининг бутларига бошларини тикиб, жангдан чиққан жўжаҳўрозларга ўхшашарди. Гўё икковларининг ҳам тожлари қип-қизил қон, икковларининг ҳам патлари тўзиб, тупроққа беланишган эди. Жарликдаги бу жангни ҳеч ким кўрмади, фақат шу атрофда бир ит кетидан изғиб юрадиган қулоғи қирқик олапар билан икки-уч лайча узоқдан кўриб, қочиб кетишди. Жарлик ичидаги қайрағочларда тунаётган зағчалар ҳам шўнгиб учиб, қаёқ-қадир ғойиб бўлишди. Бурни қонаб, лунжлари шишиб чиққан Тангрикулнинг ўнг кўзига мушт тегиб, ҳеч нарсани кўрмай қолди. У орқасига тисарилди.

— Бўлди!— деди у Чўлидан юзини ўгириб,— кейин гаплашамиз!

— Сенга гапирадиган гапим йўқ! Агар сен яна бировга бекордан-бекорга тухмат қилсанг, ўлдираман!

Тангрикул чўлоқланиб, кўзини ушлаб бошқа сўкмок билан жарликдан чиқиб кетди. У Чўлининг Онахонга кўнгли борлигини сал-пал сезиб қолди. Жарлик ўртасидан оқаётган ариқ бўйида ғўдайиб турган Чўли Тангрикулнинг қораси йўқолгунча қараб туриб, кейин ариққа энгашиб, юз-кўлини ювди. Кийимларини тўғрилаб, битта-битта кадам ташлаб юқорига чиқа бошлади. У уйига келиб, бўлган синоатни ҳеч кимга сездирмасликка ҳаракат қилди. Лекин оназор буни сезмаслиги мумкин эмас эди. Онанинг бирдан юраги шопириб кетди:

— Ўғлим, кўйлагингга қон тегибди? Ёқаларинг йиртилган? Нима бўлди?

— Ҳеч нима.

— Тўйда ёқалашдингми? Бунақа одатинг йўқ эди-ку?— онанинг ранги ўчиб, эзила бошлади.

— Э, арзимаган нарса. Биттаси мени сўккан эди, озгина ёқалашиб олдик...

— Вой, мен ўлай! Ким экан ўша ярамас?

— Суриштираверманг. Ҳеч нарса бўлгани йўқ!

Она индамай қолди. Чўли ечиниб ўрнига ётди. Уйқуси келавермади. Чой олиб киришди. Она айвон ойнасидан ўғлини аллавақтгача кузатди. У ярим тунгача ухламай, ҳақ деб чўққайиб ўтириб чиқди. Онасининг безовта бўлиб, ухламай ўтирганини сезган Чўли ёлғондан бўлса ҳам хириллаб «ухлади». Даҳанига, кўксига тушган кучли муштлар танини зиркиратиб оғритарди. Айниқса, қовоғи, лунжи жуда оғрирди. Ўрнида тўлганиб ётиб, азонга яқин уйқуга кетибди. Эрта билан ўрнидан туриб, ойнага қараган эди, чап кўзи кўкариб, лунжи қовоғари чакқандай шишиб кетибди. Шу ҳолда ишга бориш, одамлар ичига киришдан уялди. Она бўлса лунжига пахта куйдириб босди. «Ичкилик ўлсин, шу ичкиликни чиқарганлар худонинг қаҳрига учрасин!» Кампир каловланиб, ўғлининг яна бирон ери оғримаётибдими, деб қайта-қайта сўради: «Шу отинг ўчгур ичкилик — отани боладан, дўстни дўстдан жудо қилади. Оилани вайрон қилади. Ичмайман, деб яна ичишади. Бу ичкиликда шайтон бор, у одамни васвасага солиб, ўзи ичиб қўйганини билмай қолади...»— деди она куйиниб. Аслини олганда Чўли бир култум ҳам ичмаган эди.

У икки кун уйда ётди. Учинчи куни далага чиқиб, машинасига ўтирган эди, Қўчқорвой ака атай келиб Чўлининг аҳволини сўради. Яхши гаплар гапириб, навозиш этди. Унинг Тангрикул билан ёқалашгани, ҳозир шунақа, «тарбияси ёмон, ичкиликбоз кимсалар борлиги»ни айтиб, яна орқасига қайтди. Бу яккама-якка муштлашув сирли бўлиб қолади, деб хаёл қилган Чўли Қўчқорвой ака ортидан ҳайрон бўлиб қолди. Тангрикул шикоят қилдими, деб ҳам ўйлади. У машинасини тўхтатиб, жўякда кетаётган Қўчқорвой ака ёнига тушди:

— Бу ёқалашувни қаёқдан эшитдингиз?

— Қанақа ёқалашув?

— Айтяпсиз-ку?

— Мен ёқалашув-поқалашувингни билмайман! Ҳовлимизга райкомдан телефон қилиб, Чўли ака ишга чиқяпти-

ларми?— деб сўрашди. Қайта-қайта сўрашди. Улар сўрагани учун мен ҳам сўраяпман.

— Ким?

— Кимлигини қаёқдан билай, ука. Тили бийронгина бир қиз. Райкомдай жойдан сани сўрашгандан кейин менинг ҳаддим борми индамай юришга. Шунинг учун соғлигингни сўраб келдим, ука.

Чўли ўйланиб қолди. Қўчқорвой ака икки қўли орқада, жўяк оралаб йўлида давом этарди.

Х

ШУБҲА ЁМОН НАРСА, У СИЙНАНИ ЧИЯБЎРИДЕК ҒАЖИЙДИ...

Область газетасининг якшанба кунги сониди сарлавҳаси ўқлоғдек ҳарфлар билан «Чўлқуварларга офарин!» деган мақола чиқди. Бошланиши умумий, тумтароқ гаплар билан тўлиб, ўртароққа борганда бирдан «Чағаниён» колхози тилга олинарди. Бундай сийқа сарлавҳалар кейинги пайтларда кўп қўйилаверганидан одамлар унча эътибор бермайдиган бўлиб қолган. Ҳадеб карнай чалавериш кишини зериктиради. Тиним куни, эрталабки нонуштадан кейин одатдагидек газета титкилайдиган Ҳотам Жўрақулов область газетасига кўз ташлади-ю, лекин бу баҳайбат мақолага эътибор қилмаганди. Тушдан кейин Гулжаҳон опа газетани ошхонадаги токчага кўяётиб, кўзи иттифоқо «Чағаниён», «Ҳанифа Бегимкулова» номларига тушиб, ўқий бошлади. «...Асрлар мобайнида инсон қўли тегмаган ташландик ерлар, чангалзор-қўриқлар эгалланиб, пахтазорларга айлантирилмоқда... Лекин, минг афсуски, Сурхон этаклари, Амударёга куйилиш ерлардаги чангалзорлар «Чағаниён» колхозии правлениесининг эътиборидан четда. Колхоз раисаси ўртоқ Х. Бегимкулова янги ер очиш ишига бармоқ орасидан қараб келмоқда. Бу, сиёсий кўрликдан иборат! Колхознинг бригада бошлиғи Қ. Шермухаммадхўжаев ҳам бу ишда консерваторлик қилиб, янги ер очишга жонбозлик қилмаяпти! Пахта керак! Пахта ҳамма нарсадан ҳам муҳим! Ваҳолонки чангалзор у бошлиқ бўлган бригада ерлари билан туташ. Қ. Шермухаммадхўжаев ҳам ташландик ерларни эгаллаш, ингичка толали пахта майдонларини кенгайтириш ишини ўзибўларчиликка ташлаб қўйган. Бу аҳволда биз қандай қилиб олти миллион тонна оқ олтин берамиз?!»

Гулжаҳон ая газетани Ҳотам Жўрақулов хонасига кўтариб кирди.

— Ўқидингизми?

— Нимани?

— Ҳанифа Бегимкулова урилибди...

— Йўғ-э!

— Ҳа, мана!

Жўрақулов дарҳол ёстиқдан бошини кўтариб, тумбочка устидаги кўзойнагини тақди. Боя кўзи тушган карнайнамо сарлавҳа қўйилган мақоланинг бош қисмини ҳам «нишхўрт»-га чиқармай диққат билан ўқий бошлади. Ярим соатлардан сўнг у кўзидан ойнагини олиб газетани стол устига қўйди. Ўйламосираб қолди. Қўлида тарелка, фартук тақиб олган Гулжаҳон ая хомуш ўтирган Жўрақуловга тикилди.

— Нима гап?

— Бу мақола Ҳанифа Бегимкуловани эмас, аниқроғи, мени урибди.

— Нега ундай дейсиз? Отингиз йўқ-ку?

— Отим кўрсатилмаган бўлса ҳам, бари бир бор. Тушунилади. Нечун мен танқид эшитмаслигим керак. Тўғриси айтганда, бизда танқид йўқ, мен ўзим ҳам бирон ўн йиллардан буён танқид эшитмаганман. Танқид қилиш, камчиликни юзга шартта айтиш, тўғриси айтсам, ҳаммамизга ёқмай қолди. Оқ сут эмган инсон шунақамикин? Мажлисларда, бюрода танқид, ўз-ўзини танқидни кучайтирайлик, самимий, ишга ёрдам берадиган танқид бўлсин, деб ваъз айтамыз, аммо аслида ачитиб айтилган танқидни ёмон кўрамыз. Танқид қилса, камчилигу хатойимиз кўрсатилса гўё ўлиб қоладигандай... Кейин ўч оламыз. Тўғри, баъзи шахслар танқидга учраса, энди иш тугади, тамом бўлди дегандай, ундан юз ўгириб, ҳазар қиладиганлар бор. Мана шунақалар энг ёмони ва баттарини! Шу ярамас одамлар бўлмаса, танқид ниҳоятда зарур, ҳатто усиз яшаб бўлмайди. Аяжони, мана, эшитдингизми?

— Мен сизга лекция ўқинг деяётганим йўқ, газетада нима гап демокчиман!

— Газета оз-моз танқид қилган... Лекин Ҳанифа Бегимкуловадан кўра ҳам мени танқид қилиш керак эди! Ҳанифа бечора тоза жиғибийрон бўлиб ўтирган бўлса керак.

— Э, унга бало ҳам урмайди! Область эмас, унинг Тошкентда ҳам паддержкаси бор...

Гулжаҳон яна ошхонага кириб кетгач, Жўрақулов ёнидаги телефон трубкасини кўтариб, иккинчи секретарь Цветков квартирасига қўнғироқ қилди.

— Мен, Жўрақуловман. Салом, Иван Петрович!

— Салом, Ҳотам Жўракулович!

— Газетани ўқидингизми?

— Ҳа.

— «Чўлқуварлар...» деган мақолани-а?

— Ҳа, диққат билан ўқиб чиқдим, Ҳотам Жўракулович.

— Ҳанифани танқид қилишибди... Тушунмаётирман...

— Ҳанифа Бегимқуловани эмас, бизнинг номимизни очик айтишлари керак эди,— деди Иван Петрович.— Биз бу кўрикни бузишга қарши бўлганмиз. Дефолиацияда бутифос захарини ишлатишга ҳам қарши бўлганмиз! Тўғри қилганмиз, мен фикримда қатъий тураман! Ҳотам Жўракулович, бу мақоладаги танқид Ҳанифахоннинг ўз ўйини! Бу икки карра икки... Буни уч яшар бола ҳам тушунади. Ҳанифа бизга гап теккизмоччи бўлмай, зарбани гўё ўзига олган. Бекор қилади! Тўғрисини айтавериш керак эди!

— Ғалатирок бўлса ҳам масалани кўтаргани яхши бўлибди. Бу, бизга ёрдам беради,— деди Жўракулов.— Лекин Бегимқулова ҳеч тинч юрмайди-да! Уни «шайтон» дегани тилим бормаиди-ю, ҳар қалай шайтон! Хабарингиз бор, ўн кунча илгари колхозга борган эдим. Уни кўймай кўриққа ҳам олиб бордим. У бўш келмай, анча олишди, юз гектарча ер кўшиб олмоқчи бўлди. Бу ҳазилакам гапми? Кейинчалик, қолганларини ҳам ўзлаштириб олмоқчи эди. Сурхон ва Аму ёқаларида кўриқхонани йўқотиб, охирини ўйламай, ёмон иш қилиб кўяй деди. Регистонни бузясиз, дедим. Шундан кейин ўйланиб қолди. Фақат ҳозирги кунни ўйлаб иш қилаётганлар камми? Оббо Ҳанифа-е, оббо Ҳанифа! Ҳамма гўзаллар ҳам шунақа уста бўлармикан? «Ўн саккиз ёшинда бунча фитнаким бошиндадур!»

— Йигирма етти денг! Оноре де Бальзак мақтаган ёш...— деди Цветков қулиб.

— Тушунарли. Лекин биз ўз йўлимиздан қайтмаймиз, дўстим! Қаттиқ турамиз! Сиз нима дейсиз?

— Албатта, Ҳотам Жўракулович! Қаттиқ туриш ҳам гапми!

* * *

Газетада чиққан мақола унча шов-шув қилмади. Ҳанифа Бегимқулова ҳам жим бўлиб кетди. «Ҳотам ака, соғ-саломатмисиз?»— деб телефонда кўнғирокдек жаранглайдиган, ғоятда ёқимли овоз ҳам эшитилмай қолди. Бурама шохни мўйлов қилиб олгандай, кўчқоркалла бригадир ҳам ўзини соясидан ўзи кўрқиб кетиб, газетага танқид қилиниб, бир қарич фамилияси тушгани... уни кўрпа-ёстикқа ағдарди.

Кўрпа-тўшак қилиб ётган Кўчқорвой акани кўргани келган Ҳанифа Бегимқулова деди:

— Туринг ўрнингиздан! Тоза ҳам юракдан берган экан! Одам бунчалик кўрқоқ бўлиши керак эмас! Ким айтади сизни курашга тушиб юрган полвон деб!

— Энди сирасини айтаман-да, Ҳанифахон қизим...

— Орден оласиз! Бу йил сизнинг галингиз. Кўркманг, йўлим бекилиб қолади, деяпсизми?! Йўқ! Жўрақуловни мен жуда яхши биламан, у одам қаттиққўл, фикрида қатъий, баъзан қаттиқ гапиргани билан жуда юраги кенг, олижаноб одам. У кишидан ёмонлик чиқмайди. Мен у кишини ўз отамдек ҳурмат қиламан. Шу кеча-кундузда атай унга димоғ қилиб, гаплашмай юрибман. Аслида у ҳақ! «Правда»да фахрий академик, машҳур агроном Терентий Мальцев мақоласини ўқидим. Райком секретаримиз бу ишлардан яхши хабардор. Мухбир йигит довдираяпти... Эртадан ишга чиқинг, Кўчқорвой ака! Тушунарлими?!

— Тушунарли,— деди бригадир.

Шопмўйловли, важоҳати зўр кишининг кўрпа-тўшак қилиб ётиши Ҳанифага қизиқ туюлди:

— Кемага тушганнинг жони бир!

— Тўғри...

— Ҳа, ана энди ўзингизга келдингиз. Лекин бизнинг кема яхши сузаяпти, кўркманг!

— Кўркмайман, қизим...

Бирон ҳафталардан кейин область партия комитетининг баҳор, чигит экиш компаниясига бағишланган пленумида, доклад юзасидан бўлган музокараларда сўзга чиққан Ҳотам Жўрақулов дарё бўйи кўриқ-чангалзорлар, кичик кўллар ва умуман, табиат муҳофазаси хусусида анча гапирди. Газетада босилган Қувватбеков деган ўртоқнинг анча мақола-сида Ҳанифа Бегимқулова нотўғри танқид қилингани, асли «айбдор» Ҳотам Жўрақулов эканини ҳам айтди. Залда жонланиш пайдо бўлди. Президиумда ўтирган Ҳанифа Бегимқулова пленум охирироғида справка бериб, Жўрақулов ҳақ экани, унинг фикрини қувватлашини билдирди. Дарё ёқасидаги чангалзорларни бузмасликларини айтди. Йиғилганлар бу қарорни қувватлашаётгандек, қарсақ чалиб юборишди. Чунки Жўрақулов яхши тайёргарлик кўриб, дилдан гапирган эди.

Аслида Жўрақулов нутқини ўн қоғоздан иборат ёзиб, Онахонга машинкада кўчиртириб олган. Онахон хатга қараб ўқиб берган нутқни ёқтирмай, Ҳотам Жўрақуловичга ҳадди сиғиб, қоғозлар минбарда турсину шундоқ гапирсангиз яхши бўлади, деган эди. Жўрақулов минбарга

чиққач, дарҳақиқат, қоғоз қолиб, қайнаб, ҳаяжон билан нутқ сўзлади. Пленумдан сўнг, эртасига Онахоннинг гапи ёдига тушди. Лекин Онахоннинг кутилмаганда томоғи оғриб, ишга чиқмагани, қабулхонада Райкомхон опа ўтирганини кўрди. Опа, кеча Онахонларникига бориб, хабар олиб келганини Хотам Жўракуловга маълум қилди. Эрта-индин чиқиб қолишини ҳам айтди. Аммо кампир бувининг ҳамма дард юракка чанг солиши тўғрисидаги фалсафасини Жўракуловга айтиб бериб, тоза кулди. Бу «фалсафа» Жўракуловга жуда ёқиб тушди. Ҳа, дарҳақиқат, ҳамма дард юракка чанг солади. «Юрак шўрликнинг душмани кўп, қон босими ҳам юракка ёпишади, бод ҳам, меъда ҳам... Ҳатто одамнинг назари илмайдиган томоқ оғриғи, тиш оғриғи, кўз оғриғи ҳам юракка чанг солади, дерди, «Арасту»— Шабона буви. Ё, кудратингдан! Юрак шўрлик уларга нима ёмонлик қилибди?! Томоқ оғриғи ҳеч нарса эмас, бошқа аламлардан худо асрасин! Ҳаммасининг ситами юракка! Юрак бўлса эртаминандан кечгача, кечдан азонгача гурссо, гурссо...уриб турсаю ҳаммалари келиб, чиябўрига ўхшаб унга ёпишишса! Чунки у юрак-да! Ёмонлар яхшиларга ёпишади, иш қилганларга нўноқлар ёпишади. Нега ўша қуриб кетгур дардлар оёқ бошмалдоғидаги қийшиқ тирноққа ёпишмас экан! Ёпишишсин! У ҳам киши танидаги бир аъзо-ку! Ҳа-а, болам, турмушда дардлар кўп, улар қийшиқ-қинғирларга эмас, яхшиларга ёпишади. Қўй, хафа бўлма! Юрагинг ёш, бақувват, томоқ оғриғининг қўлидан ҳеч нарса келмайди! Ҳали бунақаларни кўп кўрасан! Мана бу истакондаги содага томоғингни чай. Мана бу (у нимчаси чўнтагини кавлайди) валидолдан ярмини тилингни тагига ташлаб, шими. Мен доимо шунақа қиламан. Тезда тузалиб кетасан».

Киш Сурхон водийсида бу йил куруқ келди. Дераза ойналарига тутиладиган гулдор юпка уқага ўхшаш қор тушди-ю, буёғига ернинг чанги чиқиб кетди. Бу — яхши эмас. Баъзан-баъзан изғирин «афғон шамоли» гирдоб уриб, ҳаммаёкнинг тўс-тўполонини чиқарарди.

Кунлар, ойлар ўта бошлади. Сурхон томонларда ҳаммадан олдин баҳор сеп ёзади. Афғону Ҳиндистон томонлардан гала-гала қушлар учиб келиб, Амударё бўйларига туша бошлашади. Бунда, Пайғамбар оролида, Тўпаланг, Сурхондарё ёқаларидаги кўлу чакалакзорларда бир неча кун ҳордик чиқариб, Туркистон тизма тоғлари ораликларидан ўтиб, Фарғона, Тошкент, Самарқанд далаларига борадилар. Баъзан Кўҳитанг, Бойсун тоғларини ёкалаб Бухорою Хива томонларга учадилар. Эҳтимол, Сирдарё

бўйлари, балки ундан ҳам нари — Волга ёқаларига боришар...

Мажлис, фикрлар талаш, асаб чарчашлари сабаб бўлдими, Хотам Жўракулов уйга келиб дарҳол тили тагига валидол ташлади. Бу ҳам етмай стакандаги сувга волокардиндан ўттиз томчи томизиб ичди. Томоқ оғриғи ва ҳоказолар эмас, асаб кўпроқ юракка чанг солади, деди ўзига-ўзи.

— Юрагингиз ёмон бўляптими?— хонага кириб қолган Гулжаҳон ая стакан ва волокардинга кўзи тушиб кўрқиб кетди,— нима бўляпти?

— Чарчаганга ўхшайман. Ҳозир тузалади.

— Сизни... нотўғри дейишдими? Нима гап?

— Аксинча, бизнинг олиб бораётган ишимизни тўғри топишди.

— Нега юрагингиз ёмон бўляпти?

— Илгари «енгилсам» юрагим ёмон бўларди, ҳозир «енгсам» ҳам ёмон бўляпман,— Жўракулов кулди,— майли, юрак ёмон бўлса ҳам енгиб турайлик. Шу маъкул!

Бу ҳазил Гулжаҳонга ёқмади, у эрининг ёнига келиб, билаги томирини ушлади.

* * *

Ўша актив мажлиси бўлган куни зинапоялар тепасида Тойлоқов билан Онахон марок билан суҳбатлашаётганида Жўмарднинг иттифоқо келиб қолганию яна тезда ғойиб бўлгани Онахонга қаттиқ таъсир қилган эди. Унинг йўқлиги сезилган эди. Лекин Жўмарднинг зиёли киши, ҳамма нарсага тушунишини, унинг вазифаси шунақа — одамлар билан ишлашини билади, деб ўйлайди. Ҳамма билан ҳам шундай суҳбатлашиши мумкин эканлигини кўнглидан ўтказди. Лекин шундай марок билан суҳбатлашиши керакмиди? Нега шундай қилдим, деди лабини тишлаб Онахон. Демак, унинг кўнглига бир нима келган... бўлмаса шошмасдан бемалол гаплашардик, бу ердан хурсанд бўлиб кетарди. Онахон яна ўйлар гирдобига шўнғирди. Жиринглаб қолган телефонга ҳам қисқагина жавоб қилиб, таққа кўярди. Тойлоқов яхши одам! Оилали... ёши ҳам катта. Бунинг устига ўта маданиятли. Тойлоқовни унинг отаси Бойбўсинов ҳам ҳурмат қилади. У билан суҳбатлашиб турган бўлса нима бўпти? Ҳозирги замонда ҳар нарсадан шубҳаланиб, рашк қилиш тўғри эмас! Бу эскилик, қолоқлик белгиси. Иккиламчи, унинг виждони пок! У ҳеч кимни Жўмардга алиштириши мумкин эмас. У ўлимга рози, аммо... Наҳотки, унинг қалбини Жўмард билмаса? Билади, Жўмард ақлли йигит! Жуда ҳам зийрак йигит! Зийрак бўлгани Онахон

нинг бахти, чунки гуноҳи бўлмаган одамни тезда пайқаб олади...

Лекин шундоқ бонуқсон Яхшибек Тойлоқовнинг ҳар бир иши Онахонга ғалати туюлди. Кишилардаги бир камчиликдан катта хулоса чиқариб, уни ёмонлар қаторига қўшиш тўғри эмас, дерди Онахон. Дунёда мутлак яхши ва мутлак ёмон одам йўк!

Яқинда Тойлоқов эрта билан қабулхонага келиб, янги газеталарни варақлаб ўтирди-да, Жўрақулов келгач, унинг ёнига кириб чиқмоқчи бўлди: «Чағаниён» колхозининг тракторчиси атай келиб, тўйига таклиф этиб кетган экан, у масъул ходим бўлганлиги сабабли бу тўйга бориш-бормаслигини маслаҳатлашмоқчи экан. Стол устида тўйболанинг зарҳал билан ёзилган таклифномаси турарди. Оддий «тракторчи»нинг тўйига илгари ҳам бормаганидек, бу сафар ҳам бориш жазми йўқ эди. Аммо Бойбўсинов жиянини уйлантирганида уни айтишни эсдан чиқариб қўйганидан аламдан ўртаниб кетганди. Облмилициянинг бошлиғи ҳам негадир уни «эсдан чиқарган». Бу ишлар учун улардан ўч олишнинг иложи бўлмагач, анча вақтгача минғиллаб-сасиб юрди. Лекин тракторчининг эрталабки ялпи ошига бормаганда ҳам кечқурунги базмига борсамикан? У ўйланиб қолди. Мабодо ўз тенги тузукрок одамлар келмаса-ю, «қаланғи-қасанғи» колхозчилар ичида ўтириб қолса нима бўлади?! Обрў тушиб кетмасмикан? Заготскот бошлиғи Тойлоқов пастда, одамлар ичида ўтириб қолса нима бўлади? Яхшиси, тўйга бормагани маъқул! Лекин томоғи тақиллаб, кўз олдида коньяклар, сочини қоши устига туширган «баъзилар»нинг ғамзалари юрагига ғулғула соларди. Эҳтимол бу тўйга Ҳанифахон ҳам шабоҳин уриб келиб қолиши мумкин. Агар улар... келиб қоладиган бўлса, бу тракторчи тугул чойхоначи — чўлоқ чойхоначининг тўйи бўлса ҳам боради! Яхшибек Тойлоқов соат ўн иккиларгача ўйлади... Тушки овқатга чиқиш олдидан, ўрнидан туриб, коридорнинг нариги томонидаги Жўрақулов қабулхонасига кирди. Онахондан секретарь ёлғиз ўтирганини билиб, ичкарига юзланди.

— Кесинлар!

— Бир маслаҳатим бор эди, Ҳотам Жўрақулович.

— Марҳамат.

— Анави тракторчи йигит тўйига айтган эди. Сиз борасизми? Менинг ҳам боришим керакми? Ёки нокулай бўлармикан? Маслаҳатга келган эдим.

Жўрақулов бир лаҳза сукут сақлаб, Тойлоқовга тикилганча қараб қолди.

— Ўзингиз қандай ўйлайсиз?

— Ҳайронман. Бошим қотиб қолди, Ҳотам ака.

— Ҳа, дарҳақиқат, бошингиз қотиб қолганга ўхшайди.

Менимча, у (Жўракулов Тойлоқовнинг бошига қарайди) бош эмас, ундан ҳам аъло...

Тойлоқов ҳайрон. Мамнун кулимсиради. Жўракулов бошқа сўз айтмай столи устидаги аллақандай қоғозларни ўқишга тутинди. Бир муддатдан кейин Тойлоқов оғзини чоғлаб, бир нима демокчи бўлган эди, Жўракулов пинагини бузмай ишини давом эттираверди. Шундан сўнг Тойлоқов сал хингиллаб, ўзини жинниликка солиб кабинетдан чиқиб кетди.

Мана шу иш кизиқ бўлган эди. Наҳотки одамларни ажратадилар! Лекин бари бир Тойлоқов яхши одам, деди Онахон ўзига-ўзи. Эҳтимол бу нарса ҳам унга кимдандир юққандир. Бойбўсиновнинг ўзини ҳам анча кибор дейишади. Қабулхонасида одамлар кутиб қолиши, ҳамма билан ҳам гаплашавермаслигини Итолмасовадан эшитган эди.

Орадан яна икки кун ўтгач, иттифоко эшикдан кириб келган Жўмард Онахонни коридорга имлаб, ҳозир Термизга олиб кетишини, зарур бир гап бор эканини айтди. Онахоннинг чехраси очилиб, шу он столини йиғиштирди-да, ташкилий ишлар бўлимига кириб, опага зарур иши борлиги, Термизга кетаётганини ҳовлиқиб гапирди. Ўрнида ўтиришини, Ҳотам Жўракулович келсалар айтиб қўйишини илтимос қилди.

— Тинчликми?

— Ҳа, Жўмард ака келган эдилар...

— Бораверинг, кизим. Мен ўрнингизга чиқиб ўтираман. Бугун ундақа бир шошилич иш йўқ. Секретарларимиз далага чиқиб кетишган.

Онахон хурсанд бўлиб, коридорга югуриб чиқди. Бунда уни кутиб турган Жўмард билан ёнма-ён, секин зинапоёлардан пастга тушишди. Райком биноси ёнида, йўл четида турган машинани Онахон таниди. Жўмард кабина эшигини очиб, ўз ёнига Онахонни ўтказди. Шундан сўнг, ҳайё-ҳув деб Термиз томон жўнашди.

— Паспортиمنى олиш эсдан чиқибди, мени шаҳарга киритармиканлар?— деди анча юришгандан сўнг Онахон.

— Мен ёнингиздаман-ку,— Жўмард кулиб, чиройи очилиб Онахонга қаради.— Дадамнинг мансабидан фойдаланамиз, мен ҳам Бойбўсиновман...

— Ҳа, айтгандек,— Онахон ҳам очилиб, чиройли кулди.

— Сиз ҳам тезроқ шу фамилияга ўта қолсангиз бўлмайдими? Бойбўсинов деган фамилия ёмонми?

— Жуда машхур фамилия,— деди Онахон кулиб, чакнаб юракдан гапирди,— областимизда бу фамилияни билмайдиган киши йўк. Мен дадангизлар билан фахр-ланаман.

— Саволимга жавоб бўлмади-ку?

— Агар тақдир бўлса мен бу фамилияни фахр билан олардим...

Жўмард машинани секинлатди, у бир кўлини Онахоннинг ўнг елкасига узатиб, ўзига тортди-да, дудоғидан ўпди. Жўмарднинг хурсанд бўлиб келгани, кайфи чоғ экани Онахонни бениҳоя шод этди. Онахонга шу керак, унинг шодлиги керак эди. Икки кунга чўзилган хафақонлик Онахон юрагини чиябўридек ғажиган эди.

— Нима, мен юрак ўйноғи бўлиб юравераманми? Чарчадим, зерикдим. Энди буёғига чидолмайман!— деди кутилмаганда кизариб Жўмард,— бундан буён мен сиз билан бекинмачоқ ўйнамайман!

— Бу нима деганингиз?— кулиб, чакнаб турган Онахонданг қотиб қолди.

— Бу шу деганимки, сизга анави Тойлоқов кўп хушомад қилаётганга ўхшайди! Мен унинг кўнғизникига ўхшаш мўйлабига тупураман!

— Жўмард ака!— Онахон жим бўлиб қолди. У Жўмарднинг ўта рашкчи эканини сал-пал сезарди. Буни мактабдалик вақтидан пайқаган эди. Бултур тарихий ва маданий ёдгорликларни томоша қилиб юришганида, Қумқўрғонда бир йигит Онахонга гап ташлаганида Жўмарднинг ранги оқариб кетган эди. Муаллим, зиёли киши бўлишига қарамай, ўшанда ўзини тутолмай нотаниш йигитга кўполлик қилган эди. Ўшанда худо бир асраган. Бўлмаса ёқалашиш бошланиб кетиши аниқ эди. Жўмарднинг рашки кўзгаб, ғазоби келганида ойпарастлардек баланд девору том қирраларидан юриб ўтиб, нима қилиб қўйганини билмас эди. У яхши гап, «ҳақиқат» билан ойпарастлик уйқусидан уйғотилгач, рашк алангаси ўчиб, яна илгариги ҳолига келарди.

— Шубҳалар ўринсиз,— деди мулойимлик билан Онахон. У Жўмардга тикилди, елкасига бошини қўйди,— акажон, мен дунёга келиб фақат сиз билан шундай гаплашаётирман. Менинг гурурим қанақалигини биласиз. Мутлақо ҳар хил ҳаёлларга бормаслигиниз керак. Хафа бўламан! Сизнинг битта тукингизга унақаларнинг мингтасини алиштирамайман, акажон!

Жўмарднинг дарду дунёсини қоплаган қора булутлар бир зумда тарқаб, чарақлаб куёш чиққандай бўлди.

Термизда улар универмаг ёнига машинани қўйиб, ичкарига кириб кетишди. Илгари тайинлаб қўйилганига кўра Жўмард билан Онахон универмаг директори кабинетига киришди. Ёшгина, уддабурон бир йигитча уларни жуда илик қабул қилиб, дархол омордан бир неча импорт пальто ва яркираб турган қора лак туфлилар олиб чиқди.

— Шунга келибмидик?— кулиб боқди Онахон.

— Ҳа, шунга! Бу ҳам муҳим масала. Бундан чиқиб кинога кирамиз.

Жўмарднинг ўзсўзлилиги, гўё уйланиб олгану ўз хотини билан гаплашаётгандай ўзини эркин тутаётгани Онахонга ёқарди. У уялиб кетди. Жўмарднинг ўлгудай рашкчи экани, бекордан-бекорга хафа қилгани ҳам билинмай кетди. Онахоннинг севиши унинг характеридаги «чакиртиканак»ларни йўқотиб юборарди. Шу сабабли ҳам Онахон дилидаги губор тарқаб кетди.

— Мана буни кийинг,— Жўмард чиройли бир импорт пальтони Онахонга кийгизди,— ўх-хў, худди ўзингизнинг размерингиз.

— Жуда ярашди,— деди универмаг директори.

Уялиб турган Онахонга яна уч-тўрт пальтоларни кийдириб кўриб, охири бирини танлаб олишди. Туфли ҳам олишди. Бирон соатлар чамаси универмагда юриб, кейин қоғозга ўралиб каноф билан боғланган пальтони, кутидаги туфли ва бошқа майда-чуйда нарсаларни кўтариб, ташқарига чиқишди. Ундан сўнг, кинотеатрга йўл олишди. Музқаймоқ ялаб, кино кўришди...

Кечга яқин улар Термиздан йўлга чиқишди, Жўмард Онахонни уйига элтиб қўйди.

* * *

Универмагдан сотиб олинган пальто Онахонга ярашди. Ўн саккиз яшар чиройли қиз ўзига келишган пальтони кийиб севикли кишиси олдида турганини, бу лаҳзадаги икки ёш юрагидаги севинчни сўз билан етказиб ифодалаб бўладими?! Кўзлардаги фусун, ҳаракатлардаги ёқимлилик, эркаланиш, бу дунёда ҳаёт энди бошланадигандай улардаги иштиёқу ишончни тасвирлаш маҳол. Бу лаҳзани қаламга оламан, деб ўзимни қадимги муншилардек ожизу нўноқ сездим. Тўйга олиб қўйилган пальто, туфлини у Жўмардга бериб юбормаганида (бу, албатта, ҳозир мумкин эмас) у яна ўз уйида кийиб, ойнага қараган бўларди. Пальтонинг фасони ҳам, ранги ҳам ёқди. Онахон шу кеча азбаройи ҳаяжони кучли бўлганидан яхши ухлолмади ҳам. Туш

кўрди. Тушида тўй бўлаётган эмиш. У бўлса ўзига ярашган бу пальтони кийиб, Жўмард билан қўл ушлашиб юрган эмиш. Одамлар уларни табриклашар, ҳавас билан тикилишар, Онахон чиройли пальтосини кўз-кўз қилиб юқорида ўтирган эмиш...

Лекин дунёда ҳасад деган ёмон нарса ҳам бор, ҳали бу дарднинг давоси топилмаган. Ҳасадгўй ўзганинг бахтини кўролмайди. Гап шу ерга етганда, Онахон ўз шодлиги, ўз бахти билан масрур турсин, энди икки оғиз сўзни Лаълихон деган аёлдан эшитинг. Ўзининг райкомда сурилиб, «ёғлиқ жой» деб адашиб сартарошхонага кассир қилиб юборилганини кейинчалик фаҳмлаб, сочи тикка бўлди. У бир-икки келиб, Жўрақуловнинг ёнига кираман деган эди, аксига у далада бўлиб қолди. Бу ерда ўзига паноҳ тополмагач, яна сартарошхонага бориб, бошини ичига тикиб ўтирди. Райкомхон опа Итолмасова Лаълининг райкомда кўп ўралашиб юришини ҳам истамасди. У, кимнингдир янглиши натижасида бу ерга хизматга ўтиб қолгану кейинчалик аранг жўнатишган эди. Чаёндек сарғайиб, бўялган киприкларининг қораси бурни устига тўкилиб, илгаригидай таранг бўлолмай шалвираб қолган Лаълининг кўзи Онахонга тушиб, бир муддат маҳлиё бўлиб турди. Ёш, чиройли... Буни ким олиб келди экан? У райкомда ишлайдиган ёшроқ йигитларнинг деярли барини хаёлидан ўтказди. Ҳайрон бўлди. Лекин Жўрақуловнинг ўзи таклиф қилиб олиб келганини мутлақо хаёлига келтирмади. У Онахон рўпарасида ўтириб, бир муддат тикилди.

— Кимни қизисан?— Лаълихон тўсатдан «сенлаб» савол бергани Онахонга ёқмади. Жавоб қилмади, индамади,— сендан сўраяпман?

— Мен сизни биринчи кўришим... «Сен»лаб гапириш одобдан эмас!

— Кечирасиз! Мен — Лаълихонман, мени танимайсизми? Мен шу сиз ўтирган устолда неча йил ўтирганман. Устол ўлсин, амал ўлсин, бугун меникию эртага бировники... Катталарнинг ҳаммаси мана шу устални бермаслик учун биров-бировларининг пайини қирқишади, олишадилар. Кимнинг қизисиз, ойнониб кетай!

— Отамларнинг,— деди кулгиси қистаб Онахон. Унинг рўпарасида, дарҳақиқат, драматик спектакллардаги юзига гримм қилиб чиққан бир хотин турарди.

— Отангиз кимлар?

— Ҳақназар ота.

— Ҳақназар геройми? Илгариги колхоз раисими?

— Ҳа.

— Шундоқ денг,— Лаълихон ўйланиб қолди,— лекин бари бир сизга айтадиган маслаҳатим бор. Яхши қиз кўри-насиз. Сиз бу ердан кетинг! Жўрақуловга кириб айтиб, ариза ёзиб, тезда бу ишдан кетинг! Мен ўзим қайтиб кел-моқчиман. Эрга тегмаганга ўхшайсиз, ҳа, ҳали ёшсиз. Бу ер сиздақаларга тўғри келмайди. Тушундингизми?

— Нега?

— Бу ерда ёмон йигитлар кўп... Кейинги пушаймондан фойда йўқ! Раис ўлгурлар ҳам ёмон, алдашади... Нарса кўтариб келишаверади... Ҳеч жон-ҳолингга қўйишмайди... Бузилиб кетасан.

— Чиқиб кетинг бу ердан!

— А-а!

— Чиқиб кетинг, бўлмаса мен ўзим чиқиб кетаман!— Онахон ўрнидан дик туриб, ташкилий ишлар бўлимига, Райкомхон опа ёнига кириб кетди. Бир муддатдан сўнг улар Райкомхон опа билан бирга қабулхонага киришган эди, Лаълихон аллақачон қочиб чиқиб кетибди. Унинг сар-тарошхона томон кетаётганини деразадан кўришди. Лаълихон аслида баджаҳл аёл эди. У кўшнилари билан жан-жаллашавериб обрўси ҳам тушиб қетган. У ўз сиридан воқиф бўлмаган кимсалар билан жуда ҳам мулоим, хуш-феъл, дилбар бўлиб гаплашарди. Ўзининг итфеълини ниқобларди. Баъзан энги шимарилган, ҳаммаёғи унга беланганча порр этиб, эшигидан чиқиб келиб, кўшнилари билан наридан-бери саломлашар ва нон ёпаётганини, ҳозир эри машинада икки қоп ун, хумчада ёғ ташлаб кетганини, ошхонаси шифтидаги қазилардан оламан деб эси кетганини, ўртанча ўғли ёғоч билан уриб тушириб берганини мақтанарди. Бу билан у жуда ҳам тўқ тури-шини билдирмоқчи бўларди. Бундан уч кун аввал гугурт сўраб чиққан кўшниси билан узундан-узоқ гаплашиб, қизига: «Ҳой, анави пианино устидаги гугуртни олиб чик!»— деган эди. Шу билан гугурт тагида каттакон қора пианино борлигини билдирмоқчи бўларди. У кейинги пайтларда бирон кўшниси эшик тақиллатса югурганича бориб гардеробда тайёрлаб қўйгани атлас қўйлаги, японча паригини бошига илиб, наридан-бери қимматбаҳо латта-лутталарини диванга, столлар устига сочар, кейин секин бориб эшик очар, диққат бўлиб, қайтиб кетмоқчи бўлган кўшнисини қўярда-қўймай уйга олиб кирар — меҳмоннинг кўзи катта хона бурчагида ўралиб, тик турғизиб қўйилган гиламларга, сотиб олишгандан буён бирон марта ҳам чалинмаган пианино устидаги олтин билагузук, дурлар шодасига тушар, хона ичидаги бошқа йилтироқ буюмлар,

шифтдаги биллур кандилнинг титраб турганига кўзи тушмай илож йўқ эди.

Кумурскага ўхшаб Лаълихоннинг оёғида ҳаловат йўқ, тинмай ўрмалар, аллақаёқлардан тишида тишлаб ҳар балони мол деб кўтариб келарди. Тинмай буюм йиғарди. Унинг дастидан эски шамдонлар, попларнинг кимхоб ёпинчиқларигача қолмас, Термиз бозорига бориб ичига танга пул ташлайдиган мушукчагача олиб келарди. Жиндак йилтирайдиган нарса бўлса бас, олаверарди. Уйи уй эмас, оғбор бўлиб кетган. Молга ҳирси шу даражада ошиб кетдики, овқатга ишлатиб юборган лаганини ҳам, уч-тўрт пиёлани ҳам йиғиштириб, сервантига териб қўйди. Қандайдир бир синик сопол товоқда овқат сузарди. Бу сопол товоқ ҳам кўлидан тушиб кетиб, сингач, қўшниларикидан чиқиб қолган бегона лаганда ош ерди. Бегона лаганнинг оши ширин бўлармиш. Лаълихон ўз рақиби билан олишганда, аввал жим туриб, қўл теккизилиши билан эски ғиштлар орасидаги қора кўнғиздек қўланса бир хид чиқарар — сассиқ гап айтар ва шу лаҳза рақиби қочиб қоларди. Бу гал мангустага ташланган кўзойнакли илондек томоғларини шишириб, бошини кўтаргандек бўлди. Лекин мангуста ғолиб чиқиб, уни ғажиб ташламоқчи эди, у ажрик, алафлар орасига ўзини уриб, кўздан ғойиб бўлди. Шундан сўнг Онахоннинг биронта яқин кишисини қидирди. Заготскотга, Яхшибек Тойлоқов ёнига борди. У арзини эшитди-ю, ичдан: «Ҳа, арзингни анавинга айт», дегандек қилди. Рўйхуш бермади. Шундан сўнг у Холчани топди. Улар сартарошхонага, Лаъли тили билан айтганда, «маданий-маиший хизмат кўрсатиш уйига» келиб турарди. Онахоннинг тез кунда тўйи бўлишини эшитган Лаълихон ўша «тарих муаллими»ни қидирди. Холчанинг гапи унга доридек зарур эди, тўй ҳақидаги ва умуман Онахоннинг Бойбўсинов билан ошиқ-маъшуклигини билиш учун бу ҳақдаги сўзларинини ҳар мисқолини тиллага сотиб оларди.

Жануб куёшининг бениҳоя ҳарорати остида етилган гуллар ниҳоятда хушбўй, лекин шундоқ ерда ҳам шўрхоку алафлар ўсгани кўп афсус, эҳтимол табиатга бу ҳам керакдир. Ерга тушган бир зувала ҳамирдек юзи текис бўлиб қолган Холча ўта ичиқора қиз. У билан дугона бўлиб юрган Онахон кейинчалик ҳафсаласи пир бўлди. Унинг хунуклиги устига ички дунёси ҳам расво — ҳасадчи эди. Дугоналарининг яхши кийинганини ҳам кўролмасди. Ёш Онахоннинг баъзида, бундай бўлмаслик керак, деган танбехлари ҳам қор қилмади.

Кунлардан бир кун Жўмард ишлаётган мактабни топиб

келди. Юраги куйиб кетган Лаълихон Жўмарднинг дарсдан чиқишини кутиб, кўнғироқдан кейин уни бир чеккага тортди, Онахон ҳақида гапира кетди. Жўмард бир қарашдаёқ бу хотиннинг ифвогар эканини билди, аммо ким бўлса ҳам гапининг охиригача эшитмаслиги мумкин эмас эди. У ўзини «Тойлоқовнинг иккинчи хотини... Тойлоқов жуда кўп хотинларни бузганини, гўё ҳозир Онахон билан дон олишаётгани...»ни айтди. (Онахон Холчага дарҳақиқат Тойлоқовни мақтаган эди.) Юраги орқасига тортиб кетган Жўмард ўзини оғирликка солди.

— Онахон сиз айтган қизлардан эмас!— деди ранги оқариб.— У менинг ўқувчим. Ўзим райкомга ишга олиб бордим.

— Тоza ҳам жойига олиб борибсиз!

— Бу гапларни кўйинг! Сизга ярашмайди!— Жўмард бурилиб кета бошлади,— сизга маслаҳатим, қақимчиликни кўйиб, уйингизга бориңг.

— Сен ўзинг йигитмисан?— Лаълихон дарғазаб мактаб дарвозасидан чиқиб кетди.

Бу қандоқ гап бўлди? Жўмард кўнғироқ чалинган, синфга кирди, лекин юраги сиқилиб, боши айлана бошлади. Миясига ҳеч нима кирмади. Бу ярамас хотиннинг ҳамма гаплари ёлгон, хусумат эканини пайқарди. Очиқдан-очиқ тухмат қилаётгани сезилиб турарди. Лекин қандайдир шубҳалар юрагини тишлай бошлади. Ўша кунни зина тепасида чақчақлашиб, гаплашиб турган кимса ким экан... Жўмард синфда ортиқ хаёл суриб ўтиролмади. Болалар олдида кулги бўлишдан, шивир-шивир бошланиб кетишидан кўркиб ўнг қўли билан юрагини чангаллади. Ўзини ёмон сезаётганини, юраги санчиб, боши оғриётганини болаларга айтди. Ўз ўрнига синфкомни ўтқазиб, қалингина тарих китобидан бир-икки боб кўрсатди, бу бобни овоз чиқариб ўқишни тайинлади-да, ўзи папкасини кўтариб уйга кетди. Уйга келиб, ўзини каравотга отди.

* * *

Тўрт боланинг онаси Комилахон Тошматова деган жувондан райкомга шикоят хати тушиб, биринчи секретарь қабулхонасида ўтирадиган Лаълихон унинг эри — Тошматовни йўлдан оздириб, болаларидан, хотинидан меҳрини совутаётгани, эри унинг уйида тунаб қолаётгани айтилган эди. Тушунтириш, суҳбатлар қор қилмаган, ариза касаба союз мажлисида муҳокама қилинди. Бўйнимга кўйиб беринглар, деб тутаккан Лаълихон оёғидаги туфлисини ечиб

олиб, Жўракуловга отди. Хайрият, пошнасига нағал коктирилган туфли Ҳотам Жўракуловичнинг бошига тегмай, қулоғи ёнидан гизза ўтиб кетди. Одамлар «ипакдек» эшиладиган Лаълининг бир лаҳзада йиртқичга айланишини, безорилигини кўриб оғизлари очилиб колди — бу хотиндан ҳамма ишни кутиш мумкинлигини пайқаб, «Э, башаранг курсин, ифлос», дейишди. Лаъли бу воқеадан сўнг хона эшигини тепиб очиб, ташқарига чиқиб кетди.

Мажлис тамом.

Асли тафсилот мана бундай бўлган: биринчи секретарь кабинети эшиги икки қават, устидан қора лидерин орасига пахта кўйиб, қавигандек қалин қилинганига қарамай қабулхонада ўтирган Лаълихон ичкарида бўлаётган гапларни деярли эшитарди. Ҳамма гапдан воқиф ва ҳатто масаласи кўриладиган колхоз раислари ишининг охир-натижасини ҳам билар, ўзига яқин раисларни бир кун, ярим кун аввал огоҳлантириб ҳам кўярди. Бюрода ўзини қандай тутишлиги кераклигини айтиб, бетиним оқиб келадиган «инъомлар» нишабини ўзига қаратарди. «Биринчи секретарнинг қабулхона котибаси» эмас, «Қабулхона маликаси» бўлиб олган. Баъзан бунда кутиб ўтирадиган кимсалар ҳам нима деса жон қулоғини тутиб, шу келишган хипча бел аёлнинг «хушёрлиги»ни фахмлашмас, райком бўлгани учун ишоничар, баъзи гаплар четга чиқиб кетишини ўйлашмасди. Айниқса колхоз раислари «биринчи»нинг ишончли одамларини аниқлаб олишда жуда моҳир.

Лаълихон ўнг томонидаги жиринглаган телефон трубкасини олиб, унга қисқа жавоб қилгач, баъзан ўтирганларга гап қотиб, чиройли боқиб «ўз фалсафаси»ни билдирарди.

Тойлоқов қабулхонада индамай, бўзрайиб ўтирарди. Кеча обдан ичгани учунми, боши оғриб, кўзлари ости салқиб, кўкариб, гоҳо-гоҳо деразага қараб кўярди. Шу деразани андак қия очиб, ҳаво киришини жуда-жуда истарди. Лекин бюро кетаётган бир пайтда ўрнидан туриб, деразани очишга ҳадди сизмади. Казо-казоларнинг салобати босди. Лекин у шериги билан ташқарига чиқиб, кулишди, баъзан ош-зиёфат, баъзан червон билан оғзини ёпиш керак, дейишди.

— Мен, Жўракуловнинг паноҳида юрган эмишман, бўлмаса уч пуллик одам эмишман... Шундай дейди-я анави Итолмасова!— деди ранги ўчиб Тойлоқов.

— Қизиқмисиз? Шундоқ дейдиган инсон бўлгани учун уни Итолмасова дейилган. Бекорга бу ном кўйилган эмас, азизим. Эҳтиёт бўлиш керак!

— Тили қичийди, мажлисда гапирмаса туролмайди!

— Тили қичиб тургандан кейин гапиради-да!

— Оёғи ҳам қичийди!

— Шундай гапларни гапиришга ўрганиб қоласиз-да, кейин айтиб юборасиз. Ана томоша, мана томоша... Тилга эҳтиёт бўлиш керак! Чумчук ўз боласига бир чўқиб, бир қара деганмиди?

— Йўқ, бир чўқиб, икки қара деган...

— Ха-ха-ха-ха!

Кўйлак ичига кириб қолган «бурга» Жўракуловни нотинч этар, у қандай бўлмасин кўйлакни қоқиб ташлашни ўйларди.

Шанба куни Пленум қарорлари бажарилиши муносабати билан «Чағаниён»га келган Жўракулов, мажлисдан сўнг дўстлар доирасида бир муддат суҳбатлашиб ўтирди.

— Вақтида ўлиб олиш ҳам санъат...— деб юборди Жўракулов ўтиришда,— Қашқадарё областидаги бир совхозда ҳам нима ёзгани бизга маълум бўлмаган бир шоирга ҳайкал қуришаётгани кишини ўйлатади. Боғча, мактаб, касалхона қолиб, мана икки ойдан буён ҳайкал қурилиши жадал суръатлар билан бошланиб кетгани таажжуб! Ҳозир шу иш зарур эканми?! «Уч ойда битсин, очилишига бораман...» дейилибди Тошкентдан! Бу, ўзи дунёда нима гаплар бўляпти, боғча-яслилар йўқлигидан... Мен ўзим ўлай деяпману кўнглим гул санчади!..

— Жўракулов ёмо-о-он яхши одаму, аммо кизикрокда,— деди Кўчқорвой ака.— Эгамнинг ўзи билади. Қазо ҳақида бундай гапириб бўлмайди! Бошқалар билан нима ишингиз бор, ясли-боғчани қуравермайсизми ўзингиз! Тошкентга тил текказиб нима қиласиз!

Бригадир Шермуҳаммадхўжаев Кўчқорвойнинг анкета, характеристика, фотосурати ва бошқа ҳужжатлари Тошкентга жўнатилган. Омонлик бўлса ҳайкал битиб, план бажарилгач, шу йил кузда қаҳрамон бўлиши керак... Шу сабабли Тошкентга тил текказган ва умуман мажлисларда «валдирайдиганлар»ни ёқтирмасди. Нафасини ичига ютиб, қаҳрамон бўлишни пойлаб ётарди. Наҳотки Жўракуловдек зукко одам ўлимнинг «фазилати» ҳақида гапирса, деди ичдан дарғазаб бўлиб. Бошқа яхши гаплар қуриб қолибдими! Қалтис гаплар айтадиган вақтми ҳозир?!

У одатдагидек секин ўрнидан туриб, икки кўзини чирт юмди-да, тилини сўзга чоғлади. У на Ҳанифа Бегимқулова, на Жўракулов ва на Ҳакназар отани кўрарди. У ўрнидан туриб, кўз юмгач, Бегимқулова «ҳозир бригадир қовун туширади», деб юрагини чангаллар, айниқса райком секретари олдида бир бемаъни гапни айтиб кўяди, деб кўрқарди.

— Ўртоқ Жўракуловнинг маърузалари тагидан бодрингга ўхшаб тахири чиқади. Ўлим ҳеч қачон зарурат бўлган эмас. План бажариш зарурат!!! Шу билан гапим тамом!!! Яшасин коммунизм сари олға бораётган қахрамон пахтакор азамат ўзбек халқи!— Кўчқорвой ота жойига ўтириб, кўзини очди-да, у ёқ-бу ёққа қаради. Одамлар кулишини ҳам, кулмасини ҳам билмай, миқ этмай турарди.

— Бемавридроқ гапирдим шекилли. Айб менда,— деди Жўракулов Кўчқорвой отадан кечирим сўраб,— бу муқояса ўрнига тушмади. Баъзи ўртоқлар «қовун туширса» жамоадан кечирим сўрашни ўзларига ор биладилар. Мен сиздан кечирим сўрайман!

— Мен ҳам сиздан кечирим сўрайман!— деди ўтирган жойида кўзини юмиб Кўчқорвой ака.

Бирдан залда кулги кўтарилди.

— Биру бир!..— деди Ҳанифа Бегимкулова.

Даҳанаки жанглар ҳолва экан, аммо Лаълихон воқеаси «қахрамон бўлиши керак» бўлиб юрган Кўчқорвой ака юрагига ларза солди. Бу ярамас хотиннинг тўполони келиб-келиб шу паллага тўғри келадими! Жўракуловга ҳам ҳайронман, бу ярамасни ё сал олдинроқ, ё сал кейинроқ бўшатиши керак эди! Шу паллага олиб келиб, у билан олишиб ўтириш нега керак! Энди унинг ёзмаган жойи қолмайди, ҳатто Москвага ҳам ёзиши турган гап. Шу ҳам иш бўлдими-ю! Обрўйимиз ошиши керак бўлган бир пайтда атала кавлаб ўтирибди-я!

Лаълихоннинг шикоят хатлари кўпайиб, турли томонларга юборилгани, райкомни нотинч қилаётгани, комиссиялар ишлаётганини эшитган Ҳакназар ота ҳам жунбишга келди. У бориб, бу нопок хотинни ғижимлаб ташлагиси келди. Аммо, начора, бу ишнинг иложи йўқ. Бир вақтлар Лаълихончалик бузуқ бўлмаса ҳам такводор «Биби Холвайтар», «Биби Ширгурунч» ва «Биби Мохара» деган отинийларнинг таъзирини берган эди. Энди бу чиқибдими?! Тезаксиз майдон бўлмайди, деганларидек, худо насибамизга ярашур районимизга доимо битта-яримта бузуқ Лаълихонлардан бериб туради. Оларда кирар жоним, берарда чиқар жоним... бўляпти. Бу хотин ишини «зирапча» хаёл қилган Жўракулов янглишди, унинг «ханжар» бўлиб, биқинига қадалишини сеза бошлади.

— Вой-бў-ў, Лаълихоннинг ишидан кетиши шунчалик қийин бўлдими,— деди Кўчқорвой ака,— уч ойдан буён район аҳли мишмишга кўмилиб кетдию! Одамлар хурсанд, ишқилиб яна жойида қолмасин-де! Одам деган ҳам шунчалик сурбет бўладимию, ҳамма кет, деса ҳам кетмайман, деб

турибди. Усталга ёпишиб олган мансабдор деб шуни айтса бўлади. Пахса ёриғига бошини тикиб олган илоннинг думидан минг тортманг, чикмайди. Узилса узилиб кетади, аммо чикмайди. Бу ҳам шундоқ бўлди. Эркаклар хато қилиб кўйса бошини кундага кўйсангиз ҳам рози, ўлади, кетади... Ариза ёз десангиз ёзади... Аммо мана бундай шилталиқ қилмайди! Жазодан қочмай туриб бериш ҳам — мардлик! Лекин бу урғочи бўри тўрт ойдан бери районни алғоқдалғоқ қилмоқда, махрига тушгандай, кетмайман деб юзимизга чанг солмоқда. Эшикни қарсиллатиб ёпиб, пойтахтга югурмоқда — кошки биз бу ярамаснинг дўқ-пўписасидан кўрксак! Бизни ким деб ўйлапти бу ўзи! Кетадиган бўлсам бутун районга ўт кўйиб кетаман, демоқчи. Гап менинг кетишимда эмас, дебди у яқинларидан бирига, мен кетсам душманларим бош кўтаради. Наврўзни ҳимоя қилганлар ўз наврўзларида шоду хуррамлик қилишади, бу менга мутлақо ёқмайди! Не-не машаққат билан жойлаштирган одамларимни ҳайдайдилар, мен бошлаган «иш» чок-чокидан сўкилиб кетади, дебди... Ҳа, номард, дедим ўша одамни кўз олдимга келтириб, сен, тасқара ўғил-қизларинг билан «ча-ча-ча...» деган муздиконга сакра-бодом қилиб, хорижийлар қилиқларини бу ердаги «анди»ларга ўргатмоқчи, гўё бизларни «одам» қилмоқчи бўласан!.. Ватан, она тилига садоқат туйғусидан маҳрум эди у шахс. Мана, гапнинг мағзи қаёқда! Ватанга, она-юртга, замин у колхозга хурмат шуми? Хотин киши хусусида бундай гаплар айтмоқ тўғри эмас, лекин жонингдан ўтиб кетгандан кейин гапираркансан-да! Эл оғзига элак тутиб бўлмайди! Анчадан бери унинг номақбул ишлари, ўғлининг безорилиги айтилиб келинади, унинг гапи бошқа, иши бошқа экани, бу хотин гап билганга минг танга, иш билганга бир танга қилгани ҳам айтилади. Дабдабадор уйини колхоз ҳисобидан ремонт қилдиргани ҳам айтилди. Мол-мулк йиғиш, бойишга ружу қўйгани, тепасида бўлмаган бўлсак ҳам ҳар куни ишрат... бўлиши ҳаммага маълум. Одамлар бир нимани билмасалар гапирмайдилар. Шу хотин «Қабулхона маликаси лавозими»дан кетадиган бўлиб қолгач, ялинчок мушукдек миёвлаб қолгани, баъзиларга гўё «меҳрибон»лик қилаётгани ҳам эл оғзига тушди. Буларнинг барини ўзи сезиб турган бўлса ҳам «эшик оғаси» мансабидан кетмайман деб, сурбетлик қилаётгани, одамларга оёғидаги туфлисини отаётгани ҳам эл оғзига тушди.

Жўрақулов аввалига райкомда ишлаган киши ҳақида ҳар хил гап тарқатиш яхши эмас, деб бир неча одамга танбеҳ берган эди. Район маъмурий ташкилоти ишга соли-

ниб, «вайсақи, гап тарқатадиган...» шахслардан бирини вазифасидан четлатиб, «душман тегирмонига сув қуяётганлардан...» дейишди. Унинг мисолида одамларни тарбияламоқчи бўлишди. «Ўрта Осиё шароитида хотин-қизлар масаласи сиёсий масала!» деб, Лаълихонга теккан одамларни қоралашган эди.

Аммо Райкомхон опа Итолмасова минбарга чиқиб:

— Ўртоқлар! Бир йилдан бери Лаълихоннинг номақбул ишлари гапирилиб юрибди. Қайси биров уни иккиюзламачи, дейди. Қайси биров қизил бўлиб гапириб, ишда фақат ўз манфаатини кўзлайди, дейди. Бойликка ружу қилаётгани, атрофини суюқоёқлар ўраб, райкомга иснод келтираётгани ҳаммамизга маълум-ку!

Лаълихон ишдан четлатилди, асаблари дабдала бўлган Жўракулов яна жангга кирди...

Анонимка — имзосиз хатлар, тухматлар... Текшириш комиссиялари авж олган кунларнинг бирида врач Елена Петровна Цветкова унинг тезликда Кисловодскка бориб, дам олишини маслаҳат берди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

XI

МУҲАББАТ ҚАСРИНИНГ ҚУЛАШИ

Жўмард Бойбўсиновнинг синфга сўнгги кириши эди. Эртадан бошлаб юқори синф болалари теримга олиб чиқилади. Ангор, Бешкўтон, Термиз томонларда аллақачон кўл терими бошланиб кетган. Аксар Деновдаги мактабларни Бандихонга, шерободликларни Пашхурд, Зарабоғ далаларига чиқаришарди. Қантарилган отдай кучга тўлиб шай турган терим машиналари ҳам кейинги ҳафтадан ишга тушса керак. Баъзи кунлари Жўрақулов уйдан тўғри колхозга кетар, секретарлардан бири райкомда бўлса кифоя, дерди. Сентябрь бошланди, ойнинг ўрталарига бориб теримга умумсафарбарлик эълон қилинади, деган гап ҳам бор; синоптикларнинг берган маълумотига кўра республиканинг жанубий районларида барвақт ёғин-сочин бошланиш хавфи бор эмиш. Бундай пайтларда райкомда ташкилий бўлимда фақат Райкомхон опа Итолмасова, биринчи секретарь қабулхонасидаги секретарь қиз коларди, холос. Эшикдаги тахтачада «Райком закрит, все ушли на фронт» деган ёзув бўлмаса ҳам шу руҳия сезилиб турарди. Кўчаларда, чойхона ва ресторанларда санғиб юрган биронта кишини топиб бўлмайди. Ҳамма далада, ҳамма пахта билан банд. Никоҳ тўйлари ҳам пахта терими якунидан сўнг бўларди. Бу кайфият Сурхон ерларида ҳар йили содир бўлаверганидан каттадан-кичик яхши билар, на ташвикот ва на маъмуриятчилик лозим. Халқ тақдири пахтага қаттиқ боғланган, бу ишга совуққонлик билан қаровчиларга ҳар хил айб ёпиштириларди...

Ойнинг ўрталарига бориб райком ходимлари ҳам ўзлари вакил бўлган колхозларга чиқиб кетишди. Итолмасова билан Онахон «Чағаниён»га, Ҳанифа Бегимкулова ихтиёрига юборилди.

— Онахон қизим, Райкомхон опангиз билан ўз колхозингизга борасиз,— деди Жўрақулов Онахонга тикилиб,— бу райономиздаги энг катта ва илғор колхоз. Бу колхозни ўз бувангиз вояга етказган. Мен ўзим ҳам бир-

китилганман. Тез-тез бориб тураман. Бултургига ўхшаб яна этак тутиб, теримга тушишга тўғри келади...

— Хотам Жўракулович, бизни иш билан кўрkitолмайсиз! Сентябрь келгач, инстинкт бўлиб қолган, биз туролмаймиз. Енг шимара бошлаймиз,— деди Онахон шаддодлик билан,— бизни теримга юбориш балиқни сувга ташлаш билан баробар.

— Офарин!

— Дугоналарим, ҳамма-ҳамма далада бўлсаю мен бунда ажралиб ўтираманми?

— Э, йў-ў-ў-ў-к! Маълум маррага борганимиздан кейин опангиз билан дарров райкомга қайтиб келишингиз керак! Сизларсиз биз раҳбарлик қилолмаймиз.

— Ха-ха-ха-ха.

— Ўртоқ Жўракулов, Пўлатов қачон ишга тушади?— гапга аралашди Итолмасова.

— Пўлатов ишга тушди.

— Механизаторларимиз териб тургандан кейин план кўтарилмади. Эл дастурхонига оқ олтин тўкаверамиз,— деди Итолмасова баъзи секретарларга ўхшаб ўта расмий, раҳбарона гапириб. Райком аппаратида кўп йиллардан буён ишлайверганидан, қарору мурожаатлар ёзаверганидан гапи ҳам телевизорда айтиладиган расмий сўзу газетадаги мақолаларга ўхшаб кетганди.

Хотам Жўракулов Онахондан кўз узмас, унинг кўзларига ўша кунлар — ўн беш йил аввалги дўсти Қиличнинг уйида бўлганида ўша жамалаксоч қиз кўриниб турарди. Устида пахтали қавима нимча, сочи майда ўрилиб, учи пилик қилинган. Овқатни ҳам шапиллатиб кўлда ерди. Дамо-дам енги билан бурнини артиб кўярди. Кир-чир бўлиб, иш қилиб юргани билан ўта кувноқ, кўлпи-сўлпи кийимлар ичида ҳам олтин узукнинг ёкут кўзидек ярқираб кўринган эди. Бултур терим пайтида уни қайта топди. У энди тамоман ўзгача, бўйга етиб, киши уяладиган бўлибди. Сўзамол, шаддод, кўзларида фусун...

— Унда Кўчқорвой ака бор, ўртоқ Итолмасова, у кишини танисангиз керак?

— Таниганда қандок! У киши отнинг қашқасидек ҳаммага маълум,— деди опа шанғиллаб,— ўшалар омон бўлсин, ишнинг оғири улар гарданида. Оқ олтинни олтин кўллар яратади! Шермухаммадхўжаев зўр бригадир, ўртоқ Жўракулов. У менга ёқади.

— Эшитганман, ёшликда ўрталарингда гап ўтган экан...

— Ха-ха-ха-ха,— Онахон бирдан кулиб юборди.

— Йўк, ўртоқ Жўракулов, «гап» ўтмаган. Унга хужум бўлганида ҳимоя қилганмиз... Кетмон қораланиб, «эскилик саркити» қилинганда Қўчқорвой ака ҳам урилган. Шунақа вақтлар ҳам бўлди-я! Жамоа ишини коньяк-зиёфат билан ҳал қилмайлик, деб минбардан бақирган шу киши-да! Кейин балога қолди...— деди Райкомхон Итолмасова.

Дарҳақиқат, Онахон сувга ташлаб юборилган балиқдай, ўйноқлаб, пахтазор қаърига шўнғиб кетди. У эски дугоналарига ҳам, Райкомхон опага ҳам қарамай лўппи пахта-ларни терарди. У соғиниб қолган экан, завкланиб терарди, момик пахтани бағрига босарди. Бу гаплар шаҳарликларга анча эриш кўринади, ҳа, аслини олганда пахта териб ўрганган кўллар бу ишни соғинмай иложи йўк. Пахтакор бир кизнинг, вазифа тақозо этиб, эри билан чет элга ишга кетгани, элчихонанинг дабдабали хоналари, заллар, мрамар зиналар, жиҳозлар, биллурий қандиллар, гиламлар, режаланган кун, хизматкорлар... бари-бари тезда уни зериктиргани, олтин қафасдан чиқиб кетаман, деб хархаша қилгани бизга маълум. Ўзининг кенг даласи, уйлар, ариқлар, ҳатто таппи ёпилган деворлари, ҳовлиси, сигир-бузоғи, чанг кўчаларини жуда-жуда соғинган. У ҳатто бетоб бўлиб қолган. Бизга тўғри келмас экан, биз далада пахта экиб катта бўлганмиз, кичикроқ бўлса ҳам ўзимизнинг юртимиздан иш сўранг, деб эрига ёлборгани ҳақиқат.

Онахон тушгача пахта териб роса мириқди; у рўпарасида тик қоматини номойиш қилиб турган ғўзалар билан гаплашгандай бўларди. Бултур Жўракуловга агар ўқувчиларни икки ойлаб теримга юборилса ўқиш нима бўлади, деган гапи ҳам ноўриндай туюлди. Унинг бирдан пайдо бўлиб қолганини узоқдан кузатиб юришган дугоналари ҳайрон, у нега тўдага кўшилмай ёлғиз юрибди? У ўз шоввозлигини кўрсатмоқчимикан? Дарҳақиқат, Онахон оппоқ очилиб турган ғўзалар билан гаплашарди. Унинг мингларча дугоналари қатор саф тортиб тургандай, биз сизни соғиниб қолдик, дегандек бўлишарди.

— Ҳе-е-е-й! Ҳей, чиройли қиз! Бир оз тўхта!— узоқдан Маъмуранинг ўткир овози келди. Онахон қайрилиб орқасига қаради-да, ўнг кўлини кўтариб, ҳазиллашиб, вақтим йўк ишорасини килди.

— Ҳе-е-е-й қиз! Райкомхон опамлар ҳам чақиряптилар, бир оз тўхта!

Қизлар етиб келгунча Онахон шу атрофдаги пахтани териб турди, улар етиб келгач, қизлар тўпига кўшилди.

— Роса очилибди-а?— Онахон далага тикиларди.

— Бу йил пахта йили бўладиганга ўхшайди,— деди Райкомхон опа,— Кўчкорвой аканинг ўзлари қаёқда? Бизлар келганимизни эшитганмиканлар? Ўртоқ Беғимкулова билан гаплашиб бўлмайдик-ку, лекин Кўчкорвой келиб бир ҳолимиздан хабар олсалар бўларди.

— Чарчадингизми?

— Чарчаганим йўғу белим оғрийди. Бел ўлгур ёмон!

— Райкомхон опа, сиз хирмонда тура қолинг, илтимос.

— Озгина терай, яна бел ўлгур оғрийдиган бўлса бориб хирмон ёнида ўтираман.

Онахон бир муддат дугоналари билан гаплашгач, яна ишга тушиб кетди. Узун, охири кўринмайдиган жўякда этиги билан кесакларни босиб, икки томондаги лўппи пахталарни олар, унинг қўллари машинадан тез ишларди. Баъзан қоқилар, қақраб, қуёш манглайини куйдирарди. Сочи чамбар, устидан дурра билан танғиб олган, оёғида ўзининг қизил этиги. Бирпасда этаги тўлиб, зил бўлиб кетарди.

У пахта терар эдию хаёлида Жўмард. У жуда ҳам яхши йигит. Терим тугаши билан уларнинг тўйи бўлади. Тўйда албатта Жўрақуловнинг ўзи раислик қилади. Онахон учун олинган пальтолар ҳам унинг кўзига кўриниб кетди.

Онахон ширин хаёллар оғушида завқ билан, ғайрат билан терарди. Лекин нима учундир Жўмард яна жим бўлиб кетди. Мана бир ҳафта ҳам ўтди, унинг баъзан жуда ҳам хурсанд бўлиб кетиши, баъзан энтикиб, соғиниб келиши, баъзан жим бўлиб кетиши қаттиқ ўйлатиб қўйди. Шундоқ ақлли йигит баъзан майда гапларга кулоқ солиб, ўйланиб қоларди. Кўп номақбул воқеаларни эшитгани сабабими, хотин-қизларга ортиқча ишонавермасди, рашкчирок эди. Яна унинг жим бўлиб кетгани Онахон юрагига ғашлик солди.

* * *

Кейинги кунларда осмонда битта-яримта булут пайдо бўла бошлади. Онахон бу зангори осмон шишасини яна ҳам тиникрок бўлсин, деб оппоқ пахта билан артиб қўйишга тайёр. Телевизорда чиққан синоптик, Шимолий Кутбдан Урал тоғлари ва қозоқ даштлари оша Ўрта Осиёга совуқ оқим келаётганини, эрта-индин Хоразм ва Қорақалпоқ томонларда шамолнинг тезлиги дақиқада ўн беш-йи-

гирма метрга етишини, баъзи ерларда эхтимол ёмғир ёғишини айтди. Бу гаплар ҳаммавақт ҳам тўғри чиқавермаслигини биладиганлар ўзига тасалли беришарди. Уларнинг лофи тўғри чиқмаслигини жуда-жуда исташар, уларнинг ўзлари ҳам бунга рози. Аммо барометрларнинг ликиллаб турадиган ўқлари ниҳоятда ўжар! Табиат ўз айтганини қилмай қўймас экан, йигирма тўққизинчи октябрь куни водийда ёмғир ёға бошлади. Эртасига бу ёмғир қорга айланди. Тошкент, Самарқандда ҳам аҳвол худди шундай бўлди. Онахоннинг тарвузи қўлтигидан тушди: нима бўлди экан? Тинмай қор ёғарди. Ерлар оқариб, совуқ шамол увилларди. Йўллар шилт-шилт... Катта йўлдан ўтиб бораётган оғир юк машиналарининг ойнасидаги чўтка у ёқдан-бу ёққа бориб келарди. Уйга қамалиб ўтирган Онахоннинг кўзига бутун дунё совиб, қор қўйнига киргандек бўлди. Ҳамма ишлар тўхтади. Эсиз-эсиз, неча минг тонна оқ олтин ерда қолди, деди ўзига-ўзи. Энди далага на машина ва на теримчилар кира олади! Вундан буёғи шу экан-да, деди хўрсиниб Онахон, самолётдан дори сепиб, бу шилта қорни йўқотиб бўлмайди. Мажлис қилиб ҳам, тўп отиб ҳам кўришди, бари бир бўлмади. Бу тўплар, Ҳақназар отанинг фикрича, инкилобдан аввал Тошкентга олиб келинган игна ясайдиган машинага ўхшарди... У дераза олдида шамдек қотиб турарди. Унинг назарида ҳамма иш барбод бўлди — шунча югуриб-елишлар бир пул!

Кечга яқин ортик сабри чидамай иссик кийиниб, тивит рўмоли билан бошини ўраб, бувасининг «Москвич» машинасини ҳайдаб райкомга келди. Ҳойнаҳой Ҳотам ака ҳам деразадан далаларга тикилиб турган бўлса керак, деди ўзига-ўзи. Мабодо у киши бўлмаса бошқа ходим билан бирпас гаплашиб келаман, деди. Унинг ичини ит тимдаларди. Енгилган, мағлуб аскардай Онахон қовоғи солиқ йўлга тушди. Қор атай унинг кўзларига ўзини уриб, ўч олгандай бўларди. «Орқанга қайт, мен сенинг далаларингни ивитиб, пахтангни тупроққа қўшиб ташлайман! «Табиат инжикликларини енгамиз!» деган шиорларингиз сохта эканини, мажлисда ваъзхонлик билан иш қилишликларингизни сизларга кўрсатиб қўяман», дегандек бўларди.

Бир муддат йўл юриб, Онахон райкомга етиб келди-да, зинапоялардан кўтарилиб, иккинчи қаватга чиқди. Қабулхонада пайпоқ тўқиб ўтирган фаррош аёл билан илиқ сўрашишгач, Ҳотам Жўракулович ўз кабинетида ўтирганини билиб, ичкарига кирди. Боя худди кўз олдида келтиргандек, Ҳотам Жўракулович, дарҳақиқат, кабинет деразаси ёнига келиб, қорга, далаларга тикилиб турарди.

— Буни қаранг, нимани ўйласам тўғри чиқади-я!— деди кабинетга кирган Онахон Жўракуловга яқинлашиб, ҳаяжон билан.— Ҳозир сизни худди шу ерда, биринчи дераза ёнида қорга қараб турганингиз кўз олдимга келган эди...

— Келинг, Онахон қизим!— деди илжайиб Жўракулов,— ҳозир ҳаммамизнинг кўзимиз мана бу бемаврид ёғаётган қорда. Ишнинг белига тепди!

— Энди тамом бўлди-а? Расво бўлди-а? Расво бўлди иш. Нима кўнглимдан ўтса шу бўлади-я! Ёмғир қорга айланмаса яхши бўларди, девдим.

— Яхши бўлмади,— деди Жўракулов Онахонни стулга ўтиришга таклиф этиб.

— Э, аттанг! Энди нима қиламиз? Шунча пахта қор тагида қолиб кетаверадими?! Наҳотки шунча ишимиз увол кетди-а? Жуда ачинаркансан киши! Одамларнинг меҳнати, план, мажбурият... Юрагинг ачишиб кетаркан. Тамомми? Энди келаси йилни ўйлаймизми?

— Тамом эмас! Сизнинг ҳамма ўйлаганларингиз ҳам тўғри эмас!

Онахон Жўракуловга ҳайрат билан қараб қолди. Жўракуловнинг баъзан салмоқлиниб гапиришидан кўрқишарди. У кескин бир сўз айтмоқчи бўлса, атай ўзини босиб олиб, салмоқланарди. Чўлоқ одамдай гапни бир томонга ташлаб гапирганда одамлар дарҳол хушёр тортарди.

— Ана, ёғяпти. Бунақа бемаврид ёғишларни кўп кўрганмиз. Кечаёқ синоптиклар билан гаплашдим. Тошкентга ҳам телефон қилдим. Бу қор ўтиб кетади. Мана кўрасиз, эртадан булутлар тарқаб кетади. Ҳаво очилиб, офтоб чиқиб кетса булар бирпасда йўқолади. Бу тамом эмас! Мажбуриятни ҳам бажарамиз! Пахтани далада қолдирадиган анойи йўқ!

Ҳотам Жўракулов бу гапларни дадил айтаётганида, негадир кабинети эшиги орқасида оёқ товуши эшитилгандай бўлди. Унинг юраги орзиқиб тушди. Гўё, ҳозир эшик очилиб, хотини Гулжаҳон кириб келаётгандай бўлди. У, ахир қизи тенги Онахон билан табиат инжиқлиги ҳақида гаплашиб ўтирибди-ку... Лекин бари бир Жўракуловнинг юраги шиғиллаб кетди. Гулжаҳон бу гапларни тушунмайди.

Онахон ҳам ўйланиб қолди. Ташқарида гупиллатиб қор ёғарди, лекин Жўракулов жуда ҳам ўзига ишонган ҳолда ўтирарди. Эҳтимол у Онахонга далда бераётганмикан? У дераза ёнида туриб, бугунги қорни эмас, эртаги чароғон кунни кўраётганмикан? Онахон гап тополмай ўйланиб қол-

ди. Ҳар қалай шунча ёшга борган одам бекорга валди-райвермаса керак. У ҳеч қачон ёлғон гапириб, далда бермасди.

Улар бир муддат ҳар тўғрида гаплашиб ўтиришди. Кейин Онахон Жўракулов билан хайр-хўшлашиб ташқарига чикди. У сеҳрландими ёки қор Жўракулов билан Онахон суҳбатидан воқиф бўлдими, энди кўзларига игнадек санчилмасди. У қорга нисбатан анча нописанд қаради, ҳа, баъзан шунақаси ҳам бўлади, дегандек қилди. Бундан икки соат бурунги ваҳима, умидсизлик йўқолди. Дунё музлаб қолгандай эмас, терлаб-чарчаган далалар юзидаги ғубору чангни юваётгандек, эртага ҳаво яна чарақлаб очилиб кетишини ўйлади.

Буни қаранг, дарҳақиқат, эртасига булутларнинг чоки сўкилиб, чарақлаб офтоб чикди. Қорлар эриб, ердан ҳовур кўтарилди. Одамларга жон кириб, яна чумолидек ўрмалаша бошлади. Қору шамол ваҳимаси йўқолди. Ҳар қандай шароитда ҳам умидсизликка, ваҳима васвасасига тушмаслик кераклигини ўйлаб, эрта билан Онахон яна далага югурди.

* * *

Термиз — Қумкўрғон йўлида шигиллаганча келаётган енгил машинада, шофёр ёнида ўтирган Онахонга иттифоқо кўзи тушган Жўмард данг қотиб қолди. Бу, райкомга қарашли машина экани, ҳайдаб кетаётган йигитни ҳам аллақерда кўргандеклигини эслади. Унинг Онахон томон қийшайиб, нималарнидир гапирётганини ҳам кўрди. Йўлда турган Жўмард шу лаҳза машинаси багажнигини қарсса бекитиб, шошилганча кабинага ўтирди-да, газ бериб, қораси йўқолай деб қолган ўша машина орқасидан қувди. Ўн минутлардан кейин Жўмард унга яқинлашиб, эллик метрча орқада кела бошлади. Наҳотки йўл четида, машинаси ёнида турган Жўмардни Онахон кўрмади? Кўрган бўлса ҳам сир очилишидан кўрқиб, юзини тесқари қилиб ўтиб кетдимикан? Наҳотки Онахон шунақа? Чиройли қизларнинг «амакилари», «поччалари» кўп бўлганидай, бу шофёр йигит ҳали бир уруғи бўлиб чиқар! Райкомга ишга боргандан кейин тез-тез куладиган, одамлар билан элакишиб кетадиган, ўйинқароқ бўлиб қолди. Нима гап ўзи? Кўп вақт унинг тилидан катталарнинг номи тушмасди. Район қолиб, Термиздагилар, дадасининг сафдошларини ҳам исми, отасининг исми билан айтар, улар ҳам тез орада райкомдаги бу «олов қиз»ни таниб олишган эди. Дарҳақиқат, Онахон-

нинг берилиб ишлаши, райкомни «ўзиники қилиб олгани», одамларга гоҳ бетма-бет, гоҳ телефонда қилган маданий муомаласини кузатиб юрган Жўрақулов ҳам ундан мамнун эди. Ёрдамчи бўлиб келгани узукка кўз қўйгандек бўлди. Онахондаги бу ғайратни Жўмард сезмаслиги мумкин эмас эди. У, Онахоннинг бунда ишлашини истарди-ю, лекин битта-яримта шилқим шахсларнинг элакишиб қолишидан қўрқарди. Бу шофёр йигит Онахонни қаёққа олиб кетаётганини, тўғри йўлдан бурилишини кузатиб, ўн километрча юргач, сабри чидамай машинага етиб олиб, ёнма-ён кетаётганида Жўмардга кўзи тушган Онахоннинг бирдан ранги оқариб кетди. Шу лаҳза шофёр йигитга мурожаат этиб, машинани тўхтатди. Машинадан тушибок, Жўмард машинасига ўтди.

— Салом, Жўмард ака!

— Салом!

— Сизни кўриб қолдим, қаёққа кетаётган эдингиз?

— Сиз қаёққа кетаётган эдингиз?

— Нарсаларим қолган экан, олиб, яна колхозга кетяпман. Биз ҳозир теримдамиз. Райком машинаси колхозга кетаётган экан, мени ҳам олиб кетинг, деб илтимос қилдим. Буни қаранг, сизни кўриб қолганим қандай яхши бўлди!

— Қандай ёмон бўлди денг.

Онахон индамай қолди. У гўзал бошини бинафшадек эгиб, тиззасига тикилганича ўтирарди.

— Кўнглингизга ёмон нарса олманг. Илтимос қиламан, менга ишонинг...

— Шундай шилдир одамлар билан қўл ушлашиб турсангиз ҳам ишонишим керакми? Қандайдир шофёрлар билан ёлғиз юрсангиз ҳам ишонишим керакми?!

— Тўхтатинг машинангизни, тушиб кетаман!

Жўмард тормоз берди, машина ғийқ этиб, тумшуғи билан мункигандай, беш-олти метр асфальтни чизиб бориб тўхтади. Кабина эшигини очган Онахон пастга тушиб, эшикни ёпди.

— Колхоз идораси ҳали узоқ-ку?— Жўмард ўтирган жойида ранги оқариб кетган Онахонга мурожаат этди.

— Ана, кўриниб турибди,— Онахон катта йўлни кесиб ўтиб, узоқда кўриниб турган икки қаватли бино томон юра бошлади. Жойида туриб қолган Жўмард бир муддат Онахонни қайтиб келади, деб кутди. У индамай кетавергач, уч минутлардан сўнг машинасини юргизиб, жадаллик билан

орқасига қайтиб кетди. Ана холос. Ҳозироқ машинадан тушиб, орқамдан юриб келиб қайтариб машинада олиб кетади, деб ўйлаётган Онахоннинг тарвузи кўлтигидан тушди. Ташлаб кетаётган машина орқасидан термилиб қараб қолди. Нега бундай қилди? Машинадан зарда қилиб чиқиб кетмаслиги керак эдими? Бўлмаса, нега уни ҳақорат қилади?! Наҳотки у ўз Онахонига шунақа шубҳали гаплар айтса! Райком машинасига тушса нима бўпти? Наҳотки ўша шофёр боладан рашк қилса?!

Колхоз идорасига борадиган йўлда ёлғиз кетаётган Онахоннинг бошини турли хаёллар аридек ғувиллаб ўрай бошлади. Шундай хаёллар Жўмард бошини ҳам ўраб олган эди — шофёр йигит унинг белидан ушлаб ўпган бўлса-чи? Ҳанифа Бегимқулова бир суҳбатда хандон ташлаб кулиб, «Ўпса нетар, ювса кетар...» деган гапи ҳамон ёдида эди. У гумону шубҳалар гирдобида бир сариқ япроқдек пирпираб айланар, дам фарқ бўлиб кўздан йўқолар, дам сув юзига чиқарди. Баъзи жойларда ишратбозлик кучайиб кетганини ўйлади. Унинг кўзи олдида шофёр йигит Онахон белига қўлини узатиб, уни ўпаман деб интилаётгандай кўринарди. Яқинда Манғит томонда бўлган бир воқеа хаёлига келди. Икки ошна бир қизни кўз остиларига олиб юришар экан. Бири шу қизга уйланади. Лекин қиз жувон чиқади. Шу кеча йигит номулга чидолмай қишлоқдан чиқиб кетади... Бу Жўмард хаёлидан ўтди.

Онахон ҳам колхоз идорасига етиб боргунча хаёллар тўлқинида кемадай калқиди.

Кейинги пайтда Жўмарднинг сал ўзгаргани, ўзи ҳақида баъзи гаплар тарқалганини эшитиб, жуда ҳам қайгурарди. Одамлар ҳозир оёғи билан эмас, оғзи билан юради, кўявер, хафа бўлма, кўзга яқин қизларнинг биронтаси ҳам оз-моз гап бўлмай қолмаган, деган эди Шабона буви. Холчага ўхшаган бозори касод, ойимтиллаю хунуқлар гап бўлмайди! Улар фаришта! Ўнта йигит сени оламан деб юрибди. Айб ўзингда! Биттасига тег-да, кет! Бойбўсиновнинг арзандаси олмаса, олмас, сени ундан нима камлигинг бор! Ҳамма кўхлик қизлар балоғат ёшида шундай бир гап бўлади. Бу гапни ҳасадчилар қиладилар. Узумга бўйи етмаган тулки, ҳали ғўр, деб кетган экан...

Кунлар ўта бошлади. Лекин бари бир Онахон Жўмардни соғинди. Ўша куни ўрталарида нокулай гап ўтгани, Жўмард ўзининг ноҳақ эканини тан олади, деб ўйлади. Пальто, туфлилар олиб қўйгани, уларнинг тўйлари яқинлигини баъзи қариндошлар ҳам билишини эслади. Бир кун-ярим кун аразлаб, кейин келади. Қаёққа борарди, деди ўзига-ўзи.

Шу киррабурун «тарих муаллими»ни соғинди. Унинг кўнгли тозалиги, бирсўзлилиги, тилёғламаликни билмаслиги ва умуман, бу зиёли йигитнинг ҳамма томони унга ёқарди. Онахон Жўмардни астойдил яхши кўриб қолган. Шундоқ йигит турмуш қурамиз деб юрганидан жуда ҳам шод эди. Лекин бугунги воқеа қутилмаганда юз берди. Қаёқдан ҳам у иккинчи секретарь машинасига туша қолди? Ўзини ўзи койирди Онахон.

Лекин бу араз узоққа чўзила бошлади. Жўмард унинг тушига ҳам кирди. Эрта билан икки томчи ёш Онахоннинг юзидан сирғалиб дудоғигача тушди. У кўли орқаси билан даҳанидаги намни артди. Кейинги кунларда унинг ранги синиқиб, оқариб юрганини сезган буви яна «Синою Арасту» бўлиб, фалсафа сўқди. Буғдой тегирмонда ун бўлиб, оппоқ оқаради. У нон бўлиб, тандирда яна ўз аслига — ўзининг олтин рангига қайтади. Буғдойи ранг ниҳоятда кутлуғ...

Алами юракда, шу кунлари далада елиб-югуриб ишлаб юрган Онахонни иттифоқо райкомга чақиришди. Кўли кўлига тегмай юрган қиз идорага келди-да, айвондаги умивальникда наридан-бери юз-кўлини ювди. Совун ҳам Фарғонаники экан, сассиккина олқинди унча кўпирмай таъбини кир қилди. Чаккаларида оқариб қолди. Шоша-пиша эски «Газик»ка ўтириб, Райкомхон опа билан районга жўнашди. Бир марта юрак олдиргани учун бегона машинага ёлғиз тушмасди. У чой ҳам ичиб ололмади, қорни оч эди. Долзарб пайтда яна қандай мажлис чиқиб қолганини йўл-йўлакай ўйлашарди — масалани сир тутиб чақиришади, ўпкангни қўлтиқлаб боргач, бирон мажлис бўлиб қолганини айтишади, деди Райкомхон опа. Ёки учёткадрлар бўлими биронта хужжатни тўғрилаб олиш учун чақирган бўлади. Шу ишни сал кейинроқ қилишса ҳам бўларди-ку деёлмайсиз! «Райкомга чақиргандан кейин келиш керак, бу ҳам муҳим!» деб сизга «тушунтириб қўядилар». Кадрлар бўлимидаги хотин кўпинча секретарлар номидан телефон қоқади, ҳамма учун ҳурматли номни эшитгач, ким бўлмасин ўттиз-қирқ километр йўл босиб, зингиллаганча етиб келади. Онахон бошқа зарур кишилар қолиб, ўзининг чақирилганидан ҳам таажжубланарди. Эҳтимол жуда ҳам муҳим бир гап бордир?

Ҳамма гап райкомга келишгандан сўнг маълум бўлди. Райком ҳувиллаб қолган, ўз кабинетида ёлғиз ўтирган Жўрақулов қабулхонада Онахон билан Опа овозини эшитгач, эшикни очиб, ташқарига чиқди:

— Келдингларми? Салом! Салом, азизларим! — У аввал

Райкомхон опа билан, ундан кейин Онахон билан куюк саломлашди,— бўлмас экан, сизларсиз бўлмас экан. Қаноти қирқилган кушдек учолмадим. Обкомдан, МКдан одамлар келишяпти, қўлим қисқа бўлиб қолди. Райком ходимларига чак теримга чиқариш тўғри эмас экан. Денов, Шўрчи, Шеробод билан гаплашдим, улар ҳам шундай қилишган экан, қўл-оёғи қирқилган одамдай ҳаракат қилишолмабди. Сизларни чақириб олишга қарор қилдик. Медицина ташкилотларидан, озиқ-овқат ташкилотларидан ҳам сафарбарликка яна жалб этилмиз. Ўртоқлар, ўз жойларингизда вазифаларингизни бажараверинг. Хатарли кунлар ўтиб кетди, бу ёғини колхозчиларнинг ўзлари ҳам удалай оладилар.

— Раҳмат, Хотам Жўрақулович,— деди Райкомхон опа,— белимда бодим бор. Оёқнинг ҳам мазаси йўқ...

Онахон ўз жойига ўтириб, машинкаси устидаги ғилофини кўтарди. У ҳеч гап айтмади. Унинг учун бу ерга келиш жуда зарур эди. Чунки Жўмард қайси далани қидириб юради? Одамлар кўзи остида яхши эмас. Райкомга кириб келиши қулай. Шу сабабли уни чақириб олишгани ёқди. Баъзилар ўз иш жойларида туриб кўпроқ фойда бериши мумкинлигини ўйлаб иш тутаётган Жўрақуловдан хурсанд бўлишди. Ҳатто теримга чиқиб, халақит бераётганлар ҳам бор. Бу гап аллақачон райкомга маълум эканлигини сезишди. Лекин баъзи ўпкаси йўқ мансабдорлар қани-қани, «давай-давай» қилишиб, одамларни далага ҳайдашади-да, илгаригидай ўз ҳаловатларини ўйлаб панада юраверишади. Вақти етгач, ўроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир бўлишади.

* * *

Кунлар, ҳафталар бирин-кетин ўта бошлади. Октябрь байрамига район планни бажараман, деб юки оғир отдек ҳаллослаб, терлаб олдинга интиларди. Далада пахтанинг кўплиги, байрамолди қизгин меҳнат, кимўзарлик шавқи кучайиб кетган. Одамлар чарчаганига қарамай ишлашарди. Одамларнинг берилиб ишлаётганликларини кузатиб юрган Жўрақулов, сиёсий онг, садоқат дала заҳматкашлари юрагида бениҳоя эканини кўриб хурсанд эди. Кумқўрғон Ўзбекистоннинг бир кичик бўлаги бўлса, бунда умумишга садоқат, байналминаллик руҳи баланд эканлиги, шу районлар йиғилиб жумҳурият бўлганию бу жумҳурият Иттифокда обрўли эканини ўйларди.

Октябрь байрами арафасида план бажарилди.

Эрта билан хизматга отланган Онахон иссиқ кийимларини, жундан тўкилган свитер ва юшоқ рўмолини ўраб, автобус бекатига чиқди. Озгина нафталин ҳиди анқиб турган пальтосини кияётганида Жўмард тўйга атаб олган чиройли импорт пальто ёдига тушиб бир хўрсиниб кўйди. Эрта билан чой ичаётганида пиёласида каттагина шама айланиб юрарди. Бунга кўзи тушган буви бизникига меҳмон келади, деди. Онахоннинг хаёли Жўмардга учди, юраги негадир шигиллаб кетди. Эҳтимол бугун уни кўрар. Ўнг кўзи тепаси — қовоғи учаётгани ҳам хаёлини Жўмард томон олиб қочди. У автобусда одамларга тикиларди, унинг наздида гўё Жўмард ҳам ўтиргандай. Ноумид Онахон Жўмарддан хафа бўлишини ҳам, бўлмаслигини ҳам билмас эди. Агар у ҳозир рўпарасидан чиқиб қолса, ўша куни машинадан тушиб кетганига кечирим сўрашга ҳам тайёр эди. Яхши кўрган, бутун водийдаги тарихий ёдгорликларни томоша қилдирган, севаман, сенга уйланаман, деган бир одамга зарда қилиб машинасидан тушиб кетгани тўғри бўлмади. Унинг ўзи ҳақорат қилди-ку? Қандайдир бир шофёр йигитдан рашк қилиб, суюқоёқ киз дегандай бўлди. Наҳотки у ўз севгилисини шундай шубҳа остида қолдирса! Ишонмаса! Бир зумдан кейин Онахон яна ўзини ўзи қоралай бошлади: қайси йигитда рашк йўк! Қайси йигит яхши кўрган кишиси ёлғиз, бошқа бир йигит билан кетаётган бўлса қараб туради! Қони қайнаб кетмайдими! Айб ўзимда, деди бўшашиб, шалвираб. У ўз-ўзидан пушаймон бўла бошлади. Райкомхон опа ҳам — қизим, ёлғиз бир ўзингиз бегона машинага тушманг, ёмон воқеалар бўлганини эшитганман, деган эди. Эҳтимол Райкомхон опа шу иккинчининг шофёрига ишора қилгандир. Эҳтимол бу шофёр бетайинроқ йигит эканини Жўмард эшитгандир. Шу сабабли у ўзини тутолмадимикан? Лекин у йигит йўлда бирон оғиз сўз айтмади-ку! Агар у ножўя ҳаракат қилганида ёки бир оғиз гап ташлаганида машинани тўхтатиб, шу лаҳза тушиб кетиши аниқ эди. Наҳотки, Онахоннинг кескин феъли Жўмардга маълум бўлмаса! Наҳотки, Онахон ўз виждонини ҳақоратласа? Наҳотки? Наҳотки?..

Куннинг ўрталарига борганда қабулхонага Онахоннинг дугоналари Маъмура билан Холча кириб келишди. Улар нима учундир совук, ҳазил-мутойиба гаплардан узок, сўмрайишган эди. Онахон билан ҳам шундоққина омонлашишдию стол ёнидаги диванга зил ўтиришди. Қабулхона-

даги чет одам чиқиб кетгач, Маъмуранинг имоси билан Онахон ҳам диванга ўтирди.

— Нима гап?— шивирлаб сўради Маъмура Онахон юзларига тикилиб.

— Ҳеч гап,— Онахон ҳайратомуз дугоналарига тикилди.

— Ҳеч нарсадан хабаринг йўқми?— Маъмура бирдан оқариб кетган Онахон юзларига тикилди.— Эҳтимол биз янглишаётгандирмиз. Тавба. Қизиқ. Биз ҳеч нарсага тушунмаётимиз.

— Нимага тушунмаётирсиз?— сабри чидамай Маъмура билан Холчага жавдираб қаради Онахон.— Нима гап?

— Биз сендан сўрамоқчи эдик? Бойбўсинов билан ораларингиз бузилганми?

— Йўқ,— деди жонҳолатда Онахон.

— Бойбўсинов уйланаётган эмиш. Марҳабо деган қизга. Вино заводи директорининг қизи...

Онахон қотиб қолди. Ранги оқариб, кўзлари қоронғилашди. Бир лаҳзадан сўнг сал-пал ёришгандай бўлди. У нима дейишини билмай дугоналарига тикилиб тураверди. Юраги ачишди, ҳали ҳам одамлар шунақа беоқибат, бевафо, бераҳм эканми... Шунча гаплар ёлғон экан-да! Демак, Жўмард шунақа одам экан-да! Мана ҳақиқий ҳақорат!

— Эҳтимол биз янглишаётгандирмиз? Келинглари, телефон қилиб аниқлаймиз,— деди Маъмура.

— Керак эмас!— деди Онахон,— нима кераги бор? Уйланса уйланавермайдими! Бизга нима!

Онахон ўрнидан туриб жойига бориб ўтирди. Дугоналари олдида ўзини забун қилиб кўрсатгиси келмади. Бошини баланд кўтариб, ишини давом эттирди — жиринглаган телефон трубкасини кўтариб, яхши муомала қилди. Кимгадир чиройли кулиб ҳам қўйди. Дугонасининг ваҳ, деб ўзини полга ташлаб юборади хаёл қилган Маъмура билан Холча Онахоннинг аҳволини кўриб ҳайрон бўлиб қолишди. Улар гўё Онахон билан Жўмарднинг алоқалари узилиб кетган, бу тўйдан Онахоннинг хабари бор, деб ўйлашди.

— Йигитлар ёмон-да,— деди Холча бир оз юпатиб ва кизишиб,— мана шунақа, бировни оламан, деб кейин айнаб кетиш яхши эмас! Улар бу иш қизларга қанчалик оғир зарба бўлишини билишмайди. Ноинсофлар! Аблахлар! Итни кўрса иядиганлар!

Онахон миқ этмади.

— Ўртоқжон, сенга шум хабар олиб келганимиз учун кечирим сўраймиз,— деди Маъмура,— кайфиятингни бузишни истамаган эдик. Лекин ҳайрон бўлиб, бу қандай гап, деб қолдик. Тўйинг бўлади, деб юрардик.

Онахон ўйланиб қолди.

— Ишинга халақит бермайлик, биз кетдик. Хайр!

— Хайр!— деди ўрнидан туриб Онахон ҳеч нарса бўлмагандай пинагини бузмай.

Дугоналари чиқиб кетгач, бир неча қадам босиб бориб тераза ёнига келди. Кўчага тикилди. Икки қиз йўлкада бир ўз гаплашиб турганини, ундан сўнг, кўчанинг нариги бетига ўтишганини, автобусга чиқишганини кузатиб турди. Қизлар кетиши билан дарду дунёси қоронғи бўлиб кетган Онахон жойида ортик ўтиролмади. У наридани бери ишни йигиштириб, «ўзини жуда ёмон сезаётганини», «боши оғриётганини» Хотам Жўрақуловичга кириб айтди. Коридорда кетатуриб, йўл-йўлакай бу гапни Райкомхон опага ҳам билдириб, битта-битта зинапоялардан касал одамдек пастга тушди. Кўчага чиқди. Жўрақуловичнинг машинам олиб бориб қўйсин, айтинг, деб тайинлаганига ҳам қарамай, катта кўчадан ўтиб кетаётган машиналарга қўл кўтарди. Бирон минутлардан сўнг унинг ёнида пахта ортган каттакон юк машинаси тўхтади. Онахон суриштириб ўтирмай кабинага чиқди.

— Уйимга олиб бориб қўйинг.

— Хўп. Нима қилди сизга?

— Бетобман.

Улкан машина гумбиллаганча, йўлда кетаётган бошқа машиналар ёнидан ўтиб югура кетди. Ҳар замон-ҳар замонда қорачадан келган бесўнақай шофёр Онахонга тикилиб қўярди. Онахон бўлса шофёрнинг юзига қайрилиб қарагани йўқ, хаёлот дарёсига ғарқ бўлганча миқ этмай кетаверди. Кабинада оёғи остида у ёқдан-бу ёққа тақирлаб юмалаётган пачоқ челақни ҳам сезмасди. Шофёр секин челақни олиб, сўл ёнига қўйди. Кўп ўтмай устига пахта ортган улкан машина Онахонлар дарвозаси олдида тўхтади.

— Э, келдикми?— деди Онахон,— уйимизни ҳам билар экансиз.

— Қариндошингизман, Онахон.

Онахон кабинадан чиқиб кета туриб, шофёрга ялт этиб қаради.

— Э, Чўли ака, сизмидингиз? Кечирасиз, танимабман. Ханифа опа машинасида ишлар эдингиз-ку?

— Ҳозир пунктдан пахта ташияпман. Сафарбар ки-

лишди. Терим машинасида ҳам ишладим. Ҳақназар отамга салом айтиб қўйинг.

— Хўп. Раҳмат!

— Сизга бир гапни айтиб қўяй, анчадан бери кўнглимга тугиб юрган эдим.

— Айтинг,— деди Онахон машина ёнида бир лаҳза тўхтаб.

— Мана шу Ҳанифахон опа Бегимқулова бор-ку, Опа жуда яхши инсон. Ўзи шалдир-шулдир бўлгани билан ишбилармон. Ундан кейин колхозчилар Опани яхши кўради. Ўртангизда гап қочганидан озгина хабарим бор. Опадан хафа бўлманг, у сизни жуда ҳурмат қилади. Ҳақназар отамнинг невараси эканини билмай қолдим. Ўзи жуда яхши қиз экан, мен ҳам ёшлигимда шунақа шарттасўз бўлганман, дейдилар. Опадан ҳеч хафа бўлманг, мен гувоҳ. Опа ёмон одам эмас...

— Мен у кишини ёмон деяётганим йўқ. Агар ёмон деганимда ҳам буни нима аҳамияти бор? Мен кичкина ходим бўлсам...

— Йўқ!— деди Чўли.— Опа, норозиликнинг катта-кичиги бўлмайди, деганлар. Одамлар бир нимадан норози бўлса, тезда менга айтинг, деганлар. Сиз мен учун ҳаммадан катта, ҳаммадан азиз одамсиз. Сизни менинг кўзим билан кўрсинлар...

— Ў-ў-ў, Чўли ака, сизга нима бўлди? Хўп, хайр! Раҳмат!

Онахон уйга кирдию ўзини каравотга таппа ташлади. Гўё у ўлди... Унинг кўзларига дунё қоронғилаша бошлади. Бувиси кўшненикига чиқиб кетганми, ҳовлида ҳеч ким йўқ эди.

ХИ

«ЖАФО БИРЛА ЖУФТУ ВАФО БИРЛА ТОҚ...»

Мана, қувноклик, шўхлик, ҳаммага дўст бўлаверишликнинг оқибати! Мана, тухфа этилган чиройли табассумларнинг натижаси! Онахон ечинмай, устки кийимлари билан каравотга ташлаганча ўзини ўзи қойиб бошлади. Писмиқ, ойимтиллалар оқибатда яхши бўлиб чиқади. Жўмарднинг онаси: «Сенга таглик-тахтлик оиладан қиз олиб бераман», деганини ҳам Холчадан эшитди. Демак, мен «таги кўрган» эмасман, «таглик» деб нимани тушунадилар? Менинг бобом инқилобчи, ветеран, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони. Бу таглик эмасми? Тўғри, унинг орттирган бойлиги

йўқ, унинг бутун бойлиги шу колхоз, шу мамлакат. Винзавод директорининг қизи «таглик»ми? Демак, Жўмард шу «таглик» билан гаплашиб юрган экан-да. Жўмард иккиюзламачи кимса экан-да! Наҳотки унинг бу қилигини сезмаган бўлсам! Эҳ, мен нодон, нега буни билмадим! Унинг баъзи камчиликларини ҳам кўрмасликка ҳаракат қилардим...

Эшикдан кириб, Онахоннинг кулаган девордай чалқанча ётганини кўрган бувининг ранги оқарди. У ҳеч маҳал бундай сарнигун ётмас эди.

— Вой, мен ўлай, сенга нима бўлди? Нима гап? Нега бундай йиғлаб ётибсан?

— Анави бошқа қизга уйланаётган эмиш...

— Анавинг ким?

— Бойбўсинов.

Кампир жим бўлиб қолди. Кейин Онахон устидаги пальтоси, оёғидаги ботигини ечди.

— Муаллимингми?!

Онахон овоз чиқармай бошини кимирлатди.

— Сатқай сар!— деди буви шу ҳам арзийдиган гапми, шунга ҳам куясанми дегандай қилиб,— олмаса олмас! Мени ҳам ундай одамга берадиган қизим йўқ! Иккиламчи, ўзи муаллим бўла туриб, қўл остидаги ўқувчи қизни хотин қиламан дейиш сиёсатга тўғрими?! Анави Тешабой совуқнинг ёш, балоғатга етмаган, тўққизинчида ўқийдиган қизи Собирани бир муаллимга беришганда чатоғи чиқиб, кишлоқда ўн кун суд бўлгани эсингдан чиқдими? Тур ўрнингдан. Сен дунёга энди келаётган одамсан, ўн гулингдан бир гулинг очилмаган, шундоқ чиройли қиз бўлатуриб йиғлаб ётасанми?! Жонингдан айлансин! У бўлмаса бошқаси! Ҳозир нима кўп, йигит кўп! Магазинлардаги ғалтак ипдан ҳам йигит кўп! Кўнглингга ёққанини топиб оларсан. Қизлигимда менга ҳам Субҳонқулихон деган бир бойнинг ўғли оғиз солган эди. Мен эмас, унинг ўзи одам қўйиб, оламан деган. Яна нима ҳам бўлди-ю, «тагипаст» деб айнаб кетишди. Мен ўшанда Субҳонқулига эмас, бувангга текканман. Яхши ҳам бувангга теккан эканман, бахту давлатим келиб, мана, юрибман. Субҳонқулилар ўттизинчи йиллардаёқ босмачи бўлиб чиқиб, йўқолиб кетди. Ҳозир қайси гўрда, билмаймиз. Тур ўрнингдан, қизим, овқатингни е!

— Хўп!

— Бир калла — бир калла, икки калла — икки калла. Буванг ошнасиникида эди, чақириб келайми?

— Йўқ, нима кераги бор? Бувамга қандай қилиб бу гапни айтасиз? Уят!

— Бўлмаса, ўзингни қийнайверма! Аламни ичга ютиш ёмон! Худо сақласин, шу ҳам аламми? Қўй, юрагиндан чиқариб ташла! Худо кўтарсин ўша махсимчани! Сени ундақа хезалак-махсимчаларга бермайман, сени Алпомишдек, Рустамхондек мардларга бераман! Сен ўшанақа полвон йигитларга муносибсан!

Лекин шу лаҳза Онахоннинг кўзларига яна Жўмард кўриниб кетди — универмагда пальто олишаётганида Онахонга жуда ҳам ярашганлигини айтган эди. Чўкка тушиб, оёқларига туфли кийгизганида, тиззасининг кўзи тупроқ бўлган эди. Севишганлар узок юрса ўртага Қоработир тушади, дердилар. Қоработир ким?

Буви чиқиб кетгач, Онахон яна хаёлот дарёсига гарк бўлди. Нима қилиш керак?

Кеч соат олтилардан бошлаб узокдан кучайтирилган микрофондан тўй шов-шуви эшитила бошлади. Ҳофизларнинг ашуласи янгради. Бу ашулалар Онахонлар ҳовлисига шундоқ эшитилиб турарди. Онахон уйдан ташқарига чиқиб, бир дам тўйда янграётган ашулаю музика оҳангларига кулоқ осди. Унинг кўз олдида Бойбўсиновнинг данғиллама икки қаватли уйлари, кўл бўйидаги боғлари, гулзор ҳовлилари келди. Онаси йўқлигида Жўмард Онахонни бир маротаба ўз ҳовлиларига олиб борган эди. Биринчи қаватда олтмиш-етмиш киши кетадиган зал — уйи, ганжина, коридорнинг иккинчи томонида яна уч хона ва ошхона, ваннахоналар, юқорида дадасининг ётоқхонаси, безатилган икки хона бор эди. Ҳовли атрофи пешайвон. Ҳамма қулайликлар яратилган.

Бойбўсинов уйининг биринчи қаватидан иккинчисига чиройли панжарали зинапоялардан айланиб чиқиларди. Пастки ва юқори қаватлар олдида оқ панжара ўрнатилган. Томи тунука билан ёпилган эди. Ҳовли атрофида дарахтлар, ўртада гулзор. Ёз ойларида ҳаво ниҳоятда қизиганда, баъзи ҳовлиларда водопровод жилдираб қолганида ҳам область ижрокоми муовини ҳовлисида сув шариллаб тушарди. Жўмард Бойбўсиновнинг «шоҳона» уйлари Онахон кўз олдидан кино лентасидай ўтди. Дам ҳаваси келди, дам газабланди. У ўзини таҳқирланган, яккалангандай ҳис этиб, каравотига ўтирди — кучи етсаю бориб тўйни бузиб-бузиб ташласа! Бир бегуноҳ қизга шунча алам адолатданми? У ўртадаги аҳду паймонни бузадиган ёмон иш қилгани йўқ-ку! Бойбўсиновлар оиласида тарбия шунаками? Раҳбар кишининг ўғли-я! Наҳотки отаси ҳам унга тушунтирмади!

Фожаи шубҳадан бошланди.

Ўша куни Онахон зарда билан машинадан тушиб кетгани рашкчи Жўмард хаёлларини остин-устун қилиб юборган эди. У гўё Онахон «совиганию кимдир унинг фикру хаёлини чулғаб олганини» сизди... Бошқа ишлардан кўра ҳам машинадан шартта тушиб кетиши уни ғазаблантирди. Кўрканга қўшалок кўринганидек, шубҳаю гумонлар авж олиб, Жўмард кўз олдида қорақош шофёр йигит билан келишган, жингаласоч, мўйловли Тойлоқов пайдо бўла берган эди. Шубҳаларни юрагига сиғдиролмай, ожизлик қилди. Каттаоғиз, бақироқ она — Моҳитобон бону дамлаётган ошини пасайтириб, ошхонадан ўғли ёнига чикди:

— Нима, қиз қуриб қоптими?! Шундай катта хонадон келин қиламан, деса-ю, давлатига тўнқаймай ўлсин! Одамлар билан «гаплашиши» нимасси! Ҳой, Чиннихол, буёқка чик! Аканг нима деяпти? Анави, оламиз деган қиз шунақами?— бирдан она шалдир-шулдир қилиб бақириб юборди.

— Мен қаёқдан биламан, ойи! Унақа қиз эмас!

— Мен шунча пул сарф қилиб, карнай-сурнай билан тўй қилсаму ундан кейин бир ҳафта ўтмай қўйди-чикди бўлишса! Бу нима?! Мен ҳам, аданг ҳам бунақани кўтаролмаймиз! Аданг ким? Бутун бир ижроқўм-а? Ўша Ҳақназар комиссарнинг невараси ҳунар чиқарибдими?! Майли, ўзига қийин! Яхши ҳам вақтида билиб қолдик. Тагин анави Лаълихоннинг эри — Юнускорининг куни бошимизга тушиб, болалари ўзиданми, бошқаданми, билмай юриб, шўрлик охири ажралиб кутулди...

— Ойи, кўп ваҳима қилаверманг! Мен акамларнинг сўзларига қўшилмайман! Васваса бўлиб қолганлар! Онахон унақа қиз эмас!

— Қўшилмайсан?

— Ҳа!

— Нега?!

— Онахоннинг ёмонлигини билмайман. Онахон яхши қиз! Акамлар латта! Ўзлари ёмон!

— Жумабой деган қолхоз раиси оғир ётганда олдига бостириб келган жувонни эшитганмисан?! Оти нима эди, отинг қурғур! У ҳам «хон»дан бошланарди. Бу ошқовокларнинг ҳаммаси «хон!» Отанг ким — носқовок, онанг ким — ошқовок-ку, лекин улар «хон», «бегим» бўлганига ўласанми! Раис ўсал бўлиб ётганда эшикдан бир чиройли жувон кириб келиб, тепасида турган хотини, укол қилаётган ҳамширанинг ҳам қаршилигига қарамай: «Менга нималар

ваъда қилган эдингиз, мен энди икки қўлимни бурнимга тикиб қолавераманми!»— депти. Ўлим тўшагида ётган раис участка олиб бердим, машина олиб бердим, яна нима қилай, деган эмиш. Жувон шаллақилик қилиб, йўқ, мен шундоқ қолиб кетавермайман, ҳамма мулкингиз буларга қолиб кетаверадими, деб йиғлаб, тўполон қилгандан сўнг, беҳол ётган Жумабой чап қўли бармоғидаги кўзи забаржад, ок тилла узугини суғуриб олиб берган эмиш. Унинг баҳоси ўн минг сўмдан зиёд экан... Билгандек борган экан, эртасигаёқ раис ўлибди. Бунга нима дейсан?!— деди йўғон билакларини шимариб.— Онахон менга бошида ёкмаган эди. Тенгимиз эмаслигини билардим, нима қилай, хуштор бўлиб қолган бўлсанг, ола қол деган эдим. Асли ўзимизга баробарроқ, адангларга тенгроқ одам бўлса яхши бўларди. Булар мана бу гиламлар устига чориғи билан чиқиб келишса, унда нима қиламан. Уйимни бургахонага айлантиришади.

— Бу ҳақорат!— деди қизариб-бўзариб Чиннихол. Шу заҳоти у ташқарига чиқиб кетди.

— Зебихоннинг кизи Марҳабохон етилиб турибди,— деди она яна гап бошлаб,— сен, болам, Марҳабони бир кўргин. Оғзинг очилиб қолади. Мана, сенга ёлғон, худога рост! Ҳиндича кинодаги булоқи тақиб ўйнайдиган қизларга ўхшайди. Вой, унинг ҳуснию, латофатию сўзлари... Шундоқ ақлли, шундоқ ишчан. Бунинг ширинсўзлигини айтмайсанми. Даданглар билан борганимизда, ҳурмату тавозесига оғзимизни очиб қолдик. Саидқосимов қиз ўстиришни биларкан, дедик. Бунинг устига, иши бўлмаса кўчага чиқмас экан. Ойисига қарашади, китоб ўқийди. Ўзи институтни тамомлаган. Мана, қиз! Қиз деган мана бунақа бўлади! Биз, онаси Зебихон билан «гап» ўйнаганмиз, уларникида кўп бўлганман, яхши оила. Болам, агар кўраман десанг, Зебига телефон қоқаман, бир йўлини қилиб сизларни учраштирамиз. Кўр, кўнглингга ёкса, ўшани олиб бераман. Менга Марҳабо қиз жуда ёқкан...

— Майли...— деди Жўмард ўшанда зинапоярлар тепасида Тойлоқов билан қиқиллашиб кулиб, қўлини ушлатиб турган Онахонни кўз олдига келтириб. Бу ҳолни эсларкан, унинг кўзларида олов чакнаб кетарди.

Шу куни Моҳитобон ая Зебихонга телефон қоқди. Худди маслаҳатлашишгандек у ёқдан Зебихоннинг ўзи телефон трубкасини кўтариб, ўн етти яшар қизларникидек нафис овоз эшитилди.

— Лаб-бай, эшитаман.

— Ойнониб кетай, Зебихон, мен Моҳитобон опангизман.

— Вой, опажонимдан айнониб кетай, шу кеча сизни эслаб турган эдим. Эрта билан Саидкарим акамларга, нима, Моҳитобон опамлар жим бўлиб кетишди. Мажлис-ларда Бойбўсинов акамларни кўрасизми, деб сўрадим. Буни қаранг, бугун овозингизни эшитар эканман.

— Зебихон, ўша куни кўнглимиздан ўтиб, сиз билан Марҳабохону Жўмардни гаплашган эдик. Ёдингиздами?

— Ёдимда.

— Ўшанда паришталар омин деб юборган эканми, бу Жўмардингиз ҳозир жони ҳолимга қўймай, тез Марҳабохонни кўраман, деяпти. Нима дейсиз шунга? Сиз билан биз янгича, тушунган одамлармиз, ёшларни қийнамай, кўришса кўриша қолсин, десак нима дейсиз? Ёки совчи бўлиб келинг десангиз бораман, уч бор келинг десангиз, уч бор бораман... Эшигингиз турмини бузаман. Ха-ха-ха-ха-а.

— Моҳитобон опа, бу қийин иш эмас. Мен Марҳабобага айтай, эртага соат тўртларда «Дом культура» ёнига борсин, ўша ерда учрашсалар бўлармикан?

— Вой, ойнониб кетай, жуда бўлади-да! Жуда ҳам маъкул-да! Такдир қўшган бўлса тўйни қилиб юборардик. Биз томон тайёр турибмиз, ойнониб кетай, Зебихон. Хайр бўлмаса, келишдик. Мен жуда хурсандман!

— Хайр, опажон, омон бўлинг!

Мана шундай бўлиб, Жўмард келишилган муддатда тепасига «Маданият уйи» деб ёзиб қўйилган жойга борди. Опаси билан бирга келган Марҳабо дарҳақиқат чиройли, «ҳинди фильмларидаги раққосаларга ўхшаш» қош-кўзи кулиб турибди. Унча уятчан, ойимтиллалардан ҳам эмас, ўйлаб гапиради. Кийимни ҳам тоза, келиштириб қийган, кўкраклар, беллар «мўрчамиён», кулоқда кичкина бриллиант зирак тунги юлдузлардек йилтираб турибди. Ортиқча у ёқ-бу ёғини ҳам бўямаган. Тухумдек... «Онаси ўпмаган қиз мана шу», деди ичида Жўмард. Улар кириб музейни бир оз айланишди. Жўмарднинг тарих ўқитувчиси экани, аспирантурада сиртдан ўқиётгани, тарихий ва маданий ёдгорликларни ўрганишга қизиқиши ва бошқаларгача Марҳабо эшитган эди. У ёнма-ён гаплашиб, музей кўргазмаларини томоша қилишаётганида, Қумкўрғон минораси, Султон Саодат ва Самарқанд Регистони суратлари ёнида андак тўхтаб, Марҳабо Жўмардга бир неча саволлар берди. Жўмард муфассал жавоб қилди. Марҳабонинг буларга қизиқиши ҳам Жўмардга ёқди. Марҳабо ва опаси қандайдир хушбўй атир сепиб чиқишган эди. Буни атай қилишгани, шундай муҳим учрашувларда қизлар яхши атирлар сепиб

келиши — маданият, албатта. Бу мешчанликка кирмайди, деди ўзига-ўзи Жўмард. Шу лаҳза унинг юрагидаги иккиланишлар тугаб, Марҳабо ғолиб чикди, Онахон секин-аста кичрайиб, тарикдек кўриниб, кейин кўздан йўқолди. Музей ичида айланиб юришганида Онахон тамом Жўмард кўз олдидан ғойиб бўлган эди. Унинг фикру хаёлини Марҳабо камраб олди. Кизмисан киз, бир қошиқ сув билан ичиб юборгиси келарди. Мана иффату ноз, чиройли қилиқлар.

Марҳабо Жўмардга ёқди, Жўмард ҳам Марҳабога ёқди. Марҳабо йигирма бир ёшда, бўйи ҳам Жўмарддан тўрт энлик пастроқ, хипчабел, ок. Икковларининг ёнма-ён юрганлари бир-бирларига шундай ярашдики, Марҳабонинг опаси, «бахтли жуфт каптарлар», дебди. Музейдан чиқишгач, Жўмард опа-сингилни машинасига ўтказиб, кафега олиб борди. Енгилгина овқатланишиб, мороженое еб, кейин уларни уйлари яқинига олиб бориб, ҳаяжон билан хайрлашиб, қайтиб келди. Кутиб ўтирган она зинадан чиқиб келишдаёқ сўради:

— Қалай?

— Ҳа, зўр киз,— деди кулиб Жўмард,— мен рози, ёқди...

— Вой ўғлимдан ойнониб кетай, ўғилжоним,— Моҳитобон бону ўғлини кучиб, пешонасидан ўпди:— Дадангларга айтаман, энди ортиқ бекитишнинг ҳожати йўқ. Даданг шўрлик хурсанд бўлиб кетадилар. Саидқосимов билан дўстлар, Саидқосимов дадангларга жуда ёқади. Уни заводнинг директорлигидан ҳам катта ишга кўтарамиз, мен ҳозир дадангларга телефон қилай.

— Келганларида айтарсиз.

— Йўқ, ҳозир айтаман! Сенга ёқармикан, деб бояттан бери юрагим така-пука бўлиб турган эди. Худога шукур-е! Ўша бир далачидан кутулдик,— у телефон ёнига бориб, ижрокомга қўнғироқ коқди. Трубкини кўтарган секретарь аёлга ўзини танитиб, Бойбўсиновга улашини илтимос килди. Шу лаҳза телефон уланди,— хўжам, мен Моҳиман: Саидқосимовнинг кизи ўғлингизга ёқди. Айтмабмидим сизга, у киз унча-мунча киз эмас, ўзи битта! У жавоҳир-ку! Вой, мени хурмат қилишлари... Бу кизга худо шунча ақл берганига, бунинг устига хусну жамолини айтмайсизми, мени хурмат қилавериб жигаримни эзиб юборган эди. Бу киз эмас, бир фаришта, деган эдим ўшанда. Мана, иш яхши кўчди, улар бир-бирига ёқди. Тўйни қилиб юборамиз.

Енида одамлар борлиги, ҳамма гапларига рози эканлигини айтиб, ота трубкини қўйди. Моҳитобон бону чапак

чалиб юборди. Баъзан бу эликлардан ошиб кетган хотин ўн саккиз яшар қизларнинг қилиғини қиларди. Ёнғоқ кўшилган ҳолвани яхши кўрар, кўли бўш вақтларда хандон-писта чақиб еб ўтирарди. Анча пазанда, ошни яхши дамларди. Эрининг ошналари, бу оилага ўзини яқин тутадиган область миқёсидаги раҳбарлар эт еявериб зерикишгач, асли насаби Самарқанд томонлардан бўлган Моҳитобон бонунинг майиз солинган паловини жуда ёктиришарди. Винзавод директори Саидқосимов бир куни йигирма йиллик виносидан Бойбўсиновга олиб келиб, оқ палов олдидан тоза ичишди. «Моҳитобонхоним палови» раҳбарий ходимлар ичида машҳур бўлишига Саидқосимов сабаб бўлган. Бу сўзамол, уддабурон киши анча йиллардан буён ўзининг ишчанлиги, ошна-оғайниларига садоқати туфайли заводда мустаҳкам ўтирарди. Бир вақт креслоси сал-пал ғирчиллаганда шу ошна-оғайнилари михини қоқиб, ғирчилламайдиган қилиб қўйишган.

Пахта терими тугаб, тўйларга рухсат берилган киши ойларида Жўмард билан Марҳабо тўйи бўлиб ўтди. Юртга ош бериб, базм-зиёфатга ҳам уч юз кишилик жой тайёрланиб, ҳамма иш кўнгилдагидек бўлди. Уларнинг муроду мақсадларига етиб, Моҳитобон бону билан Бойбўсиновлар масрур, ота-оналик бурчларини бажариб, энди Чиннихолга навбат дейишди.

Лекин шу куниёқ, тўй базмида, тўрда юзларига оқ парда тутиб оқ кийинган Марҳабо ёнида ўтирган Жўмард хаёлига кутилмаганда Онахон лоп-лоп кела бошлади. Ҳар қанча уни ўйламасликка ҳаракат қилса ҳам у шўх, қорамағиз қиз кўз олдида пайдо бўлаверди. Бағрида типирчилаганлари, лабларидан ўпаётганида кўрсатган қаршиликлари, эркаланишлари ёдига тушди. Эсламайман, деса ҳам эсига туша бошлади. Бу нима?! Нега у ўша оқибатсиз Онахонни эслапти?! У, эслашга арзимайди-ку, деди дарҳол ўзини қўлга олиб. Ёнида ўтирган Марҳабога, гўзал келинга гап котди... Мана тўй, келин... Бахт ўзи шу-да! Жўмард базм аҳлига кўз ташлади, зиёфатда ўтирган юзларча қувнок, шўх йигит-қизлар орасида Онахон ҳам бордек туюларди. Кимнингдир овози ҳам жуда унинг овозига ўхшаркан. Жўмард ялт этиб ўша томонга қаради. Шундан сўнг хаёлига зоопаркда Онахон билан бирга учрашиб, томоша қилишгани — шохи бошидан икки барабар катта, олқорга ҳам, такага ҳам ўхшамайдиган «Осиё муфлони» келди. Бу жонивор олқор ва тоғ такаси зотига мансуб бўлиб, феъли ниҳоятда мураккаблиги, тез ўзгариб қолиши, сал қалтис ҳаракат сабаб бўлса бошқа муфлонни сузиб, қорнини ёриб

ташлаши, кўринишда мўмин кўрингани билан ичдан пургазаб, бўрига ҳам, айикка ҳам бўш келмаслигини эшитган эди. Жўмард нега бу жонивор лоп-лоп кўз олдига келаётганидан ҳайрон.

* * *

Ўша куни Онахоннинг зарда билан машинадан чиқиб кетиши Жўмард фикрини ўзгартириб, режаларини тамоман остин-устун қилиб юборган эди. Онахон кўпчилик ичига тушгандан сўнг «тамоман ўзгариб» қолганини пайкагандек бўлди. Кимдир борлигини ўзича сеза бошлади. Кимдир бор... Бўлмаса бу Онахон ўз Жўмарди юзига кабина эшигини қарсиллатиб ёпиб, менсимай жўнаб кетмас эди. Ҳар қалай ёлғиз шофёр билан юриш, сочи жингала йигит билан зина тепасида кўл ушлашиб туришни кечириш мумкин, лекин машинадан чиқиб кетиш тагида бир гап борлигини пайқади. Бу гапни Жўмард шу кунгек онасига гапирди. Онаси Чиннихолга. Отаси ҳам эшитди ҳисоб. Кибор она бу гапдан ёмон хулоса чиқариб, кўявер, винзавод директори адангларнинг ошнаси, унинг қизи Марҳабо етилиб ўтирибди, деди. У ҳаппа-ҳалол қиз, ҳеч ким билан элакишмаган, тили йўк, гапга кўнадиган, бузилмаган қиз, деди. Онанинг сўзи икки қилинмади. Жўмарднинг ўзи ҳам Онахондан газабланиб турган эди. Бир оғиз сўз билан у рози бўлди-ю, анчадан бери тайёргарлик кўрилаётган тўй бошқага бўлиб кетди. Энг охириги тўй тайёргарлиги ҳисобланган таклифнома бошқатдан бостирилиб, «Бойбўсиновлар оиласи» тепасига «фарзандларимиз Жўмард билан Марҳабохоннинг никоҳ тўйига» қилиб ўзгартирилди...

Тун.

Тўй базми авжида.

Одамлар хурсанд — қўшиқ, ичкилик, нозу неъматлар...

Салобатли, тўладан келган Бойбўсинов хурматли меҳмонлар ёнига бориб, лутфу навозиш кўрсатарди. Келин ва куёвга бахт, «ували-жували» бўлсин деб қадаҳ кўтаришга талабгорлар ҳам анча-мунча. Гоҳо ота кўзига ўғлининг хомуш ўтиргани ташланарди. Она секин орқа томондан келиб, кайфиятинг яхшими, болам? Бошингни баланд кўтариб, очилиб ўтир, деб кетарди. Жўмарднинг баъзида тунда ухламай уйдан чиқиб кетиш — ойпараст касали хотин олса йўк бўлиб кетади, дейишгани учун ҳам тўйни тезлатиб юборишган эди. Ёшлигида ойпараст дардига мубтало бўлиб, доимо оёғига ҳўлланган лунги ташлаб қўйишарди. Пионер лагерда бўлганида, тунда анҳор устидаги яккачўплардан

ўтиб кетганини, баланд деворлар устида юрганини кўрганлар бор. Жўмард ўз ҳаётида бир неча бор муваффақиятсизликка дуч келиб, юрагини олдириб қўйган эди. Онаси ИЛ — 18 самолёти учувчиси, кабинада рўпарасига кўғирчок маймун ва тумор илиб қўйганини кўрган. Мураккаб техника ёнида тумор? У ҳам замонавий йигит бўла туриб, қандайдир «тарелка»нинг борлигига ишониши — самолёт кабинасидаги маймунчаю туморга ўхшаб кетарди. Ошнаси шу маймунчаю туморни кўпдан сақларкан. Унинг лоф уриб айтишича, шу нарса эсидан чиқиб уйда қолганида, ҳаётида биринчи марта фожа бўлишига оз қолибди — кўнишга яқин бир томон ғилдираги тушавермай, анча қийнаган. Шаҳар устида уч бор айланиб, охири қўнган... Мана шу кўнғилсиз воқеадан кейин у рўпарасида ликиллаб турадиган маймунчаю туморини эсдан чиқармай илиб қўяр экан. Эҳтимол бу киши руҳига таъсир қилиб, ўз ишига ишонч ва дилида хотиржамлик яратармикан. Мана шундай иримларга Жўмард ишонарди.

* * *

Бир ўлимдан бошқа ҳамма нарсанинг барвақт келгани яхши, деб юрадиган Шабона буви Онахон ёнидан чиқиб, нима қилишини билмай ошхонага кирди. Бунда қиладиган иши бўлмаса ҳам, у ёқ-бу ёққа аланглаб, қозон-товоққа қўл теккизди-да, яна қайтиб ҳовлига чиқди. Аксига Ҳақназар ота ҳам йўқ эди. Болалар ҳам, ҳеч ким. Югурганча кизиникига борсамикан? Инқилобхонга — онасига хабар берсамикан? У шўрлик ҳам куйиб кетади. Бечоранинг шунча куйгани етмасиди? Буви оёғи куйган товукдек тунда дам уйга, дам айвонга чиқиб, кўкариб юарди. Неварасининг бетоқат бўлиб ётганини кўриб кўрқиб кетди. У ичидаги дардини унча билдирмаса ҳам «иситмаси» ошкор қилиб турарди. Онахоннинг кўкрагида икки лахча чўғ юракни ёндириб, лўк-лўк алам берарди. Дам эшик қиясидан, дам ҳовлига чиқиб деразадан мўралаб юрган буви тагин ўзини бир нима қилиб қўймасин, деб ортиқ чидай олмади: кўшнисиникига чиқиб шофёр ўғлини тунда Бандихонга, Инқилоб келинойиникига зинғиллатди. Бу ишга Ҳақназар ота ҳам рози бўлди. Ундан сўнг, ошхонага кириб бутилкадаги сиркани, ўткир пичокни бекитиб қўйди. Зинғиллаганича катта кизиникига чиқиб, уни айтиб келди.

Тунда Онахон ётган уй уруғлари билан тўлди. Бойбўсиновлар уидаги тўйни Ҳақназар ота ҳам эшитган эди, етиб келиб, Онахонни кучди. Бошим оғриб қайт қилгим келяпти, деган эди, дарҳол қатик ичиришди. Пешонасини

танғишди. Узокдан чақириб олиб келинган онаси каравотда кизини кучоқлаб ўтирди. Бутун хонадон бўлган воқеадан деярли хабардор эди. Ҳаммалари бир оғиздан:

— Саткаи сар! Бети курсин ўшани!— дейишди, — тешик мунчоқ ерда қолмайди. Сен унча-мунча қиз эмассан, сен мунчоқ эмас, бебаҳо гавҳарсан! Буни ҳамма билади! Сен ўтмас матоҳ бўлганингда, сени райкомга олармидилар! Жўрақуловдай одам сени райкомга олиб борармиди?! Сен кўзга яқинсан, сенинг дўстинг ҳам, душманинг ҳам кўп. Сен Холча бўлганингда хафа бўлсанг арзирди. Сен райони-мизнинг энг олдинги қизисан! Бир ҳисобда яхши бўлди, бунақа номард, рашкчи, бад оладиган кимса экан, сени тоза кийнарди. Кутулибсан, фалокатинг арибди, хурсанд бўл!— дерди аммалари бир оғиздан.

Лекин бари бир уёқда тўю буёқда аза...

Шу аҳволда икки кун ўтди. Учинчи куни эрта билан Онахонлар эшигида машина пайдо бўлди. Райкомхон опа Итолмасова кириб келди. У Онахонни бағрига босиб, ҳам-масига тушунаман, оғир бўл, деди. Кейин кийинтириб, машинага солиб, райкомга олиб кетди.

* * *

Қиш.

Ташқарида шамол аралаш қор ёғарди. Совуқ шамол увиллаши ичкарида, қабулхона деразаси ёнида хаёл суриб турган Онахонга эшитилиб турарди. У деразадан ёғаётган қорга, дарахтларга, дераза пирамонида жунжиб ўтирган икки мусичага тикиларди. Шамол дарахт шохлари билан ўйнашар, совуқ бино ҳам унча яхши исимагани сабабли Онахон пальтосини елкага ташлаб турарди. Бир соатча олдин Райкомхон опа кириб, бирпас гаплашиб ўтириб чикиб кетди. Мана, орадан уч кун ўтди, бўлар иш бўлиб, Онахоннинг куйиб-ёнишлари ҳам бир қадар пасайди. У хомуш ўз жойига бориб ўтирди. Лекин бари бир кўз олдидан бевафо Жўмард кетмасди. Райкомхон опа жаҳл устида уни иблис деди. Кўп ўйлайдиган бўлиб қолган Онахон бу сўзнинг ҳам мағзини чақди. Худо даргоҳидан қувилган бу фариштанинг номи — энг ёмон ном бўлганлиги сабабли ҳақорат сифатида ишлатилади. Тўнғиз деб қойиш билан иблис деб қойишнинг фарқи бор. Лекин «иблис» хаёлий нарса, инсонларнинг ўзи ўйлаб топган, дерди Онахон.

Тушга яқин қабулхонага Яхшибек Тойлоқов кириб келди. Қўлида қоғозга ўроғлиқ нарса. Жўрақуловга кўрсатиладиган ҳурмат баъзан Онахонга ҳам кўрсатиларди. Онахоннинг бошидаги хаёллари тарқаб, дик ўрnidан турди.

Қалбини алам ғажиган, ўксиган бу кунларда якин кариндошлари, Жўрақулов, Райкомхон опа, Яхшибек Тойлоқовичларни кўришни, бир оғиз бўлса ҳам гаплашишни истарди, унинг ҳам атрофида тоғдек суянчиқлари борлиги қалбига мадад берарди. Сурхон водийсида фақат Бойбўсиновлар эмас, Жўрақуловлар, Ҳақназар оталар, Кўчқорвой ака, Райкомхон опа, Маъмура, Яхшибек Тойлоқовлар ҳам борлигини ўйларди.

— Онахон, синглим, ассалому алайкум!

— Салом, Яхшибек Тойлоқович! Яхши юрибсизми?

— Раҳмат, раҳмат! Иш кўп, Онахон. Буни қаранг, жуда каттиқ банд бўлиб қолдим. Иш билан овора бўлиб, куннинг ўтиб кетганини ҳам билмайсан киши. Райком топшириқларини ҳам бажариб юрибман. Бормилар? — У Жўрақуловга ишора қилади.

— Термизга кетдилар.

— Мен ёнингизга бир минутга кирдим. Агар мени хурмат қилсангиз, оғангиздек тушунсангиз, гапимга кулоқ солинг! Одамлар номард бўлса, бу билан дунёда ҳамма номард бўлиб кетгани йўқ. Мен ҳамма гапдан хабардорман... Ҳотам Жўрақулович, мен, опа ва яна бошқалар Бойбўсинов тўйига борганимиз йўқ. Бормаймиз ҳам! Аблаҳлар! Мана шу қоғоз ичидаги импорт пальто ва туфли. Сизга! Универмагда бўлганингиз, сизга деб олинган пальтони бошқа одам кийганидан хабардорман. Ўша, сизга ёққан пальтонинг ўзгинасидан.

Онахон турган ерида қотиб қолди. Қоғозга ўроғлик пальтони олишини ҳам, олмасини ҳам билмасди. Туфли размерини билишини кўриб, қизариб кетди.

— Йўқ, пальтом бор.

— Олинг! Бу яхши.

— Пули қанча экан?

— Маошингиз чиққанда берасиз.

Онахоннинг беихтиёр чиройи очилиб, қикиллаб кулди. Импорт пальто бўлса, ўзига ярашган бўлса... хотин-қизларга бундан зиёд яхшилик борми! Онахон шу ҳафта ичи биринчи бор чеҳраси очилиб кулди. Тойлоқовга ташаккурини қандай баён қилишини билмасди.

— Хайр, Онахон! Ишим жуда кўп,— деди Яхшибек қабулхонадан чиқиб кета туриб.

— Хайр!

Яхшибек Тойлоқов чиқиб кетгач, дунёда шундай яхши одамлар борлигини хаёлидан ўтказди Онахон. Унинг отаси ҳам, онаси ҳам, ўз фарзандим фақат яхшилик қилиш учун туғилган бўлсин, деган умид билан Яхшибек деб ном қўйган

бўлса ажаб эмас. Шундай олижаноб одамлар атрофида эканлигини ҳис этган Онахон анча дадиллашди. Тойлоков зинапоялардан шошилиб тушиб, ташқарига чиқди. У машинага ўтираётганини Онахон деразадан кўриб турди. Машина жўнаб кетгач, Онахон бориб қабулхона эшиги иллагини солди-да, Тойлоков олиб келган тугунни ечди. Пальтони олиб, у ёқ-бу ёғини айлантириб кўрди. Ўша пальтонинг ўзгинаси. Тугмачасига осиглиқ қоғозга кўз ташлади, ҳа, импорт. Нархи ҳам икки юз эллик сўм. Эғнидаги пахталик чопонга ўхшаш эски пальтосини ечиб, янгисини кийди. Ўзини ойнага солди — ўша куни универмагда кийиб олган пальтонинг худди ўзи. Размери ҳам! Онахон хурсанд бўлиб кетди. Қора лак туфлини ҳам кийди. Бу ҳам ўзининг размери! У қабулхонада қадам ташлаб, айланиб юрди, дамо-дам деворга тиралган катта тошойнага ўзини солди. У ниҳоятда гўзал эди. Қовоқларининг салқигани, хафалик куз япроғидек юзларини сарғайтирмоқчи бўлди. Сарғаймади. У хурсанд бўлса бир кунда яна ранг-рўйи ўз ҳолига тушишини яхши биларди. Янги пальто ва туфлини кийиб, сочини ҳам тартибга солди. Ойна олдидан кетгиси келмасди. Тирноқларига ҳам қаради — Лаълихон ишлайдиган сартарошхонадаги маникюрчи аёлларга боргиси келди. Нима, у қиз бола. У ҳам ўзига қараши керак! Нега у аза тутавериши, дили хуфтон бўлавериши керак! Бировлар аҳду паймонни оёқости қилиб, босиб-янчиб, Марҳабони қучоқлаб ётса-ю, нега у «ўлган муҳаббатим» деб аза тутиб юравериши керак! Ўша Марҳабонинг бурни шолғомдай, совук, қадди-қомати ҳам йўқ, бақага ўхшаган япалоқ бир қиз эканини ҳам эшитган эди. Онахон яна ойнага қаради, қошу кўзлари кулиб турар эди. Белларининг хипчалигини ҳам ўзи биларди. Бир куни чўмилишаётганида дугоналаридан бири яланғоч Онахонга тикилиб, қоматинг гимнастикачи жаҳон чемпионларни кига ўхшайди. Қўлларинг, оёқларингнинг узунлиги... агар сен «фигурали катания» спортини ўрганганинга юз минг одам маҳлиё бўлиб қоларди. Ўзбекдан ҳам бир чиқарди-да! (У хандон ташлаб кулди.) Ўшанда Онахон: «Сабр қил, Жўмард акага тегсам, биз ҳам фигурали катания ўйнаб қолармиз», деганида ҳаммалари баробар хахолашиб кулишган эди.

Телефон жиринглади. Онахон югуриб бориб телефонга жавоб қилгач, янги пальто, туфлиларни ечиб, қоғозга ўради-да, шкафга бекитди. Ўз кийимларини кийиб олиб, қабулхона эшиги иллагини очиб қўйди.

Шу куни хизматдан сўнг мамнун уйига қайтди. «Пальто сотиб олганини» уйда ҳаммага кўз-кўз қилди. Шу билан

Онахоннинг хурсанд бўлганини кўрган буви ҳам, бува ҳам, одатдагидек ҳар куни кечкурун келиб хабар олиб кетадиган аммаси ҳам хурсанд бўлишди. Бувиси Ҳанифа Бегимқулованикидан, укасига сўраб, совчи келаётганини ҳам айтди.

— Ў-ў-ў! — деди Онахон,— бўлиши мумкин эмас, чунки шу Бегимқулова димоғдорлик қилганида гап билан моховини чиқарганман. У ҳеч қачон мени кечирмаслигини биламан. Ўзидан ўтган эди! Қандай қилиб менга совчи қўйиши мумкин?!

— Ў-ў-ўйинг нимаси! — хитоб қилди бувиси,— ёшлик қилиб, оғзингдан чиқиб кетган гапларни кечиргандир. Эҳтимол эсидан ҳам чиқиб кетгандир.

— Эсидан чиқмайдиган қилиб гапирганман! У эсидан чиқарадиган аёл эмас. У арши аълодан!

— Жон қизим, ўргилай қизим, улар билан олишма!

— Бизлар ҳам ғимирлаган қурт эмасмиз! Оёғи билан босиб-янчиб ўтиб кетаверадиган!

— Тилинг жуда аччик, ўжарсан. Билмайман, ўғил бўлиб туғилганигда нима бўларди!

— Менга қаранглар! Нима, мен эрга тегаман, деяпманми?! Мени тинч қўйинглар! Мен эрга тегмайман! Ҳанифа Бегимқулованинг укасига калламни узсангиз ҳам тегмайман! Раислиги ўзига! Укаси наша чекади...

— Девонаи Машраб: «Этагимнинг гардидан юз минг Хизр пайдо бўлур...» дебдилар. Онахон қизим ўзини кимлигини ўзи яхши билади. Иккиламчи, инқилобчининг фарзанди ҳам инқилобчидай бўлади-да. Нима, анави шилпиқ сўфи аканинг қизи бўлсинми?

Бувисининг гапи ёқдимми, Онахон илжайди.

— Бу менинг маликам, хонзодам, бекзодам. Ҳамида аҳо ҳам шу, Гавҳаршодбегим ҳам шу!.. Онахон қизимни писиллаб келган унча-мунча совчиларга бермайман!— деди буви.— Сурхондарёнинг ариллаган, дариллаган, мана мен деган йигитларига бераман! Уларга шарт қўяди маликам, бориб ахтараман девни ўлдирасан, тоғнинг орасидан кимда-ким гавҳартошни ерга отса «афғон шамоли» йўқолади, сувсиз даштга сув чиқади, шу ишни қилган одамга тегаман, дейди. Ўшанақа баҳодир чиқмай турибди. Чиқса тегади.

— Ана, топдингиз,— деди қулиб Онахон.

Қизнинг уч кун мукка тушиб ётиб, бугундан тили чиқиб, чехраси очилгани ҳаммани шод этди.

— Қизим Сополтепа қишлоғининг қизи эмас,— деди яна бувининг тили кичиб,— бизга ўхшаб қишлоқда туғилиб, қишлоқда ўтиб кетадиганлардан эмас! Бир дунёга татийдиган қиз. Бир мамлакатга арзийдиган қиз! Юрт қизи, ҳа,

ҳозир у юртни сўраяпти. Бунақа қизлар кам бўлади. Ҳотам Жўрақуловдай валломат ўзига муовин танлашни билса керак?! Улар муовинни сиз билан биздан эмас, ёш комсомоллардан олишади! Шерободни ҳам, Термизни ҳам Совет қилган комсомоллар!

— Яшанг! — деди Онахон, — бормисиз, буви!

— Тўғрисини айтиш керак-да!

— Ҳа, ана! Тўғрисини айтиш керак!

— Илгари инқилобнинг кучли ери Термиз бўлган! Кани, қаерда шунақа яхши инқилоб бўлган? Ҳақназар ота бекорга милтик отармиди! Лақайлик Ибройимбек кўрбоши — кўрбошиларнинг кўрбошиси бўлган бу мохов! Какайдида унинг қўл-оёғини боғлаган ким? Жуз уруғидан бўлган Ҳақназар ота! Пахтанинг яхшисини ким беради? Сурхондарё! Ипак пахтани ким беради? Сурхондарё! Шундок бўлгандан кейин Сухондарё олдиндами ёки бошқа дарё олдиндами?! Бекорга ота герой бўлган эмас!

— Гапинглар тугадими? — Ўрнидан туриб Онахон қозғога ўроғлиқ пальтони очди. У чиройли пальтони яна кийиб, уйдагиларга кўрсатди, — қалай?

— Ярашди. Муборак бўлсин! Худди ўзингга ўлчаб тикилгандай! Хўп тикибди-я!

— Қаерники экан? — аммаси сўради. У ҳам анча ёш бўлгани учун ҳаваси келиб тургани кўзидан сезиларди.

— Франция.

— Жувонмарглар жуда боплайди-я!

Шу куни Онахон илгариги ҳолига қайтиб, мамнун ётиб ухлади. Эрта билан яна одатдагидек наридан-бери чой ичиб, янги пальтосини кийиб, хизматга борди. Сўраганларга бу пальтони «онаси Термиздан олиб келганини» айтди. Зора шу пальтони кийиб юрганини Жўмард эшитса. Кўрса ҳам ёмон бўлмасди.

Орадан икки кун ўтгач, иттифоқо, телефон жиринглаб, Тойлоқовнинг ёқимли овози эшитилди. Онахон беихтиёр ўрнидан туриб кетай деди.

— Салом! Қалай, аҳволларингиз тузукми, Яхшибек ака?

— Раҳмат! Биз энди иш билан қаттиқ банд бўлиб қолдик-да. Меҳнат жуда эзиб юборди. Бунда ўралашиб, вақтида хабар ололмаганим учун узр. Ҳотам акамларнинг ҳам ҳолларидан хабар ололмадим.

— Йўқ, йўқ, — деди Онахон бийрон тилда, — хижолат бўлманг. Саломингизни Ҳотам Жўрақуловичга айтиб қўяман.

— Онахон, синглим?

— Лаббай?

— Менинг бир қариндошимнинг тўйи бўлаётган эди. Бугун кечкурун, соат олтиларда машина юбораман, келинг, бир-икки соат тўйда бўласиз. Кўп ўтирмаймиз. Икковинглар машинада келасизлар. Мен бунда сизларни кутиб оламан...

Онахон ё ҳа, ё йўқ деёлмай қолди. Чунки Тойлоқовнинг гапи буйруқомуз бўлиб, у гўё Онахонни келишига юз фоиз ишонгандай гапирарди.

— Соат олтида тайёрланиб туринг, опа ёнингизга киради. Ҳозирча хайр! — деб трубкани қўйди.

Онахон ўйланиб қолди. Шундоқ одам тўйга таклиф этадию бөрмайдими? У соат олти бўлишини кута бошлади. Икки соатча ўтирса, саккиз-саккиз яримларда уйга келишни кўнглидан ўтказди.

Роппа-роса соат олтида бино ёнига бир машина келиб тўхтади. Бунга иккинчи қават деразасидан Онахон шундоқ кўриб турарди. Машинадан чиққан ўрта яшар бир хотин у ёқ-бу ёққа аланглаб, йўлакда ғўдайиб тураверди. Шу лаҳза Онахон янги пальтосини кийиб, гастронотдан олиб келган тортни кўтариб пастга тушди.

— Мени олиб кетишга келганингиз йўқми? — Онахон у хотинга мурожаат этди.

— Ҳа, сизга келдик. Эсон-омонмисиз?

— Салом! Ўзингиз яхшимисиз?

Улар олдинма-кетин машинага киришди. Шофёр ҳам кексагина бир одам экан, Онахоннинг саломига лоқайдгина бош ирғаб қўя қолди. Бу машина заготскотга қарашли эмаслигини Онахон дарҳол сизди. Тойлоқов юридиган машина кумушранг эди.

Ярим соатдан мўлроқ йўл юриб, қўшни колхоз ерига ўтишди. Қадимий Кўрғонча қишлоғига кириб бориб, тўй бўлаётган ҳовли эшиги олдида тўхташди. Тойлоқовнинг ўзи пешвоз чиқиб, Онахон билан янги танишган опани ичкарига бошлаб кирди. Алоҳида бир хонада, ҳурматли меҳмонлар ёнига ўтказди. Ўзи ва аллақандай бир йигит Онахон атрофида парвона бўлишди. Жизиллаб турган кабобу иссиқ сомсалар кўтариб келишди. Хонада ўтирган меҳмонларни Онахон деярли танимасди, улар шу атрофдаги колхознинг ҳурматли кишилари бўлса керак. Тойлоқов ёнидаги кишиларга коньяк қуйиб, Онахон рюмкасига яқинлашганда бирдан у чиройли бармоқлари билан рюмкани тўсди.

— Йўқ, йўқ, мен ичмайман!

— Бўлмаса ароқ қуяйми?

Онахон ўз ёнига келиб ўтирган Яхшибек Тойлоқов кўз-

ларига эркаланиб тикилиб, кулимсиради. Бу чиройли кулиш шу даражада ноёб эдики, деярли ҳеч ким сезмади...

— Умримда ичмаганман. Қизиқмисиз, Яхшибек ака!

— Бугун тўй, ичмаслик мумкин эмас! Жуда бўлмаса шарбатми, сухой виноми, бир нима ичиш керак,— Тойлоқов ташқарига чиқиб кетди. У Онахоннинг ва умуман бошқа хотин-қизларнинг ароқ, коньяк ичмаслигини биларди. Шу сабабли, бугун чиройли бир биллурий графинда қўлда ясалган қизил мусаллас олиб кирди.

— Буни шу колхознинг ҳурматли боғбони, орденли бир отахонимиз тайёрлаганлар. Чароснинг суви... Бу фақат глюкоза. Буни рюмкада эмас, пиёлада ичадилар,— у пахта гулли қизил пиёлага мусаллас тўлдирди.

— Вой-бў-ў! Буни қандай ичамиз,— Онахоннинг кайфи чоғ, юрагидаги ғубор кўтарилган эди.

— Биз ичиб кўрсатамиз-да! — деди Тойлоқов,— бизга ўхшаган эркакларнинг шўри курсин, ҳамма қийинчиликни аввал ўз жисмимизда синаймиз. Қани, олинглар! Келин-куёв бахтли бўлишсин! Кўша қаришсин! Ували-жували бўлишсин! Бизлар ҳам саломат бўлайлик!

Тойлоқов ўз пиёласига қуйган мусалласдан бир хўплаб, кейин коньякни олиб ичди.

— Қани, Онахон, опажон, ичинглар!

Опа рюмкадаги ароқни олиб ичиб юборди. Бу хотин ароқ ичарди. Онахон лимиллаган мусалласдан озгина симираётган эди, Тойлоқовнинг зўрлаши билан охиригача ичиб юборди.

— Яшанг, кўп яшанг! — деди Тойлоқов. У дарҳол кабобу сомсаларни Онахон ёнига суриб қўйди,— олинсин, кўпроқ мана булардан олинг.

Хизматдан қорни очиб чиққан Онахоннинг иштаҳаси очилиб, айниқса мусалласдан кейин кабобни тушира бошлади. Ёнида ўтирган муаллимнамо бир йигит билан гаплаша кетишди. Дамо-дам Тойлоқов ташқарига чиқиб келар, кимлар биландир гаплашиб, ичкарига қайтарди. Онахон ёнига пистаю бодом чақиб қўяр, гапга соларди. Шу бир пиёда мусаллас Онахонга таъсир қилгани, пешона ва ёноклари қизарганини сизди. Эпчил йигитлардан бири кириб (у атай тайинлаб қўйилган эди) рюмкаларга коньяк, баъзиларга ароқ, ёлғиз Онахон пиёласига мусаллас тўлдирди. «Йўк, бошқа ичмайман», деганига ҳам қарамади.

— Тўй яхши нарса,— деди у йигит қандайдир ақлли бир гап айтмоқчи бўлиб,— тўй икки ёш қалбини бирлаштиради. Колхозимиз планни юз йигирма фоиз бажарди. Икки тўй

юрагимизни шод қилиб турибди. Райком олдида ҳам юзимиз ёруғ... Олинглар, оқ ичайлик!

«Юзимиз ёруғ...» деган гап Онахонга ёкиб кетдими, бу йигит сўзи учун ҳам пиёла кўтариб, лабига олиб борган эди, Тойлоқов: «Қолмасин, қолмасин!»— деб турди. Онахон иккинчи пиёлани ҳам сипқариб юборди.

— Ой, маладес!— деди жуда катта ишни бажарган Онахонга Тойлоқов,— энди овқатдан олинсин!

— Оламиз,— деди кўзлари сузилиб Онахон,— сизни доно бир ташкилотчи раҳбар эканингизни районда ҳамма билади, Яхшибек ака,— деди тили бурро Онахон,— си-из жуда олижаноб одамсиз...

Онахоннинг ёнидаги опа ҳам гап-сўзу мулозаматларга карамай овқатни еб, тез-тез ароқ ичиб ўтирарди. У қанд касалига мубтало экан, шу сабабли ароқ мос келарди. Онахоннинг «мен сизга айтсам» бўлиб колганини пайқаган Тойлоқов хизмат қилиб юрган йигитга кўзини қисиб, имо қилди: «Яна бир тўлдир!» Йигит Тойлоқовнинг шотирларидан бўлса керак, имо-ишорани дарҳол сезиб, яна пиёлани лимиллатди.

— Олинглар,— деди Тойлоқов опа, муаллим, Онахон ва хизмат қилиб юрган серҳаракат йигитчага бир-бир қараб,— олинглар, азизларим, мана шу ажойиб инсон, Онахон мен ҳақимда яхши гаплар айтдилар. Мен бир камтар ходимман. Ишдан бошқа нарсани билмайман. Раҳбарларим нима деса бир солдат бўлиб ишни бажараман. Биз ҳаммамиз Онахоннинг кадрдонларимиз. Онахон учун! Охиригача, охиригача...— ҳаммалари бир култум қолдирмай ичиб юборишди.

Бир муддатдан сўнг Онахон боши айланиб, мувозанатини йўқота бошлади. Шуни кутиб турган Яхшибек Тойлоқович: «Юринг, бир очик ҳавога чикиб келайлик», деди-да, Онахоннинг қўлидан ушлаб ташқарига етаклади. Ҳовлидан бурилиб, эшикка чикиб, кўчани кесиб ўтишди-да, бошқа бир ҳовлига киришди. Орқасидан келаётган бояги йигитга бош ирғаб, «эшиклар очикми?» дегандай қилди. Йигит, «бемалол кираверинг» имосини қилди-да, ўзи яна қайтиб, тўйга кириб кетди. Тойлоқов гандираклаб, ўзини билмай турган Онахонни бегона ҳовлига олиб кириб, «бир лаҳза ҳаво олинг», деб ёлғиз қолдирди. Югуриб бориб дарвоза эшигининг иллагини солди. Ундан сўнг тебраниб турган Онахонни қўлтиклаб, рўпарадаги хонага олиб кирди. Негадир бир оз ҳушига келган Онахон қайтиб тўй базмига эмас, холи, кимсасиз бир хонага кирганини, рўпарада каравот, оқ чойшабу парёстикларга қаради. Устига кўк рўмол ташлаб

кўйилган электр лампа хонани хирагина ёритиб турарди. У гандираклаб, гангиб орқасига қайрилаётган эди, Тойлоқов уни кучоқлаб, қайтишга йўл кўймади.

— Яхшибек Тойлоқович, бу нимаси?!

— Онахон, жон Онахон... — Тойлоқов уни кўйиб юбормай ҳаллослаб, ўпиб, каравот томон торта бошлади.

— Кўйиб, юборинг! — Онахон Тойлоқовнинг кўкрагидан итарди, лекин ўзи гандираклаб бориб гиламга йиқилди.

— Онахон, жон Онахон... Сени яхши кўраман... — Тойлоқов уни азот кўтариб олиб, каравотга ётқизди-да, пальтоси, сўнг костюми тугмаларини шоша-пиша ечиб ташлади. Бароқ мушукдек буйдалаб, ички кўйлагигача очди. Юз-кўзларига чанг солиб, кучи етганича тимдалаётган маст Онахон кўллари ушлаб, барваста қомати билан босди. Онахон дод солиб йиғлади... Ваҳший остидан қутулиб чиқишга кучи етмай, типирчилаётган кийикдек инграй бошлади. «Кўйиб юборинг! Вой, кўйиб юбор!..» Онахонни маҳкам кучоқлаб олган Яхшибек Тойлоқович аллақачон ўз ботинкасию шимлари тугмасини ечиб ташлаб, тайёргарлик қилиб кўйган эди. Ярим-яланғоч Онахонни оқ урганига ҳам қарамай кучоғидан кўймас, томоқлари таги, лабларидан ўпиб, ҳайвоний бир ҳирс билан босарди, каравотнинг фирчиллагани ташқарига бемалол эшитилиб турарди. Онахон бўғилиб қисқа-қисқа нафас оларди. Бир дод солиб, чинкириб йиғлади-да, кейин каравот лопиллаб, қиз ҳаллослаб нола қила бошлади...

Қизнинг номуси барбод бўлди. Ярим соатлардан сўнг забун ва маст Онахон каравотдан бош кўтарди-да, гандираклаб бориб, деворни ушлади. Ички кийимларини тўғрилагандек бўлиб, бир оз турди. Хона ўртасида сўмрайиб, ғўдайиб турган Яхшибек Тойлоқовга қарамади ҳам. У эшик томон юра туриб костюми, пальтоси тугмаларини солишга уринди. «Онахон, азизам, бир оз тўхтанг!» Онахоннинг қулоғига унинг гапи кирмасди. У бир йиртқич ҳайвон, бир пасткаш босқинчи шахс турганини кўриб, ундан тезроқ узоқлашишга интиларди. Шошганидан эшик қаердалигини ҳам тополмасди. Қилар ишини қилиб бўлган Яхшибек Тойлоқович яна Онахонга яқинлашиб, унинг қўлидан ушлаб, каравот томон тортиб бир муддат олиб туришга журъат этолмади. У кўчада одамларга кўриниб, бу сир ошкор бўлишидан кўрқди. Онахон бориб, яна бошқа хона эшигини итарди. Эшик очилиб, ҳовлига чиқди. Атроф кимсасиз. Кўчанинг нариги томонида бўлаётган тўй ғалағовури эшитилиб турарди. Электр чироқларининг нури ҳовли деворлари, уй пештоқларига тушиб турарди. Той-

локов югуриб Онахоннинг кетидан чикиб кўлидан маҳкам ушлади.

— Эшик қаерда?

— Онахон, жоним, мен сени яхши кўраман!— Тойлоков Онахонни яна ўша хонага олиб кирмоқчи бўлди.

— Аблаҳ экансан!

Онахон дарвозани топиб, уни торта бошлади. Уриниб, илгакларини топди-да, эшикни ланг очиб ташқарига чикди. Тугмалари узилган, этаклари шамолдан варварак бўларди. У пальтосининг олдини ёпиб, елкасига тушиб қолган момик рўмолини ҳам бир қадар тўғрилаб, кўчада кета бошлади. Орқасидан келган Тойлоков ундан кечирим сўрамоқчи бўлиб, яна йўлини тўсди.

— Йўқол, номард!

Онахон катта йўлга чикиб оламан, деб кишлок кўчасида гандираклаб кетаверди. Унинг ҳуши ўзига келиб, кайфи тарқалган эди. У ғарч-ғарч яхлаган лой, кўлмак сувларни босиб, тояр, лекин бари бир калласи қирқиб ташланган одамдай гандираклаб ҳозир гуппа йиқилиши керакдай, нима бўлганига тушунмай, бир жонсиз ёғочга ўхшаб борарди. Оёқлари чалишиб кетарди. Унинг бирдан ҳуши ўзига келиб қолгандай бўлар, тезда бу «тузук»дан чикиб кетиш, катта асфальт йўлни топиб олиш учун тўрт томонга жавдирарди. Қоронғи. Орқадан етиб келган бир машина Онахон ёнида тўхтаб, уни машинага чиқишини, уйга элтиб қўйишини айтди. Онахон чиқмади. Бу ҳам у ярамаснинг иши, деди ўзига-ўзи.

— Опажон, чиқинг, уйингизга олиб бориб қўяман.

— Йўк!— деди Онахон атрофига олазарақ қараб. Шу атрофда Тойлоков турибди хаёл қилди.

Шофёр йигит дарҳол орқасига қайтди. Онахон юз қадамча юрмасдан ўша машина яна етиб келиб, ундан ёш бир жувон тушиб, югурганича Онахон йўлини тўсди.

— Опажон, ярим кечада пиёда юриб етолмайсиз! Бу машина бизники. Акамларники. Мен ҳам ўтираман, чиқинг, сизни олиб бориб қўямиз. Биз бошқа одамлармиз, акамлар бригадир... Ярим кечада ёлғиз юрманг. Акамлар: «Райкомда ишлайдиган қиз негадир тўйдан хафа бўлиб чикиб кетди», дедилар. Машинага чиқинг! Биз сизни хафа қилганимиз йўқ.

Онахон кизга қараб турди-да, бир лаҳзадан сўнг у билан бирга машинага чикиб ёнма-ён ўтирди. То уйига етиб боргунча бир сўз демади. Фақат кишлокка етиб келгач, айланма кўчаларда «ўннга», «чапга», деб турди. Эшиги ёнига келгач, машинадан тушиб индамай кириб кетди.

Бир ой ўтди чамаси, қишлоқ марказида, йўлкада турган Онахон тўйга бошлаб борган аёл билан қамти келиб қолди; танимагандек индамай тураверди. Дарҳақиқат, уни яхши танимасди. Афтидан, у ўша кеча жиноий иш — босқинчилик бўлганидан хабари бўлмаса керак. Онахонга қўл узатди. Қизнинг ранги заъфарон, руҳи сўник, хаёлот ичида тургани, ёнида ҳеч кимса йўқлиги ҳам аёлни эсанкиратгандай бўлди. Хол-аҳвол сўрашди, аммо қиздан жуда қисқа жавоб олди. Аёл Онахоннинг ўша куни тўйдан хафа бўлиб кетганини сезган эди-ю, «хафа бўлиш»дан ҳам даҳшатлироқ иш бўлганини билмас эди.

Лекин Онахон бўлган жиноий ишга ўзи сабабчи, одам танимас, лақма эканини тан олиб, ўзидан койинди. Лақмалиги окибатида содир бўлган жиноят сабабли прокурорга бормади, бу иш сир бўлиб қолди. Нахотки бир фирибгарга ишониб, талтайиб, ичкилик ичса-я!.. Зўрлаб ичиришаётганини ҳам пайқамаса-я!

Онахон семиз аёлга тикилганча, ҳеч нарса демай маъюс тураверди.

Қовоқлари салқиб, девор бўлиб турган киз юзларига тикилган аёлни раҳми келди, нега бунчалик кайфияти бузуқлигини сўрашга ҳадди сиғмади. «Вой, кечирасиз...» деди-ю, жўнаб қолди. Онахон ҳатто қайрилиб унинг орқасидан қарамади ҳам. Семиз аёл анча жойга бориб, яна орқасига ўгирилиб қаради. «Бечора, бир кори-ҳол бўлганга ўхшайди. Буваси қазо қилганмикан? Ҳақназар ота қазо қилган бўлса ҳамма эшитарди-ку...» деди ўзига-ўзи.

Онахон ёлғиз, баъзи дугоналари ҳам атрофидан кетиб қолди. Бувисининг: «Ўзбек ўзбекка мунчалик ёмонлик истаса, во-о-ой! Тўнғиздек кимса бир лаҳзалик ишрати учун инсонни бир умр бахтсиз қилиб қўйса, во-о-о-ой! Одамлар шунчалик ваҳший бўлиб кетганми, во-о-ой!»... деган гапи эшитилиб кетди.

ХIII

ЖИНОЯТДАН СЎНГ

Воқеа шу ерга етганда, ҳурматли китобхон, камина, бир нарсани эслатиб ўтгиси келади; пахтакорнинг душмани вильт касали, деб, тушуниб, «Умид» романимда бу курашга кўп саҳифалар бағишладим. Ҳатто заҳарли дори ичавериб хасталанган еримиз билан пахтакорни тўқнаш-тирдим. Академик Мирзаали Муҳаммаджоновнинг илғор

фикрлари учун таъқибга учрагани бизга маълум эди. Аммо, жиноятлар жинояти яширин ётар экан. Пахтакорнинг даҳшатли душмани, қўшиб ёзадиган мансабдорлар экани кейинчалик маълум бўлди. Қўшиб ёзадиган жиноятчилар республика бошини эгиб қўйди. Бу ҳаром қўлларни жодида кесилса ҳам кам! Бирдан карнай-сурнай бошланиб, «пахта плани бажарилгани» билан баъзи жойларда давлатга гўшт, сут, тухум ва жун сотиш плани бажарилгани йўқ. Обком атрофида айланишиб, «менга иш буюринглар», деган маънода кўзини ғилтайтириб, садоқатини кўрсатиб, кимнингдир меҳрини товлантириб юрган Яхшибек Тойлоқов «райком вакили» деган гувоҳномани олиб, колхозма-колхоз юра бошлади. Райком олдида ўзини ишчан, садоқатли кўрсатиш унинг кўп йиллардан буён «орттирган тажрибаси»ни ишга солди. Шу йўлни тутиб, Тойлоқов «кам бўлгани йўқ», олса олдики, олдиргани йўқ... Аммо Онахоннинг жим бўлиб кетганидан юраги така-пука бўлиб юрди. У хизматга ҳам келмасди. Дастлабки кунлар Онахон ўзини ўзи бир нима қилиб қўйдими, деган хаёлга бориб, бошқа бир баҳона билан уйига одам юборди. У уйда йўқ. Умуман, районда йўқ. Агар мабодо рўпара келса, судга боришни ўйласа, унга қарши жавобни ҳам ўйлаб, бад олиб юрди. У жуфтакни ростлаб қаёққадир қочишни ҳам мўлжаллади.

Тойлоқовнинг баъзан гапи гапига қовушмасди, бирон одам билан суҳбатлашса, суҳбатдошининг сўзи тугамасданок савол бериб, гапини бўлиб қўяр, кераксиз, ёпишмайдиган гапларни тўлқинланиб, дудуқланиб айтиб юборарди. Тилла тишларини кўрсатиб қўяр. Унга қараб турганлар таажжубга тушиб, секин бир-бирларига кулиб қўйишарди. У ўзининг шизофрин эканлигини яширарди. Тойлоқов ўзини жуда билағон ҳисоблар — кўпчилик ичида бошига бармоғини нуқиб чуқур ўйга толгандек ерга қараб ўтирарди. Бу билан у ўзини жаҳоний ўйлар, теран фалсафий фикрлар қаърига ботгандай кўрсатарди. Тулкилик қиларди. Шаддод кишилардан бири одоб доирасидан чиқиб, уни «эшакона ўй суриш...» деб сўккан. Албатта бекордан-бекорга бировни бундай ҳақоратомуз гап билан аташ тўғри эмас. Лекин баъзан бундай сохталик қилувчилар кишини шундай кескинликка олиб боради.

Тунда, соат ўн бирлардан ошганда ўзининг ГАЗ—24, юмшоқ ўриндиқларига духоба ёпилган, ойнача ёнига маймунча осилган кумушранг машинасида «вакил» бўлиб келган Яхшибек Тойлоқов чарм папкасини қўлтигига қисиб, райком биносига кириб келди. Жимжитлик. Фақат чўққи-

сокол, такамўйлов, хушфеъл қоровул чол унга пешвоз чиқиб, эшик очди. Коридорда чироклар ёниб турарди.

Кўчалар ҳам чароғон...

— Ким бор?— Тойлоқов ичкарироқ кириб, иккинчи қаватга кўтариладиган бетон зинапоя олдида қоровул чолга дуч келди. Чол индамади. Шу ерда йигирма беш йилдан бери қоровул бўлиб ишлаши, наинки бир район, бутун областдаги барча масъул кишилар билан танишлиги, улар билан қўл беришиб кўришиши, ўртоқ Жўрақулов бўлмаганда у киши ҳозир қаердалигини билиши кўнгилдан ўтдими, индамади... «Ким бор?» саволи унга ғалати туюлди. Чол, кутилмаганда унга супурги ушлайвериб, хомтоқ қила-вериб ёрилиб, қадоқ бўлиб кетган кўлини узатиб: «Ассалому алайкум, ўртоқ Тойлоқов, омонмисиз!»— деди. Тойлоқов хоҳлар-хоҳламас энсаси қотиб қўл узатди.

— Мен, Ёрлақаб отаман. Танияпсизми? Марҳамат, ўртоқ Тойлоқов, юқорига! Райкомда биздан бўлак ҳозирча ҳеч ким йўқ. Ўртоқ Жўрақуловнинг кабинетларини очиб берайми?— у кинояомуз кўлидаги калитларни жиринглатди.

— Ҳеч ким бўлмаса унинг кабинетида нима қиламан?— Тойлоқов ўйланиб қолди.

— Ўртоқ Жўрақулов кечадан буён бетоблар. Иситмалари чиқиб, ўтиролмадилар. Чой дамлаб бердим,— деди Ёрлақаб ота,— кечга яқин уйга кетдилар. Доктор келибди...

— Чарчаб қолибдилар-да. Юраги ҳам яхши эмас, биламан. Мен ўз районимизга у ёқдан («У ёқдан...» сўзининг маъноси — ё Тошкент, ё Термиздан вакилман...» демоқчи эди. Чол фаҳлмади.) вакилман... Гўшт топширишда ҳаммадан кейинда судраляпмиз. Ҳотам ака касал бўлмай, ким касал бўлсин!

Чол ерга қаради. Унинг боши эгилгани тепадан тушиб турган чирок нурида шундоқ кўриниб турарди. «Ўртоқ Тойлоқов»нинг хафа эканлигини ўзича талқин қилиб, гўшт масаласи бажарилмаган, ҳал бўлмаган экан-да, деб ўйлади. Чол эзилиб кетди. Пахта теримида район ҳаммадан илғор эканлигини биларди. Гўшт чатокроқ эканини ҳам эшитган. Райкомга кирган-чиққаннинг қош-қовоғига қарарди. Айниқса область марказидан папка кўтариб келадиганлардан юраги безилларди. Агар, жуда бўлмаганда унинг райони гўшт масаласида рўйхатнинг ўртароғида бўлганида ҳам кўнгли таскин топармиди. Шу сабабли заготскот каттасини вакил қилишибди, деб ўйлади. Район биринчи қаторга чиқади, деса чол ўлиб беришга ҳам тайёр эди. Кандок

килсин, ҳеч илож йўқ! Илгаригидай ариллаб-дариллаб юрадиган раислар, совхоз директорлари райкомга ингичка бўлиб кириб, зинадан пилдираб тушиб, машиналарига ўтирганча жўнашарди. Бу хатти-ҳаракатларнинг барини зийрак қоровул чол пайқамай иложи йўқ. Уни баъзилар «тўртинчи секретарь» деб аташарди... Ёрлақаб Болтаев йигирма тўққиз-ўттизинчи йилларда босмачиларга қарши курашган. У, Ҳақназар-комиссар билан бир сафда бўлган. Ўттиз учинчи йилдан буён партия аъзоси. Пенсияга чиқиб, уйда ётгиси келмай, райком биносига қоровул ва унинг каттакон ҳовлисида боғбонлик қиларди. Районнинг шаънига тегадиган ҳар қандай иш қилганларни асло кечирмас ва бу ниҳоятда гўзал районнинг кичкинагина муваффақият-сизлиги отани эзиб ташларди. Шу сабабли «областдан келган» ўртоқ Тойлоқовнинг зинапоялардан чиқиб кета туриб димоғдорлик билан айтган заҳарханда гаплари отанинг нарёғ-берёғидан ўтиб кетди. Чол ёнидан Дашнобод анорига ўхшаш носқовоғини олиб, тили тагига мўлгина нос ташлади. Қария лол бўлиб, тутилиб қолган чоғларида носга ружу қиларди. Тойлоқов чолнинг нос чекаётганига ҳам қараб кўйди. Бу билан у: «Сизларнинг районларингизда эскича одатлар авж олиб кетган! Шу сабабли ҳам гўшт топшириш планини бажара олмаяпсизлар!»— дегандек бўларди. Буни ота фаҳмлади. Чунки, худди шу Тойлоқов илгариги бир келганида Деновда ҳам бўлганини айтган, шаҳар марказидаги эски мадраса биноси шаҳарни хира қилиб, баъзи бетайин одамларга жой бўлиб ётмасин, ғишти яхши экан, бузиб тротуарга солиб юборинглари!.. деганини эслади. Деновдаги «Саид Оталиқ мадрасаси» XVI асрда қурилган, Улуғбек мадрасасидан кўркамроқ. Одамларнинг айтишича, унинг рўпарасида яна бир мадраса бўлган. Ўттизинчи йилларда худди шундай бир ўпкаси йўқ шахснинг буйруғи билан бузиб, ғишти ишлатиб юборилган, дейишади. Дарҳақиқат, шу «Саид Оталиқ мадрасаси» ҳозир вайрона ҳолига келиб, унинг хужраларидан бирида искирт бир девона чол истиқомат қилади. Тойлоқов шу чолга ишора қилаётган бўлса керак. Лекин мадрасани бузиб юбориш асло мумкин эмаслиги, ҳукуматнинг тарихий ва маданий ёдгорликларни сақлаш ҳақида қонуни борлигини ҳам биларди. Лекин Тойлоқовнинг гапидан у хафа бўлиб, юрагига бу одам ҳақида бир совуқлик тушган эди. Холчаён тепалиги ҳам ташландиқ ҳолда ётибди... Бундан кўп йиллар илгари Тошкентдан келган археологлар, академик Яҳё Ғуломов ўз шогирдлари билан, айниқса Галина Пугаченкова деган олима бу ерда қанча йиллар ер қазиб, илмий ишлар

олиб боргани, катта китоб ёзганини ота эшитган. Шу қишлоқни Холчаён деб аталиши ҳам маъқул бўлган. Лекин бу тарихий обидаларга бирон белги қўйилмагани район зиёлиларини ранжитмай иложи йўқ. Ўртоқ Тойлоқов шу заминда мелоддан илгари Кушон деган ниҳоятда катта давлат бўлганини мутлақо билмасди.

Зинапоялардан юқорига кўтарилаётган Тойлоқов яна чолга гап қотди:

— Майли бўлмаса, биринчининг кабинетини очинг, телефон қиламан! Цветков ҳам йўқми?

— Тошкентга кетган.

— Тошкентда нима бор экан? Мана, мен келдим-ку!

— Билмадим, ўртоқ Тойлоқов.

— Очинг эшикни.

— Хўп бўлади. Соат ўн иккида-я?..— деди ота Тойлоқовнинг ёнидан ўтиб, зинапоянинг иккитасини битта босиб, ҳаллослаганча юқорига интилиб. Баъзан зарурат туғилганида зинғиллаганча бориб, райком секретарларини уйдан ҳам чақириб келарди. Телефон номерлари ёдида қолмас, ойна остидаги рўйхатдан қидириб ўтирмай, уйга югуриш унга осонроқ кўринарди. Мансабдор кишилар уни ўз машинасига таклиф этишмас, фақат бир неча бор Жўрақулов уйга олиб бориб қўйган. Баъзан тунда Тошкентдан телефон бўлганида трубкани кўтарадиган киши шу «тўртинчи секретарь ўртоқ Болтаев» бўларди. Мутаассиф ошналаридан бири уни «мутавалли» деб атабди. Чолнинг жаҳли чиқиб: «Ҳар қалай мен жанговар Қизил Байроқ нишони олган кишиман. Қўлимга бешотар ушлаб, Какайдида, кейин Шерободда босмачини қувганимда, сен ковакда ётгансан! Менинг даврим келди, сеники кетди... Ўғлингнинг заготскотда ишлашини ҳисобга олмаса, сенда ҳеч гап йўқ! Сен авлиёларнинг сағанасига ёпишиб ётиб, ҳаром назр-ниёз еб юрадиган «шайх»лардан ҳам пастсан. Нега мен «мутавалли» бўларканман. Райком — каттакон районнинг уриб турган юраги. Мен, мана шу уриб турган юракнинг посбониман!» депти.

Сиртдан қараганда анча-мунча содда, кўзга ташланадиган тождор ва жиғадор хўрозу кул-кул товукларга ўхшамайдиган, мусичадек оддийгина Ёрлақаб ота юрагида гап кўп. Лекин районнинг орқада қолаётганини кўп маломат қила беришликлари инсофдан эмаслигини дилдан ўтказарди. Бурноғи йили область илғор эди. Ипак пахтанинг кони ҳам Сурхондарё, чорванинг кони ҳам Сурхондарё, қорақўлнинг зўри ҳам Сурхондарёда, меванинг кони ҳам Сурхондарё, сабзавотнинг кони ҳам

Сурхондарё, ҳаммаёқда Сурхондарё, Сурхондарё... эди. Ҳатто Ўзбекистонда шакарқамиш етказишда ҳам Сурхондарё биринчи. Энди, наҳотки шунча гаплар эсланмай, одамлар Ёрлақаб отага қўлларини бигиз қилишади! Йў-ў-ў-қ! — деди ўзига-ўзи чол. — Ҳали Сурхондарё ўзининг кимлигини сизларга кўрсатади! Яхши от кейин чопади. Ўзбекистоннинг республика бўлиб туришида забардаст Сурхондарёнинг аҳамияти катта, агар у бўлмаса — чегара область бўлмас, Конституцияга кўра Ўзбекистон республика бўлмай қолади. Агар бизнинг район бўлмаса Сурхондарё ҳам Сурхондарё бўлмай қолади. Шунинг учун ҳам, ҳой азизлар, районга тил теккизманглар, дерди чол. Ёрлақаб ота «тўртинчи» сўзи билан фахр этарди. Чунки қадим большевиклар «тўртинчи» деб аталган. Худди ўртоқ Тойлоқовга ўхшаган бир вакил уч-тўрт йил бурун колхоз раисига урадиган дўқини отага ҳам уриб, жаҳли чиққанида ғилай бўлиб кетадиган кўзини қадаган эди. «Сизни муҳокама қилиш керак! Наҳотки ҳовлини супуриш, боққа қараш пахта экишдек муҳим бўлса!» Бу гап Ёрлақаб отанинг у ёқ-бу ёғидан ўтиб кетган. Шу пайт ёнида Ҳанифахон турган эди, агар у бўлмаганда луғатда йўқ гаплар билан уни тоза бопларди. Ота гапни маданий қилган. «Сиз ҳаммани муҳокама қилишингиз мумкин, лекин мени эмас! Агар худо сизни жиндак ақлдан қисмаганида, бу гапни келиб-келиб менга айтармидингиз! Менинг илдизим жуда чуқур, суғуриб ташлаб бўлмайди. Мени аввал амир Олимхон, ундан кейин Иброҳимбек кўрбоши суғуриб ташламоқчи бўлди. Қўлидан келмади! Ўзини суғурдим! Кейин Гитлер дегани суғурмоқчи бўлди. Суғуролмади! Ўзини суғуриб ташладим! Оқ пахтани ҳаром қўл билан ушлаб бўлмайди. Мен бу ерда мана шунга посбонлик қилиб юрибман. Қоровуллик баҳона...»

Тойлоқов биринчи секретарь кабинетига киргач, чироқни ёққан Ёрлақаб отага «энди ишингиз битди, чиқаверинг...» дегандек имо қилди. Лекин ота эшик олдида серрайиб турмай, аксинча, Тойлоқовга яқинроқ келиб, стулга ўтирди. «Бу сурбетлик эмас, гаплашаверинг телефонда, менинг биринчи секретарь кабинетини ҳеч кимга ташлаб чиқиб кетишга ҳаққим йўқ», дегани эди. Баъзан бу хонада ярим тунда Тошкентдан бўладиган телефонларни ҳам ота эшитиб, трубкани кўтарарди. Биринчи секретарь йўқлигида, икки маротаба Марказий Комитет секретари билан ҳам гаплашган. Зингиллаб бориб Жўрақуловни уйдан бошлаб келган эди. Жўрақулов бобойга ишонсаю Тойлоқов ишонмайдимми? Тойлоқов отага бир хўмрайиб қараб кўйди-да, кейин биринчи секретарнинг у ёқ-бу ёққа айланадиган

креслосига ўтириб, телефонбозликни бошлади. Шу лаҳза Тойлоқовнинг вакилликни эшитган баъзи ходимлар кеч бўлганига ҳам қарамай райкомда пайдо бўлишди. Тойлоқов уларга бош ирғаб, ўтирган жойида бўш турган сўл қўлини узатди. У совхоз билан гаплашиб бўлгач, телефон станциясидаги киздан ён колхозга улашни сўради.

— Ким бу? Тешабоевми? Нега орқадасизлар? Нима, мен гўшт етказиб берармидим?! Районни эмас, областни ҳам орқага тортдинглар! Озгина уялиш керак! Ха... эшитяпман, бу сабаб эмас! Масалангиз бюрога қўйилади! Аҳвол жиддий бўлмаса мен келиб, тунда ухламай районма-район кезиб юраманми? Ха... Эшитяпман! Агар гўштни бажармасангиз... учқўргондан кўраверинг! Хат оласизми, келишиб оласизларми, бу сизларнинг ишингиз! Бел бақувватми? Пачкаликлардан борми? Пачкаликлар мўл бўлса планни бажармай қолмайсизлар. Ишонаман, азизим, ишонаман!

Ўртага жимлик тушди. Тойлоқовнинг гапи бўлинди. У кўзларини йилтиратиб, рўпарасидагиларга қаради. Бу қараш билан, «мана, одамларингиз ёмон бўлиб кетган! Трубкани қўйиб қўйди...» демоқчи эди, аччиқтил Ёрлақаб отадан чўчиди, индамади. Колхоз раислари баъзида колхозга бораман, деб телефон коққан шу Тойлоқовга пешкаш чиқиш учун кўчада уч соатлаб кутиб ўтирарди. Қанча ишлар қолиб кетарди. У колхозга келганидан кейин раис кабинетида ёки баҳаво бир шийпонда уни-буни суриштирган бўларди-да, кейин дастурхон ёзилиб, зиёфат — товук гўшти, коньякдан қўли бўшамасди. Сал-пал овқатидан маза қочган Тойлоқовлар маишат қилиш учун колхозга чопишарди. Раисларнинг жонига тегиб кетишган. Улар фақат ишга халакит берадилар, лекин уларга келма деб кўринг-чи!

Ота бу гапларнинг кўпидан хабардор.

Тойлоқов мажлисларда узоқ гапирарди, жумлалари пойинтар-сойинтар бўлади. Кимдир унинг фикрлари текис оқиб келмаслиги, қатқалоқ йўлда юргандай тугилиб қоқилиши, пауза кўплиги ва баъзида бошқаларнинг гапини бўлиб, лўп этиб гапириб юборишини айтган. Телефон станциясидаги киз: «Бегимқулова уйида экан, уйига улайман», — деди. Бир муддатдан сўнг аёл кишининг ўткир овози эшитилди. Аёллар овози микрофонга яхши тушади — у милтиқнинг ўқидек гапирарди:

— Эшитаман!

— Гўшт тайёрлаш проценти жуда ҳам тушиб кетиб-ку, Ҳанифахон?

— Ким гапиряпти?

— Мен Тойлоқовман.

— Салом, Яхшибек Тойлоқович! Саломни ҳам унутишингиздан бизнинг колхозга биронта одам ўт тушди, деб айтганга ўхшайди. Йўқ, ундоқ эмас, ишларимиз яхши!— Ҳанифа Бегимкулованинг овози яна жаранглаб эшитилди. Ҳанифа билан гаплашаётганидан Ёрлақаб ота жуда хурсанд бўлиб кетди. Чунки Тойлоқовга ўхшаган одамларнинг додини мана шу Ҳанифа берарди. Чолга жон кирди. Тойлоқов кўзлари кабинет шифтига қараб, қийшайиб кетди:

— Салом! Салом дедик-ку!

— Бизда озгина колди. Бу — ипак пахта. Тушунасиз-ку! Бошқа ишларимиз ёмон эмас. Ўртоқ Жўракуловнинг хабарлари бор. Нима гап ўзи?

— Номусларга ўлдирдиларинг-ку!

— Нима-нима?!

— Гўшт-чи? Сабзавот-чи? Ғалла-чи? Сут-чи? Тухум-чи? Жун-чи?— У Ҳанифа Бегимкуловани мот қиламан, деб бу маҳсулотларни атай кетма-кет қаторлаштирди. Машхур раисани бир қотирай деб яна кўзларини чақчайтириб, орқасига қайрилиб, «Какайдида босмачига қарши курашган» ва тўпчи бўлиб, Орёл шаҳридан то Берлингача борган Ёрлақаб отага ўқрайиб қўйди. Ота Тойлоқовнинг нима демоқчи бўлаётганини пайқарди. Чол ичида, «сабр қил, сенинг додингни Ҳанифа беради...» деб илжайиб турарди. Ҳанифа Бегимкулованинг яна ўткир овози эшитилди.

— Ўртоқ Тойлоқов! Нима, чап ёнингиз билан турганмидингиз?! Мен колхоз раисасиман, сизнинг хотинингиз эмасман! Ўпкангизни босиб олинг! Жун масаласига келсак, уни жундор хотинингиздан сўрайсиз!— У ҳам шакка телефон трубкасини қўйиб қўйди. Тойлоқов кўзлари барок мушукнинг кўзидек ёниб, шарманда бўлганини пардалаш учун сохта хахолаб, секин трубкани қўйди. Ёрлақаб отага мулойимлик билан гап қотди:

— Бобой, ёшлар ҳам, катталар ҳам нервенний бўлиб кетган. Бегимкуловани қаранг, бу аёлни тоза кўтардик... Талтайиб кетган. Ишни эпложмаяпти, сўрасак, қўпол жавоб қилади. (Унинг хаёлидан ажралишган оёқлари жундор иккинчи хотини ўтди.)

Ёрлақаб ота миқ этмади. Тойлоқов яна телефон трубкасини кўтарди.

— Охунбобоев колхозини уланг! Ҳа, раисни! (Бир неча минутлик паузадан кейин колхоз раиси трубкани олди.) Ўртоқ Ўринбобоевми? Салом!— У ёқдан ҳам «салом» сўзлари ва қуюқ мулозамат — Тойлоқовнинг соғлиғи,

бола-чақаларигача сўради. Лекин Тойлоқов сермулозамат, сергап раиснинг гапини бўлди, ўзини жуда ҳам ишчан, «давлат ишига берилган» ва фақат ҳозир бола-чақа соғлиғи эмас, ишдан гаплашиш кераклигини уқтириб: овозини артистона бошқачароқ қилиб, раисга гап қотди. Лекин Ёрлақаб ота бу тулкиликларнинг барини фахмлаб, ичдан кулиб ўтирарди,— суръат жуда паст, ўртоқ Ўринбоев! Республика газеталаридаги сводкага қараб, киши номусга ўляпти. Тошкент области бир кунда беш-беш ярим процент берганда биз иккидан оширолмадик. Ҳозир гўштни гаплашамиз. Бу, шармандалик-ку! Ўртоқ Ўринбоев! Мен шалтай-балтайингизни билмайман, билишни истамайман! Менга гўшт керак! Прцент керак? Ким? Қишлоқ советининг раиси ўлиб қолди, дейсизми? Банд бўлдим, дейсизми? Ҳа, қандок қиламиз, бизларнинг ҳаммамиз ҳам бир куни ўлаамиз, Ўринбоев! Гўшт қандай? Сабзавот-чи? Галла? Сут-чи? Тухум-чи? Жун-чи?

- Бажарамиз, ўртоқ Тойлоқов!
- Бажарасизми?
- Ҳа, бажарамиз!
- Бажармасангиз бюрода кўрамиз!
- Йўқ, ба-жа-ра-миз!

Ёрлақаб отанинг тамоман уйқуси ўчиб, ўзини тутолмай кулиб юборди. Тунда шу ишга зарурат бормиди? Ғазабланган Тойлоқов трубкани таққа кўйиб, дик ўрнидан турди-да, бундагиларга юринглар, кетдик, ишорасини қилиб, кабинетдан чиқди. Улар учовлон зинаполярдан пастга тушиша кетди. Бунчалик ҳовлиқиш, ўпкани кўлтиқлаш нега керак? Ёрлақаб ота кабинет чироғини ўчиришдан аввал бир латта билан Тойлоқов ўтирган креслони номига артгандай бўлди, стол устини ҳам бир-икки бор ишқалади. Шундан сўнг кабинет чироғини ўчириб, пастга тушди. Тўғри, терим палласида тунда ҳам иш кетарди. Лекин ҳозир зарурат йўқ-ку. Тойлоқов икки ҳамроҳи билан машинага ўтираётди, «биз нариги колхозга кетдик», деган гапни қаттиқроқ айтиб, отага эшиттирди. Улар машинага ўтириб, гўё колхозга кетгандек бўлдилару аслида сал нарироқдаги шунақа ўртоқлар келса тунайдиган меҳмонхонага киришди. Ярим соатлардан кейин чол меҳмонхонага бориб Тойлоқовнинг алдаганини пайқади. Чунки Тойлоқовга ўхшаган кишилардан фақат ёлғон гап чиқишини ота яхши биларди.

Булар ҳам ҳолва экан... Тойлоқовнинг узоқ йили район активдан кейин, танаффус вақтида Тошкентдан келган бир кекса муҳаррир билан суҳбатидаги аломат гапи областда ҳамон латифа бўлиб юрарди. Журнал муҳаррирининг

бадий асарлар ёзишини қаёқдандир эшитган Тойлоков учрашувда унга хушомад қилган:

— Сизнинг китоб ёзишингизни биламиз, ўртоқ редактор, ўқиганмиз. Жўра зўр ёзасиз...— деган ўшанда барқ уриб Тойлоков.

— Нима ёзган эканман? Нимани ўқидингиз?

— Лайли-Мажнунни жуда яхши ёзгансиз. Ўқиганмиз...

— Шундайми?— деди муҳаррир бақрайиб. Бу гапни Тойлоков астойдил гапираётганини, унинг адабиёт ҳақидаги билими жуда саёз, «тафаккур ҳовузча»сига бир парча тош ташласа ҳам ботмаслигини пайқаб, ёқасини ушлаган. У кулишини ҳам, кулмаслигини ҳам билмай, донг қотган. Шундоқ одамлар бор-а... деган. Бу гап кейинчалик Ёрлақаб отанинг ҳам қулоғига етиб, тоза кулган эди, Саъдию Хофизни, Навоию Фирдавсийни «йигирманчи йилларнинг одамлари» эмас, Тойлоковлар ўқиса ҳам ёмон бўлмасди! Бу Тойлоков дарё бўйида сувсираган одам, деган ота, китобки ўқимайдими, унинг гапига ҳам, «маърифати»га ҳам, бўйнидаги галстугига ҳам ишониб бўлмайди. Бу галстук — молнинг бўйнига боғланган арқондан фарқи йўқ!

— Яхши ўқибсиз... Бошқа китоблар ҳам ўқиганмиз?— деган ўшанда бош муҳаррир Тойлоковга қараб.

— Ҳа...— Кейин у Жўрақуловга қараган. Жўрақулов ичида, «э, номусларга ўлдирдингиз-ку», дегандек истиҳола билан гапирган.

— Сизга нима десам экан... (У ёш жиҳатидан анча катта бўлса ҳам муҳаррирни ҳурмат қилиб, сизларди.) Ҳамма ишларимиз яхши бўляпти-ку, лекин маданиятимиз, савиямиз пастлигича қоляпти. Китоб ўқимаймиз. Вақтимиз йўқ, пахта билан бандмиз, қўл тегмайди... деган гаплар бари сохта! Ўзимиз дангасамиз. Ёзувчилар, шоирлар, муҳбирлар келганини ёқтирмаймиз. Бир магазинга кирсам, совун, тақа, идишлар, бўёқ банкалари орасида бадий адабиёт китоблари ҳам турибди... Шу китобни Тошкентда, Самарқандда топиб бўлмайди. Бунда ётибди... Ишлашга ишлаймизу, лекин бўш вақтимизда еб-ичишдан қўл бўшаймайди. Коньяк, тандиркабобга суягимиз йўқ — бунга вақт топилади. Китоб ўқишга вақт йўқ. Москвада, метрода, эскалаторда китоб ўқиб кетаётганларни кўрганман. Эскалатор бир-бир ярим минутда олиб чиқиб қўяди. Шу вақтдан ҳам фойдаланиб китоб ўқийдилар... Китоб ўқимайдиган, бадий адабиётдан бебаҳра одам, менинг назаримда, бадавийларга ўхшайди. Мана шунақа ошналаримиз ўзининг фикран ғариблиги, ожизлиги оқибатида кетмон юзини босиб, зарба ейдилар... Ўзини кўрсатиш мақсадида ярим

тунда кишиларни безовта қиладилар, ғалва кўтарадилар.

Муҳаррир ҳам, Ёрлақаб ота ҳам Жўрақуловнинг гапларига диққат билан кулоқ солиб, кимларнидир кўз олдларига келтиришарди.

Одамлар Тойлоқовнинг асл башарасини кўриша бошлагани билан, Онахоннинг кўзига шира тушиб, буни сезмаган эди. Чунки Тойлоқов жуда ҳам уста бўлиб кетган, у «бир худодан бошқа ҳаммани қўлга олиш мумкин...» деярган. Онахон фақат илгаридан тайёрлаб кўйилган чоҳга гурс этиб тушгандан кейингина рўпарасида турган «фаришта»ни таниди.

* * *

Яхшибек Тойлоқов ўргимчакка ўхшаб ўзининг узилмас ипак иплари билан ўраб ташлаганига Онахоннинг кейинроқ фаҳми етди. Лекин бўлар иш бўлган эди... Устма-уст бошига тушган ташвиш уни ерпарчин бўлиб ётиш эмас, аксинча, оёққа тургазди. Бу кутилмаган бир ҳол. У андуҳ тортиб ётиш ёки устидан керосин куйиб, ўз-ўзини ёқиб юбориш эмас, аксинча, душмани билан тўқнашувга отланди. Бири ёлғон муҳаббат изҳор қилиб, ташлаб кетса, бири тўғридан-тўғри босқинчилик қилса: одамлар шу даражада аблаҳ бўлиб кетганми?! Номуси барбод бўлган Онахон, авваламбор айб ўзида эканини билди, нега у нотаниш кимсаникига бориб, ичкилик ичди? Нега?! Нега у базмга кетаётганини уйдагиларига айтмади? Нега?! Нега у бир фирибгарнинг сўзига лаққа ишонди? Нега?! (Унинг дод солиб, бақириб юборгиси келарди.) Фирибгар олиб келган нарсаларни олди? Нега?! Жўмарднинг бевафолик қилгани бу ишга уни итарганини ҳам дилидан ўтказди. Кўчага чиқса, у билан бир оғиз гаплашмоқчи бўлиб юрган ўша фирибгарни ҳам эшитди. У, боши очик, хотини йўқ эмиш, жон-жон деб уйланажагини айтмоқчи бўлиб юрган эмиш. Тажовуз қилган Тойлоқовни судга ҳам бермади. «Менинг ҳаракатим фақат Сизга уйланиш мақсадида эди. Агар менга тегмасангиз, майли, қаматиб юбора қолинг...» деб бир боладан хат киритибди. Онахон хатни шу он йиртиб ташлади.

Қиличи синиб, қалқони тешилган Онахон тўсатдан буваси билан бирга Кисловодскка жўнаб кетди. Жўрақулов билан Райкомхон опа Жўмард воқеасини билишарди. Бир оз ўзига келсин, деб буваси ёнида курортга кетганини эшитишиб хурсанд бўлишди. Лекин улар иккинчи фожиадан хабардор эмасдилар. Тойлоқовнинг қилиб юрган ишларидан

мутлақо хабарлари йўқ эди. Хатто гўшт масаласи бўйича «вакил» бўлиб юришидан ҳам. Тошкентдан, Министрлар Советидан кимдир Цветковга телефон қилиб, Тойлоқов ҳақида яхши гаплар айтибди. Уни қувватлаш, у район ишларига кўп ёрдам бериши, «кадрлар бизнинг олтин фондими...» деган гапни ҳам айтибди. Тойлоқовни шахсан раис яхши билишлигини алоҳида уқдирибди. Цветков нега Тошкентдан телефон бўлганига, бунча характеристика ҳозир нега зарур бўлиб қолганига ҳам ҳайрон эди. Бу гапларни шу кунгача у Жўрақуловга телефонда айтди. Бунга ҳам чидамай, уни кўриш учун уйига бориб, яна бошқатдан айтди. Гарчи Цветковда қандайдир ноқониқиш, шубҳага ўхшаган бир нарса пайдо бўлгани билан, Жўрақуловда бунинг акси бўлди. У, «раис» (Совмин раиси) сўзини эшитгач, шунча синчковлигига қарамай Тойлоқов кўзига масъул одам бўлиб кетди. Унинг обрўси ошаётгани, масъулиятли киши бўлаётганидан деб ўйлашарди. Умуман Тойлоқов ҳеч кимга қаттиқ гапирмасди. У кетма-кет Онахонга хат ёзарди. Яқинда у яна хат киритди: «...Яна илгариги айтганимдек, турмуш қуриш ҳақида Сиздан яхши сўз кутаман. Оёғингиз остига йиқилиб йиғлайман, ўтинаман, ёлбораман... Жуда катта тўй қиламан. Мени кечиринг. Айб менда. Муҳаббат мени жиноятга бошлади... Агар менга тегишга рози бўлмасангиз, мени судга беришнинг ҳеч ҳожати йўқ, мен ўзимни ўзим отиб ўлдираман. Ўзингиз ўйлаб кўринг, агар ғавғо кўтариб, сир очилса, номард Жўмарднинг айнаб кетгани маълум бўлади. Иккиламчи, бу воқеа қаттиқ зарба бўлиб, буюк инсон Ҳақназар отамлар билан онангизларни ё инфаркт қиласиз, ё тамоман йиқитасиз. Учунчидан, Жўрақуловнинг юзини ерга қаратган бўламиз. Тўртинчидан... Севикли Онахон, мен бир бахтиқаро, ёмон одамнинг ҳам гапига қулоқ солинг!»

Онахон бу хатни ҳам йиртиб-йиртиб ташлади. У совуқ бир мрамартошга айланган эди. Унинг сийнасида тепиб турган юрак ҳам тош. Ундаги ўзгаришни кўриб уйдагилар ҳайрон, ҳеч кимга ёмон гапирмас эди-ю, лекин ичида гап борлиги, музлаб кетгани, ичига мингта чироқ ёқса ҳам ёримаслигини сезишарди. Нима бўлди? Нима гап? Ҳеч ким билмас, Онахон ҳеч кимга сир айтмади, чунки бу айтадиган сир эмас! Паранжи зулмати йўқ бўлгани билан ҳали ҳам хотин-қизларга муносабат баъзи жойларда мана шундоқ расво эканлигини пайқай бошлади Онахон. Лекин минг афсус, ўзини доно, билагон деб юрган қиз ҳали жуда ҳам гўр эканлиги маълум бўлиб қолди. Райкомдан тезда кетиши лозимга ўхшади. Илгари кетмоқчи бўлган бўлсам ҳам

энди кетмайман, деди ўзига-ўзи. Кетмайман! Бу мўътабар жойнинг бир кичик ходимиман, бир кичик ходимига ҳам тикилишиб, ташвиш солишадими?! Ҳаёт ҳақиқатини мен ўз кўзим билан кўряпман — дард юрагимга алам беряпти. Дардни ўз танида синаб кўрган — Иван Тургеневнинг Димов деган кадимги бир врач ҳақидаги китоби ёдига тушди. Тулкига ўлим келтирадиган унинг чиройли мўйна-териси бўлганидек, эҳтимол, менга бахтсизликлар келтираётган — менинг ёшлигимдир! Чопкиллаб юрганим бўстону майсазорлар ичида чўкиртаклар борлигини билмабман. Улардан бири менинг товонимга порт кириб, жонимни суғуриб олди. Чиройли қизларга кўз олайтириб, ўз шаҳвоний нафсларига қурбон қилмоқчи бўлганлар, хотинбозлар бу дунё фақат шундан иборат, десалар керак. Бу «букалар» жамиятда жуда хавфли эканини фаҳмлай бошлади. Онахон энди бошини кўтариб юролмайдимми? Бу сир абадул-абад сирлигича қолиб кетаверадими? Энди у жаҳддан, асабдан тушгач, оху надоматлар ўтиб, ўзига келгач, яна Тойлоқов пайдо бўлиб, бўлар иш бўлди, нима хоҳласангиз топиб бераман, такдир шундай экан... Мен билан яқин сирдош бўлиб юраверинг, менинг ўйнашим бўласиз, дейдимми? Йўқ! Онахон кафтлари билан кўзларини беркитди. Қандай разолат! Наҳотки ғурур, ўз-ўзини ҳурмат қилиш, фахр йўқолиб кетди?! Наҳотки мен бир ифлоснинг кўнгилхуши, роҳатининг сабабчисига айланиб қолсам! Йўқ! Й-ў-ў-ў-к!!! Бундай бўлиши асло мумкин эмас!

Марҳум Қиличбой, унинг дадаси, Улуғ Ватан уруши ҳақида, жанг эпизодлари, кўрган-кечирганлари ҳақида кўп гапирарди. У вақтда Онахон ёш бўлишига қарамай баъзи ҳикоялар ҳамон ёдида. Курск шаҳри ёнида кескин жанг кетаётганида, бир кун взвод командири блиндажга энтиқиб югуриб кириб сув сўрабди. Юраги куйиб кетаётганини айтиб, сув сўраган. Дарҳол унга кружкада сув тутишган. Командир тўймай сув ичган-ку, лекин ичган суви томоғидан яна гимнастёркаси — қонли кўксига оқиб тушаверган. У тик турган ерида икки-уч кружка сув «ичиб», гўё коникқандай бўлиб, қайтадан кўлига тўппончасини олиб чопаётган ерида қолдан кетиб йиқилган. У ўзининг томоғини осколка ўпириб олиб кетганини, ичган уч кружка суви ерга тўкилганини билмаган. Бу «юраги куйган» офицер йигирма беш йилдан буён отасининг кўз олдида турарди... Бу бўлган воқеа! Унинг отаси шу офицер ҳақида кўп гапирарди. У бир неча минут бўлса ҳам яшашни, курашишни истаган. Бу оғир дамларда Онахон хаёлига ўша, томоғини мина олиб кетган офицер келди.

Шу ҳаётни деб одамлар жонидан кечган. Улар ҳалок бўлганида ҳали Онахонлар эмбрионда ҳам йўқ эди. Инвалид бўлиб жангдан қайтган бир колхозчининг фарзанди у! У одамлар ўз айшу ишратлари учун жонларини қурбон қилмагандир! Улар ўз қизлари тенги ёшларни турли найранглар билан номусига тажовуз этмаганлар! Улар паст, жирканч одамлар бўлмаганлар! Улар чин инсонлар эди. Бу воқеани агар унинг акаси Кунтуғмиш эшитгудай бўлса, нима бўлиши маълум. Чўли ҳам Тойлоқовнинг калласини шартта олиб келишга қодир!

* * *

Илдиздаги бузоқбоши бутун бир дарахтни қуритади. Шу сабабли, ғўзамиз илдиздан бузоқбошимиз ёки қорадрингми, бари бир уни олиб ташлаш керак!

Қиш кунларининг бирида заготскотга комиссия келиб, иш текширилаётгани ва бу комиссия ҳайъатида Райкомхон опа Итолмасова борлигини Кисловодскдан қайтиб келган Онахон эшитди. Орадан икки кун ўтмасданок, эрта билан Онахон ёнига кирган Опа унинг қулоғига Тойлоқовга нисбатан эҳтиёт бўлиш кераклигини, олиб келган нарсаларини олмаслик ва иложи бўлса Жўрақулов ёнига киритмаслик лозимлигини айтди. Шундан сўнг мудҳиш бир ҳикояни айтиб берди.

Бу воқеага беш йилча бўлган. Тойлоқовнинг биринчи хотини Латофатхон оғир ётарди. Уч боласи, онаси ва бошқалар атрофида парвона. Шундай кунларнинг бирида у катта қизини чақириб: «Хафа бўлма, эҳтимол тузалиб кетарман,— дебди.— Менга ўхшаб касал бўлганларни биламан. Тузалиб кетишган... Уканг кўчадами? Ким билан ўйнапти? Кўчанинг ўртасига тушмасин, машиналар ўтиб туради!» Катта қизи, «хўп бўлади, ойижон», деб сал чиройини очибди. Онаси учун шу кераклигини сезиб, бошини кўтариб, онага жилмайибди. Буларнинг бари сунъийлигини сезса ҳам онабола бир-бирларига табассум қилишарди. «Ҳозир даданг кирганларида чиқиб, уканга қараб тургин. Кечаги айтган гапларимни ҳеч қулоғингдан чиқарма. Менга ҳар хил маросимлар қилишади, ўшанда ўқишдан совиб кетмагин, ўзингни ўтга-чўғга урмагин. Бошқалар кўпроқ иш қилсин...» Ёш Малоҳат яна хомуш тортиб, кўзига ёш олади: «Ойижон, ундоқ деманг. Мен қўрқиб кетяпман». «Баъзи гапларни сенга айтиб қўйишим керак. Катта бўлганингда бировнинг мол-дунёси, ота-оналарининг фалончи эканлигига қарамагин, ўқиган, ичкилик ичиб юрмайдиган, меҳнаткаш йигитга

теккин. Нафасим тикилиб кетяпти, шунинг учун юрагимдаги гапни гапириб олишим керак». «Доктор чакирайликми, ойижон?» «Йўк, ҳеч нарса керак эмас. Даданглар киргунларига-ча ёнимда тургин». Малоҳат каравот четига ўтириб, беихтиёр онаси оёқларини укалай бошлайди. «Ойижон, оёғингизга грелка кўяйми, совқотиб қолибсиз?» Латофатхон жим, ўйламоқчи қолди: ҳа, демак, оёқ совий бошлаган. Лекин шу лаҳза жавдираб турган қизига жилмайди: «Малоҳатой, зарари йўк. Дард шунақа-да, баъзан иситма чиқарасан, баъзан совийсан. Агар грелка кўяман десанг кўя қол», деди она салмоқлаб. Унинг тили ҳам негадир гўлдираб, бошқача чиқарди. Малоҳат тезда грелка олиб келиш учун ташқарига чиқиб кетди. Қизнинг безовта бўлаётганини сезган кампир жонҳолатда ошхонада тахта-ўқлогисини кўйиб, Латофатхон ётган хонага югурди. Енглирини шимарган, тирсагига кўли ун бўлган кампир ичкарига кириб, қизи ёнига келди. Уч қават ёстикда деворга қараб ётган Латофатхон бошини қайириб, онасига қаради: «Яхшибек акам келмадиларми?» «Ҳозир келиб қолади», дея қизини тинчитди кампир. Грелкага иссиқ сув қуйиб рўмол билан ўраган қизи югурганча онаси ёнига кирди. У қайноқ грелкани онаси оёқларига қўйди. Кампирнинг ишораси билан пиёлага шиша банкадан узум суви қуйиб, онасига узатди. Юрак ўйноғи кампир яна ошхонага чиқиб кетгач, Латофатхон қизини ҳам дарсини тайёрлаш учун ўз хонасига киритиб юборди-да, кечадан бери келмаётган эрини кутиб, хаёлга чўмди. Бу уйлар унинг отасидан қолган. Мана бу фанер орқасидаги йўғон хариларни мардикорлар арқон солиб кўтараётганида отаси ёнида қўрқиб юрагини ушлаб турган эди. Ўша пайтда ўзи институтнинг охириги курсида ўқирди. Келаси йили иморат алебастр билан сувалаётганида институтни тамомлади. Тойлоқов одам қўявериб, бошини айлантириб, охири уйланди. Эрининг мансабдорлар атрофида гирдикапалак бўлиши, шамолнинг боришига қараб иш тутишини яхши биларди.

Шу пайт ғийқ этиб эшик очилиб, эри кириб келди. Аёл эрини бетоқатлик билан кутиб ётарди. Наҳотки у ўлиб кетади! Ҳеч кимнинг ўлгиси келмаганидек, Латофатхоннинг ҳам мутлақо ёруғ дунё билан видолашгиси келмасди. У ёруғ дунёда доимо кувнаб юришни истарди. У жуда кўп кунларини ғам-андух билан ўтказиб, соғ эканлигида кувнашнинг кадрига етмай, арзимаган нарсаларга ҳам хафа бўлган эди. Ҳасадгўй бир дугонаси уни сиртдан ёмонлаганини эшитиб, бир ҳафта қуйиб юрган эди. Нега керак экан қуйиш! Кўйлагини машиначи ёмон тикканида ҳам, оши

тагига олиб кетганида ҳам, қизи қатик олиб келаман, деб чинни косани синдирганида ҳам хафа бўлган эди. Нега хафа бўлган экан! Коса ўлгур синса синарди-да. Нега у ўшанда қизини уришди?! Нега кунларнинг кадрига етмади?! Нега ҳар куни қувнаб, хандон уриб юрмади?! Бир бурда нон, бир пиёла сув билан кишининг қорни тўяди-ку! Нега у ҳар куни қувнамади? Нега у уйда ётди, танига офтоб тушиб туришидан завқланмади?! Тойлоқов ҳам бошқа хотинлар билан юриб, уни куйдирди. Мана энди минг-миллион йиллар у тупроқ қатламида ётади, ярқираган офтобни ҳам, ойни ҳам кўрмайди. Шабадалар, оқар сувлар шариллашини эшитмайди. Гуллару гиёҳларга тикилмайди. У ўз болалари Малоҳату, Роҳату Омонбекни кўролмайди. Энг даҳшатлиси мана шу! Ўлим деган нарса бир қаттик оғриқ бўлсаю шу билан ўтиб кетса. Латофатхон бу қаттик оғриққа чидарди, лекин ҳаётдан тамом узилиб «у дунёга» кетиб, болалари жамолидан маҳрум бўлаётганига асло чидолмасди...

Дарҳақиқат, хона эшиги ғийқ этиб очилиб, Яхшибек Тойлоқов келди.

— Қалай, тузукмисан?

— Анча тузукман.

Яхшибек хона четидаги стулга ўтирди:

— Чақиртирган экансан?

— Ҳа.

— Бирон еринг оғрияптими?

Латофатхон бир лаҳза жим бўлиб, кейин эрига мурожаат этди:

— Менинг сиздан илтимосим бор...— бу гапни жуда секин айтди. Негадир у ўлим тўшагида ҳам эридан кўрқиб айтди бу гапни.

— Нима экан? Майли, айт.

— Мен ўлганимдан кейин, биламан, уйланасиз. Лекин менинг болаларимни турткиламайдиган яхши одамга уйланишингизни истайман. Ўша, сизнинг кўлингизда ишлайдиган жувонга эмас! У менинг бахтимни кўролмаган, ёмон шахс! Менинг болаларим унинг кўлига тушмаслиги керак! Менинг уйимга у кирмаслиги керак! Илтимосим шу.

— Э, бунақа гапларни қўйсанг-чи! Тузалиб кетасан, ҳаммаси яхши бўлади. Ёмон нарсаларни ўйлама!

— Менга сўз беринг, илтимос қиламан, менга сўз беринг. Шу жуда керак.

— Сўз бераман. Ота-онам ҳаққи...

— Раҳмат! Болаларни сизга топширдим, доимо саломат бўлинг! Болаларингиз бахтига кўп яшанг.

— Хафа бўлма, тузалиб кетасан. Мендан сўрасанг,

обрўйимиз жуда яхши! Шахсан биринчи... мени эслабдилар. Тошкентда активда ёнларига борганман, ахир биз бир шаҳарданмиз, бир уруғданмиз... Бу йил — етмиш учинчи йил, етмиш тўртда мен кўтарилиб кетаман. Ишонавер, шундай бўлади!

Бемор жилмайди.

Тойлоқов бир муддат бошини солиб ўтирди. Қизи, кайнонаси кириб, овқат тайёр бўлганини айтишгач, у ўрнидан туриб, катта хонага чиқди. Малоҳат онаси ёнига кириб, яна одатдагидек оёқларини укалай бошлади.

Эртасига кундузи соат бирларга борганида Тойлоқов ишхонасига уйдан кўнғироқ бўлиб, хотини қазо қилганини айтишди.

Мархума тупрокка топширилгандан кейин, барча расм-русмлар қилиниб, кетма-кет болаларининг «шоми ғарибони» бошланиб кетди. Уй хувиллаб қолди. Уч фарзанд муштипар бувиларига суяниб қолишди. Баъзида кеч келадиган оталари атрофида парвона бўлишар, «қош-қовоғига» қарашар, лекин у ҳаммавақт «масъул иш» билан банд бўларди. Лекин Тойлоқов сўзида турмади, кўп ўтмай ўша жувонга уйланди. Хотини тириклигидаёқ шу аёл билан ўйнашиб юргани баъзи кишиларга маълум экан. «Ота-онам ҳаққи...» деган гаплар бир пул бўлди. Катта тўю томошадан кейин у жувон худди Латофатхоннинг каравотига ётди. Энг ёмон армон шу бўлдики, тўй куни Тойлоқов катта кизи Малоҳатга базм пайтида «иккинчи онанг»га илгари тайёрланган чиройли гулдастани олиб бориб тақдим этасан, деб тайинлади. Ота сўзи ҳаммавақт қонун эканлигини Латофатхон болаларига тайинлаб келган эди. Ота-онага нисбатан катта ҳурмат туйғуси билан тарбияланган Малоҳат ота сўзини бажарди. У ҳовлида, пакирдаги сувга солиб қўйилган гўзал гулдастани базмда ҳамманинг кўзи олдида олиб бориб, келиннинг олдига қўйди-да, йиғлаганича орқасига қайтиб, уйга кириб кетди. У шу ётганча ярим кечагача пиқиллаб йиғлаб ётди. Бувиси, сингиллари шунча овутишса ҳам бўлмади. У ҳамма ишга ҳам чидаб, қаноат қилган эди-ю, лекин отасининг зўрлаб, янги онангга гулдаста тақдим этасан, дегани мислсиз оғир бўлган эди...

Тойлоқов ҳозир бу жувон билан ҳам ажралишган. Бунга сабаб унинг ҳадеб бошқа хотинлар билан юравериши бўлибди. Заготскотга келган ревизия Онахон номусига тажовуз қилган Тойлоқовни питиллатиб қўйди. У ҳамма кучни ишга солди. Энг яқин кишиси, «махрами» Сафоқул Остонакулов деган шахсга қандай бўлмасин Жўракуловни қўлга олишни топширди.

Термиздаги марказий поликлиника Хотам Жўракуловга тезда Кисловодскка, «Ўзбекистон» санаториясига бориб дам олишни маслаҳат кўрди. Даволаниш ҳам ўша ерда бўлар экан. Электрокардиограмма илгаригига нисбатан анча ёмон чиқибди. Врачларга кулоқ солмай илож йўқ, улар саломатлик посбони! Консилиум қарори — бюро қароридек қатъий! Жўракулов кулиб, рўпарасида турган оқ халатли кўркем аёлнинг сўзига асло бўйин товламади.

— Қишда ҳам курортми? — кулди Жўракулов.

— Ўртоқ Жўракулов, сиз хонатлас кўйлагингиз, бриллиант ва тилла тақинчоқларингизни намойиш қилиш учун бормайсиз! — деди врач, — юрак билан ўйнашиб бўлмайди! Жуда чарчагансиз...

— Тошкентга боришим керак. МКнинг Пленуми бор. Пленумни ўтказаману кетаман.

— Мумкин эмас! Биз рухсат бермаймиз бунга!

Жўракулов бошини сарак-сарак қилиб, поликлиникадан чиқди, машинасига ўтириб, районга жўнади. Бормасам бўлмайдиганга ўхшайди, деди ўзига-ўзи. У тўғри уйга келиб, хотини Гулжаҳонга бор гапни айтди. Бормайдиганроққа ўхшаб гапирди. Лекин Гулжаҳон бориш тарафдори эди.

— Қиш бўлса бўлар, менга деса тош ёғмайдими! Борамиз! Ҳамма нарсадан соғлиқ керак! — деди ҳаяжонланиб, — иш, иш дейсиз. Сиз ётиб қолсангиз иш тўхтайдими! Райкомнинг секретари битта сизми?! Дунёда қанча райком секретарлари бор, ўшалар ҳам ўз жонига ўзи қасд қилиб юрганмикан? Пахтанинг пулини оладиганлар ҳам бор, орден олиб обрўсини оладиганлар ҳам бор... Сиз кексайганингизда тилингизни осилтириб, дам далага, дам Термизга, дам Тошкентга юргурганингиз-югурган!

— Ҳой, оғзингга қараб гапир! — деди Жўракулов бирдан тутақиб, — орденим бор, шу етади! Сен ундақа ичикора бўлма!

— Нега бўлмас эканман, ҳар йили район пахтани бажарса-ю, кечани кеча, кундузни кундуз демасангизу сизга тангадек бир нарса чиқмайди! Лекин бошқалар оляпти-ку?! Кўряпмиз!

— Бас! Курортга борамиз! Тайёргарлигингни кўравер. Кисловодскдаги ўша машхур врач ҳар йили келмасангиз бўлмайди, деган эди.

— Бу бошқа гап. Одам дунёга бир марта келади!

— Тушунарли. Бу масалани ҳал қилдик! Ортиқча гапларнинг кераги йўқ! Лекин, Гулжаҳон, сендан илтимос

киламан, кетишимизни ҳеч кимга айтмайсан. Ҳеч кимдан ҳеч нарса олмайсан. Мабодо баъзи «ернинг тагида илон қимирласа биладиганлар» бирон нима кўтариб келса, қайтарасан! Агар олганингни билсам, ўша Кисловодскда инфаркт бўламан, рух тобутда кўтариб олиб келасан! Бу гап жуда муҳим! Тагин анави Остонақуловнинг курортга боришидан бўлмасин!

— Ҳа, бўпти!— деди энсаси қотиб Гулжаҳон,— бизлар Остонақуловдек беш кўлимизни баробар оғзимизга тикқанимиз йўқ. Йўлга озгина этми, анорми... олиб келишса нима бўпти?! Сиз шунақа бўлаверинг, болаларингизнинг кийимида сон йўқ, емиши ҳам мояна устига...

— Сен менга азоб бериб, яна касал қилмоқчимсан?

— Сирасини айтаман-да, бошқалар бизчалик бунақа эмас-ку...

— Ба-а-а-с!

Бир муддатдан сўнг улар ўртасидаги айтишув тўхтади.

Сафоқул Остонақулов ҳар йили курортга борарди. Бу одамнинг исми эмас, фамилияси жанубий раёнларда «машҳур» бўлиб, ўн йиллардан буён оғиздан тушмасди. Бу одам замонанинг зайли билан район микёсидаги мансабдор бўлиб қолганидан сўнг ҳушомадгўйлар унинг уйига ҳар хил нарсалар ташлаб кетадиган бўлган. Бу иш секин-аста авжга миниб, кейинчалик у жуда ҳам ўрганиб қолган эди. Курортга боришини бир ой илгари ҳаммага маълум қиларди. Бир ҳафта қолганида идорада «мажлис» қилар, мажлисга деярли ҳамма «ёр-биродарлари» — Тойлоқовга ўхшаган ёғлиқ ерларда ишлайдиганлар: винзавод, ёғзавод ва ҳоказоларнинг директорлари келар эди. Мажлис асосан номига-ю, лекин битта-битта кириб чиқишиб: «Хўжайин, курортга борар экансиз, эшитдик, арзимаган нарса...» деб қоғозга ўроғлиқ «нарса» ташлаб кетишарди. «Хўп, хўп, дўстим, мен ҳам вақти келиб сиз курортга борганингизда узаман-да!»— деб олаверарди. Шундай қилиб «мажлис»га келганлар берадиганларини берар, Остонақулов оладиганини олиб, бир қисмини сейфга қўйиб, бир қисмини уйга олиб кетар эди. Чамадонини анору, казино саримсоқ пиёзга, ҳамёнини пулга тўлдириб курортга борар эди... Остонақулов учун энг қийин нарса ўша «совғалар» ўралган қоғознинг рангини билиб қолиш. Газетага ўралганмиди, латтага ўралганмиди, кепак қоғозга ўралганмиди... Шуни эсда сакларди. Чунки, «совға»нинг чўғига қараб, кейинчалик ўша одамларга муомала қилинарди. Яхшироқ «совға» қилган «умрлик кадрдонни»га қўлидан келган ҳамма «яхшилик»ни раво кўрарди. Жўпроқ нарса олиб келганлардан куларди, шуни ҳам

қоғозга ўрайсанми, номард! Мунча паст кетдинг, бунақада сен билан ишлаб бўладими, дерди. Энсаси қотиб, бу одамга унча яхши муомала қилмасди.

Бундан икки йил аввал, эрта билан Кисловодскдаги санаторияда нонуштадан кейин, ховлидаги фонтан атрофида тўрттадан-бештадан бўлиб, тўпланишиб турадиган дам олувчилар ўртасида Тошкентдан «ўртоқ Остонақулов» келатгани ҳақида гап тарқалди. Иккинчи корпусдаги профессор турган люкс хона унга ажратилди. Кекса профессорни бошқа хонага кўчиришди. Ухлаб ётган кекса одамни ҳамшира ҳаш-паш дегунча кийинтириб, чамадонларини ҳам кўшни хонадагилар ҳашар қилиб, йигирма минутга қолмай кўчириб қўйишди. Мункиллаган чол ҳайрон: ким келаркан? Остонақулов деган одам ким экан? Шундоқ одам бўлсаю мен билмасам?! Профессор деярли барча маданият арбобларини танир, кўпларини даволаган эди. Аммо ўртоқ Остонақуловни эшитмаган экан. Демак, бир томони бордирки, етмишдан ошган бир кишининг чамадонини кўтартирди. Бўлмаса, иккала хонанинг ҳам путёвкада кўрсатилган нархи бир хил эди. Кекса профессорнинг боши қотиб юрди. Эртасигаёқ санатория маъмурияти Сафоқул Остонақулов фирибгарлик қилиб, кекса одамни нотинч қилганидан хафа бўлиб, уни идорага чақириб қойишди. Иккинчи бундай қилмаслигини айтиб, кечирим сўрагани сабабли ҳамда узок бир райондан келганлигини ҳисобга олиб кечиришди. Бош врач уни кўрганида энсаси қотиб кўришарди.

Остонақулов икки юзидан қон томиб турган, юмалоқдан келган одам. Унча-бунча киноя, кўнгилга оладиган гаплар билан иши йўқ, тўқиммижоз, электрокардиограммадан чиққан ленталарни кўздан кечирган врачлар кулишарди — бу юрак эмас, паровознинг поршени-ку! Агар машина-пашинанинг тагида қолиб ўлмаса, бу Остонақулов ҳеч қачон ўз ажали билан ўладиган одам эмас, дейишарди. Бунга санаториянинг нима зарурати бор, деб кулишарди. Зарурати бор: нега зарурати бўлмасин? У санаторияга келиб, люкс хонага жойлашиб олгач, ҳар кунни пастга тушиб нарзан суви ичиш эмас, ювелир магазинларини айланиш, ўттиз километрча наридаги «Макр ва муҳаббат қасри»га бориб, кабоб буюриб, кечгача ичиш, карта ўйнаш ва ҳоказолар учун келган эди. Остонақуловнинг курортга келган кунидан бошлаб, бу ерда даволанувчилар унинг ҳақида турли ҳикоялар тўкишар, уни «наследор кўчқор» дейишарди. Санаторияда даволанаётган баъзи кишилар шу замонда шундай молтабиат бўлиб юрадиган одам бор экан, деб ачинишарди. Ўзбек халқи дунёга Ал-Хоразмий, Ибн Сино,

Беруний, Ал-Фарғоний, Улуғбек, Бобуру Навоийни берган, ақл бовар қилмайдиган илму маданият обидаларини яратган меъморларни берган улуғ халқ, дейишарди. Лекин курортга ишлаб чарчаганлар бориши керак, юлдузни бенарвон урадиган баъзи мансабдорлар эмас! Сафоқул Остонакулов келгандан буён икки мартаба ванна қабул қилган бўлса, ҳар сафар шу ердаги фаррош хотинларга пул берарди. Кўзлари ола-кула бўлиб кетган ходимлар пулни оларини ҳам, олмасини ҳам билмай, лол қотишарди. Ҳа, нима, бир нодон келган бўлса, ҳаммаёққа пул сочса керак, дейишарди кулиб. Илгари келганида ҳам арчага димланган кабобу ош, арман коньягию Дашнобод анори, ўртада карта ўйини авж олган эди. Ёнида келган шофёри дутор чалиб, аския айтиб, дилхушлик учун атлас кўйлак кийиб, ўйнаб ҳам бериб турарди.

«Остонакуловнинг курортга бориши» деган нақл мана шу воқеалардан кейин яратилган. У Сурхондарё томонларда ҳозир оғиздан оғизга ўтиб юрибди.

Зарур ишлари бўлишига қарамай, врачлар маслаҳатига кўра Жўракулов хотини Гулжаҳон билан бирга якшанба куни самолётга чиқадиган бўлди. Бир ҳафтадан кейин бўладиган Пленумда иштирок этолмаслигига ачинди. Чунки, Тошкентда, жанубий районларда ингичка толали пахта экиш ишларини яна ҳам юқори поғонага кўтариш ҳақида муҳим гаплар бўларди. Жўракулов райкомнинг иккинчи секретари, район ижроия комитетининг раиси билан гаплашиб олди. Онахондан ҳам ҳамма ишга кўз-қулоқ бўлиб туришини илтимос қилди. Шахсий ҳаётидаги бахтсизлик юрагига алам солиб турганида, руҳий ғалаёнлар авж олганида отаси ўрнида ота бўлган кадрдон бир кимсанинг отпусकाга кетиши Онахоннинг ҳам юрагини увиштирарди. Лекин бу одамнинг ниҳоятда чарчагани, ҳозир бору эртага йўқ бўлиб қолишидан кўриб, дам олиб, даволаниб келишини жуда истарди. Айниқса Кисловодскдаги «Ўзбекистон» санаторияси юракни даволашда тенги йўқ жой эканини ўз кўзи билан кўрди. Бу одам юрагини чангаллаб қолсаю баъзи кунгазорлар айшу ишрат суриб юрса яхшими! Бу, адолатсизлик!

— Хотиржам бўлаверинг, Ҳотам Жўракулович, ҳамма айтганларингизни бажариб қўяман. Яхши дам олиб келинглар,— деди Онахон.

— Яшанг, қизим, раҳмат! Ҳар куни келинг, иккинчи секретарга астойдил канот бўлинг. Илтимос қиламан.

— Хўп, албатта.

Якшанба — тиним куни эрта билан ҳавони булут қоплаб,

каттик шамол турди. Самолёт кўтарилармикан, кўтарилмасмикан, деган фикр Жўракулов билан Гулжаҳон опани ўйлатиб кўйди. Лекин бари бир Термизга жўнашди. Самолёт ўз вақтида учадиган бўлди. Бир соатча вақт борлиги учун улар катта зал ёнидаги депутатлар хонасига кириб ўтиришди. Эндигина бир пиёла чой ичишувди ҳамки, эшикдан Давлат Келдиев билан Сафокул Остонакулов кириб келиб, Жўракулов чамадони ёнига яна бир чамадон кўйишди. Улар ҳам Тошкентга кетаётган эканлар деб хаёл қилди Жўракулов. Улар келиб Ҳотам Жўракулович билан куюк омонлашди, бир муддат омон-омон қилиб саломатлигини сўрашди. Остонакулов кўлини кўйиб юбормай силтаб туриши бозордаги даллолларнинг «бор баракаси»га ўхшаб кетарди. Жўракуловнинг энсаси қотиб, кўлини тортиб олди.

— Ҳа, йўл бўлсин? Тошкентгами?— Жўракулов сўради.

— Йў-ў-ў-к, шундоқ...

— «Шундоғи»нгиз нима?

— Сизни кузатгани чиқдик...

— Омон бўлинглар-е!— деди Жўракулов ёнида ўтирган Гулжаҳонга қараб кўйиб. Мана, «Остонакуловча курортга бориш» бошланяпти, деган маънони берарди бу қараш. Ҳали қараб тур, худди ўшандай бўлади! Кетаётганимизни қаёқдан билди экан улар?— Жўракулов ўйланиб қолди,— овора бўлибсизлар-да, шундоқ совуқ кунда! Мен ўғилларимни ҳам аэропортга чиқишини истамаган эдим. Оббо, сизлар-е!

Остонакулов мамнун, эркаланиб, гувраниб кулди. Қорин кўйган, кўзларининг ости халтача бойлаб осилган, бағбақадор, тилла тишини сўриб, овоз чиқариб турадиган Давлат Келдиев ҳам Яхшибек Тойлоқов шарофати билан районда пайдо бўлиб қолди. У камгап, сертавозе, ичимдагини топиб ол, дейдиган кишилар хилидан. Бу, Ҳотам Жўракулов фикри эди.

— Ҳотам ака, сизнинг характерингизни биламиз, сиз бунақаларни ёқтирмайсиз. Лекин бари бир отамизсиз, бир қошиқ қонимиздан кечасиз, самолётга чиқариб кўямиз, и всё! Шундоқ қилмасак кўнглимиз ўрнига тушмайди. Бизнинг бундай ишларимиз сизга ёқмаслигини ҳам биламиз! Иложимиз йўқ! Ўрганганмиз. Ахир биз сурхондарёликмиз! Отамиз курортга кетармишу бизлар уй-уйимизда печкани кучоқлаб ўтирсак, одам бўламизми! Одамнинг ўлгани яхши бунақа беоқибат бўлгандан! Йўқ, сиз хафа бўлсангиз ҳам, бўлмасангиз ҳам биз бунга йўл қўёлмаймиз!

— Тўғри. Инсонда оқибат бўлиши керак,— гапга аралашди Давлат Келдиев.

— Ана холос, ойиси, мен сенга айтмадимми!

— Хотам ака, оғир бўлинг,— деди Гулжаҳон.— Сиз, дарҳақиқат, районнинг отасисиз. Одамда оқибат ҳам бўлиши керак. Остонакулов акани ранжитманг!

— Оббо сен-е! Мана, айтмадимми! Айтганим тўғри чиқади, албатта тўғри чиқади!— деди Жўракулов хотини кулоғига шивирлаб.

Самолётга чиқиш пайтида қаёқдандир Яхшибек Тойлоқов ҳам пайдо бўлиб қолди. У дарҳол Жўракулов кўлидан чамадонини олди. Йўк, йўк, деганига ҳам карамай, Тойлоқов билан Остонакулов чамадонларни самолётга чиқариб қўйишди. Давлат Келдиев қўлларини жуфтлаб, илжайди. Хайрлашаётганда Тойлоқов Жўракулов кулоғига озгина пул олиб келишганини айтди. Жўракуловнинг ранги оқариб, э, эсингизни едингизми, деб тезда самолётга чиқиб кетди. Райкомнинг иккинчи секретари Иван Петрович Цветков билан катта ўғли Пўлатжон ва яна бошқа кадрдонлари кечикишиб, самолётга чиқишаётганда етиб келишди. Лекин Жўракулов уларни кўриб, самолётдан тушди. Гулжаҳон ая жойида ўтираверди, чунки учувчи унинг овора бўлмай жойида ўтиришини илтимос қилди. Тўпланганлар билан Жўракулов кўл қисишиб, қучоқлашиб хайрлашгач, яна қайтадан самолётга чиқди. Туйнукдан уларга кўли билан имо қилиб турди. Самолёт ҳавога кўтарилгач, Жўракулов пальтосини ечиб қўймоқчи бўлиб, ўрнидан тураётганида беихтиёр чўнтагига кўлини тикди. Қандайдир қоғозга ўроғлиқ бир нарсани сизди. У қайтадан жойига ўтириб, чўнтагидаги ўроғлиқ нарсани олди. Хотинига кўрсатиб, эҳтиёткорлик билан очди. Маҳкам ўралган қоғоз ичида юз сўмлик, эллик сўмликлардан тўрт пачкаси тахланиб ётарди. Жўракулов яна қоғозни ёпиб, биров кўриб қолмасин, дегандек чўнтагига солди.

— Кўрдингми?! Бу нима?!— деди хотинининг кулоғига оғзини олиб бориб, унинг овози самолёт гуруллашидан аранг эшитиларди.

— Пулми?

— Ҳа, айтмадимми сенга?!

— Нима қиламиз энди?

— Ҳе, знангни! Аблахлар! Менга пора беришибди-я! У фирибгар пальтом чўнтагига солиб қўйибди. Билмай қолибман. Даюслар!

— Оғир бўлинг.

— Шуңдоқ қайтариб олиб келамиз! Кейин улар билан гаплашаман! Сен, бир нарса олиб беринг, деб мени қийнамайсан! Виждонимизни сотиб олишмоқчи-я! Ҳали мен улар-

га кўрсатиб қўяман! Етиб борганим ҳамон Цветковга телефон қиламан, ўша срдаги маъмурий органга хабар қиламан...

Оқ булутлар тепасида, етти минг метр баландликда Жўракулов хуноб бўларди, куйинарди. Иложи бўлганида, самолётнинг рулини бураб, орқасига қайтиб бормоқчи бўларди. Лекин бунинг иложи йўқ.

— Мен уларга кўрсатиб қўяман! Аблахлар! Мени пора-хўр деб қўлга туширишмоқчи бўлган. Бу провокация!

— Адаси, ўзингизни босинг, икки йўл ўртасида кетяпмиз.

— Э, мен ҳаммавақт икки йўл ўртасида кетаман! Юраги хаста бир одамни қийнашмаса нима қиларкин? Эзиламан. Атрофимда нобоп одамлар борлигини кўриб хафа бўламан. Бу нима деган гап?! Улар пора олишдан ҳам, пора беришдан ҳам ҳайиқишмайди. Химикатга ўрганиб қолган қорадринг хашаротига ўхшайдилар... Улар жамиятимизни чиритишяпти!

— Сизсиз бир нима иш қилишолмайди. Шу сабабли сизга...

— Ана энди сен менга ҳақиқатни айтдинг. Мен ўзимни «феълим шунақа» деб юрардим. Нега? Демак, мендан нарида юришсин. Мендан нарида бўлган ишнинг менга дахли йўқ, демоқчи бўляпсанми? Йўқ, Гулжаҳон, бундай бўлмайди! Мен уларнинг илдиз-пилдизини суғуриб ташлайман! Тўртта ифлос бузук бутун подани булғалайдими!

— Адаси, жим бўлинг, самолёт калқияпти! Кўрқяпман? Ерга тушиб кетаётганга ўхшайди.

— Кўркма, шунақа бўлади. «Ҳаво ўраси», дейди буни. Ҳеч кўркиш керак эмас! Мен ҳар учганимда шунақа бўламан.

— Вой, жуда ёмон бўляпти!— Гулжаҳон Жўракуловнинг қўлидан маҳкам ушлаб, унга суяниб олди.

— Билагимдан ушлайвер. Ҳеч нима қилмайди. Ҳозир ўтиб кетади, бу «качка». Ёшлигингда арғимчоқ учмаганмисан?

— Э, ҳозир менинг эсимга арғимчоқ келадими?!

— Кўркма! Бир нима бўлса мен жавобгар! Бирпасдан кейин ўтиб кетади. Ҳозир кўркмай ўтирсанг бўлгани. Мен бунақа «качка»ларга ўрганиб қолганман. Бир нима бўлса мен жавобгарман!

Уларнинг нафаслари ичларига тушиб кетди. «Качка» ўтиб, самолёт яна бир меъёрда уча бошлагач, Жўракуловнинг овози чиқди:

— Гулжаҳон, азизим, ўгилларимиз вақтида келиб, яхшилаб кузатиб ҳам қўйишмади-а?

— Ўзингиз келманглар, тантанавозлик қилманглар, дедингиз-ку. Шундоқ бўлса ҳам катта ўғлимиз чиқди. Кечикиб чиқди...

Шундоқ қилиб, улар бир ярим соатга қолмай Тошкентга етиб келишди. Бунда ҳам икки соат аэровокзал биноси ичида бўлишиб, билетларини расмийлаштириб, яна Минводи шахрига томон учишди. Яна оқ булутлар устида вағиллаб учиш, баъзан «качка»...

Дилгир йўлга чиқиш қандай ёмон. Айниқса самолётда булутлар устидан учиб кетаётганда... Чўнтагига солинган пора, атрофидагиларнинг лўттибозлиги бўғзидан тишлаб, қонини сўраётган бўридек азоб берарди. Баъзан ўзининг ўзбеклигини писанда қилиб «бир-биримизни қўллаб-қўлтиқ-лайлик...»дан гап бошлайдиган, доимо бўйнидан галстуги тушмайдиган Тойлоқов, энди уни тамоман гах, деса қўлига қўнадиган қилиб олиш учун пора методини ишга солганини пайқади. Хотини билан гаплашгиси келмай, бош солиб, ёмон хаёллар ботқоғига чўкиб ўтирган Жўрақуловни бола йиғиси чўчитиб, ўзига келтирди. Лопиллаб, баъзан ўзини ташлаб юбораётган самолётдан кўрқиб, онаси бағрида ранги ўчиб, тинимсиз йиғлаётган, асло овутиб бўлмаётган бола одамларни безовта қиларди. Боласининг чинқириб йиғлаётганидан хижолат она ҳам безовталаниб, атрофида ўтирган одамларга қараб қўяр, «нима қилай, ҳеч овутиб бўлмаяпти...» дегандай атрофида, креслоларда ҳаловати бузилиб, қовоқ солиб ўтирганларга илтижо қиларди. Кимдир икки қўли билан қулоғини бекитиб, онага: «Бола билан самолётга чиқасанми!» дегандек хўмрайди. Қандайдир бир олифта жувон (у ҳам курортга кетаётган бўлса керак) бу асабийликдан норизо, самолёт думи томон кетаётган эди, икки бор «качка» унинг рангини ўчириб юборди — орқасига қайтиб, жойига ўтирди. Кўзларини ола-кула қилиб, одамларга қаради. Кўк кўзли бола овозини яна ҳам баландроқ кўтариб йиғлар, юз-кўзлари ёшдан ҳўл бўлганди. Кўрқиб, одамларга жавдирар, лекин ҳамма хўмрайар, унинг чиркира-маслигини истарди. Қуюқ булутлар ичига кириб қолдими, дамо-дам самолёт ташлаб-ташлаб юборарди. Одамларнинг руҳи тушиб кетган, икки томонда турган стюардессалар ҳам одамлардан кўз узмас, қоғоз қопчик қўллариди, кўнгли айниб қусмоқчи бўлганлар тепасига боришарди. Тинимсиз йиғлаётган боласини тинчитолмаётган она ҳам беҳол бўла бошлади.

Хомуш ўтирган Жўрақулов билагидаги соатини қўлига олиб, йиғлаётган болага кўрсатиб, кўнғирокдек шиқиллатди. Самолёт гувиллашида бу овоз унча эшитилмаса ҳам, қато-

рида ўтирган кимса — бу ўзбек нега бундай қилаётганини ўйлагандек бола Жўрақуловга жонҳолатда тикилди. Жўрақулов илжайиб, кулиб, соатни болага узатди. Бола аввал ўйланиб, кейин оппоқ қўлларини узатиб, Жўрақулов соатини олмоқчи бўлди. Она «қўйинг, соатингизни тушириб юборади», демокчи бўлаётган эди, Жўрақулов сунъий бўлса ҳам кулиб, соатни яқинроқ олиб борди. Бола соатни олди, унинг йиғиси ҳам тўхтади. Жўрақуловдан сўнг Гулжаҳон опа ҳам болага кулиб қараб, қўлини ўйнатди. Орадан бир лаҳза ўтмай, бола Жўрақуловга бориш учун интилди. Онасининг қаршилиқ кўрсатганига ҳам қарамай Жўрақулов болани кўтариб олиб, ўз креслосига келиб ўтирди. Тинимсиз чирқираб йиғлаётган бола дам соат, дам Гулжаҳон опа бўйнидаги шода марваридларни ўйнаб, самолётнинг «качка» бўлаётганига ҳам парво қилмади. Бир муддатдан кейин улар ёнидан ўтаётганлар ҳам болага кулимсираб, Серёжага илтифот қилиша бошлади. Асаби бузилиб учиб кетаётган пассажирлар бир оз тинчиб, ором олаётгандай бўлишди. Икки стюардесса ҳам Жўрақулов ёнига келиб, «яхши она экансиз», дегандек кулиб, ундан мамнун бўлишди. Гулжаҳон опа ҳам онаси тинчитолмаган неварани Ҳотам Жўрақулович қўлига олиб, ухлатиб беришини биларди. Серёжа Жўрақуловга чиппа ёпишиб олди. Ёш, чиройли она ўнг қаторда, иллюминатор ёнида ўтириб, Жўрақуловдан кўз узмас, унга миннатдорчилигини изҳор этишга сўз тополмасди. Бир самолёт одамлар Жўрақуловнинг «гипнозчи»лигидан мамнун бўлишди.

Самолёт то ерга қўнғунча Серёжа Жўрақулов тиззасидан кетмади, ҳатто у Жўрақулов кўксига бош қўйиб, ухлади.

Жўрақулов чарчади, ортиқча гапирмай жим ўтирди. Бир муддатдан сўнг тили тагига валидол ташлади.

— Адаси, нима қияпсиз?

— Носвойимдан отиб олдим...

— Шу байталмонни зора Кисловодскда ташлаб, тамом кутулиб олсангиз.

— Кошки эди.

Қанча манзилу мароҳилни тай этиб, Кисловодск, «Ўзбекистон» санаториясига етиб боришгач, жойлашиб олиб, жонкуяр врачлар кузатувида, нарзанлар, ванналар, ҳар хил даволар қабул қилиб, Сафо аркига («Храм воздуха») боришди. Врачлар парвона бўлди. Юрак дардининг моҳир мутахассиси кўркам врач Радомская Ҳотам Жўрақуловичга Сурхондарёдаги баъзи ишларни мутлақо эсламаслик, фақат яхшилиқ, саломатликни ўйлашни, бадантарбия хона-

сига боришни таъкидлади. Бўлмаса, бу ерга шунча узоқдан «от-арава қилиб» келишнинг фойдаси йўқ, деди.

Бир-икки кун ўтгандан кейин улар эру хотин «Қизил Тош», ундан кейин «Ойнакўл»га боришди. «Ҳибсдаги Иблис гори»ни томоша қилишди. Бу ер иқлимига бир оз ўрганиб олишгач, «Сафо арки»га кўтарилиб, осмон кажавасида учишди. Яна бир кунни ўтказиб, «Макр ва муҳаббат қасри»га бориб, кавказча кабоб тановул этишди. Лекин, бари бир, келиб тушган куннинг эртасигаёқ, тунда, Хотам Жўрақулович дўсти, иккинчи секретарь Иван Петрович Цветков уйига телефон қоқиб, ишлар яхши экани, яхши дам олишаётганини даромад қилди. Бошқа кимсага тушуниб бўлмайдиган тил билан самолётга чиқиб кетаётганида Тойлоковлар... чўнтагига ўн минг сўм пул солиб қўйишганини айтди. Ҳозирча бу гапнинг мутлақо ҳидини чиқарманг, шу одамларга эҳтиёт бўлинг, қайтиб боргандан кейин гаплашамиз, деди. Невараларимга совға-салом олишни ҳам болаларим тақиқлаб, фақат ўзингизга қаранг, дейишган эди. Мен, подон, энди бу пулнинг қоровули бўлиб, йўқотиб қўймаслик учун эҳтиёт қиламан. Фикру хаёлим шунда бўлади. Қари подонга ким ақл ўргатади, деганларидек, мен ҳеч беташвиш юра олмас эканман, дўстим. Мана аҳвол! Қари қиз овга чиқар, кетидан говға чиқар...

Улар телефонда хахолаб кулишди.

— Ўша ерда сберкасса бўлса топшириб қўя қолинг,— деди у ёқдан Цветков.

— У ўраган юз сўмлик, эллик сўмлик пуллариини ўзи танийди. Керак бўладими, дейман текширувда. Битта эллик сўмликда сиёҳ билан ёзилган рақам ҳам бор... Шуларни ўйлаб, хонага ташлаб кетолмайман, ёнимда дўппайтириб олиб юрибман. Йўқотиб қўяманми, деб кўрқяпман. Жуда даҳмаза бўлди-да, дўстим. Бу ярамасларни девор тагига қатор тизиб, автоматдан очередь бериб, отиб юборсангиз савоб бўлади. Хўп, хайр! Ўртоқларга салом айтиб қўйинг!

— Хотам Жўрақулович, яхши дам олинг,— деди Цветков,— опамларга ҳам салом айтинг! Диққат бўлманг, ёмон нарсаларни ўйламанг. Райондан ҳам хавотир олманг, ҳамма иш яхши бўлади. Айтганларингизнинг ҳаммасини қиламиз. Тошкентга, Пленумга мен ўзим бораман. Хайр, соғ бўлинг!..

Курорт деган нарсани билмай, шундоқ ўтиб кетаётган Хотам Жўрақулович, мана, юрагига ором бериш ниятида Кисловодскка келди. Дўстларининг: «Жонингда қасдинг борми, нега дам олмайсан, вақтида дам олишни ҳам билмайдиган партия ходимини етук ходим деб бўлмайди.

Ишга жонкуярлик бундака бўлмайди! Ваъда ҳам вафоси билан чиройли! Яхши ишлаб, яхши дам олишни ҳам билиш керак! Одам машина эмас, машинага ҳам мой сурилади, сен бўлсанг ишдан бошингни кўтармайсан! Филдиракларинг гупчаги куриб, чинкирадиган бўлиб қолган. Бу аҳволда узокка бормайсан! Сен, мирзатеракдай типпа-тик туриб қулайсан...» дейишарди. Ишшайиб кулиб кўядиган Жўракулов дўстларининг гапи таъсир қилдими, мана, курортда ўтирибди. Сурхоннинг тупроғи оғирми, чамадон кўтариб, самолётга ўтириши ҳам кийин бўлди. Аммо Тойлоқов, Келдиев ва Остонакуловлар чўнтагига солиб кўйган ўн минг сўмни саклаш энг оғир иш бўлди. Кўм-кўк суви вижиллаб турадиган ваннада ётганда ҳам, нарзан ичгани истироҳат боғига тушганида ҳам хаёли шими чўнтагидаги омонат пулда бўлди. Вужуди худди учли бир нарса санчилгандек зиркираб оғирди. Баъзан хаёл суриб, бу пора ҳақида ўйлаб кетарди, бир куни кечаси тушида уни йўқотиб қўйиб, босинкираётганида Гулжаҳон уйғотиб юборди. «Сабил қолсин ўша апериснинг пули! Сизнинг феълингизни билишса ҳам бу ярамаслар тинч қўйишмайди-я! Бошқа одам бўлганида бу пулни пок-покизасига туширарди. Ҳа, шунака килиб юрганлар бор. Уларга бало ҳам урмайди. Тушида безовта ҳам қилмайди! Сиз, Ҳотам ака, курортга дам олгани келганмисиз ёки ўшаларнинг пулини эҳтиёт қилиб саклаб олиб бориб бергани келганмисиз? Менга беринг, мен асрайман!»

— Йўқ!— деди Жўракулов жонҳолатда,— сен йўқотиб қўясан, чатоқ бўлади!

— Олган пулинг ҳаром бўлгур аперис — искипилонлар! Бозорга боргудай бўлсанг мўлтонидай алдашади, бирни учга оласан. Қадим, тўртта қишлоқни босиб олиб, дунёни эгаллаб ётибман, деган Асфандиёрхондан ҳам ёмон улар! У кўзинг бу кўзингни ўяман дейди! Шу ҳам ўзбек бўлдим-ю, сурхонлик бўлмай ўлинглар! Хунгазор, тўнғиздай-тўнғиздай йигитлар шу ишни қилишса! Алдарқўса бўлгандан кўра без терганларинг яхши эмасми!— деди эрига раҳми келган Гулжаҳон тутақиб.

— Майли,— деди Жўракулов,— бу ҳам ўтиб кетар. Лекин ёмон ном чиқармасак бўлгани! Эл эътиборидан қолиш ўлимдан оғир. Шундан эҳтиёт бўлиш керак.

* * *

Чўли баъзан шу томонларга келганда машинасини райком олдида тўхтатиб, ичкарига кириб чиқарди. Иккинчи

қаватга кўтарилишдан аввал этигини яхшилаб артиб, битта-битта зинапоялардан кўтарилар, кейин биринчи секретарь қабулхонаси эшигидан мўраларди. Онахон банд бўлса ё телефонда гаплашаётган бўлса, бир муддат қип-қизил гилам пойандозларни босиб ўтгиси келмай ийманиб турарди. Кейин Онахонга салом бериб, яна орқасига қайтиб кетарди. Бу дўлвор йигитнинг қилиғи аввал уни ажаблантирди. Энциси қотди. Кейинчалик эса саломига бош кимирлатиб, алик оладиган бўлди. Бу одам унча соғ эмас, дерди ўзига-ўзи. Бирон гапи бўлмаса нега эшикда серрайиб туради? Жиннилар ҳам ҳар хил бўлади, деб эшитган эди... Чўли ака ширин жиннилардан бўлса керак. Бировга озори бўлмагандан кейин... Нима иш буюрса қилади, уруғим деб сал-пал суйкалишидан уялиб, Онахон одамлар олдида ўзини тортарди. Армияда хизмат қилганда ҳам машина хайдаганини, хизмат муддатини аёло ўтаганию мақтов қоғози олгани ҳақида ҳам бир куни шама қилган эди... Бу гапларга Онахон эътибор бермаган ва умуман Чўлининг ўз атрофида пашшахўрда бўлишини истамасди. Бир куни Жўмард билан кетишаётганида Чўли узоқдан уларни кузатиб, аҳраман девдек хўмрайиб турганини сезган. Бундан сал аввалроқ, тушга яқин деразадан кўчага қараб турган Онахон, Шўрчи томондан машинасида ёзиллаб келган Чўли яна машинани райком биноси олдида тўхтатиб, иккинчи қаватга кўтарилганини кўрди. Эшикни очиб, Онахонга салом берди: «Термиздан келаётган эдим, босиб ўтгим келмади. Сизга бир салом берай деб кирдим», деди... «Раҳмат, Чўли ака», сўзидан кейин у хурсанд бўлиб, яна зинапоялардан тўк-тўк пастга тушиб, машинасини келган томонга буриб, жўнаб кетди. У Термиз томондан эмас, ёлғон, атай Шўрчи томондан келиб, Онахонни бир кўриб кетаётганини деразадан кузатиб, Онахон беихтиёр кулди.

— Жинни!

Ўтники ўтга, сувники сувга, қолди қатикнинг пули... бўлиб, Онахон — Жўмард ўрталари бузилиб кетгач, бунинг устига Тойлоқовдек фирибгарнинг қабиҳлигидан... дили вайрон бўлиб юрган кезларида яна Чўли эшикда пайдо бўлди. У одатдагидек салом бериб, «Ҳа, майли...» деб чиқиб жўнаётган эди, Онахон чақирди:

— Чўли ака, тўхтаг!

— Лаббай?— Чўли эшик олдида бир лаҳза тўхтаб қолди.

— Буёққа келинг.

— Йўғ-е, мен шундоқ салом бергани келган эдим... Термиздан келяпман,— у ўзига-ўзи ишонмасди.

— Ха, майли! Буёққа киринг!

— Этигим сал лойрок,— унинг этиги дарҳақиқат лой эди.

— Келаверинг, ҳеч нарса қилмайди.

— Хўп-хўп,— эҳтиёткорлик билан пойандозни босмай, четдан юриб Онахонга яқин келди.— Ассалому алайкум!

— Чақирсам келмайсиз. Мунча тортинасиз, Чўли ака? Қалай, ишлар яхшими? Бардаммисиз?— Онахон унга қўл узатди.

— Раҳмат, раҳмат!— Чўли қадоқ бўлиб кетган темир кафти билан Онахоннинг нозик қўллари авайлаб ушладида, бу камлик қилгандай чап қўлини кўксига қўйиб, яна салом берди. Онахон кулиб юборди.

— Ишлар қалай?

— Тилло!

— Тилло деганингиздан нимани тушунса бўлади?

— Планни бажардик. Ҳиммати бир дунё дала баҳодирлари эл дастурхонига ўн бир минг тонна «оқ олтин» тўқди. Кўкламда барака уруғининг дурдоналарини ерга қадашда пешқадамлик қилган эдик...

— Э, мен сиздан уни сўраётганим йўқ. Ҳамманглар ҳам радио-телевидение тили билан гаплашадиган бўлиб кетибсизлар! Планни сиздан бошқа айтадиганлар ҳам бор! Ўзингизнинг аҳволларингиз қалай деяпман?

— Мен?— Чўли доврираб қолди. Унинг аҳволини сўрайдиганлар бўлмасди. Бунинг устига Онахоннинг бундай саволи унга илтифот бўлиб туюлди.— Мана, юрибман. Аҳволим қанақа бўларди — саховат камарини боғлаган азамат халқнинг аҳволи қанақа бўлса, меники ҳам шунақа. Бизнинг Сурхондарё халқи ҳаммадан аввал планни бажариб...— (райкомдагилар билан фақат шу тилда гаплашиш керак, деб ўйларди).

— Ха-ха-ха-ха! Оббо Чўли ака-ей! Сиз жуда қизик одамсиз!

— Раҳмат, Онахон, каттадан-катта раҳмат!— бу сўзларни ҳам Чўли мажлисларда ўтириб, нотиклардан, телевиденидан ўрганган эди. У ўзини сиёсий саводли бир одам эканлигини билдириш мақсадида «план» сўзини Ҳанифа Бегимқуловага ўхшаб кўп гапирар, машина кабинасига эса газета-журналларни сочиб кўярди. Баъзан шу газетадан йиртиб олиб, тамаки ўраб чекиб юарди ҳам,— эл дастурхонига оқ олтин тўқяпмиз...

— Қаёққа кетяпсиз? «Эл дастурхонини» қўйиб, менга шуни айтинг.

— Колхозга.

- Мени ҳам олиб кетмайсми?
- Жоним билан.
- Ўн минут кутиб тура оласизми?
- Бўлмасам-чи! Қанча десангиз шунча кутаман!— Чўли хурсанд бўлиб кетди.

Чўли тўк-тўк юриб, қабулхонадан чикиб, пастга тушиб кетди. Онахон ғаладондан бюро аъзоси Ханифа Бегимкулова имзо чекиши лозим бўлган қарор лойиҳасини олди. Бу иш унга топширилган эди. Бундан ташқари, бир фикр хаёлини чулғаб олган, у Ханифа Бегимкулова билан юзма-юз учрашишни ўйларди. Ўшандаги аччиқ гаплар ўринсиз эканини, тезлик қилиб, қаттиқ гапириб юборганини ўйлаб хижолат бўлиб юрарди. Ханифа опа ҳақидаги ўз тасавурига ишонгиси келмасди. Одам таниш жуда бир мураккаб нарса экан, у яхши деб юргани Тойлоқов ярамас кимса бўлиб чиққани уни ўйлатиб қўйди. Кичиклар каттанинг ёнига боради. У кичкина, нима бўпти унинг ёнига борса? Иккиламчи, у райком иши билан борапти.

Онахон беўхшовроқ бўлса ҳам иссиқ пальтосини, тивит рўмолини ўраб, сумкасини кўтарганча пастга тушди. Йўл-йўлакай Райкомхон опа Итолмасовага колхозга кетаётганини айтиб, Чўли билан бирга «Чағаниён» колхозига жўнади. У энди ҳеч нарсадан бад емас, Жўмард кўриб қолса рашк қилади, деб ўйламасди. Юрак сиқилиши, хафагарчиликлар ҳам ўтиб кетди, у ҳар замон-ҳар замонда Жўмард беихтиёр эсига тушганида бир хўрсиниб қўярди-ю, миқ этмасди. Илгаригидай кувноклик, сўзамолликлар йўқ...

Улар колхоз идорасига келиб, раиса Ханифа Бегимкуловани топиша олмади. Чўтмат ака раисанинг эрталаб идорада бирпас ўтириб, уй-жой бинолари қурилаётган массивга кетганини айтди. Онахон билан Чўли қайтадан машинага ўтириб, ўша томон жўнашди. Чўтмат ака қулоғи тепасида сариқ қалам, бошида рапида шапка, енг устидан енг кийиб, идорани обод қилиб ўтирарди. Ҳамма нарсага кизикар, баъзида ингичка-хотинчалиш овози янграб қоларди. Пианино чалгандай чўтти чиройли шақиллатар, айти бир пайтда ҳам чўт солиб, ҳам суҳбатдоши билан бемалол гаплашавериши кишини қойил қолдирарди.

Йўлда Чўли шу қурилаётган колхоз уйлари битгач, опа битта коттеджнинг ярмини унга ваъда қилганини айтиб, Онахонга мақтанди.

- Албатта олиш керак,— деди Онахон.
- Лекин опам битта шарт қўймоқдалар.
- Қанақа шарт?
- Уйлансанг уй бераман, деяптилар...

Онахон ялт этиб Чўлига қаради, ўзини тутолмай кулимсиради:

— Уйланиб олинг. Нима, бу уй солишдек қийинми?

— Уйланишнинг ўзи бўладими, Онахон, сиз шундок дейсиз-да! Кимни оламан?

— Наҳотки битта кўзлаганингиз бўлмаса?— деди кулимсираб Онахон.

— Йўк, тўғриси айтсам, ҳеч ким йўк,— деди Чўли ғамгин бир оҳангда,— эҳтимол ўзим ёмондирман. Анови Санобарни танийсиз, ўшани айтишган эди, хоҳламадим... Уришқок, пучук, новча...

— Ўҳ-ҳў-ў!

— Эҳтимол мен ўзим Санобарга ёқмасман. Бунинг аҳамияти йўк,— деди Чўли Онахонга қарамай. У умрида биринчи бор юрак ютиб, яна Онахонга гап котди:— Сиз тегмайсизми? Мен сизни яхши кўраман.

Онахоннинг ранги оқариб кетди:

— Машинангиздан тушиб кетаман! Бу нима деган гап?!

Машина кенг далада вағиллаб борарди. Шудгор қилинган карталар, олис-олислардаги каллакланган, боши тўмтоқ қатор тут дарахлари қиш изғиринида жунжиқиб ухларди...

— Кечиринг! Майли, тегмасангиз ҳам майли. Ҳар замон-ҳар замонда райкомга кириб узоқдан бир кўриб қўйсам етади. Мен бир саводсиз кишиман, менга тегармидингиз. Мен буни тушунаман. Менга ким ҳам тегарди? Кўнгил-да. Дарҳақиқат, менга тегиб бахтсиз бўлиш сизга нега керак? Мен сизни узоқдан бир кўриб кетсам, шунинг ўзи кифоя. Биров кўриб қолса, шофёримиз десангиз ҳам хафа бўлмайман. Сиздек бир қариндошим борлиги билан фахрланаман. Ёлгон гапирган эдим, ҳалиги Санобар деган қиз ҳам менга тегмаган.

Онахон: «Ўҳ-ҳў, юрагингизда шунча гап бор экан!» демоқчи эди-ю, бу сўзни тилига чиқармади, мик этмай ўтираверди. Чўли бўлса қизариб «кераксиз гаплар»ни тўхтатди. Онахон бунақа гапни ҳеч қачон ундан кутмаган эди. Бу гаплар астойдил юракдан чиққанини сизди. Улар қишлоқ кўчасига киришгач, Онахон сукутни бузиб гап котди:

— Чўли ака, тез ҳайдаманг, болалар кўп экан!

Хаёл билан кетаётган Чўли ўзини қўлга олди. Уйқуси ўчган кишидек у ёқ-бу ёққа қараб, ўзига келди.

— Мана, шу ердан бошланади массив. Анави уйларга бир қараб қўйинг! Опамлар қуряптилар. Опамлар зўр!

Онахон Чўлига караб қўйди. Бу гап киноями ёки самий айтиляптими, билишга кизикарди.

— Етмиш хўжалик шу ёз кўчиб киради, деяптилар опам.

— Яхши,— деди Онахон,— опа дарҳакикат зўр ишлар килаётган эканлар. Кўчанинг икки томонига чиройли тушибди. Икки қаватлими?

Янги уйлардан бирининг ёнида машинани тўхтатиб, усталардан Ҳанифа Бегимкуловани сўрашди. Курувчилардан бири опа эрталабдан бери шу ерда бўлганини, бундан чикиб, трактор-ремонт паркига бораман деяётганини айтди. Улар яна машинага ўтириб жадал трактор паркига жўнашди.

Қорасовук, гизғизон бўлишига карамай паркда ремонт кетарди. Ўртага гулхан ёкиб қўйиб, жунжиганлар бориб бир дақиқа исинар, қўлларига куҳлашар, яна бориб трактор деталларини бурашарди. Қўл, бурун қорамой... Раиса бунда бўлгани, трактор ремонт килаётганлар билан гаплашгани, кимнингдир трактори мотори ишламай диққат бўлиб турганида Ҳанифа Бегимкулова енгини шимариб унналиб, моторни гуриллатиб юборганини, бу бир тасодиф эканини гапириб, кулишиб ўтирганида Онахон билан Чўли паркка кириб келишган эди. Бу ердаги йигитлар Чўлига, «Опанинг омади борлиги»ни гапириб кулишарди. Бир йигит Онахонга эшиттирмай, раиса келганида моторлар ҳам ишлаб кетганини шипшиди. Яна бири: «Опа — ҳукумат. У айтганини қилдирмай қўймайди»,— деди. Опани кўриб қимирламай ётган мотор ҳам гуриллаб кетганига кулишарди. Бўлмаса бу моторга қўл урмаган одам қолмади. Опа келиб, беш минутча унналиб, гуриллатиб юборди. «Механизатордан чикқанлар-да, опамлар,— деди яна бир йигит,— опамлар машина минганларида терим агрегати домла-поччамнинг эшакларидек бошини солиб юради...»

Йигитлар хахолаб кулишди.

Ҳанифа Бегимкуловани бу ердан ҳам топиша олмади. Йигитларнинг фикрича, опа ё мол фермасига, ё зовурдренаж қазилаётган ерга, экскаватор ёнига кетган бўлса эхтимол, дейишди.

Чўлининг эски «Газиги» яна далама-дала чопиб, физиллаганча кетди. Бирон ўн километрни босиб ўтиб, узокда тумшуғини кўтариб, тупрок уюмлари ёнида турган экскаватор кўринди. Бунда чуқур зовур қазилаётган эди. Лекин экскаватор шовкини йўқ, у филга ўхшаб хартумини ерга осилтирганча турарди. Атрофида икки-уч киши бир нима

қилиб ғимирлашарди. Экскаватордан сал нарироқда кўк «Москвич» машина ҳам турарди.

— Опани топдик,— деди ёнида ўтирган Онахонга Чўли,— шу ерда эканлар. «Москвич» ўзлариники, шахсий. Ўзлари ҳайдайдилар.

Улар машинадан чиқиб, одамлар ёнига келиб, салом беришди. Чуқур каналга тикилишди.

— Опамлар қанилар?— Чўли бунда Ҳанифа Бегимкулова кўринмагач, дарҳол сўради.

— Ҳа, Чўливой, мен бундаман. Нима гап?— экскаватор кабинасида унинг ричагларини бир нима қилаётган Ҳанифа Бегимкулова ўтирган ерида гапирди. Машинадан чиқиб, кўлида папка ушлаб турган Онахонга ҳам қараб кўйди. Онахон экскаваторда ўтирган Бегимкуловага бош ирғаб салом берди. Райком ходими, ўзсўзли, «ҳақгўй» Онахоннинг бу ерга келиб, салом бераётганини кўрган Ҳанифахон секин экскаватор кабинасидан чиқиб, ерга тушди. Қорамой бўлган кўлини латтага, ундан сўнг устига кийиб олган қавима пахтали фуфайкасига артиб, Онахонга кўл узатди. Онахон бу — Ҳанифа Бегимкулова эканига ҳеч ишонмасди.

— Келинг, синглим, салом! Яхшимисиз?

— Салом! Мени иккинчи секретаримиз мана бу лойиҳага имзо чектириб келинг, деб юбордилар. Колхоз машинаси райкомга бориб қолган эди, бирга келдим.

— Жуда яхши-да!— деди раиса. У гулдор шолрўмоли билан бошини ўраб олган. Фуфайка ичидан қорамтир узун кўйлак кийган, оёғида этик... Атлас кийиб, костюми кўксига қатор орденлар тақиб, чиройли қоматини кўрсатиб юрадиган Ҳанифахон эмас эди бу гал.

— Бу азаматлар ҳойнаҳой экскаваторни тўхтатиб кўйиб, иссиқ уйларида ётган бўлсалар керак, деб ўйлаган эдим. Ўйлаганим тўғри чиқди,— деди Ҳанифахон йигитларни кўрсатиб,— келсам, ҳеч ким йўқ! Мана аҳвол! Югурганимча бориб учала йигитни ҳам уйларида бўғиб олиб келдим. Уят сизларга! Экскаваторни юргизиб бермагунимча кўнглим тинчимайди. Бу паҳлавонларим яна бир нарсани баҳона қилиб қочиб қолишадими, деб қўрқяпман!

— Кечирим сўраймиз,— деди йигитлар,— биз ҳеч қаёққа кетмаймиз, опажон, безовта бўлманг.

— Биз ингичка толали пахтага ўтмоқчимиз. Сув кўп керак. Азаматлар бу кўшимча канални қазимаса, сув қаёқдан келади?

— Опажон, келинингизнинг кўзи ёриган эди... Туғруқхонага кетган эдим.

— Хабарим бор. Анави икки ўртоғингизни ҳам туғруқ-хонага олиб кетганмидингиз?

— Улар ишга чиқиши керак эди, хумпарлар! Уларнинг кўзи ёришига ҳали анча бор.

Гур этиб кулги кўтарилди.

— Ха, бўпти. Буёғини тезлаштириб юборсангиз, хижолатбозлик қолмайди,— Ҳанифа опа Онахонга қаради:— Шунақа, синглим, булар ўзи жуда яхши йигитлару сал-пал шунақа одатлари ҳам бор. Лекин яхши ишлашяпти. Хотам Жўрақуловичдан хат-хабар борми?

— Телефон қилдилар. Аҳволлари яхши эмиш. Жуда яхши дам оляпмиз, бу ердаги врачлар жуда зўр, дедилар. Ҳамма ўртоқларга салом айтишимни тайинлаганлар...

— Саломат бўлсинлар! Хотам Жўрақуловичнинг юраги ёмон бўлиб қолди-да. Бечора. Уни эҳтиёт қилишимиз керак. Яхши секретаримиз бор,— деди-да, раиса яна йигитларга қаради.— Нормамат, чиқинг кабинага. Шу ердалигимда бир юргазиб, ишга тушинг! Кейин кетаман!

Нормамат бир сапчиб, экскаватор кабинасига кирди. Бир муддат унналиб, совиб қолган моторни гуриллатиб юргизиб юборди-да, ерга ботиб ётган хартумини кўтариб, осмонда осилтириб чуқур каналга ташлади. Ерни ўйиб, канал четига тупроқ тўка бошлади. Ҳанифа Бегимқулова, Онахон, Чўли бир муддат экскаватор ишини томоша қилиб туришгач, кейин раиса бориб йигитларга бир нимани тушунтира бошлади. Ҳанифахон Бегимқулованинг бунақа ишбилармон раҳбар эканини кўриб, Онахоннинг оғзи очилиб қолди. Уни «малика» ва «Этагингизни кўтариб юрадиган чўрингиз эмасман», деганидан пушаймон бўлди. Бегимқулова экскаваторчи йигитларга топшириқ бериб бўлгач, Онахонни ўз машинасига таклиф қилди:

— Келибсиз, энди бизникида бир пиёла чой ичиб кетасиз. Мен совқотиб кетдим. Қоғозга уйда имзо чекаман. Қани, ўтиринг, Чўливой, сиз машинангиз билан бизникига бораверасиз!

Олдинда «Москвич», унинг кетидан «Газик» далама-дала кезиб, колхоз марказига келишди. Правление олдидан ўтиб, катта йўл четидаги ховлилардан бири эшигида машиналарни қолдириб, ичкарига киришди. Чўли дарҳол ўзини ошхонага урди. Райком секретарлари, Термиздан, Тошкентдан келадиган азиз меҳмонлар ойнабанд айвондан ўтиб, ичкаридаги зал уйга олиб кириларди. Ҳанифахон Онахонни ҳам бошлаб ўша уйга олиб кирди. «Отангни ўлдирганга онангни бер», деганларидек, яқинда тил ханжарини санчиб, бағрини қопқора қон қилган Онахонни Ҳанифахон энг ҳурматли меҳмо-

ни сифатида юқорига, духоба креслога ўтқазди. Чўли бўлса Ҳанифахоннинг ошхонасида жаз-буз қилаётганлар ёнида, чой қўйиб, қизларга қарашарди. Ҳанифахон бир муддат Онахонни ёлғиз қолдириб, ичкари уйга кирди-да, кийимларини ўзгартириб, ювиниб чиқди. Қўл ювадиган жўмракни Онахонга ҳам кўрсатди. Бегимкулованинг катта қизи ҳам жуда ўзига ўхшаш чиройли экан, у нон, чой ва кетмакет гўшт ковордоқ олиб кирди. Ҳанифахон тортиниб турган Чўлини ҳам қақирди. Об-ҳаво, умуман, ҳеч кимга дахли йўқ гаплардан кейин Ҳанифахон қарор лойиҳаси остига имзо чека туриб, ипак пахта истикболи ҳақида гап бошлади.

Ҳанифа Бегимкулова янги йил арафасида Тошкентга, Қурултойга бориб келганини ҳаяжон билан гапириб берди. Унинг ҳикоясини Онахон диққат билан тингларди.

...Санъат саройи пахтакорлар билан тўлган: зиналар, коридору кираверишдаги заллар гоятда гавжум. Юқоридан туриб, кенг залга кўз ташлаган киши беҳисоб дўппилар бекиёс гўзаллик бахш этганлигини сезмай иложи йўқ эди. Ора-чора рўмол ўраган, сурхондарёлик парча-парча гулли қўйлақ кийган аёллар, хонатлас кийган фарғоналиклар ўтиришарди. Бош кийимлар ичида энг қулайи ва гўзали дўппи эканлиги ҳаммага аён бўлиб турарди. Дунёда турлитуман бош кийимлар кўп, лекин Ўрта Осиё шаронтида тўрт гармдорили дўппидан қулайи йўқ. Айниқса дўппи ўзбекларнинг миллий кийими бўлиб қолдики, киши фахр этади! Дўппи кийган заҳматқаш кишиларни айниқса ҳурмат қилгинг келади. Залга қараб завқланасан, кўкраклари орден ва медалларга тўлган дала заҳматқашлари, пахта усталари ҳар йили бир йигилиш-анъанага айланган бу Қурултойга жуда ҳам ясан-тусан бўлиб келишган эди. Қурултой баҳонаси билан Тошкентда — пойтахтда эски ёр-дўстлар жамолни кўриш, мулоқот, бўш вақтларда магазинма-магазин кезиш, невараларга совға-салом олиш кўпроқ ёқарди. Ҳанифа Бегимкулова ўз қолхози «Чағаниён» тилга олингани тўғрисида ҳам ҳаяжонланиб гапирди.

Қош қорайишига яқин Онахон уйига кетди. Чўли элтиб қўйди. Ҳанифа Бегимкулова қизи тенги Онахонни эшиккача кузатиб чиқди.

Кўрган эшитгандан афзал. Расмий жойларда, йигилишларда ялтираб юрган Ҳанифа Бегимкулова иш жойида бошқача экан. Онахоннинг фикри ўзгара бошлади. Опанинг бутун одам эканлиги, бекорга қолхозчилар уни яхши кўрмаслигини энди пайқади.

Онахон уйга келиб ҳам Ҳанифа Бегимкулова ҳақида ўйлар, унинг «тасодифан» моторни юргизиб юборгани,

экскаваторчиларни уйларидан олиб келгани, кўллари қорамой, юзлари совуқда кўқарган ҳолда дала кезиб юргани кўз олдига келаверди.

XIV

ТАЛВАСА

Остонакулов прокурорга чакирилди. У ўзининг нега чакирилганини, сўроқда қандай саволлар тушишини тахминан биларди. У район прокурори рўпарасида пинагини бузмай ўтирарди.

— Хотам Жўракулов курортга кетаётганида, аэропортда, у кишини кузата туриб, чўнтагига ўн минг сўм пул солиб қўйибсиз?

— Жўракуловнинг чўнтагига соладиган менинг ўн минг сўм пулим йўқ. Нега мен унинг чўнтагига шунча пул солиб қўяр эканман?

— Шуни билмоқчимиз.

— Бу тухмат! Менинг ортиқча пулим йўқ, мен жўжабирдек жонман...

— Мана пулингиз!— у стол тортмасидан қоғозга ўроғлик ўша эллик, юз сўмликлар пачкасини олиб, стол устига қўяди,— бу нима? Пулингизни танидингизми?

— Йўқ, таниганим йўқ! Укажон, ёш прокурор экансиз, ўйлаб сўроқ қилинг! Бу фитна! Бармоқларим изи йўқ, қўлингизда экспертиза маълумоти йўқ. Бунча пулни Жўракуловнинг чўнтагига фақат эсини еган одам солади. Исбот керак! Агар менинг бошимни жодига қўйсангиз ҳам бўйнимга қўёлмайсиз! Бу менга қарши уюштирилган фитна!

— Фитна эмас, ҳақиқат! Тўғри, сизни ўша лаҳза ушлаш керак эди. Келдиев қаёқда?

— Мен уни қаёқдан билай? Оёқ-қўллик нарса, бир ёққа кетгандир...

— Бўпти. Ҳозирча гап тамом. Сизга рухсат.

— Бу фитна! Икки дунёда ҳам бўйнимга олмайман! Минг томонни текширганингиз билан ҳам хато тополмайсиз.

— Биз хатони эмас, жиноятни қидираётимиз.

Остонакулов қовоғи солиқ, ўзини «кафтида кири йўқ, озор чеккан кимса» қилиб кўрсатиб, район прокурори кабинетидан чиқиб кетди.

Жазосиз қолган жиноят жуда хавфли, у яна бошқа жиноятни туғдириши мумкин. Шу кунларда Тойлоқов ғарқ бўлаётган кимсадай, ҳар бир «сомон парчасига» ёпишарди, баъзан пинҳоний талвасада чор атрёфга алангларди. Ҳар

қалай у кўйлак ичида, бағримизда исиниб ётган чаёнга ўхшарди. Сал-пал ҳаракат қилинса ниш уриб, заҳар солишга шай турарди. Лекин ҳаммаёқ жимжит, Жўрақулов ҳам ўз иши билан банд эканини кузатиб, секин кўйлак ичидан чиқиб, «беозор» пашшага айланарди. Пашша бўлганда ҳам семиз куз пашшаси бўлиб, дам лабга, дам кўзга, дам бурунга ўзини урарди. Сурбетлик билан пасткашлик бир-бирига омихта бўлиб, у, Жўрақулов кўзига мўлтиллагани-мўлтиллаган. Аммо асосий гап бу эмас, асосий гап бошқа! У район раҳбарларининг бир-бирлари билан ола бўлиши, масъул кишилар «сен каттами, мен катта...» бўлишиб, бир-бирларининг пайини қирқишини истарди. Шунда у тинч бўлади. Жўрақулов билан Бойбўсинов ўрталаридан қачонлардир оламушук ўтганини топиб, буни яна авж олдирмоқчи бўлди. Шунга доир гапларни у мисқоллаб йиғиб, олтинга сотиб оларди. Масъул кишиларнинг бир-бири билан олишуви — Тойлоқовнинг бахти, улар ёқалашса Тойлоқов хурсанд бўларди. Қадим икки бойнинг олишуви қозикалон чўнтагини пулга тўлдирди деганларидек, бошқалар жанжали Тойлоқовга айниқса ҳозир жуда зарур. Лекин у афсуслар, унинг илгари йилтираб кўринган баъзи «фойдали ишлари» асли сохта экани сезилиб, бу қилиқлар қоплаб олиб тушилиб, бир дона кир совун сотиб олинган Керенский пулидек бекадр бўла бошлади.

Сиртдан қараганда хокисор Тойлоқов эчкига ўхшаб тилини чиқариб йўталишлари билан киши раҳмини келтириб, бошини қуйи солиб юрарди. Унинг бир қўлида гул, бир қўлида ханжар ушлаб олганини биладиганлар бор. Фақат бу одамнинг шунчалик маккор, хирп бўлиб кетганига сабаб нима эканига тушунишмасди, холос. У нечоғлиқ ёпишқоклиги билан заготскот бошлиги — мансаб эгаси бўлиб олган. Кўчқорвой аканинг айтишича, уни қанақасига ташласангиз, шунақасига олчи тураверар экан. Район газетасида ишлайдиган бир йигитча билан тил бириктириб, Жўрақулов таржимаи ҳолини қовлаштириш учун тоғ оралиғи — Бойсунга юборган.

Овқатни у лунжидан бу лунжига олиб, секин, эринмай чайнарди. Чой хўплаб, кейин шу хўплаган чойи билан оғзини чайқагандек, тишлари орасидан ўтқазиб, кейин култ этиб ютарди. Ёнида турган кишининг бунга кўнгли айнашига парво этмасди. Ҳамсуҳбатига тошбақанамо бошини солиб, тикилиб қараб қоларди. Тили ботир, баъзан кишини таҳқирловчи сўзларни ҳам шартта чиқариб юборарди.

Заготскотни халқ контроли текшираётгани, унинг миси чиқаётгани райкомга маълум бўлди. Лекин Тойлоқов бу иш-

да Жўракуловнинг кўли бор, Онахон сирни Жўракуловга очиб кўйди, деб гумон қилди. Онахон бўлган воқеани унга айтмаслиги мумкин эмас, деди. Вақтни бой бермай ҳаракатингни қилиб қол, деб ўзининг баъзи ошналари билан гаплашиб, соддадил Гулжаҳон опага Ҳотам акамларга билдирманг, деб икки кийимлик хонатлас, аллақаяқдан юракка даво деб шиша банкада беҳи суви ташлаб кетди. «Ҳаммамизнинг бахтимизга акамлар саломат бўлсинлар... кўп кийинчиликлар тушганда саломат олиб ўтганлар, айбсиз парвардигор, ҳаммамизнинг ҳам гуноҳимиз бор. Иш бор жойда камчилик ҳам бўлар экан, ишқилиб Ҳотам акамлар омон бўлсинлар...» деб Гулжаҳон опанинг раҳмини келтирди. Йигит кишининг бош эгиб турганини кўрган Гулжаҳон опанинг кўнгли бўшади. Илтимосига кўра бу гапни дарҳол Ҳотам Жўракуловичга вақиллаб гапирмади. Чунки асабийлашса юраги ёмон бўлишини биларди.

Булар ҳам унча натижа бермай, комиссия ишни чуқурлаштира бошлади.

Кунлардан бир кун, райкомга келолмай далада Жўракулов билан юзлашган Тойлоқов уни четроққа тортиб, мурожаат этди.

— Халқ контроли ўн беш кундан бери босиб ўтирибди. Жуда эзиб ташлади. Прокурор йигитни айтмайсызми. Айтиш керак эмасмикан, Ҳотам ака. Бас-де энди. Ёки Тошкентга бориб, бу ҳақда раисга бир нима десаммикан? Совминга кириб чиқиш мен учун унча қийин эмас. Остонакуловнинг кирдикорлари учун биз жавоб бермаймиз! У ҳам ёмон ният билан чўнтагингизга пул солмагандир. Ёшлиқ қилган. Айб ўзида.

Жўракулов миқ этмади. Қон босими кўтарилиб, боши оғрий бошлади. Яна индамай тураверди.

— Қандай қилиб райкомнинг санкциясини олмасдан улар алғов-далғов қилишяпти?

— Ишингиз тўғри бўлса нимадан кўрқасиз!

Тойлоқов ўйланиб қолди. Бюро бу ишни кўзгагану, лекин Жўракулов ўзини гўлликка соляпти, деди. Анойи йўқ, Ҳотам Жўракулович, сизнинг қирриқ, пихини ёрган киши эканингизни биламиз, деди ичида. «Цветков ҳам бизни эзаверганига йўл қўймаймиз, у ўзбекларни ёмон кўради...» деган тухмат гапни ижроком раис муовини Бойбўсиновга неча бор айтган эди.

Ишонч томирлари узилган жойда хушомадгўйлик илдиз отади. Баъзан мажлисларда ғалтак ютиб, узундан-узок маъруза қиладиганлар ҳам Тойлоқовни танқид қила бошлади. Тойлоқовнинг товуши баъзан мойи қуриган арава гуп-

чагининг ёкимсиз чинкиригига ўхшаб кетарди. У кучаник билан гапириб, юқорида ўтирган Жўрақуловга ғилайлашиб кетган кўзларини қадаб кўярди. Лекин стол устига қараб, кўлида уч-тўрт қаламни асабий ғижимлаб, шикирлатиб ўтирган биринчи секретарь гоҳо-гоҳо Тойлоқовга кўз ташлар, бу кўз қараши билан уни оз-моз безовта қилиб кўярди. Жўрақуловнинг ичмаслиги ҳаммага маълум. Юрагининг баъзида «нағма» қилиши сабабли худо уни бу маишатдан маҳрум этган. Врачларнинг маслаҳати ҳам шу. Ғоятда ҳурмат қиладигани бир врач унга агар ичсангиз, даволаш ишларимизнинг ҳаммаси шамолга совурилади, саломатлигингиз учун жавоб беролмаймиз, деган эди. «Ҳар рюмка коньяк бир кам олтмиш йилдан буён гурс-гурс уриб, ишлаб келаётган юракка урилган бир ханжар!»— дерди у. Жўрақулов шу ишдан воз кечди. «Худонинг нозу неъматларидан бири — ичкиликдан кечганмиз...» деб қикирлаб куларди. «Ичкилик ичиб бировнинг шохи чиқибдими?! Туппа-тузук одамларнинг шу йўлга кириб, охири бебурд, беобрў бўлиб ўлиб кетганини ҳам биламиз...» дерди Гулжаҳон. «Баъзан соатлаб қилинган лекциялар, панду насихатлар, ақлли китобу мақолалар эмас, ишонган кимса, кадрли дўстнинг битта сўзи инсон ҳаётини бошқа изга солиб юбориши мумкин», дерди унинг ўзи. «Жуда ҳам фаришта бўлаверманг, Жўрақулов, бундай бўладиган бўлса хонақоҳдаги зоҳиддан фарқингиз қолмайди. Хонақоҳ эмас, райкомдаги «зоҳид» бўлиб қоласиз»,— дерди Бойбўсинов. «Ичмасангиз, чекмасангиз, юрмасангиз... бу дунёга нега келгансиз?— деган эди Бойбўсиновнинг муовини Давлат Келдиев.— Бўлмаса, анави бир шоирга ўхшаб папирос қутичаси йигиб, ҳолва еб юраверинг!» Бу дашному оғули кинояларга ҳам чидаб, баъзан кулги, баъзан сукут билан терс жавоб қиларди Жўрақулов. Оғзига сўз олган, қаттиқ туриб, қарорини бузмасди. Жўрақуловнинг бу ишидан оила аъзолари мамнун. Секретарнинг бир обрўсига икки обрў кўшилди. Зиёфатларда у дастурхон устидаги нозу неъматлардан «гуногул тановул этар», лекин чиройли рюмкалардаги «беш юлдузли»лар сўмрайганича қолиб кетаверарди.

Кунлардан бир кун Термизда ижрокомнинг меҳмонхона — боғида Тошкентдан азиз меҳмон келиб, бирон соатлардан сўнг зиёфат бўладиган эди. Шу муносабат билан Жўрақулов барвақтроқ боққа келиб биллиард ўйнай бошлади. Дикқати соққаларда. Жуда берилиб ўйнади. Бир-икки қарсиллаб тушган соққа унинг шавқини оширган, рақибини «ноль»да қолдириш учун ғайрати жўшиб кетганди. Атай ҳид билиб келган Тойлоқов Жўрақулов тарафдори бўлиб, ҳаҳа-

лаб турди. Шундай хаяжонли пайтларда секретарь бир пиёла кўк чой ёки бир стакан қатик ичишини, баъзан стаканни кўлида кўтариб юриб, гапиришни ёктиришини биларди. У дераза пирамонида, чиройли патнисда устига оппоқ сочиқ ёпилган икки стакан қатик турганини кўрди. Тойлоқов атай бориб улардан бирини олиб ича бошлади. Бунга кўзи тушган Жўрақулов ҳам бориб, бир стакан қатикни олди, чиройи очилиб кетди: «Оҳ-оҳ, қатикхонтўраку! Юрагим куйиб турган эди, оҳ-оҳ, зўр иш бўлди!» Жўрақулов стакандаги қатикни симира бошладию негадир шу лаҳза томоғига етганда ўқчиб бурчакдаги туфдонга қайтариб ташлади. Тиши ғижирлаб, тили устидаги юпка шиша парчаларини чимчилаб олди. Бармоқларига озгина қон теккани, шиша парчалари тилини тилиб юборганига ҳайрон бўлиб қолди. Тишлари орасида ҳам майда нарсалар ғижирларди. У бармоқлари билан ойна синигини ушлаб, саросимада турганида Тойлоқов ҳайратланиб, яқин келди: «Нима, нима бўлди, Хотам Жўрақулович? Кефир ёмон эканми?» Жўрақулов бош чайқади. Туфдонга тупук аралаш қон тушди. Тойлоқов Жўрақулов кўлидан стаканни оламан деган эди, у бермади. «Бошқасини берайми, Хотам Жўрақулович, буниси тозароқдир. Қил тушган эканми?» Жўрақулов ҳайрон бўлиб қолди. «Қил эмас, шиша»,— деди Жўрақулов. Биллиард атрофидаги одамлар ҳам ҳайрон бўлиб қолишди. «Нега шиша бўлади? Тепадаги лампочка синган бўлса парчаси тушдимикан? Ана, люстрада битта лампочка синиб ётибди,— деди Тойлоқов.— Ана, қаран! Қисталоқ фаррошлар қатикнинг устини беркитмаган эканлар-а! Фаррош хотин жуда ҳам бефарқ экан!»

Жўрақулов стакан ичига бармоғини тикди, қатикқа аралаштирилган майда шиша парчалари бармоқ учларига тегди. Агар лампочка синиб тушганида бунчалик майдаланиб кетмас эди-ку! Унинг юрагига шубҳа тушди. Дарҳол стол устидаги графинни олиб, бўш стаканга сув қуйди-да, оғзини чайқади. Юпка шиша парчасини туфдонга ташлади. Тили устидаги майда шиша синиқларни рўмолчаси билан артди, томоғини ғарғара қилиб чайди. Шу пайт икки бор мурожаат этиб, кўлидаги стаканни сўраган Тойлоқовга кўзини олайтириб, бермади. Учинчи бор Жўрақуловни алаҳситмоқчи бўлиб, яна стаканни олмоқчи бўлганида уни сўкиб берди: «Нима қиласиз! Қўйсангиз-чи ўз ҳолимга!» Жўрақулов стаканни кўтарганча ранги оқариб, коридорга чиқди-да, бўш хоналардан бирига кириб, ичкаридан эшик илгачини солди. Юраги тинмай урарди. Бу нима гап? Бу ишни ким қилди экан? Наҳотки у... шундай аблаҳ кимса? Менинг

ўлимим унга шунчалик керак бўлиб қолдим? Нега керак бўлиб қолди? Мен кимга ёмонлик қилдим? Бу ярамас сарсон бўлиб юрганида мен уни ишга таклиф этдим. Кейинчалик менинг тавсиям билан заготскотга борди. Яхши характеристикалар бердим. Унга суяндим, ишондим... Нега унга менинг ўлимим керак бўлиб қолибди? Наҳотки у кўйнимда кулча бўлиб ётган илон бўлса?! Наҳотки у юзтубан пасткашликка тушиб кетди? Наҳотки шу даражада иблис? Менинг болаларимни, невараларимни етим қилиб қўйиш унга шунчалик керакми?

Хона ўртасида туриб, рўмолчаси билан тинмай оғзини, лунжи, тишларини артаётган, баъзан-баъзан туфлаб, икки кўзини дераза олдида турган стакандан узмаётган Жўрақулов ҳаёл сурарди: «Падарингга лаънатларга мен нима ёмонлик қилибман? Нечун жонимга қасд қилади? Номард! Эҳтимол, менга ўхшаган кўнгли бўш, нодонларга бу ҳам кам. Оз бўлмаса, душман мени тобутга солиб кўяр экан. Қайси бир ишим, қайси бир норасида неварам бахтига омон қолдим», деди ўзига-ўзи кексаларга ўхшаб.

Жўрақулов хонага кириб, эшикни илгаклаб қўганини билган Тойлоқов оёғи куйган товукдек коридорда у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Бир нима дейишни ҳам билмади. Қочиб қолсамикан? Йўқ, унда сир очилади. Агар Жўрақулов илгаригидай ҳамма нарсани кечириб, одатдагидек бунга кўп аҳамият бермаса, яхши бўларди, деди. Агар юраги кенгликни бир томонга суриб қўйиб, ишни чаппасига айлантирса, унда бу ишга прокурор аралашади. Масъул раҳбарга суиқасд — оғир жиноят! У ҳамма гапни тушуниб турарди-ю, аммо пинагини бузмай, ҳеч нарса бўлмагандай кулиб, ҳазиллашиб кўярди. Бу ҳам катта санъат, ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Бундай устомонлик — артистлик ҳам йиллар мобайнида «ихтисослашади». Фаррош хотиннинг «эйтиборсизлиги орқасида стаканлар усти ёпилмаган... ва шифтдаги лампочкалардан бирининг ёрилиб тушиши оқибатида майда шиша синиғи стаканга тушган... Хўш, нега бошқа стаканга тушмаган? Бу, тасодиф...» Мана шундай фикрлар унинг бошидан ўтарди. Тулки, менинг ўттиз тўққиз найрангим бор, лекин шулар ичида энг яхшиси — пусиб ётиш, деган экан. Жўрақулов сал ҳовурдан тушгунча у дамини ичига ютиб пусиб ётмоқчи бўлди.

Жўрақулов стаканни ушлаб турди-да, бир лаҳзадан кейин уни тумба ичига яшириб ташқарига чиқди. У ҳеч нима бўлмагандай, пинагини бузмади. Меҳмонларни қолдириб, медпунктга кириб чақа бўлган тилини кўрсатди. Ҳамшира қиз тезда поликлиникага бориб врачга учрашишини

маслаҳат берди. Яна бирон майда шиша ичига кетиб қолмаслигини, ҳар қалай юраги бир оз уриб турганини айтди. Жўрақулов медпунктдан чиқиб, коридорда бир-икки кадам юргач, кимгадир эшиттириб, фаррош хотиннинг бе-парволиги бу, деди. У машинасига ўтириб, стационарга жўнади. Шофёрга ҳам ҳеч нима демади. Врач уни вақтида даволаб, лунжи ва тишлари ёнидан яна шиша майдалари топиб, тозалаб чиқарди. Ундан сўнг, йўл-йўлакай, столда соатим қолибди, баҳонаси билан райкомга кириб, кимгадир телефон қокди. Бўлган воқеани айтиб, шиша майдаси кўшилган қатик б-хонада, тумбочкада эканини ҳам кўшди. У ёқдан «бизнинг одамлар» эҳтиёткорлик билан бориб стаканни олади, дейишди. Зиёфатга тайёрланган бошқа ичимлик ва нозу неъматларга ҳам эҳтиёт бўлиш кераклигини, шубҳани ҳеч кимга сездириб қўймасликни илтимос қилди. «Шофёр», «электромонтёр» қиёфасида икки киши олтинчи хона тумбочкасидаги стаканни олишмоқчи бўлиб хонага киришган эди, лекин афсус, стакан тумбочка ичида йўқ... Йигитлар хонага жуда ҳам бегидир, бешубҳа киришган эди. Уларнинг тарвузи қўлтиқдан тушиб, бу ҳақда тезда бошлиқларига хабар қилишди. Стакан ғойиб бўлганини телефонда Жўрақуловга ҳам маълум қилиб қўйишди. Жўрақулов тутатди. Лекин унинг безовта бўлмаслигини, тумба эшикчасида, хонага кираверишдаги эшик зулфида қолган бармоқ излари плёнкага кўчириб олинганини, стакан боғ орқасидаги чуқурликка отиб юборилганини айтиб қўйишди. Бу ишлар ҳаммаси талвасада изни йўқотиш учун қилинганлигини билишарди. Бу, мутлақо тасодиф эмас, зимдан тайёрланган суиқасд экани очикдан-очик маълум бўлди. Жўрақулов кўз олдида совуқ бир башара пайдо бўлди. Ўзининг анчадан буён анқов бўлиб қолганини ҳам фаҳмлади. Табиатни муҳофаза қиламан, деб жанг қилганлари, районда яхши, мўътадил атмосфера яратаман, ҳеч кимнинг дилини оғритмайман, ҳаммага бир хил яхшилик қилавераман, одамларнинг ёмони йўқ, ўзинг яхши бўлсанг — ҳамма яхши, деган гаплар унчалик тўғри эмаслигини ҳам фаҳмлади. Ҳали ичимизда қаллоблар, лўттибозлар бор экан, ҳаммага ҳам бирдек яхши бўлавериш тўғри эмас, деди. Оз бўлмаса ўзи ўлиб кетаёзди.

Жўрақулов ўз кабинетидаги креслода бошини икки кафтига қўйиб, хаёл ичида ўтирарди.

* * *

Жўмард билан Марҳабонинг никоҳ тўйи жуда ҳам зўр — гумбур бўлиб ўтди. Моҳитобон ая ҳамма «орзу-

ҳавас»ларини қилди. Тўй янгича бўлиб янгича эмас, эскича бўлиб эскича бўлмади. Тўйдан кейин бир-бирига ўхшаш кунлар бошланди. Бойбўсиновларнинг икки қаватли уйи — атрофи баланд гиштин девор билан ўралган коттеджининг уч хонадан иборат биринчи қавати келин-куёвга берилди. Дадаси, ойиси ва Чиннихол юкори қаватга чиқишди. Ошхона пастда бўлиб «менинг кабинетим» деб Моҳитобон хоним бунда кўп вақт ўралашар, унинг пазандалиги наинки хонадонда, қариндош-уруғларга ҳам маълум эди. Сурхондарёликлар аксар гўшт қовуриш, шўрваю гўжага ўхшаган таомларга уста бўлар, лекин Моҳитобон хонимнинг эри Тошкентда ишлагани ва ўқиган йилларида йигирма йилча бунда тургани сабабли ҳамир овқатларни — уграю, лағмону мантини яхши ўрганиб олган эди. Баъзиларнинг айтишича, Сурхонга қизил паловни фарғоналиклар олиб келган бўлса, ҳамир овқат тошкентликлардан борди. Лекин сурхонликларнинг арча қабобини ҳар қандай пазандалар ҳам тайёрлолмаса керак. Дунёнинг ҳеч бир ерида дашнободникичалик анор бўлмаганидай, ерўчоқда арчага пиширилган кўзи факат Сурхонда бўлади. Сурхон водийсида, айниқса Термиз, Шероб томонларда татарлар ҳам кўп — уларнинг кўпчилиги маҳаллий ўзбеклар билан қўшилиб кетган, фамилияларидан билиб бўлмасди. Моҳитобон хоним ҳам улардан парамач, чак-чак ва шунга ўхшаш ширин таомларни ўрганиб олган. Она томони ўзбеклашиб кетган татар уруғидан эди. Баъзида ҳазин гармон оҳангларини тинглаб, юраги эрир, раҳматли бувилари Галия бонунинг иссиқ бағри, питрак, невараларига меҳрибон бир муштипарни эсларди. Пазанда Моҳитобон хонимнинг яна қон босими ошиб, иккинчи бор Тошкентга, стационарга кетиши Бойбўсиновлар хонадонини ҳувиллатиб қўйди. Ошхонада унча-мунча онасига қарашиб юрадиган Чиннихол ҳам онаси билан жўнади. Моҳитобон хоним эрининг юпқани яхши кўришини биларди. Ўзини ёмон сезса ҳам икки-уч кунга етадиган юпқа пишириб кетди. Бойбўсинов ҳар куни эрта билан еб, кечгача шунинг қуввати билан юрарди. Жўмард тушликни мактабда қиларди. Лекин икки-уч маҳал иссиқ овқатга ўрганган Марҳабо бу ҳолга чидолмади. У бир-икки кун онасиникига қатнаб, у ерда қорнини тўйғазди. Эрига ва қайнотасига ҳам бир тоғорачада ош олиб келди. Бу иш ҳам узоққа бормади, ошхонага кириб ўрганмаган Марҳабо бир куни эрталаб Жўмарднинг илтимоси билан бирлари чой, бирлари қуймоқ пишириб столга қўйиш, ундан кейин отани чақаришни маслаҳатлашишди. Жўмард «қийини» қуймоқни эплаштирди, лекин Марҳабо ошхонада иссиқ

чойгумни ушлаб, қўли куйиб ташлаб юборди. Сервисдан ажратиб олиниб, Бойбўсинов учун тутиладиган чиройли катта чойнакнинг ҳам кеча тумшугини учуриб юборди. Марҳабо ошхонага кирса тарақ-туруқ кучайиб кетарди. Илгари ҳам бир пиёла қўлидан тушиб синганида Моҳитобон хоним, «келган бало-қазо шунга урсин...» деб Марҳабони юпатиб қўя қолган эди. Унинг ҳеч қанақа овқат пиширишни билмаслигини сезган қайнотаси бир куни ўғли қулоғига шивирлади: «Келинимиз овқат пиширишни билмас экан, шунинг учун уни кўп кийнаш керак эмас. Керак нарсаларни синдириб бўлди, аянг келганида хафа бўлмасин десанг, унга кўп иш буюрма». Жўмард ота айтганини қилди, улар эру хотин шаҳардаги ошхонага қатнашарди. Лекин Марҳабо кимлардандир ошнинг «рецепти»ни ёзиб олиб, қоғозга қараб ош дамламоқчи бўлди. Мутлақо ўхшамади, ўзи ҳам оғзига ололмади. Шавла бўлиб шавла эмас, бир бало бўлди. Эри кулимсираб. «Ҳа, майли, шилта палов бўлибди...» деди. «Ош»дан негандир қўланса керосин ҳиди келарди. Бойбўсинов оғзига олганини ҳам секин ўрнидан туриб, умивальникка ташлади. Хулласи калом, овқат тайёрлаш билан шуғулланмаган, умрида фақат, «вой, ширин бўпти», деб еб ўрганган Марҳабонинг қўлидан бу иш келмади. Қайнотаси, эри хизматга кетгач, қўш қаватли каттакон уйда ёлғиз қолган Марҳабо соат ўн бир-ўн иккиларда эринчоқлик билан каравотидан туриб, сочлари тўзиган ҳолда ички комбинация билан бўйи шифтга етадиган тошойна ёнига келар, керишар, ўзининг у ёқ-бу ёғини — тўппайган орқасини ойнага солар, шундан кейин елкасига халатини ташлаб юз ювишга кирарди. Кўп вақт совун кўпиртиришга эриниб, жўмракдан шариллаб тушган совуқ сувга бармоқларини номига теккизиб, юзидаги упалар, қошидаги бўёқ оқиб тушмаслиги, сунъий киприкларга путур етмаслиги учун деярли «таяннум» қилиб қўя қоларди. Илгари оғзига сув олиб, уни ховучига қуйиб, юзини юваётганини кўрган адаси сўкиб берган эди: «Бу нимаси, жинни!» Шундан кейин Жўмард столга тайёрлаб кетган таом устидаги оқ сочикни олиб ташлаб, устига қалин қалпоқ ёпилган чойнакдан биллур стаканга чой қуяр, бирваракайига уч-тўрт чакмоқ қанд ташлар, оппоқ нон устига сариеғ суриб еб оларди. Кечагидан қолган овқат совиб қолгани сабабли афтини буриштириб, қошиқ урмасди. Асал солинган идиш қопқоғини очаман, деб қўлидан тушириб юборди. Стол атрофида турган пашшалар ҳам гўё уни кузатиб, ҳайрон бўлишиб тургандай, бирдан учишди. У бу жониворларга озор бериб ҳайдамасди ҳам. Марҳабо наридан-бери чойини

ичиб, ўрнидан туриши билан беш-ўнта пашша ўзини ширинликка урарди. Ҳамма таомнинг усти очик қолгандан кейин нега улар ўзини урмасин! Уларда ҳам нафс бор, ёпишадилар-да! Овқат егандан сўнг устини ёпиб кетиш, ювуксиз идишларни ювиш нариги ҳовлидаги Зебохон опанинг иши эди. Шу сабабли Марҳабо бунга одатланмаган. Кечгача стол устида нонлар сочилиб ётарди. У баъзи кунлари тамоман уйдан ҳовлига чиқмас, юз-қўлини ҳам одеколонда ювиб қўя қоларди. Марҳабо яна тошойна ёнига келиб пардозни бошларди. Кўнглига ёққан кийимларини гардеробдан олиб, кийиб кўрар, турли ипак кийимларни диван устига уйиб ташларди. «Винзавод» директорининг «ёлғиз» кизи, оближроком раиси муовинининг «ёлғиз» келини, бахту маржонга кўмилган Марҳабо эрталабки нонуштадан сўнг тошойна билан гардероб оралиғида бўзчининг мокисидай бориб келарди. Шундан сўнг у белларини сиқиб турадиган импорт пальтони кийиб, ташқарига чиқди-да, зинапояда бир лаҳза ўйланиб қолди: онаси ёнига борсамикан ёки маиший хизмат кўрсатиш уйига — тирноқларини бўятиш учун Лаълихонга учрашсамикан? Бу гал онаси ёнига жўнади. Жўмард каравоти шундоқ, бетартиб, латта-путталар яширилмаган, чойшабларни очилганча қолди. Ўша кун, тўй арафасида ҳовлида баъзан ялтиллаб кўришиб қоладиган Марҳабога иттифоқо бир ёш бола каттакон гулчамбар олиб келиб, тақдим этди. Бу йигитчани Марҳабо танимади. У ҳовлида ўтирди, чой ичди. Бу ерда хизмат қилаётганларга ёкмаса ҳам анча ўтирди. Бу гулни акаси бериб, табриклаётганини, акаси кимлигини айтмади. Акасининг кимлигини Марҳабо билган эди-ю, аммо қариндошлари олдида буни тан олмади. Ўзини билмасликка солган эди. Негадир бу иш ялт этиб хаёлидан ўтди. Йўл-йўлакай магазинга кирди, таниш кишилар билан саломлашди. Кимгадир уйи телефони номерини бериб, бир лаҳза у билан кулишиб, гаплашиб турди. Бирон импорт нарса келиб қолса хабар қилишини илтимос қилди. Магазиндан чиқишда мактабда бирга ўқиган йигит билан ҳам учрашиб, чақчақлашди. Агар бу ҳолатни Жўмард кўрса, тоза фиғони чиқарди. У ўзбек сўзларини аллақандай урғу ва димоғ билан айтарди. Лекин Марҳабо эрининг ўта рашкчи эканини ҳали яхши сезмасди. Фақат: «О сеньор! Сиз мактабда ўралашиб қолавермай, кандидат бўлишни ҳам эсдан чиқарманг! Ҳамма нарсада папам ёрдам беради. Ташкентга борайлик, қанча пул керак бўлса папамдан олиб келаман...» деган эди бир куни.

— Эсингизни едингизми! — деган ўшанда Жўмард, — мен ўзим тарихни яхши кўрсам, диссертацияни ҳам ёзиб

қўйган бўлсам, нега пул билан иш қилишимиз керак? Бизнинг уйда бунақа гаплар ҳеч қачон бўлган эмас!

— Жаҳлингиз бурнингиз учида туради-я, Джонни! Лекин бари бир пулсиз иш қилиб бўлмайди. Папам мулла-жиринг нималарга қодир, дейдилар.

— Э, қўйинг!

— Мен ишга кираман! Уйда зерикдим!

— Жуда яхши. Аям келсин, озгина сабр қилинг. Қаерга кирмоқчисиз?

— Мени обкомга секретарь қилмайдилар, тўғрими?

— Тўғри!

— Ха-ха-ха-ха-а! Джонни, ҳозир ҳамма ёшлар мендака! Фақат битта сиз бошқачароқ чиққансиз. Сиз эски-тускилар, вайроналар билан қизиқяпсиз. Ҳозир йигирманчи аср... Кибернетика... Вайроналарни қўйинг! Кейинги асрда ҳамма кирилиб кетади... Атом... Найтрон... Кайфу сафо суриб қолиш керак, Джонни!

— «Йигирманчи» эмас, ҳижрий бўйинча ўн олтинчи аср. Бунинг аҳамияти йўқ. Будда бўйинча юзинчи аср... Гап асрда эмас!

— Нимада бўлмаса? Мен сизнинг ўз шахсий ишончингизга қарши бўлолмайман. Бу инсоний ҳуқуқ. Лекин ўтмиш асрларга эмас, келгуси асрларга қараш керак!

— Бу тўғри гап. Келажакка қарашимиз керак. Лекин ўтмишни билмаганлар, ўтмиши йўқлар келажакка ҳам қаролмайдилар. Ўтмиши йўқларнинг келажаги ҳам йўқ.

— Но-о, Джонни! Бу жуда кескин гап. Буни сиз менга айтяпсизми?

— Ҳа.

— Майли. Қани, иш ҳақида гаплашайлик. Аямлар келганларидан кейин сиз мени қаерга ишга киритмоқчисиз? Ишнинг катта-кичиги бўлмайди, деган эдингиз, тўғрими?

— Тўғри.

— Қаерга кираман?

— Қаерга кирмоқчисиз? Сизнинг хоҳишингиз муҳим.

— «Сен», денг!

— Ҳа, сен.

— Мен қаерга кирардим?

— Ҳамма ерга.

— Қаерга киришни билмайман. Озодароқ жой бўлиши керак. Менинг икки дугонам универмагда ишлайди. Шу ерга кирсам нима дейсиз?

— Мен сени механизаторлар тайёрлайдиган олти ойлик курсга кириб ўқийман, ундан сўнг машина ҳайдайман, деб айтасанми, деган эдим.

— Жинни бўлдингизми?

— «Йигирманчи аср», «Кибернетика...» ҳақида гап айтган одам ўзини универмагга урадимми?

— Дугоналарим бор, деяпман у ерда! Уйда ўтиравериб юрагим сиқилиб кетди.

Бўлиб ўтган бу диалог ҳозир Марҳабо ёдидан ўтди. Универмагдаги дугоналари, ундан кейин Анвар деган мўйлов қўйган шўх бир йигит ҳам Марҳабо кўз олдига келди. Бу йигит анчадан буён оҳ уриб юрарди. Универмагга кириб келган Марҳабони бир лаҳза чеккага чақириб: «Ҳокимлар бир-бири билан қуда бўлиб кетавераркан, камбағал минг яхши кўрса ҳам эзилиб қолавераркан-да! Кичкина одамларнинг муҳаббати ҳаммавақт поймол бўлавераркан-да!» деб, ўзини «Меҳробдан чаён» романидаги Анварга ўхшатарди.

— Жинни бўлманг, менга бунақа гапларни гапирманг, мен сиз таклиф қилган жойга бормайман!— деган Марҳабо жаҳли чиқиб,— биз сиз билан мактабдош ўртоқ бўлиб қоламиз.

— Майли. Куйиб, сени ўйлаб юришдан бошқа иложим йўқ.

Марҳабо шу ердаги дугоналаридан ҳамда қисман Анвардан Жўмард илгари Онахон деган қизга уйланмоқчи бўлганини, у билан анча юрганини, у қиз Қумқўрғон райкомда ишлашини, у билан бирга келиб универмагдан пальто ва бошқа нарсалар сотиб олишганини ҳам эшитган. Бу гапларни Марҳабо дилида тутарди. Эрининг қизганчиқ рашкчилигини оз-моз сезарди. Агар Онахон ҳақидаги гап оғзидан чиқса, Жўмард буни у кимдан эшитганини суриштирмай қўймасди, шунда кетидан осилиб юрган Анварни ҳам билиб, жанжал чиқаришидан кўрқиб, Марҳабо Онахон ҳақида оғиз очмади. Дарҳақиқат, бунинг нима кераги бор! Оламан, деб айнаб кетибдими, демак, Онахон ёмон... Ётган илоннинг бошини кўзгаш нега керак! Лекин бари бир имконияти бўлганда ўша Онахонни бир кўришни кўнглидан ўтказди.

Шу куни Марҳабо онасиникига бориб, бирон соатча ўтириб, овқатланиб, яна кўчага чиқиб кетди. У боши оғиб яна универмагга кириб қолганини билмай қолди. Кадрдон дугоналари, пештахта орқасида турган эпчил йигитлар уни очик чехра билан кутиб олишди. Бунда яна бирон соат гаплашиб, чакчақлашиб, кейин уйига қайтиб келди. Чўнтагидаги калитни олиб, катта эшик томондан ичкарига кирди. Шаҳар айланиб, анча «бити тўкилган» Марҳабо ҳали-замон эри келиб қолиши, у айтмаган бўлса ҳам бир нарсани пиши-

риб, «сюрприз» қилишни кўнглидан ўтказди. Негадир унинг кайфи чоғ эди, дугоналари ва улар ёнида турган Анвар жуда ҳам яхши илтифоту хушомад қилгани қалбига ором берди. Шу боисдан бўлса керак, уйга келиб, овқат тайёрлаб эрини бир хурсанд қилмоқчи бўлди. Ечиниб, наридан-бери пиёз тўғраб, сабзи арчди. Холодильникдан гўшт олди. Плитани ёқиб, қозонга икки чўмич ёғ ташлади. Ёғни обдан қизитиб, ундан кейин пиёз, гўшт ташлашни, бир неча дақиқадан кейин сабзи босишни ҳам ёзиб олган эди. Илгари қилган бир овқатида, ёғ сал-пал исигач, гўшт ташлаб, ўлгудек бемаза қилгани эсига тушиб, онасининг ўргатганича ёғни яхши доғ қилиш учун плита оловини баланд кўтариб, бир муддат кўйиб берди. Шу лаҳза телефон жиринглаб, коридорга чиқди. Бу Анвар экан... Улар анча вақтгача ҳар тўғрида гаплашиб қолишди. Боя, одамлар олдида айтмагани, аслида импорт кийимлар, яхши туфлилар борлигини айтди Анвар. Марҳабо оғзининг таноби қочди. Анварга илтимоснамо, ялинганнамо гапира бошлади. Бир муддатдан сўнг, ошхона томондан қора тутун бурқиб, ёғ ҳиди анқиди. У дарҳол телефон трубкасини кўйиб, ошхонага чопди. Қозондаги ёғ лоппа-лоппа ёниб, деворда осиглиқ қийматхтаю дарпардалар кўшилиб ёнаётган эди. Ошхона тутун ва олов. Марҳабо дод солганча кўчага чиқди. Унинг ранги оқариб кетган, оёқ яланг, ички кийимда... Кўкраклари очилиб, комбинацияда юрган жувонни кўрган ўткинчи кишилар югурганча уйга бостириб киришди. Кўшнилари ҳам бу бақирикни эшитиб, чиқа-сола ўт ўчириш командасига телефон қоқишди. Кимдир шолчаю намат кўтариб, олов устига ёпди. Кимдир хушёрлик қилиб газни ўчирди. Идиш-товоқлар ерга тушиб синди. Оловнинг бошқа хоналарга ўтиши олдини олиб, кўпчилик жонбозлик кўрсатди. Шу лаҳза дамо-дам бақириб ўт ўчириш командаси ҳам етиб келди. Ошхона ва бошқа уйлар кўздан кечирилиб, фалокатнинг олди олинди. Ўт ўчириш командаси қайтиб кетиш олдидан акт тузаётган бир пайтда Жўмард келиб қолди. Унинг капалаги учиб кетди. Лекин фалокатнинг олди олинганини кўриб, ўзини босди. Кўшникидан отасига телефон қоқди. Симлар ҳам узилиб кетган эди.

— Жўмард ака,— деди Марҳабо бу гал унинг ўзбекча номи билан атаб,— мен сизга ош дамлаб кўяман, деган эдим. Сизни хурсанд қиламан, деган эдим. Буни қаранг, фалокат... Бўлмаса мен шундоқ шу ерда турган эдим... Ёғни обдан қиздирмоқчи бўлдим...

— Ишқилиб ўзингизга зарар қилмадим, Марҳабохон. Хайрият. Эҳтиёт бўлиш керак.

— Уришиб берасизми, деб кўрққан эдим,— деди Мар-
хабо эрини кучиб.

— Нега уришаман! Бу, фалокат. Эҳтиёт бўлиш керак.
Энди аямлар келгунча ошхонага кирмай кўя қол. Консерва
еб турармиз.

Мархабо бу фикрга кўшилгандай мамнун бир тарзда
эрига бокди. Шу-шу унга овқат қилдирмадилар.

Лекин орадан бирон ҳафталар ўтгач, иттифоко, телефон
жирингладию югурганча бориб уни кўтарган Мархабо суҳ-
батдоши билан узоқ ва шартли белгилар билан гаплашгани
ичкари хонада ўз иши билан машғул ўтирган Жўмард
диққатини жалб этди. У ҳар қанча зеҳн солса ҳам суҳбат
мазмунига тушунмади. Гап кийим-кечак, об-ҳаво ҳақида
кетди. «Бу эзма кимса Мархабонинг дугоналаридан», деб
ўйлади Жўмард. Аслида Анвар эди...

Йигирма тўрт кун деганда Моҳитобон хоним стационар-
дан чиқиб, ўз уйига келди. Уни Бойбўсиновнинг ўзи бориб
олиб келган эди. Қизи билан бирга уйга кирган ая хона-
ларни айланиб чиқиб, бир хўрсиниб қўйди. У келини, ўгли
дилини оғритгиси келмади-ю, лекин секин вайсагандек
бўлди.

— Ўлларинг, искиртлар! Ҳаммаёқнинг кирини бошига
чиқарибсанлару! Даданг боёқиш қандай чидади экан! Паш-
шаларнинг семириб кетганига қаранглар! Қозон-товоқлар-
нинг қотиб ётганию коридорлардаги пайтава-пайпоқларга
қаранглар! Вой, мен касал бўлмай ўлай! Йигирма беш кун
кетганимга шунча искиртлиг-а!

— Шукур қил, аяси!— деди Бойбўсинов,— оз бўлмаса
шу искирт уйингга ўт кетиб, ёниб кул бўлишига оз қолди.

— А?

— Шунақа.

— Вой, мен касал бўлмай ўлай! Худо бир асради денг!

— Мен сенинг ошхонангу гардеробингнинг, шифту де-
разаларнинг куйганига эмас, стол тортмасида муҳим хуж-
жатларим бор эди... шундан кўрқдим.

Моҳитобон хонимнинг оғзи очилиб, донг қотиб қолди.

— Тавба! У кўзинг бу кўзингни ўяман дейди-я!

К. Гап шу ерга етганда Бойбўсинов Моҳитобонни тўхта-
тиб, асабни бузмасликни маслаҳат берди. Кейин уйга олиб
кириб кетди.

Кунлардан бир кун пойтахтда Мукаррама Турғунбоева-
нинг «Баҳор» ансамбли Сурхондарёга келди. Катта концерт
бўлди. Бу концертга Жўмард ҳам хотини билан тушди.
Мархабо эрининг шунча қаршилигига қарамай қиммат
баҳога сотиб олишгани тор америкача «жинси» шимини

кийиб тушди. У атай ўзининг белу орқасини таманно килиб театр фойесида эри билан қўлтиклашиб юрди. Бу концертга Термизнинг номдор кишилари, атрофдаги яқин районлардан, райком, райижроком ва бошқа раҳбарий ташкилотлар ходимлари ҳам келиши ҳаммага маълум эди. Билет топиш қийин бўлган концертга ҳамма тушарди. Бу концертга Марҳабо Онахоннинг келишини ҳам кутган — универмаг қизлари албатта бир йўлини килиб Марҳабога Онахонни кўрсатишмоқчи бўлди. «Қоп-қора, лўлига ўхшайди...» дейишган. Аммо бунга қарамай, унинг жуда ҳам Онахонни кўргиси келди. У Жўмардда қаттиқ из қолдирган. Бир куни тушида: «Онахон, Онахон...» деб алаҳлаб, уйғониб кетган Жўмард каравотда, ёнида ёстикка тирсагини қўйиб, ўзини кузатиб турган Марҳабодан кўркиб кетган эди. Жўмарднинг баъзида узок хаёл суриши ҳам уни ўйлатиб қўярди. Ўша куни алаҳсираб уйғониб кетган Жўмард юз хил ёлгон баҳоналар билан Марҳабони тинчитган бўлса ҳам, бари бир бу босинқираш Марҳабонинг эсидан чиқмасди.

Дарҳақиқат, театрга Онахон тушди. У Райкомхон опа Итолмасова ва яна бир неча дугоналари билан ёнмаёن ўтирарди. Ложада Цветков, Жўрақулов, Гулжаҳон опа ва бошқа раҳбар кишилар ҳам бор эди. Концерт бошланишига яқин қолганда музқаймоқ олиб келаман, деб Марҳабо димоғдорлик билан ложа атрофида у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Одамлар ичида ўтирган Онахонга тикилди. Дугоналаридан бири: «Иккинчи қаторда, ўнгдан тўрттинчи...» деб кўрсатди. Онахон театрга Жўмард тушганини ҳам сезди. Унинг ҳам юраги жиз этиб кетди. Лекин бир ўлиб тирилган, гўё бор-йўғидан ажралиб, қуруқ жисми қолган Онахон узокдан Жўмардга кўз ташлаб қўйди. «Жинси» шим кийган чиройли бир қиз қўлидаги музқаймоғининг бирини Жўмардга узатди. У бу ишларни ҳаммага кўрсатиб қиларди. Бу Марҳабо эканини Онахон билиб, юраги шигиллаб кетди. Ҳа, демак, шу экан... Лекин ложада ўтирган Ҳотам Жўрақулович бу чиройли қиз Бойбўсиновнинг келини эканини билмай, ёнида ўтирган Гулжаҳонга қаради:

— Кимнинг қизи экан? Бунақалар биз томонда ҳам пайдо бўлибди-да! Ёш бўла туриб, орқасини тўппайтириб кўрсатиш унча яхши тарбиядан дарак бермайди. Гўзаллигим ҳам, ақлим ҳам, бари шу «жинси» шим ичида деб ўйласа керак. Офарин!

— Фигон бўлманг, сизга нима!

— Сирасини айтаман-да!

Концерт сурхонликларга ёқди, карнай-сурнай қилинмай

ташкил этилган бўлса ҳам одам тиқилиб кетди. Бу гал дам хиндча, дам кавказча, дам форсий, дам европача яхши куйларни бўтқа қилиб обрў оламан, деганлар эмас, ўзбекнинг бекиёс нафис раксини ижро этадиган «Баҳор» кизлари билан мақомчилар келган эди. Бу Марҳабога унча ёқмади. У бўғилиб кетган бўлса ҳам эрининг ҳурмати учун дам сақлаб ўтирди. Бундан кўра уйга бориб магнитофонини кўйгани маъқул эди.

Эртасига, душанба куни Жўмарднинг дарси бўлмаганлиги сабабли уйда қолди. Шу куни Марҳабо ҳам аямларни кўриб келаман, ундан бичиқчиникига ўтаман, деб ясениб кўчага чиқиб кетди. Жўмард нонуштадан кейин китоб ўқишга тутинди, лекин негадир эти увишиб, яна кўрпа орасига кирди. Оз-моз шамоллаганга ўхшарди. Эндигина бошини ёстиққа қўйиши билан телефон жиринглаб қолди. У ўрнидан туриб бориб, трубкани кўтарди:

— Ал-ло, эшитаман,— у томондан садо бўлмай, кимдир жим турарди,— эшитаман! Ким керак? — яна овоз бўлмагач, Жўмард телефон трубкасини қўйиб, жойига келиб ётди. Ҳайрон бўлди. Кейинги ойларда кимдир уларнинг уйларига телефон қоқарди-да, Жўмард кўтариши билан жим турарди. Шундай бўлавергач, у трубкани олмай, Чиннихол уйда бўлса унга буюрар эди. Телефон қоққан кимса уларга ҳам сукут сақларди. Илгари бундай ҳол бўлганини сира эслолмайди. Бу иш ҳам Жўмардни жуда ўйлатиб қўйди. Лекин бу ишда бирон ёмон гап борлигини мутлақо хаёлига келтирмади. Эҳтимол биронта дугонаси гаплашмоқчидир, Марҳабонинг овозини эшитмагач, уялиб жим тургандир... Марҳабо кўп вақт дугоналари билан узоқ гаплашарди. Ҳатто телефон аппарати симини узайтириб, каравотигача етадиган қилиб олган эди. У кўп вақт ўрнида ётиб гаплашарди. Булар Жўмардга ёқмаса ҳам у кўника бошлади. Сириб кийиладиган «жинси» шим ҳақида ўша куни театрда шивир-шивир гап бўлганини ҳам дилидан ўтказди, лекин тишини тишига қўйиб, чидади. Чидамай иложи ҳам йўқ, бир-икки марта раъйини қайтариб, жеркиган эди, Марҳабо ўрнига ётиб йиғлади. Икки кун Жўмард билан гаплашмади. Кейин отасиникига кетиб қолди. Орадан бир ҳафта ўтгач, Мохитобон хоним: «Бу нимаси, мен сизни ҳам келиним, ҳам қизим деганман. Кечиринг. Эр деган баъзан шунақа сиёсат ҳам қилади. Нима, сизни урибдими, сўкибдими! Фақат, камроқ тентира, қаёқларда юрасан, дебди. Бу, арзимаган гап! Эр бўлгандан кейин тергайди-да!»— деди бориб. Шундан сўнг уни машинага солиб уйга қайтариб олиб келишди. «Хоҳлаган еримга бораман. Бораман! Уйда ўтирсам юрагим

сикилади!»— деб кунлардан бир куни Мархабо бакириб, кўкракларини муштлаб «ультиматум» қўйди. Жўмард тилини тишлаб, индамади. Моҳитобон ая ўзини тутолмай: «Юрса юрар, майли, уришма, қўявер! Хол аканинг итидай тилини осилтириб юриб-юриб келади», деди. Бу гап ҳам Жўмардга ёқмади. Мархабонинг кайфи чоғлигида қилиқлари ширин... эканлигини дилидан ўтказарди-ю, аммо «Хол аканинг итидай санғиб юриши»ни ёқтирмасди. Қаерларга боришини ҳам билмасди. Мана бу қилиқ Жўмардни васвасага сола бошлади. Кейинги ҳафтада Мархабо Жўмардни қўярда-қўймай бир синфдошининг тўйига олиб борди. Бу тўйда Мархабо рақсга тушди. Қандайдир бир чиройли йигит Мархабога ҳам, Жўмардга ҳам илтифот кўрсатиб, хизмат қилиб юргани, Мархабонинг у билан жуда яқин кишилардек гаплашиши, табассуми... Жўмардга ёқмади. Унинг юраги сиқилиб, тезда хотинини олиб, тўйдан чиқиб кетди. Жўмард кўп ўйлайдиган бўлиб қолди — нима бўлаётганини ўзи ҳам билмасди. Баъзан ёлғиз қолиб, хаёл сурганида негадир кўз олдида Онахон келарди. Машинада шофёр билан ёлғиз кетаётгани сабаб бўлиб, оралари бузилди. Бунда ҳеч қандай шубҳа қиладиган гап йўқ эди. У кейинчалик тушуна бошлади. Бу бир арзимаган нарса, дафъатан қараганда англашилмовчилик орқасида пайдо бўлган рашк экан. Мархабонинг қилиқлари олдида бу бир ҳолва. Мана шубҳаю рашкларнинг қони! Эрталаб чиқиб, белгисиз томонларга кетиш, кечга яқин ишга борган одамдай чарчаб келиш, ҳар хил баҳона... Мана, рашк қиламан, деган одамга етарли асослар. Жўмарднинг боши қотиб юрган кезларида, улфатлар ичидаги бир суҳбатда баъзи суюкоёк хотинлар ҳақида гап кетди. Ошналаридан бири бошини сарак-сарак қилиб, баъзиларни иқтисодий жихатдан ва кийим-кечак билан таъмин қилиб қўйишнинг аҳамияти йўқ, чакки босишга бир ўрганган жувон эрининг ҳар қанча яхшилиги, кучлилиги, олижаноблигига ҳам қарамайди, эри кўзига чўп ташлайди. Бундай ваҳимали гапларни эшитган Жўмард кейинги кунларда жуда хомуш юрарди.

Душанба куни ёлғиз ўтирган Жўмарднинг кўзи иттифоқо жавон ичида жиягига олтин ҳарфлар билан муаллифи номи ёзилган китобга тушди. Бу китобни Жўмард туғилган кунига Онахон совға қилган эди. Китобга шу маҳалгача Мархабонинг кўзи тушмаган, агар унинг ичидаги ёзувни ўқиганида, тоза жанжал кўтариши аниқлигини пайқайди. Китобдаги бир шеър Онахонга жуда ёқарди. Шеърни Жўмард ҳам бир неча бор ўқиган. Ҳозир у китоб саҳифаларини очиб, ўша шеърни ўқиди...

XV

БЕШИК ВА ҚАБР

Тонг қоронғисида баркашдаги юпқани бошига кўтариб олган букчайган бир кампирнинг катта йўлда қабристон томон йиглаб, фарёд чекиб кетаётганини кўрганлар бор. Бечоранинг фарзанди ўлган, чидай олмай оҳ ураётгани шундоқ сезилиб турарди. У катта йўлни кесиб ўтиб, чироқлар шуъласидан нари, илон изи йўлга тушиб, кенг дала ўртасидан қабристонга борарди. Бундай кунларда кўплар ўз жигарларини, оға-иниларини эслаб, турли таомлар пишириб қабристонга келиши мозийдан таомил. Гўрковларга, бундаги ғарибларга хўрак улашиб, жигари қабри тепасида бир муддат йиглаб-сиқтаб, кўнглини бўшатиб, қайтиб кетишар эди. Кампир ҳам баркашдаги юпқасини кўтариб, ҳал-лослаб, йўл-йўлакай, «вой болам, во-ой-й, жоним болеем, сен ўлгунча мен ўлсам бўлмасиде-е! Сени ўлдирганларнинг ўзи ўлсе-е-ен!» — деб фарёд чекарди.

Она қабристонга етиб келиб, гўрковларнинг кичик хужраси ёнида бир лаҳза тўхтаб, қўлидаги тугунни берди. Эскигина шолча ташлаб қўйилган супа четига ўтириб, дуо ўкиди. Юзига фотиҳа тортиб, мазористон ичидаги сўкмоқ йўл бўйлаб ичкарига кириб кетди. Катта гиштин сағаналар, пасту баланд қабрлар, мрамртош қўйилиб, атрофи панжара билан ихота қилинган қабрлар ёнидан ўтиб, энг чеккадаги паскамликда, қайрагоч дарахти тагидаги кўримсизгина янги қабр тепасига келиб, тонг қоронғисида бу қабрни кучиб, зор-зор йиғларди. Кетма-кет келиб, бир оз нарида кузатиб турган кекса гўрков бу кампир яқинда фожиали ўлган Сафокулнинг онаси эканини пайқади. У фарзанди қабрини кучоқлаб, оҳ уриб, йиглаб ўтирган она ёнига келиб, унга тасалли берди. Яна дуо ўқиб, юзига фотиҳа тортди. Шундан сўнг кекса гўрков ўрнидан туриб, ўз хужраси томон юрди. Она бўлса бунда қолиб, қабр тепасида тупроққа беланиб йиглаб ўтирарди. Бу қабр тепасига бундан буён ҳеч ким келмайди, онадан бўлак унга ачинадиган кимса йўқлигини ҳеч ким билмасди. Марҳумнинг тириклигида қилган қилмишларини унинг асло билгиси ҳам келмас, бу менинг фарзандим, бу менинг ўғлим, деб зор-зор йиғларди. Бу қабр ичида болалигида тўпписига уқнар тақиб юрадиган, йигитлигида ўқиб мулла бўлган, кейинчалик «катта ишларда» ишлаб, костюм кийиб, галстук тақиб, машинада юрадиган фарзанди ётарди. Гўрков Сафокул Остонақулов воқеасини эшитган, ҳамма гапдан воқиф эди. Бечора онага

ачиниб, кетаётган ерида узокдан яна бир кайрилиб қараб қўйди. Бешикдан то қабргача шу онага ташвиш берган ўғил тепасида онаизор яна оҳ уриб йиглаб ўтирганига ачинди.

* * *

Фожиа мана бундоқ юз берган эди: Остонакулов қилмишлари устидан маъмурий ташкилот иш қўзғаб, текшираётганидан хабари йўқ, босди-босди бўлиб кетди, деб юрарди. Ўша кунлари у қочмоқчи, Яхшибек Тойлоқовдек тамоман ғойиб бўлмоқчи эди. Илгари қилиб юрганидек, бу ишни ҳам тинчитиб юбораман, дерди. Лекин ўрганган кўнгил ўртанса қўймас, у шу кунлари ҳам ўзининг фахш ишларини қўймади. У кейинги кунларда бир жувонга элакишиб юрарди. Баъзи кунлари кампири ёнига ярим тунда келарди. Болалари ҳолидан хабар олмасди. Билаклари, кўкси тишланиб, қўқарганини кўриб қолган хотини ҳам эрининг бузуклигидан қуйиб, жанжал қўтарган бўлса ҳам фойда бўлмагач, ташлаб кетган. Бу тўнғизни тарбиялаш асло мумкин эмаслигини билган эди. Остонакулов янги бир хотинни топиб, серқичиқ бу жувонга муккасидан кетган. Болаларини ҳам тамом унутган эди. Уларни бориб кўрмас, кайрилиб қарамас, нафақа ҳам бермасди.

Маълум бўлишича, Остонакулов хотини билан дон олишиб юрганини сезган эри — уларни жиноят устида ушлаб олиш учун икки бузукнинг пайига тушган. Кунлардан бир куни тоғ оралигига — Вахшивор томонларга кетдим, индинга келаман, деб уйдан чиқиб кетган йигит «машинада кетиб», ярим соатлардан кейин қайтиб келиб, универмаг ёнидаги кўчага кириб, ошнасиникида ўтирган. Орадан бир неча соат ўтгач, Остонакулов овлоқ кўчада пайдо бўлиб, шундоқ кўча юзидаги бир эшикни калит билан очган. Эшиги кўчага қараган бу кичкина хонада илгари бир тикувчи-машиначи турарди. У кўчиб кетганидан кейин бир муддат сартарошхона бўлди. Ҳозир негадир бўш ётарди. Остонакулов ичкарига кириб кетгач, рўпарадаги уйда дераза пардасини сал қия қилиб, мўралаб турган йигит орадан яна бирон соатлар ўтар-ўтмас рўмол билан юзини обдан ўраган ўз хотини кўча четидан жадал, шатиллаганича келиб, ўша хона эшигини тақиллатмай кириб кетганини кўрган. Хотинининг жадал келишидан у бу хонада узок турмаслигини сезган йигит беш минутлардан сўнг титраб, югурганча бориб ўша хонанинг юпқа тахтадан ясалган, унча бақувват бўлмаган эшигини зарб билан тепиб илгагини

моқчи бўлди. У ўз наздида бу ишларни ҳеч ким билмайди, деб ўйлаган. Мана, кўриб турибмиз-ку! Кафтида кири йўқ, покман, деб юрган кимсалар ким бўлиб чиқди!

Ёмон гап тез тарқалади. Жўракулов ҳам, Бойбўсинов ҳам Остонақулов фожиасини шу куни эшитишди. Улар телефонда гаплашишарди:

— Чумоли филга ошиқ бўлиб, дадасига тез шуни олиб берасиз, дебди. Филни олибди-ю, кўп ўтмай фил ўлибди. Шунда чумолининг дадаси чумолижонга: «Мана, жон-ҳолимга кўймай олишга олдинг, ўлди. Энди ўлгунигча гўр қазийсан», дебди. Биз Остонақуловни ишчанликда бир фил деб ўйлардик. Аксинча, унинг ҳаром ишлари филчалик катта экан. Энди бу шармандалик то қиёматгача эсимиздан чиқмайди,— деди Жўракулов Остонақулов чўнтагига солиб юборган порани эслаб...

— Ёмон гап бўлди,— деди Бойбўсинов,— катта шахарнинг йўли бошқа, аммо биз пахтакор бўлганимиз сабабли бундай нотайин кимсаларнинг изгиб юриши яхши бўлмади-да! Ўртоқлар ташвишда, комиссия келса керак,— деди у Жўракуловнинг юрагига таҳлика солиб. Чунки Тойлоқовни ҳам, бу шахсни ҳам Жўракуловга алоқаси борлигини яхши биларди.

— Текшириш керак,— деди Жўракулов,— лекин гавҳартош кидирган Чингизхоннинг куни келмасин-да! Чағаниённи босиб олган Чингизхон қимматбаҳо жавоҳирларни талаган, катта гавҳарни ютиб юборган бир вазир сабаб, шубҳа билан ҳамма асирларнинг қорнини ёриб чиққан.

* * *

Кишининг ёдидан кўтариладиган нарсалар кўп. Лекин киши дунёга келиб, ўла-ўлгунча унутмайдиган нарсалар ҳам кўп, у, инсон юрагида чуқур из қолдириб, эркалайди, ибрат тимсоли бўлиб, яхши йўлга бошлайди. Лекин ўн тўққиз яшар қиз — шу ниҳолнинг ҳам ўзига ярашур кечмиш-кечирмишлари бор, биз, катталар, баъзида шу ёшларни ҳам камситмаслигимиз керак. Еримиз ниҳоятда кўҳна бўлгани билан дунёга келган ҳар бир ёш уни янгидан бошланди, деб ўйлайди. Неча бор ўта тараққиёт, неча бор қиёмат-емирилишлар бўлиб ўтганини билмайдилар, улар учун дунё янги. Бу руҳ табиатнинг инсонга бағишлаган беқиёс тухфасидир. Шу сабабли ҳам чарчаган, баъзан зериккан боболар кўз олдида неваранинг елиб-югуриши, ўз дунёсини яратмоқ учун тиришиб-тортишиши ҳаётнинг абадул-абадлигидан далолатдир. Онахонга аввал унча ёқ-

бузиб, ичкарига кирган. Ярим-яланғоч хотини билан Остонакулов ёғоч каравотда бакадай бир-бирларига ёпишиб ётганини кўриб, жойларингдан силжима, ифлослар, дегану этиги кўнжидан пичоқ суғуриб олиб, икковининг қоқ юрагига санчган. Шундан кейин у титраб, оқариб, тўппатўгри милиция идорасига келиб, бўлган воқеани гудўрлаб гапириб берган...

Она бечора аза очди. Жанозага уч-тўрт одам келди, холос. Лекин Остонакуловнинг ажралган хотини бу воқеани эшитиб, атай келиб, ҳақиқатни яширманглар, мен милиция идорасида бўлдим, ҳамма гапни эшитдим. Нариги кўчада турадиган бир жувон билан қўлга тушиб, халиги жувоннинг эри пичоқ уриб ўлдирибди. Тўғри қилган! Судда ҳам ўша йигитни ҳимоя қиламан, дебди. Жанозага келган бир неча одамлар бирин-сирин кетиб қолишибди. Хотиннинг гапини участка милицияси ҳам тасдиқлаган. Ҳақиқатни бузмай, тўғри айтиш керак! Унинг яна бир ошнаси ҳам бор, унинг номини мен судда айтаман, дебди. Эримнинг фахш ишлари ўз бошига етди. Унинг бошқа жиноятлари ҳам бор, дебди. Бир неча қариндош-уруғлари келгану жаноза ҳам дида-хира ўтган. Маъмурий ташкилот унинг жасадини катта қабристонга эмас, чеккароққа кўмилсин, дебди. Агар уруғлари уни туғилган томонига олиб кетамиз, деса Сурхондарёдан олиб чиқиб кетиша қолса ҳам розимиз, дейишибди.

Бу фожиани эшитган Ҳақназар-комиссар билан Ёрлақаб оталар кўз олдига Сафоқул билан бирга «вакил» бўлиб келган, кўп шўришу ғавғоларнинг сабабкори, жингалаксоч, тугмача мўйлаб, овчарка итдай серҳаракат, уддабурон Тойлоқов ҳам келди. Иккита одам бутун районни така-така қилганини эслашди. Бунақаларнинг қисмати беш кун олдин бўлмаса, беш кун кейин албатта шундай бўлади!

— Ёрлақаббой, ҳой Ёрлақаббой?

— Лаббай?

— Таҳоратингиз борми? Юринг, анави Остонакулов ўлдирилибди, борайлик.

— Э, унга бетаҳорат борса ҳам бўлаверади!— деди Ёрлақаб ота.

Икки чол оғзига нос ташлаб, ўша «бу дунёнинг кайфу сафосини тотиган», содда одамларни алдаб, хотин-қизларни бузиб, ишрат қилмоқчи бўлган лўттибознинг жанозасига боришмади.

— Шу одамлар зиёлиман деб, ўзини пардалаб, кўп кабиҳ ишлар қилишяпти. Бир раисга ҳам суйкалиб, ўзларининг нопок ишларини унга билдирмай, уни йўлдан оздир-

маган кибору маданиятли кишилар билан гаплашишни ёқтирадиган, истараси иссиқ Ҳанифа Бегимкулова кейинчалик бошқача бўлди. Аввал тушунмади. Шоир айтганидай, «Махлиё бўлиб орденига, босмай қўйди олдинга...» бўлиб кўринди. Лекин шу Ҳанифа Бегимкулованинг қорасовуқ, изғиринда юз-қўллари мой, устига пахталик қавима фуфайка кийиб, экскаваторни юргизаётгани, йигитларни уй-уйларидан ҳайдаб олиб келганини, ремонт бригадаси унга қойил қолиши — техникани яхши билиши... Онахонда беихтиёр катта таассурот қолдирди. Этиклари лой, қўллари қорамой, колхозим деб ўзликдан кечиб, дала кезиб юрган Ҳанифа Бегимкулова кейинги кунларда унинг кўз олдидан кетмасди. Бегимкулова унга ёқа бошлади. Демак, у қаламқош, шўх, қадду қомаги келишган «жонон» бўлгани учун колхозга раиса бўлган эмас, унда бошқа қудрат ҳам бор экан. Юрагидаги оташи, донолиги, ишбилармонлиги учун уни эл ўзига сардор қилган. Бундоқ кўркам ва шўх хотинларнинг қисмати оғир: бир район раҳбари қўл остида ишловчи кўркам жувонни ўз ёнига раҳбарий ишга кўтариб, эрини узоқ бир совхозга ишга юборган. Ҳафталар мобайнида эру хотин бир-бирларини кўришолмаган. У кимса кўркам жувонни йўлдан оздириб, ўзининг ўйнашига айлантирган. Бу ҳол гап-сўз бўлиб, охири жанжал билан оила бузилиб кетган. Бу воқеа ҳам Онахон қулоғига чалинган эди. Лекин кўркам Ҳанифа Бегимкулова бу масалада метин иродади кимса эканини ҳам кишилар сезган эди. Учинчи киши билган сир — сир эмас, уни эл билади, дейдилар. Дунёда сирлигича қолиб кетадиган нарса йўқ. Шу сабабли, агар Ҳанифанинг бирон ноҳўя хатти-ҳаракати бўлганда буни сезмай қолиш асло мумкин эмас эди. Ўша кун у экскаваторчи йигитларга танбеҳ бериб гапираётганини ҳам эшитган эди:

— Уқувсизлик қилиш, ёмон ишлашимиз мумкин, лекин вазифага бегона сифатида қарашга ҳаққимиз йўқ! Лоқайдликка ҳаққимиз йўқ! Ўзимизники деб, жон куйдирмаслик, бошқаларга оғирлик ташлашдан ёмон нарса йўқ! Сиз шунақасиз! Енгилнинг остидан, оғирнинг устидан юрасиз! Кузатасиз, иложини топсангиз, қўлингизни совуқ сувга урмайсиз. Бунақа билан иш бўладими?! Яна бунинг устига бошқалар мукофот олса ҳасад қилиб, сасиб юрасиз. Сиз жон чекмай юринг-да, яна сизга орден беришсинми?!

Лекин бари бир Онахон юрагидаги алам тошқўмир чўғидай қалбни куйдириб ётарди. У ичдан куярди. Агар унинг бир қўли ёки оёғини кесиб ташлаганларида ҳам бунчалик оғриқ аламини тортмасди. Лекин у фронтдаги

ўша томоғини осколка олиб кетган сувсираган жангчидек то кулаб тушгунча ишга келавераман, дерди ўзига-ўзи. Совуқ кунлар.

Ҳеч нарса бўлмагандек, Онахон ўз жойида ўтирарди. Бирдан телефон жиринглаб, Тойлоқовнинг овози эшитилди. Йилтироқ, пўрсилдоқ сўзлар оқа бошлади. Бундай нөсамий гаплар жонига тегиб кетган эди.

— Ким бўласиз? Ким керак?!— жавоб қилди Онахон газабини ичига ютиб.

— Хотам Жўракулович бормилар?

— Йўк!— шартта трубкани қўйди.

Эртасига эрта билан «гойиб бўлган» Тойлоқов кутилмаганда қабулхонада пайдо бўлди. Онахонга яқин келиб, салом берган эди, жавоб қилмади. Ўтирган ерида ранги оқариб, титрай бошлади:

— Чиқиб кет бу ердан!— ярим овозда гапирди Онахон. Ўзига тикилган қаҳрли кўзга бардош беролмай, Тойлоқов «хўп, хўп...» деганича қабулхонадан чиқиб кетди.— Сенинг мансабингдан кўркмайман! Сени шу мансабга тайинлаганлар ҳам ифлос одамлар!

«Мансаб йўқ, мансаб деган нарса сенинг муҳаббатинг оташида ёниб, кул бўлди...»— мингиллади Тойлоқов.

— Йўқол!— Онахон титраб кетди.

Тушдан кейин қабулхонада Райкомхон опа билан Гулжаҳон ая пайдо бўлишди.

— Хотам Жўракуловичдан хавотир олиб келдим. Кечаси билан приступ бўлди. Вой, «тез ёрдам»лар келди,— деди диванга ўтириб Гулжаҳон опа,— ўзлари шу ердимилар?

— Ҳа, кабинетдалар.

— Колхозгами ёки Термизгами бораман, десалар рухсат берманг, қизим!

— Хўп-хўп...— деди Онахон беихтиёр. Афтидан, Хотам Жўракулович Онахонни ўз қизидан аъло кўриб, уйда кўп гапирган бўлса керак; унинг буйруғи ўтадигандай, Гулжаҳон опа унга тайинларди.

— Вой, қизим-ей, бугун кечаси билан менинг бўлаганим бўлди. Икки ёстиқ кислород, укол, дорилар, врачларнинг ҳаракатлари билан Хотам акангизни қайтариб олиб қолдик. Худо бир асради. Эрталаб туриб, юзларини ювиб хизматга бораман, дейдилар. Хой, дадаси, дўхтирлар рухсат бергани йўқ, агар билиб қолса ёмон бўлади, десам ҳам қулоқ солмадилар. Бўлмаса, мен рухсат бермайман, деб туриб олдим. Во-о-о-о-й, эски одатларини қилиб, ялиниб-ёлвориб, яхши гаплар гапириб, мени «тушунган, жуда ҳам

ақли хотинсан», деб Кисловодскка, ундан кейин чет элдаги Карлови-Вари деган курортга олиб боришни ваъда қилдилар. Мен шўрлик кўнглим бўшаб у кишига жавоб бериб юборибман. Мана, жавоб бердим у яна орқаларидан югурганимча келдим. Онахон қизим, жон қизим, бир хил жанжалкаш одамлар бўлса ёнларига киритманг! Анави иккинчи секретарь Иван Петрович Цветков, ёш, нервлари бақувват, ўшани олдига киритиб юборинг. Мана энди ҳозир мени келганимни билсалар ҳам диққат бўладилар. Шунинг учун индаманг, ёнларига кирсангиз менинг келганимни айтманг!

— Хўп, Гулжаҳон опа.

Опа кўп ўтирмай, корзинкасида қоғозга ўралган диабетлар овқатини — қийма қилинган гўшт, қора нонни Онахондан соат бирларга қолмай олиб кириб беришни илтимос қилди. Кейин чиқиб кетди.

Онахонни яна хаёл босди, шундоқ меҳрибон хотинлар ҳам бўлади. Ўттиз беш йил яшагандан сўнг эру хотинликдан кўра ҳам қадрдон дўст бўлиб кетишар экан. Ҳаёти қил устида, нечоғлик врачларнинг эҳтиёткорлиги билан юрган бу одам юрагида юрт ташвиши. Пахта агар бир йил бажарилмасин-чи, нима бўларкин! Яна юз йил яшайдиган одамдай жуда ҳам ишонч билан ишларди. Унинг узок йилларга мўлжалланган режаси ҳам бор. Ўлимни мутлако ўйламаслик керак! Бу, Жўрақулов фалсафаси. «Ўйлайверма ўлимни, ўлиб кетасан мутлоқ, ҳаётга боқ, шол бўлсанг, юриб кетасан, ўртоқ!» Бу мисраларни жавонидаги китобдан кўчириб олиб айтиб юрарди. Ҳаётни шунчалик яхши кўрса-ю, қонли жангдан омон қайтиб, бу ерда ҳам қанча тўғоноқларни бузиб, рақиблар зарбасига бардош берса! Ундан ўрганиш керак, деди ўзига-ўзи Онахон.

Кайфи чоғ Жўрақулов кабинетидан қабулхонага чиқиб, хомуш ўтирган Онахонга кўз ташлади. «Рустами дoston» бўлиб ғўдайиб турган Жўрақуловнинг кечаси аҳволи не кечганини Онахон билиб турарди.

— Қизим, нега хомушсиз? Бетобмисиз?

— Йўқ,— деди дик ўрнидан туриб Онахон. У атай, сунъий табассум қилди.

— Бобо бардаммилар?

— Яхшилар. Ҳар сафар сизга салом айтадилар.

— Саломат бўлсинлар!— деди Жўрақулов Онахонга тикилиб туриб. Унинг ўз стулига ўтиришини буюрди. Илгари ҳам у бу хонага чиққанида, келгани ёки кетаётганида Онахоннинг дик этиб ўрнидан турмаслигини, мактаб бошқа, бу ерда биз ҳаммамиз тенг ходимлармиз, деб уқтирган

эди. Лекин Онахон муаллимини кўргандек ҳар гал Жўракулов ва бошқа секретарлар кирганида ўрнидан турарди.— Марҳамат, жойингизга ўтиринг,— деди яна Жўракулов.

Бир муддатдан кейин, анчадан буён ўйлаб юрган дилидаги гапни айтишга жазм этиб, оғиз чоғлаётган Онахоннинг ҳаяжонини Жўракулов сезиб турарди. Бунда бошқа киши йўқлиги ва бунинг устига эрта-индин Ўзбекистон Олий Совети сессиясига, Тошкентга кетишга ҳозирлик кўраётгани сабабли Онахон Жўракуловга мурожаат этди:

— Ҳотам Жўракулович, айбга қўшмасангиз, илтимосим бор эди.

— Марҳамат.

— Мени колхозга ишга юборишингизни сўрайман. Дугоналарим курсни тамомлаб, бу йил машинага минишади. Райкомда иш ёқмади, демоқчи эмасман. Кўнглингизга ҳеч ёмон фикр келмасин. Ҳотам Жўракулович, сиз кишилар дилидаги гапни бошқалардан кўра яхши тушунасиз. Тўғри, мен узоқ ишлаганим йўқ. Ўз ишига муҳаббат қўйган киши учун узоқ вақтнинг аҳамияти йўқ. Мен, яна икки йил ишлаб бер десангиз, ишлайвераман, чунки сиз билан ишлаш жуда кўнглилли эканини бу ерда ҳамма гапиради. Биринчи галда Райкомхон опам. Мен дугоналарим қатори машинада ишлагим келяпти... Ҳанифа опа Бегимкуловага ҳавасим келяпти. Жуда ажойиб инсон.

Ҳотам Жўракулович бу гапни эшитиб диванга ўтирганча Онахонга тикилиб қолди. У негадир оғир бўлиб кетди. Юзидаги кулги, кайфичоғлик бир лаҳзада йўқолди. Яна бир ондан кейин у ўзини кўлга олди.

— Тушунарли,— деди у ўйламосираб,— лекин сиз менга тўғрисини айтинг, бу ерда бирон киши хафа қилмадими?

— Йўқ! Ҳеч ким мени хафа қилгани йўқ, Ҳотам Жўракулович, мен, ақсинча, жуда миннатдорман. Бу ерда ишлаш менга ёқади. Мен ишлайвераман, комсомол аъзосиман, райком идораси менинг учун ҳамма нарсадан юқори. Лекин мен бевосита далада ишлашни, механизатор бўлишни орзу қилиб қелганман.

— Тўғри,— деди Жўракулов ўрнидан туриб,— дилингиздаги гапни тушундим. Лекин бир оз сабр қиласиз.

— Бўпти,— деди Онахон мамнуният билан.

Жўракулов кабинетга кириб кетгач, Онахон ўрнидан туриб, Райкомхон опа ёнига кирди. Унга Жўракуловнинг қарши бўлмаётганини тўлқинланиб айтиб берди. Лекин бу гап Райкомхон опага унча ёқмади. У энди ўзига бир яхши дўст топган пайтда кетмоқчи. Бу унинг кўнглини чўқтирди. Ўзи хунуккина хотин бўлганидан сал-пал руҳий ўзга-

риш, хаяжон уни тўрсайтириб, баттарок хунук килиб юборарди. У бир неча йил ўтганига қарамай Лаълихон билан тил топиша олмаган. Шу хотин борида Жўрақулов ёнига киролмас эди ҳам. «Қабулхонада бўри ўтирибди...» дерди. Онахон билан юлдузи юлдузига мос келиб, тушлик овқатни ҳам, ишни ҳам бирга қилишарди, бир-бирига ишоншарди, чинакам опа-сингил бўлиб қолишган эди. Жўмарднинг номардликларидан ҳам тўла хабардор. Олган хотини Жўмарднинг тоза таъзирини бераётганини ҳам Онахонга айтиб турарди. Чунки Райкомхон опанинг сингиси Бойбўсиновлар билан бир девор кўшни, Моҳитобон хоним билан опа-сингил, Зебихон билан Моҳитобоннинг ораларидан оламушук ўтиб «гап» қочганини, меҳмондорчиликлар тугаб, расмий гаплашадиган бўлиб қолишгани, буларнинг ҳаммасига Марҳабо сабаб бўлаётганини ҳам Райкомхон опа сингиси орқали эшитган эди. Бундан бир ойча бурун Жўмард ертўлада ўзини ўзи осаётганида Чиннихол кўриб қолиб, дод солгани, агар у ўн минут кечикканида фожа юз бериши-ю, меҳмондорчиликка кетган Моҳитобон хонимни телефон қилиб чақиртиргани, ота-она ҳовлиқиб келишгани... барини Райкомхон опа эшитган. «Жўмард хотинини Анвар деган магазинчи йигит билан ушлаб олибди...» деган гапу Марҳабонинг тоза калтак еб, онасиникига кетиб қолганигача, Жўмарднинг ўзини осмоқчи бўлганию бари-бари Онахон қулоғига етиб келди. Шунчалик сирдош бўлиб қолган опани ташлаб, қолхозга кетиши ёқмади.

— Ҳа, майли,— деди Райкомхон опа Итолмасова.— Ҳар кимнинг хоҳиши. Биз сизни ушлаб туролмаймиз. Қаҳрамон бўламан, орден оламан деб зўр бериб, бели узилиб кетганлар бор. Шошмаган, ҳовлиқмаган киши манзилга етади. Майли, боринг, нима ҳам дердик!

— Опажон, мен эртани ўйлаяпман,— деди Онахон Райкомхон опани қучиб,— мен доимо секретарь-машинистка бўлиб ишлайвермайман-ку.

— Мен, нодон эртани ўйламабман-да! Менга раҳбарларимиз шу ерда ишлайсиз, шу ерда элга манфаатингиз кўпроқ тегади, дейишганига, мана, ўн беш йил бўлди. Район Советига депутатман. «Ҳурмат Белгиси» ордени билан тақдирланганман. Райкомдан муҳимроқ жой борми!

— Тўғри, опажон. Сиз юз фоиз ҳақсиз. Лекин мен бошқа ёққа кетиб қолаётганим йўқ, сизнинг қўл остингиздаги қолхозга. Далада ишлашни яхши кўраман. Ҳар куни сизга телефон қоқаман, ёнингизга келиб тураман.

Тўрсайиб турган Райкомхон опа юмшади. Гўё у розилик

бериб, қарор чиқариб берадигандай, ҳа, майли, ўзингиз биласиз, деди.

Орадан икки кун ўтгач, қабулхонага Ҳанифа Бегимкулова кириб келди. Унга ҳурмат кўрсатиб, Онахон ўрнидан турди. У билан илиқ кўришди. Пальтоси, тивит рўмолини ечиб, қабулхонадаги қозикқа илди. Костюми ёқасига депутатлик байроғини, орден ленталарини тақиб олган эди. У келиштириб кийинган.

— Омонмисан, яхши қиз? Ишларинг тузукми?

— Раҳмат, ўзингиз яхшимисиз?

— Раҳмат, ишларимиз яхши! Ҳадемай кўклам...

— Тушунаман.

— Хув анави гапим ёдингдан чиқмаганми?

— Йўқ,— деди чиройли табассум қилиб Онахон.

— Сени олиб кетаман! Шунга келдим. Сен менга ёқиб қолдинг. Сен Ҳанифа опангни — малика деб ўйлама. Чўри бўлмайсан... Ха-ха-ха-ха! Назаримда, сенинг жойинг далада!

— Ўша англашилмовчилик учун мени кечиринг...

— Йўқ, сен ўшанда тўғри айтгансан. Мени биринчи кўрган одам доимо «малика» дейди. Бунга ўзим биламан. Сендан бошқалар ҳам ўйламай-нетмай «малика» деган. Бу, ҳолва. Сууюқоёқроқ ҳам дейишган. Сиртдан шундайроқ кўринсам керак. Аслида бундай эмас. «Малика» бўлиш ёмонми? Бошқа «малика»ларни билмайман, аммо мени халқ сайлаган. Фахрланаман! Колхозда комсомол-ёшлар бригадаси ташкил этяпмиз. Сени олиб кетаман, бирга ишлашамиз. Ҳақназар отам ишни менга топширган эдилар, шу ишни мен сенга топширсам.

— Йўқ, опагон, вазифангиз ўзингизга буюрсин.

— Ҳотам акамларнинг ёнларига кириб чиқай. У киши мени чақирганлар!

— Марҳамат! Марҳамат!

Ҳанифа Бегимкулова бир лаҳзалик шакаргуфторликдан кейин ичкарига кириб кетди. Ярим соатлардан кейин Онахонни кўнғироқ орқали Жўракулов ичкарига чақирди. Онахон кабинетга кирди.

— Онахон, қизим, «тўқсон беш»дан бир яхшилаб дамлаб келмайсизми? Ҳанифа опангиз ошдан келган эканлар.

— Хўп. Ҳозир олиб кираман.

Онахон югурганча Райкомхон опа хонасига кириб, қайнаб турган чойгумдан кўк чой дамлади-да, ювилган пиёлаларни кабинетга олиб кирди.

— Ўзингиз ҳам ўтиринг,— деди Жўракулов Онахонга. Кейин чойни қайтариб, ўзига қуйди, Ҳанифахонга, Она-

хонга узатди,— гап бундоқ, илтимосингизни мен иккинчи секретарга, ташкилий ишлар бўлими мудирига айтдим. Улар рози. Ўртоқ Бегимқулова билан ҳам гаплашган экансизлар... Илтимосингизни қондирамиз. Лекин бизга қийин бўлади, энди муносиб бир ёрдамчи топдим, деб ўйлаган эдим.

Онахон боши қуйи ўтирарди. У сал-пал қизариб кетди.

— Ҳотам Жўрақулович, ёдингизда бўлса керак, сиз ўша вақтда Бойсун райкомининг секретари эдингиз, мен бунда инструктор бўлиб ишлаганман. Кейин Ҳақназар отага муовин бўлиб бордим. Ўхшашликни қаранг, сиз бу ерга яна бошқа бир қизни топиб оласиз. Лекин Онахоннинг жойи колхозда!

— Яна Лаълини қайтариб олиб келайми?

— Ў-ў,— деди Ҳанифа,— уни олиб келинг-да, эртасидан ўзингиз кетаверинг. Ҳар келганимда, сизнинг ёнингизга кириб чиққанимдан кейин орқамдан гап қиларди. Неча бор анонимка ҳам ёзди-ку... Ў-ў, унақа хотиндан худо асрасин! Уччига чиққан игвогар.

— Ҳанифаой, бўпти, эртага мен ўзим Онахонни колхозга олиб бораман. Соат ўн бирларда правлениеда бўласизми?

— Ҳа, албатта.

— Ўзим уни райкомга олиб келган эдим, ўзим колхозга олиб бораман. Бригада бошлиғи бўлиб ишлайди. Келаси йил, шу ойларда унга ўзингиз кафолат берасиз, партия сафига кандидат қилиб оламиз!

— Раҳмат, Ҳотам Жўрақулович! Ишончингизни оқлайман. Раҳмат!— деди Онахон.

* * *

Бугун йигирманчи февраль. Сурхон водийсида қишнинг қаҳри синган. Лекин ҳаво чарақлаб очилиб кетмаган, кўк юзида олачалпоқ булутлар — қандайдир бир ғубор бор эди. Шудгор қилинган катта ер ўртасида этик кийган, қиш кийимида икки қиз турарди. Уларнинг бири — Онахон, бири — Маъмура. Улар бригада ерини айланиб юришарди. Кеча Жўрақуловнинг ўзи Онахонни олиб келиб, колхоз правлениеси ихтиёрига топширгани, правление Онахон Ҳақназаровани бригада бошлиғи қилиб бир оғиздан тасдиқлагани Онахон юрагига қувонч солди. Бу маросимга буваси ҳам атайлаб келиб, тўрда, Жўрақулов ёнида ҳаяжонланиб ўтирди. Комсомол-ёшлар бригадасига ажратилган майдон юз гектардан ортиқроқ бўлиб, машҳур бригада бошлиғи

Кўчқорвой ака Шермухаммадхўжаев ерлари билан ёнма-ён, бир ўқарик ажратиб турарди. Ҳанифа Бегимқулова атай шу майдонни ажратдими ёки тасодифми, буни билиб бўлмасди. Бу юз гектар Бўрибой ака билан Кўчқорвой акалар бригадасидан олиниб, янгидан ташкил этилди. Дугонасининг райком йўлланмаси билан колхозга келишини билган Маъмура ҳам раисга илтимос қилиб, шу бригадага ўтди. Қизларнинг энсасини қотириб, Чўли ҳам шу бригадага келди. «Ҳо-ой, Чўливай ака, ўзингизнинг ишингиз яхши, ёшларнинг ичида нима қиласиз», деди кулиб Онахон. «Йўк, менинг ҳам ҳали соқолим тўрва бўлгани йўк, кўкрагимдан итарманглар, оилавий подряд бўламиз. Мен яхши ишлайман! Мендан ёмонлик кўрмайсизлар!»— деди у. Онахон, Маъмураю бошқа қизлар кулишди.

— Мен опанинг хизматини қилдим. Бўривай ака бригадасида жуда эзилиб кетдим. Бўривай ака золим, ҳақиқий бўри! Мени ўз сафларингга олинглар, агар олмасангизлар, ўзимни Тўпаланг дарёсига ташлаб, оқиб кетаман!

— Ўҳ-ў-ў,— деди Онахон.— Сиз негадир йиғи-сиғидан чикмай қолдингиз! Хархашангиз кўп. Одамларнинг бошига оғир мусибат тушганда ҳам кўзга ёш олмаган... Бўпти, оламиз, лекин бир шартимиз бор!

— Айтинг, жоним билан эшитаман! Жонимни бераман! Ўл десангиз — ўламан, тирил десангиз — тириламан! Мен дунёга келиб нима кўрдим! Кўзи очилмаган бир мушук болачалик кадрим йўкми!

— Шарт шуки, мана шундақа обидийдани камай-тирасиз!

— Тушундим!

— Шундоқ бўлсин.

Бу билан Чўли Онахон нима демоқчи бўлаётганини пайқади. Ўзига ҳам, қизларга ҳам қочирим гаплар қилавермаслигини тайинлаган эди.

Маъмура билан Онахон шудгор кезиб, катта йўл четига чиқишди. Куздаёк Бўривай ака билан Кўчқорвой акалар ерни яхшилаб ҳайдаб қўйишган экан. Агар канал казиб битирилса, Тўпаланг дарёдан насос орқали кўшимча сув олинса, бу ерлар айни ингичка толали пахтанинг жойи эканлиги икки қизнинг кўнглидан ўтди.

Шудгор.

Чексиз шудгор. Узок-узоқларда, ер сарҳадини кўрсатиб турувчи қатор тут дарахтлари. Икки қиз узоқ-узоқларга тикилишар — бунда фақат еру осмон. Онахон қуш қараши билан фалакка кўз ташлар, чексиз фазо. Яқинда, мактабда ўқиб юрган кунларида Валентина Терешкованинг космосга

қилган парвози юрагига ҳаяжон солиб, космонавт бўлиш орзуси кучган эди. У мана шу боши узра турган фазога кўтарилишни, «Союз» кораблида ер куррасини айланишни орзу қилган эди. У шудгорланган кенг ер узра турарди. Ҳамма парвозлар ҳам мана шу ер сатҳидан бошланишини, она-Ер фарзандлари бир куни юлдузлар оламига етиб боришини кўнглидан ўтказди. У ўқиган кўпгина китобларда бу фикр айтилган эди. Инсон доимо ҳаракат қилади, излайди, табиат сирларини очади. Инсон юксакликка кўтарилади, чунки у табиат бағридаги модданинг энг олийси, энг мўътабаридир.

Кенг дала, ҳайдалган ер узра турган Онахон дилидан космонавтликни орзу қилган ўша кунлар ўтди. Очик, кенг ерда осмон яқин, гўё кўл узатса етгудек. Ажаб эмас, пахтакор деҳқон қизи ҳам бир куни ердан фалакка кўтарилса!

Чоршанба куни Райкомхон опа Итолмасовани соғиниб, бирон соат суҳбатлашиб келишни ўйлаб, автобусга чиққан Онахон Жўмард билан учрашиб қолди. Дарҳол ўрнидан туриб, жойини Онахонга бўшатган Жўмард кизариб кетди. У каловланиб, ўзини ноқулай сеза бошлади. Онахон ҳам кизариб кетди. Лекин у ўзини кўлга олди. Ўрталарида ҳеч нима бўлмагандек, ўқувчи ўз ўқитувчисига илтифот кўрсатгандай мағрур турди. Бўш жойга ўтирди. Салом-алиқдан сўнг гап йўқ, ўртага сукут тушди. Бир муддатдан кейин гўлдираган бир товушда Жўмард сўради:

— Ишларингиз яхшими?

— Яхши,— деди секин Онахон.

— Райкомга кетяпсизми?

Автобус райком биноси ёнида тўхташи билан Онахон ўрнидан туриб, ерга қараганча «ўз муаллими»га «хайр» деб бош ирғаб тушиб кетди. Автобус ойнасидан Жўмард тикилганча унинг кетидан қараб қолди. Онахон бинога кириб, шоша-пиша зинапоялардан иккинчи қаватга кўтарилиб, опа ёнига кирди. Унинг юраги гурс-гурс урарди.

— Ҳа, нима бўлди?— сўради Райкомхон опа.

— Ҳеч нима. Зинадан чопиб чикувдим, юрагим ўйнаб кетди.

Райкомхон опа унинг юзларига тикилди.

— Зинамиз унчалик баланд эмас-ку!— опа Онахоннинг оқариб кетган рангига тикилди. Стулга ўтиришга таклиф қилди.

— Анавини кўриб қолдим...

— Қасрда?

— Автобусда.

— Айтмадимми? Ўзингиз минг маротаба чиқиб юрган

зинапоя нега сизнинг юрагингизни ўйнатиб юборар экан,— деб опа уни кучди,— сўрашдими?

— Ҳа.

— Қайси юз билан сўрашди! Номард!

* * *

«Чаганиён» колхозидаги ингичка толали пахта майдонларини янада кенгайтириш ҳақидаги қарор муҳокамасига бағишланган мажлисга обком, райком вакиллари келди. Мажлисга Ҳанифа Бегимкулова раислик қиларди. Докладчининг овози бир меъёрда жаранглар, залдагилар қилт этмай тинглашарди. У ер-бу ерда уйқу босиб мудраётганлар ҳам йўқ эмас. Бу одамлар президиумдан Ҳанифанинг ўқрайиб қараб қўяётганига ҳам парво қилмай хуррак отишарди. Кўзи тушганлар пиқ-пиқ кулишар, залда жонланиш пайдо қилиб, кимдир йўталар, ухлаётганлар кўз очиб, уялгандек бўлишарди. Худди шундай қилт этмай диққинафас ўтиришган бир пайтда президиум пардаси орқасидан чиқиб келган «ўта маданиятли» Чўли залдагилар диққатини ўзига тортиб, битта-битта кадам ташлаб раислик қилувчи Ҳанифа Бегимкулова ёнига келди, аллақандай қоғозларни унинг олдига қўйди. Раисанинг кулоғига ниманидир шивирлаб яна ёўдайиб турди. Залга нигоҳ ҳам ташлаб қўйди. Чўлининг қадди-қоматини зал кўрарди. У ўзининг «масъул кимса» эканлигини айниқса Онахонга таманно этарди. Залда ўтирган «баъзи»ларнинг энсаси қотишини билса ҳам у атай ёўдайиб тураверди. Ҳанифа қоғозга имзо чекиб бўлгач, уни олиб яна парда орқасига ўтди. Орадан яна бирон соат ўтгач, Чўли яна қўлида қоғоз, президиумда пайдо бўлиб қолди. У вақтинча бухгалтер бўлиб ишлаб турарди. Яна кулоққа шивирлаш, яна қоғоз... «Катталар атрофида гирди-капалак бўлиш унинг эски касали», деди иккинчи қаторда ўтирган бир йигит. Беш йил Бегимкуловага шофёрлик ҳам қилди. Онахоннинг ўнг томонида ўтирган киши: «Муштлашиб ўрганганинг қўли қичигандай, Чўлининг ҳам эски одати. Шундай йиғилишларда ўзини кўрсатиб, бедана юриш қилади». Орқа қаторда ўтирган киши ҳам шивирлади: «Опа уни яхши кўрар эмиш...» «Қўйинг-е!»— деди мўйловдор йигит орқасига қайрилиб қараб. «Нега бўлмаса опа турмуш қурмайди? Эри ўлганига ўн йилдан ошиб кетди. Винзавод директори билан ҳам озгина гап бўлган...» Президиумда ўтирганлардан кимдир йўталиб қўйди, шу лаҳза шивир-шивирлар тўхтаб, яна қилт этмай ўтиришди.

Шу пайт президиумда ўтирганлар орқасида айланиб

юрган Чўли Ханифа Бегимкулованинг ишораси билан яна парда орқасига кириб ғойиб бўлди-да, бир лаҳзадан кейин залда пайдо бўлиб, биринчи қатор чеккасида ўтириб, бошини солиб тоза хуррак отаётган Қўчқорвой акани туртиб уйғотди: «Айб бўлади! Бу ер ухлайдиган жой эмас! Опанинг жаҳллари чиқяпти. Меҳмонлар бор, бирон соат чидаб туриб берсангиз нима бўлади!!!» Қўчқорвой ака хижолат бўлиб, секин йўталиб кўйди. Тавба қилдим, дегандек бир гувраниб, креслога зил-замбил чўкиб ётган гавдасини тўғрилади. «Ухламаган эдим, ука!» Чўли гапни чўзмай яна залдан чиқиб кетди, Чўли «бухгалтер» сўзини қадимдан «бағалтир» талаффуз этиши, ҳамма сўз охирига «нинг» қўшиб гапириши билан таникли.

Чўлининг активлашиб қолгани, бош бухгалтер йўқлигида вақтинча раиса атрофида айланиши, президиумга сайланмаса ҳам президиумга бир нарсани баҳона қилиб чиқиши, папка кўтариб юриши, бари Онахоннинг колхозга келганидан кейин авж олиб кетди. Номига бўлса ҳам унинг кўз олдида ўзини кўрсатишга уринарди.

Чўлининг бундай «мақом» қилиб юришини Онахон аллақачон сезган, нима қилсин, нарироқ юринг, жим юринг, деб айтолмайди. Нега ҳам айтиши керак. У, дарҳақиқат, юраги покиза киши. Ҳаётида оғир хато қилиб ниҳоятда руҳий азоб чекиб юрган Онахоннинг бу дўлвор далачи йигитга «тўғри юринг» дейишга ҳаққи йўқ. Чўлининг юраги пахтадай оқ эканини биларди. Ўша даҳшатли кун — Жўмарднинг тўйидан кейин Чўли Онахонни ўз машинасида олиб қочиб кетганида ўзини бахтли ҳисобларди. Минг афсус!

* * *

Кутилмаганда район партия ташкилотининг навбатдан ташкари Пленуми чақирилди. Аввал, одатдагидек, ингичка толали пахта ҳақида доклад, кейин ташкилий масала кўрилиб, Ҳотам Жўрақулов ўз вазифасидан озод этилди. Илгари район ижроия комитети раис муовини бўлиб ишлаб келган Давлатбек Келдиев райкомга биринчи секретарь этиб сайланди... Тўғрироғи, обкомдан тайинланган эди. Иккинчи секретарь Иван Петрович Цветков ҳам бу ўзгаришни уч соат аввал билди. Тошкентдан Термизга қилинган телефон ва обкомнинг қишлоқ-хўжалик ишлари бўйинча секретарининг иштирокида ўтган пленумда Ҳотам Жўрақулов вазифасидан четлатилди. Ханифа Бегимкулова чидаб туrolмай, обком секретарига, ўзи нима гап, Жўра-

куловнинг ишдан четлатилишига сабаб нима, деб савол берган эди. Ҳаммасини билишингиз шарт эмас! Обкомнинг фикри шундай, дейишди. Ҳамма жим. Иван Петрович ҳам обком секретарига мурожаат этиб сўради: «Сабаб айтилиши керак, коммунистлар талаб қияпти», деди. «Биз ҳам билмаймиз, кейин маълум бўлиб қолар...» Кейинроқ у тахминий ўз мулоҳазасини қўшиб қўйди: «Янги ер очишга қарши бўлган. Томга ҳам пахта экамизми...» дебди Жўракулов. «Бу сабаб бўлолмайди!»— деди ранги оқариб Цветков.

Пленум тугаб, ҳамма ташқарига чиққанида шивир-шивир гап кетди. Ҳамма ҳайрон, ҳамма жим бўлиб қолди. Ҳанифа Бегимкулова ҳам бу воқеани пленум очилишидан ўн минутча олдин билди. Бу гап Ҳақназар отаю Онахон, Райкомхон опа Итолмасовалар учун ҳам тамоман янгилик. Район аҳли учун ҳам мутлақо кутилмаган ҳол эди, Жўракулов ишдан бекор бўладиган раҳбар деб билишмасди. Президиумда ранги ўчиб, ҳайрон ўтирган Жўракуловнинг ўзи ҳам шундай ўзгариш бўлиши кераклигини билмас эди. Начора! Партия шуни лозим топган экан, у ўз вазифасидан кетишга тайёр! Наинки вазифа, ҳақ иш учун жонини беришга ҳам тайёр! Улуғ Ватан уруши жабҳаларида «Ватан учун, Сталин учун...» деб, ўтга кирганлар озми! Масъул вазифаларга ёшлар келиши керак — янги куч, янги режа, ғайрату янгича фикр... Лекин, ҳар қалай, Давлат Келдиев ёшлардан эмас-ку! Бу қирриқ одам қандай қилиб биринчи секретарь бўлиб қолди, деди ўзига-ўзи. Ёки Тойлоқовга ўхшаган шахслар атрофимда ўралашгани сабаб бўлдимикан? Эҳтимол... Ҳотам Жўракулов президиумда ўтириб пинакка кетгандай узоқ ўйлаб, хаёлининг охирига ета олмасди.

У жуда диққат бўларди, кўза кунда эмас, кунида синади.

Ишни янги секретарга топширгандан кейин, икки-уч кун уйдан чиқмай ётди. Хаёлидан қатор танишлари, ошналари ўта бошлади. Шулар қатори Тойлоқов ҳам қаршисида пайдо бўлди. Итолмасованинг уйга қилган телефонидан, бу шахс аллақачон қаёққадир ғойиб бўлганини билди. Лекин у Жўракуловга ўхшаб харсангтошга эмас, парёстикка йқилибди. Уни фан кандидати деган унвони ҳам бор экан... Қачон бундай бўла қолганини ҳеч ким билмасди. Баъзи Тойлоқовга ўхшаганлар мансабдор бўлиб хизматда турганида «бир куни йқирилиши»ни сезиб, ўзларига «парёстик» тайёрлаб қўйишар экан. Улар йиллар мобайнида бирон химия лабораториясининг аччиқ газлари, приборлар-пробиркалар ичида эмас, эскичасига мадрасанинг

тупроғини яламасдан «кандидат» бўлдилар. Кимдир: «Тойлоков қичийдиган кифтини олдиндан қашиб кўядиганлардан...» деган экан. Ана шу чаламуллаларга ҳеч тоқатимиз йўқ-да! Бу ишлардан халқ ранжиётганини билишмасмикан? Буни сезишса ҳам ўзларини анойиликка олишади. Пахтакор халқнинг номини сотиб мукофот олишади. Бир ерда узок ишлаб, шамол келса тошбақага ўхшаб бошини ичига тортиб яшайверадилар. Уларга куйиниш деган фазилат бегона! Номақбул ишга қарши хужум эмас, улар умуман бошини ичига тиқиб ўрганганлар! Мабодо жаҳл устида юзига тупуриб юборсангиз, тупукни бармоғи билан артиб, индамай кетаверадилар. Бу феъли билан Тойлоков кам деганда юз йил яшайди. У «Қизил китоб»га ёзилган ноёб махлукдек тухуми қуриб кетмаслиги учун ўзини каттиқ химоя қиларди. Ҳа, тухуми қуриётган калтакесагу ва бошқа махлуклар фан учун жуда керак, аммо Тойлоковнинг мутлақо кераги йўқ, унинг тухуми қуриса инсоният учун фойда!..

Бундай фикрлар Хотам Жўрақулов боши атрофида аридек айланарди.

Орадан бир ой ўтар-ўтмас, Иван Петрович Цветков обком бюросига ариза ёзиб, вазифасидан озод этишни сўрабди. Унинг ҳам илтимоси қондирилган...

Ҳар нарсага ҳам сабр қилган яхши, андуҳ бокий эмас! Орадан ҳафталар, ойлар ўта бошлади. Жўрақулов уйда ётибди, унинг вақти кўп. Бизбизак бўладиган, қўли қўлига тегмайдиган пайтлар ўтиб кетди. Лекин дард устига чипқон, деганларидек, жисмида яна бир дард пайдо бўлиб қолди. Кейинги кунлари Жўрақулов соатларча каравотда ётар, буйрагида тош пайдо бўлиб, оғриқ бошлангандан жонини қўярга жой тополмасди. Ессентукига ҳам бориб келди. Аввал майдароғини туширишган бўлса ҳам рентген кейинги пайтда буйракдан пастроқда яна тош борлигини аниқ кўрсатди. Қон босими, юракнинг беморлиги операция қилишга имкон бермасди. Ёш кетгандан сўнг ҳар нарса чиқаверар экан. Лекин оғриқ кундан-кунга кучайиб борарди. Баъзан оғриқ пайтлари, ҳозир жони узилсаю шу дўзахи қийноқдан қутулишга рози бўларди. Мана, икки ҳафтадан буён унинг жисмидаги оғриққа асло чидаб бўлмайди. Баланд тоғларни, ер қатламларини кавлаб маъдан топадилар. Минг метрлаб, ҳатто ўн минг метрлаб тоғ бағригаю ер қаърига қирадилар, инсон ўз қўли билан яратган машиналар ёрдамида нефтни ҳам, урanni ҳам олади. Нечун жисмидаги дардга қўллари етмас экан, дерди. Жўрақуловнинг хаёлига Мирҳайдар аканинг худди шу дард билан оғригани

келди. У бечора ҳам кўп азоб чеккан эди. Девонанинг ишини худо тўғрилайди, деганларидек, бу ўта мутаассиб одам оллонинг хузурига чопкиллаб бораман, деб ҳамма нарсани тайёрлаб, рози-ризоликларни ҳам бажо келтириб бўлганида жарроҳ уни йўлдан қайтарди. Кўзи мошдай очилган Мирҳайдар: «Ҳамма ҳам худонинг бандаси, ҳамма инсонлар биродар бўлиб яшаши қуръонда ёзилган. Бошқаларни билмайману, лекин ҳозирги докторлар жаннати одамлар. Мендек ёшини яшаб, ошини ошаб бўлган бир одамни асраб қолиш учун олти соат операция қилди», дерди. Мирҳайдар акани ўйлаб кўнглига таскин соларди. Тахтдан тобутга эмас, тобутдан ҳаётга олиб чиқди жарроҳ. Лекин шу лаҳза унинг кўз олдига лоп этиб Тойлоқов келарди. Бу одам анча пишиқ экан. Рўпарадан қаралса томоғи баканикидек ликиллаб турарди. Жўрақулов минерал сувлар, ҳўл мевалардан кўп истеъмол қилиб, буйрагидаги тошни эритиб чиқариб юбормоқчи бўларди. Лекин бу тош маҳкам ўрнашиб, шунча зўр берса ҳам буйракка ёпишарди. У жарроҳ қўлига тушмасликка ҳаракат қиларди.

Умуман, ўз касалидан шикоят қилмаслик Жўрақуловга ёшлиқдан одат. Инсон онадан туғилибдики, касалдан шикоят қилади, оҳ-воҳ қилади, ўлимни ўйлайди. Бир куни у шубҳасиз кетади. Не-не одамлар ўлган, ўлмаслик ҳеч мумкин эмас. Баҳорда куртак чиқариб, барг ёзиб, ундан сўнг ҳосил бериб, кейин сарғайиб қуриган ғўзапоямиздек, инсон ҳам келади, кетади... Бу — табиат қонуни. Уни ҳеч ўзгартириб бўлмагач, оҳ-воҳнинг нима кераги бор?! Шу сабабли Ҳотам Жўрақулович Тошкентда ўқиб юрган йилларида ҳам шундай: дардга мустаҳкам эди. Дарҳақиқат, Жўрақуловнинг бирон кимсага касаллигидан шикоят қилганини ҳеч ким билмайди. Ҳатто поликлиникага келиб, қонини анализга бермагани, электрокардиограммадан ўтмагани учун ўша ер деворий газетасида танқид қилингани ҳам маълум. Ҳамма касал асаб қақшашидан бошланишини врачлар очиқ айтади. Лекин минг йил аввал Абу Али ибн Сино, ундан аввалгилари ҳам бу гапни айтиб кетишган. Асабни сақлаш керак, лекин бу мумкинми? Жўрақулов ўйлаб қолар, бошқалар учун мумкин бўлганда ҳам унинг учун асло мумкин эмас. Унинг иши, касби беасаб юришга имкон бермасди.

Жўрақулов поликлиника коридорида врач ёнига кириш учун навбат кутиб ўтирганида қандайдир пасон, олифта бир йигитча навбатсиз ичкарига кириб кетди. Жўрақулов шу куни ҳам тажанг уйга қайтиб келди. Тунда яна оғриқ бошланди. Термиздаги 1-сонли поликлиниканинг «тез

ёрдами»га кўнғирок қилиб, тезда врач етиб келишини илтимос қилишди.

— Кимсиз?

— Жўрақуловман.

— Жўрақуловлигингизни биламан, ким бўлиб ишлайсиз?

— Ҳеч ким...

— Қандай қилиб?..

— Жўрақулов бўлганим учун,— у оғриқ ичида захарханда кулди.

— Сизнинг бир танишингиз бор,— деди хотин вайсакилик қилиб,— бесабаб иш бўлмайди.

— Топдингиз, дарҳақиқат, менинг танишим бор.

— Ана, айтмадимми, ўртоқ Жўрақулов,— диспетчер хонасида ўтирган хотин хурсанд, қаҳ-қаҳ уриб кулди,— мумкин бўлса, сир бўлмаса, «танишингиз»ни айтолмасизми?— афтидан у Жўрақуловни ўттиз ёшлардаги келишган бир йигит деб ўйлади. Тани бошқа дард билмас, деганларидай, унинг қорни зиркираб оғриб турганини сезмасди.

— Айтаман, сир эмас.

— Айтинг.

— Партия. Халқ...

— Халқ? Бу нима деганингиз?

— Менинг суянадиганим...

— Вой тавба! Мен бунақа гапни биринчи эшитишим. Ҳазиллашяпсизми? Гапга уста экансиз. Машина тезда бориб қолади, бирон одам эшикка чиқиб турсин. Хўпми?

— Хўп.

...Мана шундай асаббузарликлар наинки қон босими дардини олиб келди. У буйракка ҳам тош ташлади. Бу тош томир ичида ётиб, қону сув йўлини тўсди, у ичкарида яшириниб туриб, Жўрақуловга мушт кўрсатарди: «Мен сенга кўрсатиб қўяман, сенга алам бериб, фаолиятингни эмас, қон йўлингни, тўғрироғи, ҳаётингни тўхтатаман! Мен — кичик бир тош, юрагинг тагига жойлашиб олганман. Менинг масаламни энди бюрода кўролмайсан! Сенинг «ўз масалангни кўриб қўяман!» Бу гаплар кимнингдир товушига ўхшаб, хаста Жўрақулов қулоғига эшитилиб кетгандай бўларди. Наҳотки душманам буйрак ичига жойлашиб олгану мен шу нўхатдек тош қўлида ўламан! Ҳей, номард! Сен буйракдаги тош қиёфасида менга қарши курашяпсан, сен ўзинг буйракдан ўтадиган тузлардан пайдо бўлгансан! Сени олиб ташлаш шунчалар қийинми?! «Кўргилик!— деди

ўзига-ўзи Жўрақулов. Эҳтимол бу ҳам менга камдир! Жуда ҳам «кафтида кири йўқ» бўлавериш тўғри эмасга ўхшайди! Ёки бизлар шунақа табрияландикми?! Бизнинг вақтимиз бошқачарокмиди? Киши ўз айбини билса, корни ёрилиб ўлади, дейдилар, эҳтимол биз ўзимизни ўзимиз яхши кўролмаётгандирмиз?! Сабр қилиш керак,— дерди баъзан тутақиб, жавраётган Гулжаҳон алангасига сув сепаиб. Ўзининг нуқси уриб, ўта тўғрисўз бўлиб кетган Гулжаҳон ҳам баъзан ҳа-та-тайт... қилиб кетганида,— ҳей, ойижониси, ўзингни бос! Кўп законлашма!»— деб андак шахдини қайтариб, бир баҳя пастга туширарди. Бир куни у Шайх Саъдийдан ҳикоят айтиб берди.

Саъдий айтган: қадим замонда бир подшоҳ қўлга тушган асирни ўлимга ҳукм этибди. Ҳаётидан умид узган асир оғзига келган сўз билан подшоҳни ҳақорат қила бошлабди. Подшоҳ асирнинг тилига тушунмай, вазирдан у нима деяпти, деб сўрабди. Раҳмдил вазир: «Қаҳр-ғазабини ютиб, инсонга шафқат қилган подшоҳ жаннатга қиради, деяпти», дебди. Подшоҳга вазирнинг сўзи ёқиб, асирни озод қилибди. Аммо бу вазирга зид бўлган иккинчи вазир: «Э, подшоҳ, вазир ёлғон сўзлади, асир оғзига келган ярамас сўзларни айтиб сизни ҳақорат қилмоқда», дебди. Подшоҳ, майли, бу ёлғон сизнинг тўғри сўзингиздан кўра қимматлироқ, дебди...

Кутилмаганда «Чағаниён» колхозии партия ташкилотининг навбатдан ташқари мажлиси чақирилиб, анча йилдан буён секретарь бўлиб ишлаб келаётган Чўтмат Чориев ҳам бекор қилиниб, ўрнига яқинда Тошкентда ўқиб келган мактаб директори Дулдулбек партташкелот секретари этиб «сайланди». Янги райком секретарининг ўзи келиб, шахсан бу мажлисга раҳбарлик қилди. Ҳанифа Бегимқулова билан Кўчқорвой акалар ҳайрон, ўзи нима бўляпти? Ёки энди уларнинг замони ўтиб, янги авлод келяптими? Улар ҳам пахта терим машинасига қарши чиққан «консерваторлар» бўлиб қолишдими? Яна кетмон шўрлик «эскилик саркити» деб эълон қилинмоқдами? Кўчқорвой ака ўша вақтда ҳам бу сўзнинг маъносига тушунмай, кўз олдида консерва банкиси келаверган эди. У қандай қилиб консерва банкисига ўхшаши мумкин, бурама мўйловини қискичбақага ўхшатишса унда бошқа гап, сал-пал маъно бўларди. Консерва банка дейиш ҳеч бир ақлга сиғмайди-ку!

Орадан бирон ой ўтгач, иш жиддийлашиб, Дулдулбек баъзи «колоқроқ» бригадирларнинг партия мажлисида ҳисоботини қўйиб, ўзининг кимлигини кўрсатиб қўя бошлади. Мажлислар, комиссиялар кўпайди. Ҳисоботи қўйил-

ган Қўчқорвой ака ҳам каловланиб қолди. Нима бўлаётганига унча тушунмасди. У ҳайрон бўлиб Ҳанифа Бегимқуловага қараган эди, раиса, партия ташкилоти нима деса, шуни қиламиз. Бизлар биринчи галда партия солдатларимиз, деди. Колхоздаги ўзгаришлар ҳам Райкомхон опа орқали Жўрақулов қулоғига етиб турарди.

Бош неvara бу йил мактабга боради. Унга Жўрақуловнинг ўзи бувисига ўхшатиб Гулчехра деб ном қўйган. У кўп вақт Ҳотам Жўрақулов ёнида бўларди. Бува билан бувининг эркаси, унга нисбатан бениҳоя меҳр жажжи қизалоқни ўз уйидан кўра ҳам бувасиникига тортарди. У кун бўйи бува билан «жаҳоний гапларни» гаплашар, Гулжаҳон ая кетидан ҳовлига чикса ҳовлига, ошхонага кирса ошхонага кирарди. Яхши ҳам шу Гулчехра бор экан, бува қалбидаги аламини фақат шу «дўст ва кадрдон» тарқатарди. Қизалоқ баъзан газета-журналларга боқиб, раҳбарлар — Политбюро аъзолари суврати ёнидан ўз буваси «ўртоқ Жўрақулов»ни қидирарди, унинг назарида буваси энг катта раҳбарлардан эди. Опаси билан аразлашиб қолса: «Мен Пўлатова бўлмайман, Жўрақулова бўлиб, бувамнинг фамилиясига ўтиб кетаман!»— деб дўк урарди. Неvarанинг бор-йўғи, бутун дунёси шу бува. Ҳотам Жўрақулович бир куни қариганимизда биронта неvarамиздан буюриб, бизга қараса, сув томизса эҳтимол барча нарсаларимиз унга эсдалиқ бўлиб қолар, райком секретарининг неvarасиман, деб фахр этар, деган гап оғзидан чиқиб кетган эди. Гулчехра бувасининг ҳар бир гапига жуда эътибор бериши сабаблими, бу сўзни илиб олиб, кунлардан бир кун: «Бува, мен сизга қарайман, сув томизаман. Ўлганингиздан кейин китобларингиз менга қолади-а?»— деган эди. Ҳотам Жўрақулович хахолаб қулиб юборган. У жажжи неvarага қараб туриб: «Ҳа, аллбатта бўлади, ҳозир ҳам уларнинг бари сеники, қизлоғим, аммо менга фақат сен ўзинг қарашинг керак», деган. Неvara бу «ўлим» сўзининг нималигига тушунмай, ниҳоятда самимий айтганини бува яхши билар эди. Бу гап юрагига ботиш у ёқда турсин, аксинча, яхши ҳам шу неvara бор экан, оғир кунларида уни ташвишлардан алаҳситиб, қалбига дармон берарди. Қора кунларимга деб баъзилардек тўплаган пул, қимматбаҳо буюмлару «фан кандидати...» деган нарсалари мана шу ёлғиз Гулчехра. Яхшиям шу Гулчехра бор экан. Жўрақуловлар хонадонига андуҳ киролмади.

XVI

МОЛ ОЛАСИ СИРТИДА, ОДАМ БАЛОСИ ИЧИДА...

Давлат Келдиевнинг 1979 йилга ўтмай, декабрь ойи охирида янги лавозимга ўтгани ҳаммадан ҳам Тойлоқовни бениҳоя шод этди. Йўқолиб кетган бу одам яна районда пайдо бўлиб қолди. Келдиевнинг келиши, яъни, бу иш унинг назарида узукка кўз қўйгандек бўлди... Бундан бир ҳафта илгари у обкомга, суҳбатга чақирилганида, Тойлоқов ўз машинасида, шляпани бостириб, кўзда қора кўзойнак, жосусларга ўхшаб кўчада пойлаб ўтириб, кўп нарсаларни хаёлидан ўтказган эди. Зинапоярлардан яшнаб тушиб келган Давлат Келдиевни кучоқлаб, ўпиб, тили бийрон сайраб кетган. Ҳа, унинг сўнгги «умид-орзуси, истиқболи шу одамга боғлиқ...» эди. Келдиевнинг ўзи ҳам ё қаҳрамон, ё лауреат бўлгандай, бинодан чиқиши билан мусаффо жануб хавосидан тўйиб-тўйиб нафас олди, сунъий кўринган бўлса ҳам ўзини камтарона тутиб, тез-тез ерга қарар, маҳрам сифатида пойлаб турган Тойлоқовга чақчайиб тикилмай, уялгандай бўларди.

— Пиёда кетавермаймизми?— деди Келдиев ҳаяжон ичида титранкираб турган Тойлоқовга.

— Йўқ, азизим, сиз «чиллаликсиз». Сизни эҳтиёт қилиш менинг шарафли бурчим! Мен сизни бир ерга олиб бораман. Унда кўп бўлмаймиз, кейин ўз қўлим билан сизни янгамиз Муборакхонга, болаларингизга топшириб, уйга қайтаман. Э, хайрият-е! Худога шукр-е, минг қатла шукр. Худо деган одаммиз-да! Бахтимизга ҳамма иш кўнгилдагидек бўлди. «Уринг кетмонни, дўстлар, душманлар куйиб кул бўлсин!» Жўрақулов деганлари ҳозир уйда куйиб, кул бўлиб ётибди. Баттар бўлсин! Бундан ҳам баттар бўлсин! Узоққа бормайди, у бир маротаба инфаркт бўлган. Одам ҳам шунчалик расво бўладими-ю! Чеснийман, деб ўзига ҳам қилмади, бошқаларга ҳам! «Чесний» бўламан деган ўшанинг орқасига тепилди-ку! Зўр иш бўлди!.. Мана, оқибат! Давлат Келдиевич, азизим, энди районни гуллатамиз, душманлар ич-ичидан куйиб ўлсин!

Район марказига етмасдан йўлда улар бир ҳовлига киришди, бунда қўй сўйилиб, зиёфатга тайёрлик кўрилган эди. Яхшибек Тойлоқов билан эшикдан гулдур-шалдир кириб келган Давлат Келдиев оёғига гилам-пойандоз ташлашди. У билан бирга хизмат қилиши керак бўлган бешолти шинавандалар Келдиевни иззат-икром билан ичкари хонага олиб киришди. Келдиев ичкарига кирибоқ плаш-

шляпасини ечмоқчи бўлган эди, икки шинаванда унинг устидан дарҳол беозоргина кийимини шилиб олишди. Тойлоқов фармонга бардор йигитларга иш буюриб «бу ерда бир соатдан ортиқ турмаймиз, нимаики атаганларинг бўлса ўзимга бераверларинг,— деди ярим овозда.— Берганларинг ерда қолмайди, кейин хурсанд бўласизлар.— Кейин йўғон бир кимсанинг қулоғига шивирлади:— Шу ишга ўтиш учун қирқ... кетди», деди.

— Машинангизга боя қўйиб қўйганмиз...

— Ия, машинанинг эшиги қулфланмайди-ку? Жинни бўдиларингми?!

— Хотиржам бўлаверинг, бу тупроқда сизнинг бир тийинингиз йўқолмайди! Ҳамманики битта қилинган. Багажнийда...

— Бўпти! Мен ҳам сизларнинг ўғилбола эканликларингни билардим. Шунинг учун кўнглим тўқ. Худо хоҳласа, ҳаммангиз мартабали, пичоғингиз мой устида бўлади. «Уринг кетмонни, дўстлар, душманлар қуйиб, пушаймон бўлсин!» Ха-ха-ха-ха!

Келдиевни ичкари хонага бошлаб кириб, юқоридаги аллақаяқдан, район театридан топиб келинган, қайси бир эртақдаги қирол ўтирадиган декоратив креслога ўтқозишди. Вақт зиқ эканини айтиб, лаганда жизиллаб турган кабоблардан бир сихини олиб, вилка билан суғурди. Узатилган коньякни олди. Уй эгаси Келдиев шаънига узунданузук сўз айтиб, мақтаётган эди, Келдиевнинг томоғи тақиллаб, «Ҳой, унча ошириб юборманглар, қисқа бўлсин», деди. Кейин лиқ этиб коньякни ютди. Иккинчи бор рюмкалар тўлдирилиб, яна бир киши баландпарвоз сўз айтиб, чўзаетган эди, Келдиев «қамтар бўлиш керак!» деб рюмкани лиқ ютди. Учинчи, тўртинчи рюмкалар кўтарилганда у «ишчанликни қўлдан бермайлик. Сизлар менинг таянчларим, дўстларимсиз. Сизларсиз мен ҳеч нарса қилолмайман. Сизларни «винтикларим» демайман, бир улуғимиз шундай деган эди. Мен сизларни «двигателларим» ёки «ғилдиракларим...» дейман. Ха-хо-хо, хо-о-о!

— Э, омон бўлинг!— деди стол атрофида ўтирган садоқатли гумашталар. Улар бир-бирларига қараб, Келдиев ҳеч тугилмаган гапларни айтади. Бундай гаплар катта раҳбарларга хос, дейишди шивирлашиб. Улар ўз шивирлашларини ҳам атайин Келдиевга сездиришди.

— Мен кўп мамлакатларда бўлганман, азизларим, Рафаэл, Тициан, Леонардо да Винчи музейларида бўлдим... Юрт кўрган одамман. Чет элда ҳам мени билишади...

«Ана энди куруклик бошланди. Ошяпти...» деди семиз одам ёнидаги шеригига имо қилиб.

— Йўқ!— деди бу ишорани сезиб қолиб Тойлоков,— дарҳақиқат, Давлат Келдиевич акамлар чет элларда бўлганлар. Европани уёғидан кириб, буёғидан чиққанлар. Илма-тешик қилиб юборганлар десам ҳам бўлади. Самарқандда Интурист бошлиғи бўлиб ишлаганларида бу зот билан танишганман. Бу томонларга бошлаб олиб келишда ҳам каминанинг хизмати бор...

Дарҳақиқат, Келдиевнинг Францияда бўлгани, Париждаги «Грант Отель» меҳмонхонасида хотини билан жанжаллашиб, уларнинг бақирик-чақириқлари, стол устидаги биллур идишни хотини деразага отиб, чил-чил қилгани, меҳмонхона маъмурияти кириб, биллур идиш ҳақини тўлатиб олгани, турист группа бошлиғига шикоят қилишгани... бари-бари ялт этиб хаёлидан ўтди. Кайфи учиб кетди... Жанжал меҳмонхона вестибюлида кўкраклари очик турган юпка кийимдаги ғоятда гўзал бир жононнинг орқасига Келдиевнинг қўли тегиб кетганидан бошланган, ёш аёлнинг Келдиевга қулиб, француз тилида гап қотганини эшитган хотинининг ранги ўчиб, кўзи тиниб кетган эди. Келдиевнинг «мерси, мерси...» деганию жононга хушомад қилгани номерга киргач, хотинининг чангак қўллари гирибонидан тутиш билан бошланди. «Қўлим тегиб кетди! Билмай қолдим!» деб бақиргани ҳам уч пул, «сен атайининг орқасини силадинг!» деди хотинининг кўзлари шокосасидан чиқиб. Улар ўша ерда қўйди-чикди бўлиб, хотини «Грант Отель»дан чиқиб бақириб, Парижда элчихонамизни излаб кетаётганда аранг қайтариб олиб келган. Келдиев чет элга боргани ҳақида мақтаниб гапирарди-ю, «Грант Отель»даги жанжаллари эсига тушса, нафаси ичига тушиб кетарди. Шу-шу Келдиевни чет элга юбормайдиган бўлишган.

— Мен энди бўлдим,— Келдиев бир неча сих кабобни тушириб, қўлини сочикка артиб, ўрнидан турди,— бориш керак!

Тойлоков тикка турганча, дастурхонга фотиҳа ўқиди.

— Фотиҳангиз нимаси?!— деди Келдиев қулиб,— коньякка ҳам фотиҳа ўқийдиларми? Хей, ошналар, бизлар... Ичингизда анонимкачи, ёзиб юрадиган одамлар бўлса ташвишга қоламиз-а!

— Кўркманг, Келдиев ака, ичимизда сотқинлар йўқ!— деди Тойлоков.

— Шундай, шундай! Қасам ичамиз!— ҳамма бирдан чувиллади.

— Унда яхши!— деди Келдиев,— эҳтиёт бўлиш керак. Деворнинг ҳам қулоғи бор!

— Э, яшанг!— деди семиз кимса,— сиз азизимга суянса бўлар экан. Мен эҳтиёткор одамларни яхши кўраман.

Шу лаҳза Келдиевнинг елкасига зарбоф чопон ёпиб, бошига дўппи кийгишиди.

— Ташаккур, ташаккур! Нима қилардиларинг? Овора бўлибсизлар-да! Мен дўппи киймайман, райком секретари ҳам дўппи киядими? Тўн майли, атайи тикдирибсизлар, раҳмат! Ўз размерим экан. Дўппини олиб қолинглар... (Чунки дўппи 8 сўм 35 тийинлик эди.) Беқасам ёки пахталик тўнни хотиним тешиб, швабрага солиб пол артади. Зарбоф қилганларинг яхши бўлибди. Қорнидан тешолмайди.

— Раис, боринг, анави ондатра қолпоғингизни олиб чиқинг! Райком секретарига дўппи нимаси! Боринг, тез олиб чиқинг!

Раис ҳалпиллаб кириб, янги ондатра қалпоқ олиб чиқди. (Бу қалпоқ тахминан 800 сўмча турарди.)

— Ҳа, бу бошқа гап,— деди Тойлоқов.

— Олайми, олмайми, Яхшибек?— деди илжайиб Келдиев,— раиснинг ўзи нима кияди?

— Вей, акахон, булар шундай раиски, жонингни бер десангиз ҳам беради. Умри ғизғизон совуқда ўтган. Ана, қулоғига қаранг, гармсел урган ғўза баргидек шалпайиб ётибди. У бошга эмас, бу бошга ондатра қалпоқ ярашади! Олаберинг, бердими, олаберинг! Ҳеч юзига қараманг! Булар беравериб-беравериб, бой бўлиб кетган...

— Ха-ха-ха-хо-о-о!— Гурра кулиб юборишиди.

— Тойлоқов! Ажойиб инсонсиз-да! Сиздек олижаноб одамнинг қадрига етмаганлар кўр бўлади! Кадрлар — олтин фондимиз. Битта кадрни етиштиргунча ҳукуматимизнинг қанча кучу маблағи сарфланади. Тойлоқовдай одамнинг қадрига етмаган кимсани нима деб аташ керак!!

— Хор бўлди-ку у ярамас! (Ҳотам Жўрақулов кўзда тутилган эди.)

— Бу ҳам кам!

— У «чесний»ни бутун район ёмон кўради. Кафтида кири йўқ қилиб ўзини кўрсатгани билан...

Келдиев мамнун ташқарига чиқди. Оқшом қоронғисида ошналари уни қўл қовуштириб кузатиб қолишиди. У Тойлоқов билан бирга машинада ўз уйига келди, зарбоф тўн, дипломат папка ва ондатра қалпоқни Тойлоқов машинадан олиб, уйгача олиб кириб бериб, қайта-қайта Келдиевнинг сирка ҳиди анқийдиган юзидан ўпиб, юзларини

шилта қилиб жўнаб кетди. Келдиев бўлса, уйга киргач, юз ва лабларини «Шипр» одеколони билан артди.

Келдиевнинг янги лавозимга тайинланиши муносабати билан бирон ҳафта мобайнида унинг уйи келди-кетди билан банд бўлди. Унинг ўзи ҳам «шу маросим»ни тугатмай астойдил ишга тушмади. Райкомга қарашли машиналар ҳам колхозлардан гўшт, мева-чева ташиш билан банд бўлди. Еттинчи кун деганда у идорага келиб, ходимлар билан танишди. Биринчи бюро ҳам «Келдиевни ташиштириш, унинг биографияси, хизматлари ҳақида гапириш...» билан ўтди. Юқоридаги айланадиган чарм креслода талтайиб ўтирган Давлат Келдиев кабинетида тўлиб ўтирган одамларга турист бўлиб бориб, Францияда кўрганларини, Монматр майдони ва яна Рафаэл, Тициан, Леонардо да Винчилар ҳақида гапирди. Биз жуда орқада эканлигимиз, Эйфель минорасига чиққани, французлар курбақа ҳам ейишигача гапириб берди.

Кунлар шундай ўта бошлади... Томидан чакка ўтаётгани ҳақида райкомга мурожаат этган кекса фронтовик чолга «исполкомга мурожаат эдинг» демасдан, бир варақ аризасини Яхшибек Тойлоқовга бериб, чолни тинчигинг, деди. Бу билан «ҳамма идора ҳам бир...» дегандек ўз олижаноблигини кўрсатиб, чол номини қизил муқовали ўз дафтарига ёзиб қўйди. Бундан беш йил муқаддам Хотам Жўрақулов ҳам бошқа бир фронтовик чолнинг аризасини Тойлоқовга бериб, уч кунда эски том тунуқасини янгилашиб, раҳбар ишончига кирган эди. Бу гал ҳам Тойлоқов эски «усулини» қўллаб, Келдиев ишончига мустаҳкамроқ кирди. Келдиев кимгадир: «Бундай одамни қаёқдан топасиз...» деб мақтаб турганини ҳам ўз қулоғи билан эшитди.

Келдиев ўз атрофига тили маҳкам, хизматбарор, «сўраса жонини берадиган» кишиларни тўплади. Цветковни секин-аста бошқа ёққа жўнатди. «Халққа яқин бўлиш...» ниятида диний ва мутаассиб кишиларнинг узундан-узок тиловатларига бош эгиб, пинакка кетарди. Фотиҳани ҳам улардан яхшироқ қилиб, кафтини пешонасидан то энгагигача суриб туширарди. Мутаассиб кимсаларга иззат-икром кўрсатиши оқибатида қишлоқларда яширин масжидлар сони орта бошлади. Атеистик лекторларни масхаралаш, «Худосиз — худо урган шахс» деган ҳақоратомуз гаплар, шаҳардан чиққан лекторлар орқасидан кулиб-масхаралаш одат тусига кирди.

Ўз қилмишлари бирдан юрагига ваҳима солди. Бир мухбирнинг: «Ёнида партбилет, художўй — иккиюзламачи секретарни кўрганмисизлар!» деган мақоласи гарчи Кел-

диевнинг номи ва унга алоқаси бўлмаса ҳам дафъатан унинг юрагини шиғиллатиб, ларзага солди. Нима қилишини билмай, кўркам кабинетда у ёқдан-бу ёққа юрди. Одатдагидек тувакдаги кактус гулга тикилиб, игналаридан бирини суғуриб олди. Ўзининг китоб ўқишлигини бу ердигиларга билдириш мақсадида, калин бир китоб қатини буклаб, орасига ручкасини солиб кўйди. Бу ҳам кам. Чоршанба куни қабулхонадаги секретарь қизга айтиб, машинада Тойлоқов билан бирга аввал «Чағаниён», ундан кейин Будённий номидаги колхозга бориб, «ишни кўздан кечирди». Раис хонасига тўпланиб ўтирган бригадирлар, звено бошлиқлари, механизатору агроном, бухгалтеру кассир — эллик чоғли одам кабинетда тикилиб ўтирарди. Улар янги райком секретарининг оғзига тикилишарди. Келдиев ўтирган жойида одамларга бокиб, бирдан кайфи бузилди. Раисга хўмрайди:

— Нима бу, ҳаммаларинг дўппи кийиб олибсизлар?! Ҳаммангизнинг устингизда тўн! Турган-битганларинг эскилик, феодализм-ку! Шляпа топилмадимми?! Магазинларда костюм тўлиб ётибди, ўзларингизга бир каранглар, ўртоқлар! Жон ўртоқлар! Мен ҳали сизлар билан ишлайманми?! Биз, йигирманчи асрда яшамокдамиз! Космос даври! Сизларнинг бошингизда дўппи, эгингизда тўн! Бу аҳволда биз қачон олға босамиз!!!

Олдинги қаторда ўтирган Ёрлақаб отанинг тўни кўксида ялтираб турган Ленин орденига кўзи тушди.

— Кексаларга майли! Беш кунлиги борми, йўқми... Аммо йигитларга, қизларга бундай шармандаларча эскилик саркитига ўралиш уят! Қайта айтаман, уят!!! Дўппи — феодализм колдиғи демак!

— Ўртоқ Келдиёп! «Беш кун, ўн кун...» эмас, ҳали ўладиган нодон йўқ! — деди тақасоқол Ёрлақаб ота заҳарханда билан, — бир хум сингунча, неча хумча синади, ўртоқ Келдиёп! Ниятни холис қилиш керак.

— Кечирасиз, сизни айтаётганим йўқ.

— Бунақа асил дўппи дунёдаги бошқа мамлакатларда бўлганда, жон деб кийишарди. Ота-бобомиз кийган бу дўппини нимаси ёмон?! Ярашиб турибди. Дехқоннинг марди, йигитнинг ўғилболаси дўппи княди! Энди, ўртоқ Келдиёп сиз айтган ўша Яврўпога келсак, жуда ҳам аравани курук олиб қочаверманг, бизнинг бобокалонларимиз ҳам юлдузлар олами сирини очган... «Зижи Кўрагоний» жадвали ҳозирги жадвалдан бир неча дақиқа фарқ қилармиш... Табобату риёзиётга асос солганлар биз томондан чиққан. Бир Самарқанд тарихи дунёга татийди. Намунча ўзимизни ўзи-

миз камситамиз! Шу дўппини Навоий кийган. Шу дўппини Охунбобоев кийган, Ҳамза кийган. Нима, улар ёмон одамми? Шу дўппини Ворошиловга тухфа қилинган. Шу тўнни Калинин кийган... Хўш, кимга ишонайлик?! Сизгами ёки Ворошиловгами?! Қўйинг бундақа гапларни! Ўзбек бўлгандан сўнг дўппи кияди-да!

— Мен ундақа деяётганим йўқ, бундақа деяпман...

— Сиз ҳозир гапириб, ҳозир сўзингиздан қайтпасиз! Кўриниб турибди, укажон. Дўппига тил теккизган одамни халқ ёмон кўради! Қаттиқ ёмон кўради!

— Бу бобойнинг фамилияси нима?! — Келдиев колхоз раисига, ундан сўнг Тойлоқовга қаради.

— Э, жуда узун...— деди раис,— Ёрлақаб ота, памилангиз нима эди?

— Милисадан бошқага памила айтмайман, деб қасам ичганман. Айтмайман! Бу қанақа одам ўзи? Энди балога қоладиганга ўхшайман. Кўрмаганнинг кўргани курсин, бу одам элдан узилган.

Лекин Келдиев хўмрайиб, ён дафтарини олиб, нималардир ёзиб қўйди.

Шундан сўнг Келдиев ўзининг Францияга туристик саёҳати ҳақида гапирмокчи эди, нафаси ичига тушиб кетди.

— Французлар — биздан атлас сотиб олаётганди, эҳтимол дўппи билан тўнимизни ҳам сотиб олар...— деди шалпайиб Келдиев. У гапини «сигиркуйрук...» қилиб тамомладию одамлар олдида «кекирган сигирдек» хижолат бўлиб, ортиқ бунда ўтиришга чидаи бўлмай,— юринглар, дала айланамиз,— деб, ўрнидан кўзгалди.

* * *

Ўшанда, акасининг милицияга тушиб қолиши сабаби билан Тошкентга келган «сурхонлик қорамағиз киз» Ҳумоюнга ёкиб қолган эди. Унинг юзида қандайдир бир сирли жозоба, илиқлик бор, кишига қараганда лаблари, кўзлари айниқса чиройли бўлиб кетарди. Киши беихтиёр унга тикилади. Хижолат қилиб бўлса ҳам яна қарагиси келади. Ўзининг шу сирли жозибасидан ўзи ҳам уялинқираб, безовталаниб, тикилаётган кўзлардан сақланар, дарҳол бошқа ёққа кўз оларди. Тошкентда шунча қизлар, жувонлар ичидан Онахондай бир дилбар кизни учратмаганига Ҳумоюннинг ўзи ҳам ҳайрон. Тошкентда наҳотки чиройли қизлар кам бўлса? Кейинги йигирма йил ичида Тошкент оналари нукул чиройли киз туғаётгандай, кўчаларда бекиёс гўзал қизлар шу даражада кўпки, уларни ҳар қадамда учратиш

мумкин. Лекин сурхон қизи Хумоюннинг юрагини жиз этиб куйдирди. У ўша кунлари бу ҳақда Онахонга имо-ишора ҳам қила олмаган эди. Бу гапни айтишга журъат этолмади. Ҳадди сигмай тортинган. Ҳазил-мутойиба тарзида ҳам бир гап айтолмади. Негадир бу қорамағиз қизнинг салобати босди. У қайсидир бир ҳинд раққосасига жуда ўхшашиб кетарди. Атай бир баҳона билан унинг қўлини ушламоқчи ҳам бўлди. Бу ҳам бўлмади. Хуллас, ҳеч гап бўлмадию юраги куйганча қолди.

Хумоюн хизматдан келиб, икки кафти боши орқасида, диванда чалқанча ётиб хаёл сурарди. Ўша куни Онахон унга бир нимани ишора қилгандек, ўткир қарашлари билан бир гапни айтмоқчи бўлаётгандай туюлган эди. Ёки унинг ўзига шундай кўринганмикан? Эҳтимол у ҳеч нима демаётгандир. Эҳтимол бу кўзлардаги фусун беихтиёр бир маънони англатгандир. Лекин бари бир бу қизга ўзининг ҳам озмоз ёққанини сезгандай бўлди. У, буваси ёнида Хумоюн билан бир нарсани гаплашиши, ёлғиз қолиши асло мумкин эмас эди.

Раъно вафотидан кейин биринчи бор кўнглига ёкиб, диққатини қаттиқ жалб этган қиз Онахон бўлди. Эртасига машинасида яна университет ётоқхонасига бориб, студент ошналаридан суриштириб, Кунтуғмишни топди. Ётоқхонада анча вақтгача у билан суҳбатлашиб ўтирди. Унинг қаршилик кўрсатганига қарамай, эллик сўм пул берди. Зарурат бўлганда тортинмай уйга боришини айтди. Дадаси — адвокат домла билан бирпас гаплашиб ўтириб келишини ҳам маслаҳат берди. Кунтуғмиш бу гапга қувонди, албатта бориб домлага ташаккур айтишим керак, деди. Хумоюн Кунтуғмишдан Ҳақназар отанинг адресини сўраб, ёзиб олди. Бу, адамларга керак, деди, аслида ўзига жуда ҳам зарур эди. Хумоюн шу кунийёқ Онахонга хат ёзди. Ҳаяжонланар, кейинги пайтда ҳаловати бузилиб, хаёли жойида эмаслиги уйдагиларга ҳам сезилган эди.

* * *

Сурхон водийсидаги Какайди қишлоғи.

Онахон учун энг оғир кунларнинг бирида Тошкентдан, Хумоюн Дўстмухамедовдан хат келди. Конверт устига «О. Ҳақназаровага (шахсан)» деб ёзиб қўйилгани сабабли буви почтальондан олиши биланоқ Онахонни севинтираман, деб ёнига кирди:

— Акангдан хат келганга ўхшайди.

— Йўқ, бошқа одамдан, — деди ётган жойида конверт-

га тикилган Онахон,— бир танишимдан.— У конвертни оча бошлади.

— Аканг тинчмикан?

— Ҳа, тинчлар,— Онахон бубининг ҳадеб савол бераётганини ёқтирмай, хатни ичида ўқий кетди.

«Хурматли Онахон!

Тошкентда бўлган кунларингизда, Сиз билан танишиб, иш юзасидан учрашган вақтларимиз менда ҳеч унутиб бўлмас таассурот қолдирди. Сиз, бувангиз билан Сурхондарёга кетганингиздан кейин, бу гап Сизга эриш кўринса ҳам ёзаётирман, мен ниманидир йўқотгандай бўлиб юрибман. Мени айбга қўшманг, бу мен учун ҳеч қутилмаган бир ҳолат. Бир неча бор акангиздан хабар олиб келдим. У кишини кўрсам, Сизни кўргандек бўламан. Бошимга тушган оғир жудодикдан кейин, мен энди шундай юравераман... деган эдим. Аммо Сиз Тошкентга келиб, юрагимга ўт ёқиб кетдингиз... Бизнинг оиламизда Сиз ҳақингизда, бувангиз ҳақида ҳамон гаплашамиз. Менинг адамлар ҳам, аямлар ҳам, қолаверса мен ўзим ҳам доимо одамлар ичимиз, кўп кишилар билан гаплашамиз. Лекин сизлар билан танишганимиздан жуда ҳам хурсандмиз, бизда жуда яхши таассурот қолдиридингиз. Мабодо Тошкентга йўлингиз тушса, албатта бизни кига кинг. Телеграмма берсангиз, кутиб оламан, Сизга алоқадор ким келса ҳам хабар қилинг, албатта ўзим кутиб оламан. Агар менга хат ёзсангиз, бошим осмонга етарди, жуда ҳам миннатдор бўлардим.

Сизга доимо сиҳат-саломатлик, бахт, ишларингизга ривож тилайман.

Хумоюн».

Онахон хатни ўқиб, ўйланиб қолди. Бу ҳам муҳаббат изҳор қиляпти... Кўз олдига келган Хумоюн Дўстмухамедовнинг кўркам башараси Яхшибек Тойлоқовга ҳам, Жўмард Бойбўсиновга ҳам ўхшашиб кетарди. Уларнинг учови ҳам кўркам, текис, шляпа кийиб, галстук такадиганлардан. Бир қабих нияти бор шахслар аввал мана шундай ширинсўз, меҳрибон бўлиб, қандолат гаплар айта бошлайдилар. Бу ҳам соат сўрашга ўхшаш бир танишув усули... Наҳотки, сирти силлик йигитларнинг бурди бўлмаса! Сал ўтмай мисн чиқади... Одамлар шу даражада тулки бўлиб кетганми? Хумоюн Дўстмухамедовнинг хатидан ҳам латта ҳиди келаёттир. Лекин бу йигит биринчи учрашгандан бошлаб олижаноблик қилди. Унинг акаси шу Дўстмухамедовлар бўлмаганда тухматга учраб, кесилиб кетиши аниқ эди. Улар, дарҳақиқат, яхшилик қилишди. Хумоюннинг онаси, отаси ҳам

яхши текис одамлар сифатида эсда қолган. Лекин бари бир ҳозирги йигитларнинг ширин сўзига ишониб бўлмайди, деди ўзига-ўзи Онахон. Акасига кўрсатган яхшилиги Онахонни қисқагина хат ёзишга ундади. У Ҳумоюннинг мактубини тоқчага ташлаб қўйди. Буваси, бувисига «Тошкентлик адвокат Дўстмуҳамедовлардан хат келганини» қисқагина айтиб қўйди, холос. Яна ўша қалин китобини — Оноре де Бальзак романини очиб, буклаб қўйган еридан ўқий бошлади. Эртасига у эски дафтарлари орасидан бир варақ йиртиб олиб, Ҳумоюн Дўстмуҳамедовга хоҳлаб-хоҳламай хат ёзди:

«Хурматли Ҳумоюн Дўстмуҳамедов! Салом! Ёзган хатингизни олдим, бизларни эслаганингиз учун катта раҳмат! Акамларга кўрсатган яхшилигингиз ва умуман унинг ҳолдан хабар олганингиз учун ҳам ҳаммамиз номимиздан, бувамлар номидан ташаккур!

Сизга доимо сиҳат-саломатлик, ишларингизга ривож тилаб,

О. Ҳақназарова».

Хатни жўнатди.

Лекин кейинги кунларда Жўмард Бойбўсиновнинг бирикки бор райкомга келиб, соатларча кўчада гўдайиб турганини опадан эшитди. Илгари ёмғирда бу ҳолатни ўзи ҳам иккинчи қават деразасидан кўрган эди. Хизматдан қайтишда у бир неча бор Жўмардга рўпара келиб қолган, аммо Онахон уни кўрмагандек, тескари қараб ўтиб кетганди. У қандайдир бир сўз айтиш учун анчадан буён Онахоннинг изидан юрарди. Онахон буни аллақачон пайқаган, аммо бунинг энди нима ҳожати бор! Ҳамма иш тугади, у ваъда қилган «Боғи эрам»лар поймол бўлиб кетди!.. Кейинги кунларда Жўмард Онахоннинг колхозга ишга келганини эшитиб, далада пайдо бўлди. Лекин Онахон у билан мутлақо гаплашмади, учрашмасликка қатъий қарор қилган эди. Ҳа, энди бунинг нима аҳамияти бор!

* * *

Тошкент.

Кеч соат саккизлар, ҳаво очиқ. Тошкентнинг ғарби-жануб осмонига қараган кишининг кўзи ястаниб ётган уч кунлик ой остидаги ёруғ юлдузга тушади. Юлдуз Ҳумоюнга Онахоннинг чиройли лаблари остидаги яқдона холини эслатди. Онахондан беҳарорат, расмийроқ мактуб олган Ҳумоюннинг тарвузи қўлтиқдан тушди. У ўйланиб қолди. Нима қилмоқ керак? Кейинги пайтларда унинг қалбида

бўлаётган ўзгаришлардан на она ва на отанинг хабари бор. Улар «хонадоннинг ишонган тоғи» — ёлғиз ўғилнинг уйланишини жуда ҳам исташарди. Онасининг ўша куни Онахон ҳақида: «Жуда ёқимли киз экан...» дегани эсида. Ўғлининг кимда кўнгли бўлса ўшани дарров олиб беришга тайёр эканини ҳам биларди. Уч йилдан сўнг қудалари томонидан саддо чиқиб: «Агар куёвимиз хоҳласа Раънонинг синглиси Барнони берамиз. Эркинга ҳам она, ҳам хола бўлади, ўғайлик қилмайди», дейишибди. Лекин Ҳумоюн буни мутлақо истамади. Унинг кўз олдида фақат Онахон яркираб турарди.

Онахон ёзган қисқа, қуруқ хат Ҳумоюнни қаноатлантирмади. У бир турмуш қурган, болали, кизга нисбатан ёши ҳам каттароқлиги кўнглидан ўтди. Мен хатда кўнглимни очиб, эҳтимол бу кизни хафа қилиб қўйган бўлишим мумкин. Дарҳақиқат, мен унинг тенги эмасман... Лекин гап бундами? Мен Сурхондарёга бораман! Уни бир кўрмай иложим йўқ, деди ўзига-ўзи Ҳумоюн. У эрта билан институтга бориб, деканатга, бундаги ўз ошнасига мурожаат этди. Беш кунга Термизга бориб келишга рухсат сўради. Тупроқшунослик бўйича илмий иши жанубий районларга ҳам боғлиқ эди. Паспорт ва командировка ҳужжатларини тезгина расмийлаштириб, эрталабки самолётга билет олди. Уйга қайтиб кела туриб, Кунтуғмиш ётоғига кирган эди, бахтига у дарси бўлмагани сабабли каравотда китоб ўқиб ётган экан. Ҳумоюнга кўзи тушган Кунтуғмиш дик ўрnidан туриб, у билан омонлашиб, хона юкорисидаги стулни олиб келиб қўйди. Ҳумоюн Дўстмухамедовнинг кутилмаганда кириб келиши уни шошириб қўйди.

— Институт иши билан Сурхондарёга кетяпман... — деди Ҳумоюн стулга ўтираркан, — сизларнинг районингизга ҳам ўтсам керак. Бобойга айтадиган гапингиз йўқми?

— Йўқ, — деди Кунтуғмиш меҳмонга чой тайёрламок ниятида ўзини у ёқ-бу ёққа уриб.

— Безовта бўлманг, мен бир лаҳзага кирдим.

— Бирпас ўтиринг, гаплашамиз.

— Вақт йўқ. Аҳволлар қалай? Бизникига келаман, деб келмадингиз? Бирон нима бўлса айтинг, студентлик менинг ҳам бошимдан ўтган...

— Ҳамма нарса жойида.

— Хўп, хайр бўлмаса! — Ўрnidан турди Ҳумоюн.

Улар хайрлашиб, ташқарига чиқишганида Кунтуғмиш сўради:

— Бизнинг адресни биласизми? Борсангиз жуда миннатдор бўлардим.

— Бувангизнинг адресларини ёзиб берган эдингиз.

— Ха, ўша.

— Хайр! — Ҳумоюн Кунтуғмиш билан қўл қисишиб хайрлашди-да, машинасига ўтириб, шиғиллаганча жўнаб кетди.

Эртасига эрта билан самолёт вақтида учди. Кўп ўтмай у булутлар устида, Олой тоғ чўкқилари тепасида етти минг метр баландда вагиллаб учиб борарди. У, Кунтуғмишга ёлғон гапиргани, «институт иши билан» эмас, Онахонни кўриш умидида кетаётганини ҳам хаёлидан ўтказди. Самолёт ойнасидан пастга қарар, пастда туясимон оқ булутлар, юкорида мовий осмон, куёшдан бўлак ҳеч нарса кўринмасди. Дилида эса фақат бир одам — Онахон. Етти минг метр баландда, кўз олдида сурхонлик бир қорамағиз киз турар, у ўша томон ҳайқириб борарди. Қани энди унинг бағри ёниб, булутлар устидан учаётганини Онахон билса. У ахир Онахонни севиб қолди, севги ёмон нарса, севги билан ўйнашиб бўлмайдди, дерди чайқалиб, баъзан ташлаб-ташлаб учаётган самолёт креслосини маҳкам ушлаб. Баъзи чиройли қизлар буни сезишмайди, ҳамма хушомад килавериб, ўрганиб қолишган. Наҳотки Онахон ҳам менинг муҳаббатимни инкор этса. Наҳотки у мен билан гаплашишни истамаса. Лол бўлиб, бир замбил лой бўлиб қайтиб кетаманми, деди ўзига-ўзи. Термизга тушибоқ, меҳмонхонага жойлашиб олиб, кейин биронта машина ёки автобусда «Чағаниён» колхозига боришни, отаси бериб юборган совға-саломни Ҳакназар отага топширишни ўйлади.

Бир ярим соатлардан кейин самолёт Термиз аэропортига қўнди. Ҳумоюн семиз портфелини кўтариб, одамлар орасида катор бўлиб, самолёт зинапояларидан ерга тушди. У бир неча қадам юрмасданоқ бу ерга келган баланд бўйли кекса бир одам йўлини тўсди.

— Ассалому алайкум! Хуш келибсиз! — Ҳакназар ота Ҳумоюнга кучоқ очди,— домла саломатмилар? Уй ичингиз яхшими?

— Салом алайкум! — Ҳайрон бўлиб қолган Ҳумоюн қўлидаги оғир портфелини ерга қўйиб, ота билан кучоқлашиб омонлаша кетди.

— Салом! — шу лаҳза ота ёнида турган Онахон табасум билан қўл узатди. Ҳумоюн Онахонни сезмай қолибди.

— Салом алайкум! — Ҳумоюн қип-қизариб кетди. У ҳеч бундай бўлишини ўйламаган эди. Онахонни кўриб гапидан янглишиб қолди.

— Яхши учдингизми, Ҳумоюн Фарруҳович? — Онахон унга ширин бир қараш билан илтифот кўрсатди.

Бу тушми, ўнг?

— Жуда яхши. Негадир самолёт жуда текис учди. (Аслида бундай бўлмаган эди.) Ҳаво яхшилигиданми?!

— Биз томонга текис учади,— деди Ҳақназар ота,— сал-пал Бойсун тоғлари тепасида лопиллайди, холос. Тошкентлар тинчми? Ҳамма соғ-саломатми?

— Яхши,— деди Ҳумоюн,— институт иши билан Термизга келган эдим... Кунтуғмишжондан салом, ўқишлари жуда яхши.

— Бизга у телефон килди... Жуда яхши қилибсиз Сурхондарёга келиб,— деди Ҳақназар ота.

Улар аэропортдан чиқиб, ташқарида турган «Жигули» га тушишди. Ҳумоюн хижолат бўларди. Машина орқасига Ҳақназар ота билан Ҳумоюн ўтиришди. Рулда Онахон. Машина физиллаганча жўнаб кетди. Далалар оша учиб боришарди, икки томонда кенг чорси карталар чарх айланиб қоларди. Шаҳардан яна далага чиқиб, ярим соатча йўл юришгач, Ҳумоюн отага мурожаат этди:

— Термиз шунақа узокми? Мен аэропорт Термиз шаҳри ёнгинасида, деб эшитган эдим.

— Ўғлим, Термиз қолиб кетди,— деди Ҳақназар ота,— колхозга, бизникига кетяпмиз. Сурхондарёга келибсиз, биз сизни меҳмонхонага ташлаб қўймаймиз. Домла ҳам, сиз ҳам яхши одамлар экансиз, биз энди сизлар билан кадрдон бўлиб қолдик.

— Ташаккур! Лекин менинг ишларим...

— Мана шу машина сизнинг ихтиёрингизда... Колхоздан Термиз ярим соатлик йўл, ўғлим. Ҳар қанча ишингиз бўлса қилаверасиз.

Кўп ўтмай, машина қишлоққа кирди. Каттакон бир дарвоза ёнида тўхтаб, ичкарига киришди. Уйда ўтирган икки киши дарҳол ҳовлига чиқиб, меҳмонни кутиб олишди. Сурхон таомилича, ота қўл очиб Ҳумоюн рухсатини кутди. Кейин қўлларини юзига яқин тутиб, фотиҳа қилиб, бир йигитга ишора қилди, ҳовли четида тайёр турган бўрдоқи шу лаҳза сўйилди. Ота, Ҳумоюн ва бошқа бунда кутиб турган кишилар чиройли бир хонага киришди; столга дастурхон ёзилиб, яхшигина тайёргарлик кўрилган эди. Онахон Ҳумоюнга худди ўз оғасидек яқин, тортинмай меҳрибонлик кўрсата бошлади. Расмий хат ва уни қамраган ишончсизлик хаёллари бекор чиқди. Бу дилбар киз Ҳумоюндан ўзини унча тортгани йўқ, кадрдон-яқин кишисидек атрофида парвона бўла бошлади.

Зиёфат яхши ўтди. Тунда унга энг яхши хонага жой қилиб, атлас кўрпалар тўшалди.

Эртасига Онахон Ҳумоюнни машинада Термизга олиб тушиди. Ёлгонни сездирмаслик учун Ҳумоюн селекция ва уруғчилик тажриба станциясига, бу ердаги илмий ходимлар (аникроғи, профессор Истоминни танирди) ёнига шунчаки кириб чиқди. Онахонни атай машинада қолдирди. Ундан кейин иши бўлмаса ҳам обкомга кириб, бир инструктор-танишини сўради. У йўқ экан. Шу куни Ҳумоюннинг «ҳамма ишлари битди ҳисоб...» Термизда қиладиган бошқа юмуши қолмаганчи сабабли, йўл-йўлакай самолётга билет ҳам олди. Улар қишлоққа қайтишаётганда, гарчи совук, томоша қиладиган ер бўлмаса ҳам, Онахон уни кўл бўйига олиб борди. Олис-олисларда Бойбўсиновларнинг коттеджи оқариб кўриниб турарди. Тепаликлар, боғлар... Шу яшил тепаликларда Онахон Жўмард билан бирга ишқ оғушида сайр этиб юришган эди... Бари-бари қизнинг хаёлидан ўтди. Ҳамма йигитлар ҳам шундай номардмикан, деди у ичида. Рўпарасида турган Ҳумоюнга тикилиб, кулиб қараб кўйди. Бу одамнинг қилган яхшилиги учун унга албатта илтифот кўрсатиш керак, лекин бу одамнинг ҳам Термизда қиладиган иши йўқроққа ўхшаганини пайқаб, хайрон бўлди. Бу ҳам фирибгар Тойлоқовга ўхшаган эмасмикан? Бир балоси бўлмаса, шудгорда... Онахон яна ўйланиб қолди.

— Мен сизга бир гапни айтмоқчиман,— деди Ҳумоюн Онахонга тикилиб тўсатдан,— айбга кўшмайсиз...

Онахон унга ялт этиб қаради:

— Марҳамат.

— Менинг хатимга жуда расмий жавоб қилдингиз? Эътибор бериб ўқидингизми?

— Ҳа.

Улар иккови бир лаҳза жим бўлиб қолишди. Ҳамма гап Онахонга маълум, унинг Термизда ҳеч қандай иши йўқ, у атай Онахон учун бу томонларга келганини фахмлади.

— Хатингизни ўқиб, хурсанд бўлдик. Отамлар ҳам...— деди атай ҳеч нима билмагандай Онахон,— адангизлар ҳақида бувамда жуда катта таассурот қолган. Кўп эслаб турадилар. Сиз ўзингиз ҳам олижаноб йигит экансиз...

— Гап унда эмас,— деди Ҳумоюн яна Онахон кўзларига тикилиб,— мен... Агар оз-моз мен... сизга ёқсам, тақдиримиз бирлашса...

— Менга тегинг, демокчимисиз?

— Ҳа!

— Сиз менинг характеримни билмай, дарров уйланман деяпсиз, характеримиз тўғри келмаса... унда «йигирманчи аср...»га айбни ташлаб, иккаламиз икки томонга кетаверамизми! Мени кечиринг, кескин гапирганим учун. Сиз

ни ниҳоятда ҳурмат қиламиз, илмий ходимсиз, ақлли йигит эканлигингиз ҳақида оиламизда гап юради. Ҳар бир ёқиб қолган қизга муҳаббат изҳор қилавериш, ўз кўнгилхушлигини ўйлаш тўғрими? (Унинг кўз олдига Тойлоқов пайдо бўлди.) Мен қишлоқ қизиман, эҳтимол чап қўлимда вилка, ўнг қўлимда пичоқ ушлашни билмасман. Ошиқ-маъшуқлик — шеърят, аммо турмуш қуриш, бу — наср, проза. Адабиёт муаллимимиз ўргатганлар. (Аслида бу гапни Жўмард айтган эди.) Мен райкомда ишлаганман, доимо одамлар орасида бўлганман, бундан кейин ҳам шундай бўлади, биронта шофёр ёнида ўтириб, районга борарман, буни эшитган эркак рашк алангасида куйиб, бир-бирига ишончсизлик бошланмайдими?

— Мени кечиринг, агар кескинрок, очикрок гапирсам, сиздан узр сўрайман,— деди Ҳумоюн ҳам,— сиз менинг дилимдаги гапни айтдингиз. Ҳозир масофанинг унча аҳамияти йўқ, мен сизни анчадан буён кузатиб юрибман. Агар менга ишонсангиз, худди сиз айтган «характер»ни яхши кўраман. Киши бир-бирига ишонса рашк бўлмайди. Иккиламчи, киши чинакам яхши кўрса, севикли кишининг ҳамма томонини яхши кўради. Мен ҳам одамлар ичида ишлайман, сизнинг фақат жамолингиз эмас, характериңизни ҳам яхши кўриб қолганман. Айбга қўшманг, бу сўз киши садоқати билан исботланиши керак эди. Шарт қўйсангиз бажараман, саҳролар оша бориб, юртга зиён етказаётган уч бошли аждарними, девними ўлдириб кел, десангиз, жонимни қурбон қилиб ҳам бу ишни қиламан. Майли, буюринг! Синаб кўринг.

— О, сиз қутилмаган, жуда қизиқ гапни айтдингиз. Девни, уч бошли аждарни ўлдириб келиш шарт эмас, эшитишимча, сиз тўғрисўз, ҳалол одамсиз, ахлоқсизлик сизга тамом бегона эканини ҳам эшитганман, аммо сиз девни, уч бошли аждарни ўлдираман десангиз, шу сифатларингизни асло йўқотманг, Ҳумоюн ака. Ёлғон гапириш, ишрат ҳозир уч бошли аждар ва дев ўрнини эгаллаган.

— Мен сизни яхши кўраман! Ишонинг! Худо ҳам яхши кўрганлар бирлашсин деган-ку! Мана, кўрдингизми, дўппи тор келгандан кейин киши худо деб юбораркан...

Онаҳон кулиб юборди. «Мени ҳам ҳисобга олинг, мен сизни яхши кўраманми ёки йўқми?» деган сўз Онаҳон дилдан ўтди. Лекин у ўзини тийиб қолди. Ҳам меҳмон, ҳам куйиб-ёниб гапираётган инсон юрагини таҳқирлаш яхши эмаслигини сезиб, ўзини тутди.

Ҳумоюн эртасига Тошкентга қайтиб келди.

УЧИНЧИ ҚИСМ

XVII

НАФИСА ФОЖИАСИ

Кўнглига ёккан ишчан жувонларни «сара кизим», «жонон кизим...» деб, ёкмаган дангасаларни «ойтовоқ», «қозон қопқоқ»... атаб юрадиган, қувноқ Қўчқорвой отанинг кейинги кунларда чўкиб, бўшашиб қолганини сезган Онахон кунлардан бир кун, ишдан сўнг кекса бригадир ҳовлисига борди: дарҳақиқат, отанинг эзилиб юрганича бор; жоҳил қайнона Нафисани турткилаш-эзишларидан ташқари, уч яшар ширин невараси Ботиржон касал бўлиб, Нафиса билан район касалхонасида ётган экан. Чол яхши билмай, яширин отинойилик қилиб юрган кимсага кизини бериб, куда бўлганидан ғоятда пушаймон эди. Аҳволни билиб, шу кунгек Онахон дугонаси ёнига борди. Оқ халат кийиб, касалхона ичкарасига кирди, бир соатча дугонаси ёнида ўтириб, унга тасалли берди.

Беморнинг иссиғи ўттиз тўққиз-қиркка чиқар, ўзини билмай ётган боланинг аҳволи ёш она бағрини эзиб ташлаган эди. Кўп ўзбек хонадонларига хос бўлганидек, боланинг дарди авж олиб кетгач, врачга мурожаат этадилар. Бунинг ўзи ҳам бир «касаллик», деди ичида Онахон. «Шу болажоним касал бўлгунча ўзим бўлақолсам бўлмасмиди, бутифос дориси ҳам куриб кетсин», деб йиғларди Нафиса. Унинг ўзи ҳам йигирма тўртдан йигирма бешга ўтди. Биринчи фарзанд ёш онанинг бутун борлиғи, унинг эркаланишлари, онажонига талпинишларидан кўнгли ҳар куни бир бўй ўсарди. Эри Нодиржон дала ишидан бўшагач, тракторни қўйиб, ҳар куни келар, елкасига халат ташлаб, соатларча коридорда ўтирар, қани энди ўғлига чирмашган илонни этиги пошнаси билан мажақлаб ташласа!

Кишлоқ касалхонаси хом ғиштдан қурилган бир қаватли, деразалари кичкина, юпун бино. Узок йиллар мобайнида пўрсилдоқ гаплар айтиб юрган баъзи раҳбарлар бу бино ёнидан атай ўтишмас, ўтишганда ҳам деразалардаги ярим

белдан эски дока парда, ичкаридаги каравот, тумбочкалари, баъзи медицина препаратларини ҳисобга олмаганда жуда ғариб бу жойга нигоҳлари тушмасди.

Синиқ шиферлар билан ёпилган «бино» атрофини ўраган пахса деворнинг дарвозаси йўқ. Ҳовлида икки туп қайрағоч бор, ўрталикда қачонлардир гулхона қилингану қаровсизликдан гуллари сўлиб, қовжираб ётарди. Ҳовли четида бир кран, ичкари коридорда иккита қўл ювадиган жўмрак бор, холос. Кран тинимсиз оқиб ётарди. Хона, деб аташ жоиз бўлса, тўққиз хонанинг бири бош врачники, бири лаборатория ва яна бири регистрация — касаллик ҳужжатлари тахланган бўлиб, қолган олти хонада касаллар ётарди. Касалхонадан сал нарироқда трактор ремонт устахонаси — тинимсиз тақ-тук, пайвандчиларнинг жизиллатиб олов сачратиши, баъзан мотор гувиллаши касалхонага эшитилиб турарди.

Нариги кўчада тўққиз хоналик, эшиклари қайин ёғочидан, поллари паркет, ҳовлиси гулзор, телефонлари, гаражу ваннахоналари башанг кўркам коттедж ҳам бор...

Бу ҳовлида район раҳбари Давлат Келдиев яшайди.

Шанба куни бригадир Қўчқорвой ота неварасини кўргани келди. Ичкарига киритмагач, бирров чиққан қизи Нафиса билан ҳол-аҳвол сўрашди. Шусиз ҳам тўлиб турган Нафиса отасига кўз ёш қилди:

— Билмайман. Ботиржоннинг иситмаси ҳеч тушмаяпти. Доктор яхши қараяпти, аммо болаларнинг ҳаммасининг ҳам дарди енгил эмас. Ҳанифа Бегимкулованинг мактабга борадиган қизи ҳам шу ерда. Сал кўзини очса Термиз касалхонасига олиб кетилар эмиш. Касаллик асосан далага сочилган бутифосдан эмиш...

— Хафа бўлма, қизим, боланг тузалиб кетади,— деди бобо дастурхонга ўраб келган овқат ва ҳўл меваларни қизига бериб,— Хотам Жўракулов билан гаплашаман, биз ҳам болани Термизга олиб борамиз. Бу ер касалхона эмас, эски исклад эди...

— Жўракулов ишдан бўшаган-ку?

— Э, қизим, бошқани ишлаётгани-ю, унинг бўшагани. Яхши одамни ҳеч қачон ишдан бўшаган, деб бўлмайди.

Бобо икки кафтини юзига теккизди. Ўрнидан туриб кетаётган эди, дарҳақиқат, коридорда Ҳанифа Бегимкуловага рўпара келди. Саломлашишди:

— Нима гап?

— Неварам касал бўлиб қолди...

— Ия! Менинг қизим ҳам... Бу қуриб кетгур «сарик касал» болаларимизга ёмон ёпишди-ку!

Шу лаҳза учинчи бригада бошлиғи Жиянбоев, звено бошлиғи Рисолатхонлар ҳам кириб келиб, улар билан рў-пара бўлди.

— Бу ўзи нима бўляпти? — деди Ханифа, — раис бўлмай мен ўлай, касалхонанинг аҳволи мана бундок. Ижрокомга ҳам, райком бюросига ҳам хат ёзганмиз. Бу иш илгаридан шундок келяпти. Дефолиациянинг ҳидига ўрганиб колдик, Тошкентдан келган бир ўртоқ колхозда ярим соат ҳам турмай, машинасида Термизга жўнади. Гўё Термиз, Шерободларда дефолиация, бутифос йўқдек...

— Ўртоқ Келдиев аэропландан сепилаверсин, иложимиз йўқ, дептилар, — дўриллади шопмўйловли Кўчқорвой ака. Бундай гапларга кулок солиб, сўкиш эшитган Бегимкулова, ҳамшира аёл олиб чиққан искиртгина халатни елкасига ташлаб, палатага кириб кетди. Район Советининг аъзоси бўлиб, шу касалхонани яхшилашга ёрдам беролмаётганидан хижолат эди. Ўзининг ҳам фарзанди шу ерга тушди.

Невара борган сари оғирлаша бошлади. Кўчқорвой ота Давлат Келдиев ёнига киришга тортинди. Ижроком, Бойбўсинов ёнига ҳам оёғи тортмади. Нима фойда, қачон бу ўртоқлардан наф топибдики, ёрдам сўраб борса! Ҳамма илтимосга «бажарамиз» дейишарди-ю, эсларидан чиқиб кетарди... Боши қотиб қолган Кўчқорвой ота ишдан бекор бўлиб, анчадан буён уйида ётган Жўрақуловникига борди. Кўчқорвой отанинг вазоҳатидан масалани ниҳоятда жиддийлигини пайкаган Жўрақулов дарҳол ўғлига телефон қокди: «Рустамжон, дарров машинангизни кўчага олиб чикинг! Термизга бориб келамиз. Ёнимда Кўчқорвой отангиз борлар, неваралари касал...»

— Юринг, — деди Ҳотам Жўрақулов наридан-бери кийиниб. — Петр Цветковнинг опаси врач. Юқумли касал, айниқса гепатит билан шуғулланади. Машинага ўтқазиб олиб келамиз. Кўрсин, агар болани Термизга олиб бориш лозим бўлса, бу ишни ҳам қиламиз.

— Ҳаммамизнинг бахтимизга саломат-омон бўлинг! — деди Кўчқорвой ака ўпкаси тўлиб.

Улар машинага ўтириб, тасмадек асфальт йўлда Термиз томон шамолдек учишди. Бир соатлик йўлни ярим соатда босиб, Цветкова хизмат қиладиган катта касалхонага етишди. Унинг сменаси тугаб уйга кетганини билишгач, уйига югуришди. Эшник кўнгироғи жиринглаши биланок деразадан боқиб, кўчада турган Жўрақуловга кўзи тушган Елена Петровна шу лаҳза бориб эшикни очди. Масалага тушунди. Гапни чўзиб ўтирмай, қайтадан кийим-бошини,

халатини ва доимо тайёр турадиган чамадончасини кўтариб, йўлга тушишди.

— Омонмисиз, Елена Петровна, — деди машинада Хотам Жўракулов. — Касал, Кўчқорвой отанинг невараси. Боланинг температураси ҳеч тушмаяпти... Биринчи бўлиб ёдимизга Сиз тушдингиз, чопиб келавердик. Хизматдан келган экансиз, дам олишга ҳам кўймадик...

— Хижолат бўлманг, Хотам Жўракулович, вазифамиз шундоқ... Тушунаман. Бу, химикатлар бало бўлди. Қовунтарвуз еб бўлмаса! Ўзимизга ўзимиз қиляпмиз. Баъзи ўртоқлар тушунишни истамаётир. Нима қилмоқ керак, билмайман! Биологик курашни кучайтирамиз, деб айтишди, шу иш нима бўляпти? Ёки бу гап ҳам пахтавонликми? Ҳеч нарсага тушунмайман! Далада пахта йўқ, лекин планни бажардик, дейдилар. Карнай-сурнай...

— Биологик кураш бўляпти, аммо секин, — деди Жўракулов.

— Ўртоқ Давлат Келдиев борган сари химикатларни кўпайтирмоқда. Шу ростми?

— Ҳа, — деди Жўракулов кулоғи орқасини беихтиёр кашлаб. — Хабарингиз бор, Елена Петровна, менинг вазифамдан бекор бўлишимга асосий сабаблардан бири мана шу. Иккиламчи, планни бажармасак бажармайлик, аммо кўшиб ёзишга йўл кўймайман, дедим. Мана, оқибат!

— Тушунаман, Хотам Жўракулович, бошқа гапирмайман.

Ўнта кам ўн иккида район касалхонасига етиб келишди. Бу ерга Елена Петровнанинг иккинчи бор келиши эди. Уларни Итолмасов деган лўмбиллаган бош врач йигит кутиб олди. Жўракулов билан Кўчқорвой ота ташқарида қолишди, Елена Петровна иситмада ёнаётган болага қаради. Кўзойнак тақиб, касаллик тарихини — бир варақ коғозни кўздан кечирди. Бошқатдан термометр кўйди. Бош врач, ҳамширадан ташқари палатага кирганларнинг чиқиб туришларини илтимос қилди. Кулоғига резина трубкасини тақиб, боланинг юрак уришини тинглади. Кўзлари жиягини очиб кўрди. Даволашга янги таҳрирлар киритди, ҳамшираларга бошқа дори, вена томири орқали дори юборишни тавсия этди...

Шу куни у деярли ҳамма палатада ётган беморларни бир чеккадан кўриб чиқди. Дори-дармон, яна нималар қилиш ҳақида йўл-йўриқлар кўрсатди. Ёш врач Итолмасовнинг саволларига жавоб берди, кир-чир чойшаб ва лунгиларни дарҳол олиб ташлашни буюрди, ошхонага кириб тайёр-

ланаётган овкатларгача кўриб чиқди. Ёнидаги бош врачга касалхонада етишмовчиликлар жуда кўпга ўхшаётгани, элементар тозалик, кранларнинг йўқлиги, ҳовли кўчиб кетган майдонга ўхшаб қолганини айтди. Тезликда район Советига хат билан мурожаат этишини, иложи бўлса облизрокомга ҳам тезда боришини маслаҳат берди. Бу аҳволга чидаб туриб бўлмайди, деди врач Цветкова бир оз тажанг бўлиб.

— Ўртоқ Итолмасов,— деди йўлакда, яна у одамлардан холи ярим овозда,— такрор айтаман, ишлар ёмон! Биз яхшини яхши, ёмонни ёмон дейишга ўрганишимиз керак. Шу ҳам касалхона бўлдимию! Пашшаларни қаранг, ғув-ғув... стакану пиёлаларгача ёпишмоқда. Космос даври! Бу ерда бир жиноят бор. Сезяпман... Қандоқ яхши касалхоналаримиз бор, ахир! Термиз шаҳар касалхонаси ҳам ёмон эмас. Нечун бу ер сояда қолиб кетди экан? Ҳеч тушунмайман! Ўртоқ Келдиев ўзига шоҳона коттедж қурдирибди-ю, аммо район касалхонасига қарашни унутибди-да! Улар фақат ўзини ўйлайди! Шундай одамлар борган сари кўпайиб кетяпти. Нима бўляпти ўзи?

— Кечирасиз, Елена Петровна, неча марта райкомга бордим, ижрокомга бордим. Пул ажратишмайди...— деди Итолмасов.

— Бу, иккинчи масала. Бундай касалхоналар республикамизнинг ҳамма ерида бор. Етмишинчи йил охирляпти, аммо эски тос-эски ҳаммом... Минздравга тегадиган гаплар ҳам кўп. Совет врачлари деган номга иснод келтираётган, пора оладиган кимсалар ҳам бор. Биламиз! Сиз ўзингизга бир қаранг, соқол-мўйловингиз олинмаган, тирноғингиз ўсган, халатингизнинг яғири чиқиб кетибди! Бошқа ҳамширалар ҳам шундай. Ошпаз хотин ҳам искирт! Бу нима деган гап?!

— Кечирасиз, Елена Петровна.

— Мен эртага ҳам келаман. Касалхонангиз Чеховнинг «Қишлоқ табиблари» ҳикоясидаги касалхонадан ҳам хароб! Ветеринария врачлари сиздан тоза. Кечиринг мению ўзингиз ҳам латта экансиз, ўртоқ Итолмасов!

Елена Петровна ташқарига чиқиб, Кўчқорвой ота билан Жўрақуловга озгина тасалли берди. Эртасига эрта билан яна келишини маълум қилиб, келган машинасида Термизга жўнади. Аммо боланинг аҳволи ниҳоятда ёмонлигини айтмади. Қандай қилиб айтсин.

Эртасига, индинига ҳам Елена Петровна районга келиб, қишлоқ касалхонасидаги болалар тепасида бўлди. Шу-шу

облздрав, райнжроком ходимлари ҳам касалхонага анча серкатнов бўлиб қолишди. Уларнинг болалари бемор бўлиб, бу ерга тушмаган бўлса ҳам Келдиев, Бойбўсиновдек «арбоб»ларнинг касалхонага елкага халат ташлаб кириб келганликлари ҳам ютук, албатта.

Аmmo минг афсус, ўн кун деганда Ботиржон гармсел урган гунчадек қовжираб, сўлди... Нафиса дод солганча уйга келиб ўзини ерга отди. Касал бўлиб ётиб қолди...

Кейинчалик маълум бўлишича, Елена Петровна Цветкова бу ердаги касалхонани ҳам ўз оталиғига олибди. Буни эшитган Нафиса: «Шу ишлар олдинроқ қилинса бўлмасмиди-ей, менинг болам омон қолармиди-ей,— деб кўксини гижимларди.— Бутифос дориларинг қуриб кетсин! Уни берганлар ҳам қирилиб кетсин-ей!» деб йиғларди.

Аслида шу хонадонга тушган Нафиса ўзини бахтлиман деёлмаган, ота-онасининг кистови билан рози бўлган эди. Эри кап-катта йиғит бўлишига қарамай ҳар бир ишни онасидан сўраб қиларди, чизган чизигидан чиқмасди. Қайнонасининг номи Латофатхон бўлгани билан, латофатдан узоқ, уни «Офатхон» дейишарди. Унинг ниҳоятда қаҳри қаттиқ, яширинча отинойилик қиларди. Пешонасини заррин парча дурра билан танғиб, ясаниб юрарди. Куф-суф қилиб, одам ўқиши қаёқдан келди, деб таниганлар ҳайрон қолишарди.

— Кўп юрагимни сиқаверманг! Яна тугарсиз! — деди у Нафисани жеркиб,— уч яшар болага ҳам шунча азами?! Хаммаси худодан!

— Вой, юрак-бағрим узилиб кетяпти... Ботиржонни асраб қололмадим, бўйнимга ёпишиб, ая-аяжон, тетмайман... деб иситмада бақирди. Вой, энди мен қандай чидайман!

— Ҳо-о-ой! Ўзингизни босинг! Чидайсиз! Умри билан бермаган экан, бандаси нима қиларди!..

«Тўплашиб бир неча бўйний йўгоний,

Ўртага солурлар қийзу жувоний...»

О-о-о! Қандай замонларга қолдик! Телевизорда сонини очиб ўйнаётганларга қараманглар, гуноҳга ботасизлар, дедим! Мана, шуларнинг касофати урдими, неварамдан ажралдим! Келин! Сизга телевизорга қараманг, деб неча бор айтдим. Мана, оқибат! Гуноҳимни кечир деб, худога ёлборинг, дедим. Энди фақат шундай қилинг!

Нафисанинг қовоқлари шишган, йиғлаб-ҳўнгилаб ярим қоронғи хонага кириб кетди.

— Юзта «сиз-биз»дан битта «жиз-биз» яхши,— деди

Офатхон отинойни оғзи тўла тилла тишини ярқиратиб,— ҳамма нарсани «муллажиринг» ҳал қилади. Кейинги кунларда кирим йўқ, чиқимимиз кўпайиб кетди! Ҳақназар-комиссарга ўхшаганлар аравани куруқ олиб қочавермасин, уйда сичқонлар ҳасса тутиб юрибди. Қорни оч кишига ашула ёқмайди, киши тўқ бўламан деса кўр-қут йиғиши лозим. Такрор айтаман, ҳамма нарсани муллажиринг ҳал қилади, чўнтагида пули йўқ одам одамми!

— Инсоф-чи?

— Инсоф? Қанақа инсоф? Сиз ўзингиз қаерда яшаяпсиз?! Бу, охир замон, қиёмат яқин... Инсоф деган нарса агар бўлган бўлса Одам Ато замонида бўлгандир.

Кўчқорвой ота ёқасини ушлади. Бу хотин ўзи қанақа хотин, иблис гапини айтяпти-ку, деди ичида.

Отинийнинг турмушга чиққан бир кизи эридан ажралиб, боласи билан уйига келиб ўтирарди. Қайнонанинг бутун хаёли унда. Боланг энди йўқ, салтсан, деб хонадоннинг кирини ювиш Нафиса бўйнига тушди. У, қайнотасининг кўйлак-иштони, қайнонаси, қайнсинглиси, унинг боласи, эрининг... нимаики кир тушса жомашов-жомашов қилиб юварди, эрталаб бошланган иш кечгача давом этарди. Овқат қилиш, сигирга қараш Нафиса бўйнида. Қайнсинглиси боласини кучоқлаб ухлар, умуман, оила ишлари билан парвоси йўқ, онаси олдида пилчираб, дунёдаги эшитган ҳамма иғвони вайсаб ўтирарди. Кейинги кунларда у Нафиса билан чиқишмай, турткилар, иш буюрар, қилмаса индамай ичкарига кириб, онасига чақарди. Қовогини солиб, бурнини жийирарди.

— Ҳой, келин! Сиз нега қизимни бахтсиз, дедингиз! Нега у бахтсиз бўларкан? — деди кунлардан бир кун ўдағайлаб.

— Мен унақа деганим йўқ...

Шу куни кечкурун эри ишдан келиб, одатдагидек онаси ёнига саломга кирганида, она унга Нафисанинг ҳаддидан ошиб, ёмон гаплар айтаётганини чакди. Уйдан ранги оқариб чиққан эри рўпара бўлган хотинига ҳеч нима демай, юзига шапалоқ тортиб юборди.

— Вой, нега урасиз?! — деди юз-кўзини қўли билан бекитиб Нафиса...

— Сен ярамас, нега синглимни бахтсиз дединг?!

Нафиса мукка тушиб ётди. Эртаси юраги сиқилиб, Нафиса онасиникига кетди. Эшикдан ранги ўчиб кириб келган кизини кўриб, онасининг юраги ўйнаб кетди. Боласи ўлганда шундай ранги оқариб, ўзини ташлаб юборадиган бўлиб қолгани ёдига тушди. Нафиса онасига йиғлаб ҳамма гапни

айтди, ўша ҳовлида бир минут ҳам тургим келмайди, деди. Кечкурун Қўчқорвой ота шалдир-шулдури кириб келди. Отага бир нима демаса ҳам, она ҳамма гапни маълум қилди. Хомуш, бошини солган Қўчқорвой ота қизига насихат қилиб, уйига қайтариб юборди. «Оғир бўлиш керак, бир сўздан қолсанг, тинчлик бўлади, жон қизим, муросою мадора қил! Ўтиниб сўрайман...» — деди. Ота сўздан сўнг Нафиса катта опаси билан бирга яна уйига қайтиб борди. Опаси эшикдан киритиб юбориб, шатиллаганча орқасига қайтди. Нафисанинг шу ерда чидаб турганига бир томондан қойил қоларди, бир томондан ачинарди. Ўтирса ўпоқ, турса сўпоқ... қилиб турткилашлар, ҳар қадамда хатосини топиб, кўзини лўқ қилиб туришликлар қисман опага маълум. Нафиса ичкари кириб, қайнонага салом берди. Отинойи бурнини жийириб, юзини ўгирди. Кейин деди:

— Боринг, сигирнинг тагини тозаланг! Уч кундан бери ботиб кетди. Бир ерга тўплаб, тоғорага солиб, томга олиб чиқиб таппи қилиб, деворга ёпинг!

Нафиса боши қуйи, отасининг «муросою мадора қилиш керак...» деган сўзи кулоқда, дарҳол уйга кириб, кийимини ўзгартирди-да, молхонага кириб, ишга тушиб кетди. Буни кузатиб турган қайнона ёнида ўтирган қизига секин гапирди: «Ўл бу кунингдан, моховдек бўлиб қайтиб келдинг-ку! Ота-онасиникига сиғмабди-ку! Ҳозир нима арзон, қиз арзон! Ғиди-биди қилса, ҳайдаб юбориб, ўғлимга бошқасини олиб бераман! Тагин эримдан ажралиб қолмай, деган... Эркак бўлмай ўл! «Буюрса бахт келур Шому Ирокдин буюрмаскан кетур қошу қабоқдин...» деган бурунги машойихлар. Бу хонадонга келин бўлиш бахт эканини тушунган, бу тагипаст, нодон!»

Оз-моз ширакайф юрадиган Нодиржон кейинги кунларда тинимсиз ичарди. Нодир яхши тракторчи номини олган эди. Қишлоқда баобрў, ўқиб юрган йилларида зеҳни ўткирлиги, мардлиги дўстлари юрагида меҳр уйғотган. Катта бўлиб, ўзи ёқтирган қизга — Нафисага уйланди. Улар ширингина ҳаёт кечираман дердилару, аммо «отинойи»-қайнона сиқиғи асло кун бермасди. Турмушга, ширин таомга ичкилик туфайли яна бир дилгирлик оралади. Кейинги пайтларда Нодирнинг ишдан қайтишда ичиб келаётгани Нафисага ёқмасди. Деворларга суйкалган — кифти оҳак, этик лой, соқоли ўсган, гандираклашлари Нафиса юрагига ларза соларди. Бу ҳам кам, ичиб келган кунлари онасининг ғиди-бидисини эшитиб чиқиб арзимаган нарсадан баҳона топиб, ўшқирар, жанжал кўтарарди. Ширин сўзлар, ширин эркалашлар йўқ. Эри баъзи пулдор йигитлар ўртасида одат

бўлганидек соппа-соғ тишига тилла коплатди, одамлар билан гаплашганда атайин уни йилтиллашиб кўрсатарди. Бу қилиқ ҳам Нафисага ёқмади. Бу ҳам ҳолва, кейинги кунларда осмонга қараб «хо-хо-хо...»лаб кулишни ўрганди. Бу қилиқни кимдан ўрганибди-а?! Ўзига ёқмаганларни шундай қилиш билан таҳқирларди. Нодир ёқимсиз бўлиб бо-раётганини ўзи фаҳмлармикан! Қани энди бир ойна бўлсаю унга боқиб ўзини-ўзи кўрса!

Нафисанинг алами ичида, айтса тили, айтмаса дили куяётганини ҳеч ким сезмасди.

— Ҳар куни ичиб келяпсиз! — кунлардан бир кун Нафиса эрига тик қаради. Қайнонасининг турткилашлари ҳам ҳолва бўлиб қолди. Унинг ранглари оқариб кетган эди.

— Йигитнинг хўрози ичади! — Нодир яна кимнингдир сўзини такрорлади.

— Ўтинаман, ичманг! Яхши одам ичмайди!

— «Яхши одам» ичмайдими?! «Яхши одам»ни биласанми?! Мен сенга ёмон одам бўлдимми?! Мана, сенга! — Нодир яна Нафиса юзига шапалоқ тортиб юборди. Нафиса юзини ушлаганча қотиб қолди. У, нима қилишини билмай айвонга чиқди. Лунжи шишиб, тиши қонабди... У миқ этмади-ю, яна онасиникига жўнади. Қандай қилиб уйига келиб қолганини билмабди. Орқасидан отинойи: «Қаранглар, яна кетиб қоляпти, йўқолсин! Ота-онасининг кўзи учиб ўтирган бўлса керак!» дегани, шанғиллаб гапиргани эшитилиб турарди. Уйда хомуш ўтирган Кўчқорвой ака, она, опа-укалар Нафисани хурсанд бўлиб кутиб олишгани йўқ, негадир ҳаммалари унинг жанжалидан зериккан эдилар. Нафисани опаси ичкари хонага олиб кириб, яхши гаплар билан овутди. Эрталаб у дадасига қараган эди: «Бо-риш керак, қизим! Муросаю мадора қилиш керак!» деди. Ота далага кетгач, онага бокқан эди, у ҳам: «Чидаш керак, бошқа илож йўқ, қизим», деди. Нафисанинг юраги муздек совиди. «Хўп бўлади, аяжон...» деб, ҳамма насиҳатларга тушунгандай, кўчага чикиб кетди. Тўппа-тўғри уйига келиб, ўз хонасига кирди. Айвонда, икки қават кўрпача устида ўтирган Офатхон-отинойи қайнона яна юзини чирра ўги-риб: «Ўзи кетган — ўзи келур, тагипаст, коранданинг қи-зи,— деб сасиди.— Э, худо! Ҳозирги замоннинг ёшлари мунча ёмон бўлиб кетган», деб кекирди.

Нафиса девордаги дўмбоқ, пуфлаб турган юзлари лўппи ўғилчаси Ботиржонни тиззасига олиб тушган фотосурати-га тикилди. Узоқ тикилиб турди. Шундан сўнг сандиқдан янги атлас кўйлагини олиб кийди, зар қадалган нимчасини, тўйда кийган баланд пошналар туфлисини, бошига рўмоли-

ни ўраб, обдан ясанди. Боласи тушган фотосуратни олиб, кўксига тикди. Шундан сўнг ҳовлига чиқиб, молхона томон юрди, айвонда ўтирган Офатхон отинойи, кайнсингил унга бокиб хахолаб кулишди. «Шу маҳалда ясанадиган пайт эканми? Ясанганинг билан борадиган жойинг молхона!» дегандек масхара қилишди...

Нафиса тўғри молхонага кириб, токчада, устига эски ғишт бостириб қўйилган керосин банкасини аранг кўтариб, бошидан шариллатиб қуйди. Шалаббо бўлгач, шу ердаги эски чирок ёнида турган гугуртни ёкиб, шалаббо қўйлагига яқин олиб келиши биланок гуп этиб ўт олди. Бир дақиқада слов ловуллаб, шифт баробар ёна бошлади. У, бир лаҳзада Кўкон арава ғилдирагидек айлана борган сари катта бўлиб борди, аланга ичида Нафиса югурганча ҳовлига чикди. Қайнонаси, кайнсинглиси ўтирган каравот атрофини гир айлана бошлади. Кўзлари кинидан чиқиб кетган отинойи-кайнсингил бирдан дод солиб ўринларидан туришди. Улар қаёққа қочишини билмай, оташдан қўрқиб, оёқ яланг кўчага чиқишди: «Вой-до-д, вой-до-о-од! Ёрдам беринглар! Келиним ёниб кетди, вой-до-од!»

Бечора Нафиса бир уй катталигидаги олов ичида ёнар, жон азобида гир айланиб чопар, узумлари шода бўлиб осилиб турган сўри тагига келар, сўрилар, дарахтларнинг барглари шитирлаб ёнарди. У жон аччиғида ўз уйига кириб, Ботиржоннинг бешигини кучоклади, бешик ҳам, кўрпа-ёстиклар ҳам ёна бошлади. Нафиса бешикни кучоклаганча жижғанақ бўлиб, тамом бўлди...

Ҳовлини тумонат одам босди. Анчадан сўнг ўт ўчирувчилар келиб, ёнаётган уйга шланг билан сув уришди...

Узоқ дала бошидан етиб келган Кўчқорвой ота оғзида кўпик, туяга ўхшаб ўкириб, ҳовли ўртасида дод соларди.

— Отанг ўлсе-ен, қизе-е-ем! Гуноҳқор отанг ўлақолса нима бўларде-е!!! Мен сени уйингга бор, деб ҳайдадим, сен дўзахда эканингни билсам ҳам ҳайдадим! Гуноҳқорман! Худонинг олдида ҳам гуноҳқормеен! Жуда ҳам гуноҳқорман! Сени аждаҳо-отинойи еди! Сенга увол бўлиб кетди, қизе-е-ем! Яқингинада болангдан жудо бўлган эдинг. Ўлгунча ақли кирмаган отанг ўлсе-е-е-н!!! Нега мен мана шу кўлларим билан аждарнинг томоғидан бўғиб, ўлдиролмадим! Энди нима қиламан! Бағрим ёнади! — У серкадок, улкан панжалари билан кўксини ғижимлайди.— Бу ўзи қандай замон!!!

Даҳшатли фожиа-тўполонни эшитган Онахон ҳам, Ҳанифа Бегимкулова ҳам Нафисалар ҳовлисига ҳаллослаб етиб келишди. Уларнинг кўзлари ёниб, жижғанақ-қора

кўмир бўлиб қолган Нафиса устига рўмол ёпишди. Отин-ойига ҳам, бағрини чангаллаб, оҳ ураётган Кўчкорвой акага ҳам қарашмади. Фожиадан куйиб, курашолмай, ўз жонига қасд қилганидан хафа бўлишди. Шунчалик қийин аҳволга тушиб қолган экансан, наҳотки бизни хабардор қилмадинг! Бир оғиз гапирмадинг, дейишарди ўпкаларини босолмай йиглаб.

XVIII

САБР КОСАСИ ТЎЛДИ...

1978 йил...

Сабр косаси тўлиб, ортиқ чидаб туриши мумкин бўлмай қолган Онахон тўсатдан оёққа қалқди. Бунга Нафисанинг аччиқ қисмати — фожиаси сабабчи бўлди. Орамизда юзига ниқоб тутган икки қиёфали шахслар борлигини аниқ пайқади. Буви айтганидек, энди «кусадиган қозонни ёндириб, қатрон» этиб, тозалаб бўлмаслиги, иккиюзламачиларга қарши курашмоқ учун чинакам инқилобий «баррикада томон» югуришдан бошқа илож қолмади!

Куйиб, жизгинак бўлиб, қорайиб тобутда ётган дугона-насига тикилиб, бирдан кўз ёшлари қуриб, кафтлари билан юзларини беркитди. Одамлар ичидан сурғилиб чиқиб, бир чеккада турди.

Ховлида қиёмат-қойим. Хотин-халажнинг уввос йиғиси.

.....
Азадан қайтиб келиб, айвон чеккасида бир нуқтага тикилганча хаёлотга чўмди. Буви ҳам, ота ҳам азада. Кўчкорвой аканинг дўстлари ҳам, нодўстлари ҳам азада... «Бу иккинчи воқеа», деди Онахон муштумини қисиб ўзига-ўзи. Тозагул ҳам ўзини ёқиб юборган эди. Нима бўляпти! Хўш, нега шундай даҳшатли фожа рўй беряпти? Бунинг сабаблари нимадан иборат, нега текширилмайди! Нега одамлар жавобгар этилмайди?! Нега бунинг олди олинмайди? Нега?! Нега?!

Қайнона, қайнсингил, эрининг сиқикқа олиб, таҳқирлашими? Бу ҳам бор. Сарикдан ўлган боласи фожиасими? Бу ҳам бор! Ота-онасининг эскича, жаҳолат таъсирига тушиб, қизлари сўзига қулоқ солмаганликларими? Бу ҳам бор! — деди хаёлот ичида.

Онахон район комсомол ташкилотига бориб, эрталабдан кечгача қарор ёзиб, дугоналарига телефон қоқиб, сўзларни бураб гапириб, фақат шу «ишни» қилиб ўтирадиган

Ноила деган бийрон кизга Нафиса фожиасини айтиб берди. У бошини сарак-сарак қилди. Бундай фожиалар сир сақланар, агар матбуотда ёзилса чет элдаги душманларимиз жирттак чалмасин, деб айтилмасди. Айтиш сиёсий хато!

— Ёмон воқеа бўлибди,— деди. Бу қиз минбардан шариллатиб, лабларини чиройли буриб, яхши гапирадиган «ишчан» одамлардан ҳисобланарди. Ҳамрокул аканинг кўр-газмага қўйиладиган сигиридек, бу қиз ҳам қаерда митинг бўлса олиб борилиб, минбардан сўзлатишарди. Тўтиқуш...

— Тошкентга бормоқчиман, командировка беролмайсанми?

— Йўқ! Буни биринчи секретаримиз билан маслаҳатлашишим керак. Ўзимча бир иш қилолмайман. Хафа бўлма, ўртоқжон!

Онахон чиқиб кетди. У энди курашга қатъий бел боғлади. Бува ва бувига Тошкентга бориб келишини, йўлига тўғоноқ бўлмасликларини маълум қилди. Ундан сўнг, Жўрақуловга телефон қоқиб, Тошкентга кетаётганини, мақсадини икки оғиз сўз билан тушунтирди. Жўрақулов кулди: «Қизим, боринг, аммо ўзингизга эҳтиёт бўлинг, транспорт кўп... Вақтида овқатланиб, кўп куйинманг!» деди. Онахонга бу гап унча ёқмади: «Ҳаммаларининг покришкалари бўшашиб кетган. Нима бўлди ўзи буларга? Инкилобий рух сўнган! Либераллар!» деди тажанглиги тутиб. Ёки Ҳумоюн Дўстмухамедовга учрашсамикан, «уч бошли аждар», «девлар аниқ бўлиб қолди-ку! Эҳтимол ёрдам берар. Бир-бирларининг характерларини қисман бўлса ҳам билиб қолишди-ку. Ёки у ҳам йўлдан қайтарармикан? Сизга нима, сиз бир оддий киз бўлсангиз, юртни сўраётганлар бор! Дон-Кихот бўлиб, қирчанғи отда, қўлимизга эски найза кўтариб юриш вақти эмас, дермикан?

Эртасига у шартта ихчамгина чамадонини кўтариб, Термизга жўнади. Ундан «ЯК—25»да физиллаганча Тошкентга учиб келиб, акасининг ётоқхонасига тушди. Ётоқхонада навбатчи хотиндан бўлак киши йўқ эди, у чамадонини қолдириб, хужжатларини, пулини сумкасига солиб, раҳбарий идорага — Совминга йўл олди. Пропуска бюросига кириб, бир неча одамлардан сўнг, туйнукка етиб, паспортини узатди ва раҳбар кишининг номини айтди. Пропуска ёзаётган аёл Онахоннинг паспортини қайтариб берди.

— Фамилиянгиз йўқ.

— Мен Сурхондарёдан келдим, зарур ишим бор!

— Иложим йўқ!

Онахон нима қилишини билмай, навбат кутиб ўтир-

ганлардан ичкарига кириш йўлини сўради. Одамлар елка қисишди. Ҳатто бу ерда раҳбарнинг фамилиясини — Оллобергановни рўйрост айтаётган кишлоқ қизига ҳайрон бўлиб, чўчинқираб тикилишди. Кимнингдир маслаҳати билан Онахон раҳбарий идора ходимларидан бирига телефон қокди. У одам телефонда «сизни таклиф этмаганмиз, районга қайтиб кетиш керак!» деди. Онахон ҳайрон қолди, нега «қайтиб кетиш керак?» Ахир мен муҳим гап айтгани келдим-ку! Нега қайтиб кетар эканман! Қайтиб кетадиган бўлсам, нега келдим?

— Йўк, қайтиб кетмайман! — деди Онахон ўша кимсага қайтадан телефон қоқиб,— сизлар қанақа одамсизлар! Гапим бор десам ҳам қабул қилмайсизлар?! Демократия қани?

Телефон шик этиб қўйилиб, тут-тут-тут... бўлди. Онахон жим, девор тагида лол қотиб, навбат кутиб ўтирган одамларга тикилди. Хўрлиги келди. Буванинг «Хўроз ҳамма ерда бир хил кичқиради...» деган гапи ёдига тушди. У тажанг бўлиб, ўша номерга қайтадан телефон қокди.

— Бу яна мен! Ўртоқ Оллоберганов мени қабул қилишларини ўтиниб сўрайман!

— Кетмай туринг, ҳозир ёнингизга чиқаман! — деди у одам зарда билан трубкани қўйиб.

Онахон пропусса бюроси эшигида ҳайрон турди. Бир муддатдан сўнг, келишган, сумбати зўр, чакмоқ мўйлов қўйган бир йигит у билан совуққина қўл беришиб кўришди. Идора олди, кираверишдаги оғир пештоқларни кўтариб турган баланд ғиштин устунлардан бири тагига бошлаб, юриб кетатуриб сўради:

— Нима гап?

— Кўчада гаплашмайман! Қабулларига киришим керак...

— Райондан келган ҳар бир кишини қабул қилинаверса тонг отадими?! — деди ҳалиги йигит Онахонга бошдан-оёқ тикилиб.— Ишлаш керак! Ўзларингизда райком комсомол йўкми! Шикоят кўтариб юриш ярамайди!

— Мен сизнинг ёнингизга келганим йўк! Каттамит ўртоқ Оллобергановга айтадиган гапим бор!

— Биз у кишидан вакилмиз...— йигит ёнидан сигарета олиб, бир донани лабига кўндирди. Чекиб, баланд мрамар устунга суянди,— кишлогингизга бориб, тинчгина ишлашингизни маслаҳат бераман!

— Маслаҳатингизни бошқа одамга айтасиз! — дея Онахон ўгирилиб жўнаб қолди. У йигирма кадамча юриб, орқасига қараган эди: сигарета чекиб турган кимса йўк,

пештоқларни кўтариб турган баланд мрамар устун кўзига кўринди. Бу устун ёнида китобларда кўргани Миср фиръавни — эчки соқолли Рамзес II нинг совуқ ҳайкали тургандай бўлди. Онахоннинг боши айланиб, юра бошлади. Қаёққа боришини билмай, кўчанинг ўнг томонига бурилди. Буюк космонавт Гагаринга қўйилган ёдгорлик ҳайкали ёнида тўхтаб, офтобда ярқираб турган қахрамон жамолига тикилди: шундай қахрамонликлар, космосни забт этилган юксалиш даврида ҳам бюрократлар бор-а!

Онахон кўчаларни айланиб, яна ўша катта маҳкама томон юрди. Унинг эшиги, пропусқа бюросида яна бояги ахвол рўй берди. Ўзини уёққа урди, буёққа урди, фойдаси бўлмади. Пропусқа ололмади, баланд колонна олдида диккат бўлиб турган эди, шу пайт паст бўйли, кулимсираб гапирса оғзидаги тишлари кашкирникидек узун бўлиб кўриниб турадиган одам ичкаридан чиқиб, машинаси томон юратуриб, Онахонга тикилди. Онахон ҳам унга боқди. Ҳушёрлиги тутиб, имлаб ёнига чакириб, ярим овозда деди:

— Боя ҳам кўрган эдим, яна турибсан! Районданмисан?

— Ҳа.

— Сенга ўз қишлоғингга кет, деб айтишди. Шундоқми?

— Ҳа.

— Нега кетмадинг?! Кетиш керак! Бунда юрма, одамларда ҳар хил фикр туғилади. Милиционерлар ушлаб олиб кетиши мумкин. Юришинг шубҳали. Маслаҳатим, тезроқ жўна! Комсомолмисан?

— Ҳа.

— Шундоқ бўлгандан сўнг, бундай идорама-идора юриш ярамайди! Иғвогар дейдилар сани!

У одам гапини айтиб, машинасига кириб эшикни қарса ёпди. Машина жўнади, Онахон бу одамнинг кимлигини билмади, нега унга дўк қилиб, комсомол аъзоси эканини писанда қилди. У ўзи ким? Наҳотки Тошкентда юришга ҳаққим бўлмаса! Ахир пойтахтим, деб айтамингиз-ку, деди ўзига-ўзи. Идора эшигида пропусқа кўраётган милиционердан, бояги паст бўйли одам ким деб сўради. Милиционер қишлоқдан келган қиз билан гаплашаётганида ҳайратланиб турган эди.

— Танимадингми? У киши бизларнинг каттамингиз. Министр... танимаганингиз ҳам маъқул. Ўзи шеър ёзади... ашулалари бор...

Онахон оғзини очиб, ҳайрон қолди.

У сарсон-саргардон қорни очиб, чарчаб, трамвай томон юрди. Йўлда, кўз олдида Жўмард бошлаб олиб бориб, томоша қилдиргани тарихий ёдгорликлар келди. Деновдаги

баҳайбат Саид Оталик мадрасаси кўриниб кетди. Захкаш, ярим қоронғи хона ичидаги баланд устунлар тагида юриб, уларнинг қанча асрлар ошса ҳам салобатли нақшин қоматларини тик тутиб, булутлар каби баланд томларни кўтариб тургани шундоқ кўз олдида турарди. Бу совук, асрий миноралар, устунлар атрофини айланиб чиқиб кетган эди.

Шундоқ баланд ва совук устунлар атрофида айланиб, чарчаб, қорни очиб, акасининг ётоқхонасига йўл олди. Юрагидаги гапларни, аламларни совук устунлар эшитгиси келмади. Ғариб бўлса ҳам, ётоқхонага кириб, сирлари кўчган човгумга сув тўлдириб плитага қўйди. Акаси ўқишдан келишини сабрсизлик билан кутди. Навбатчи хотин билан гаплашиб ўтириб, «Тошкент мунча совук бўлиб кетди?» деди. Аёл тошкентлик бўлгани сабабли Онахоннинг бу ўхшатиши ёқмади, у шахрига тил теккизганидан аразлагандек бўлган эди, Онахон дархол пайқади.

— Холажон, яхши ҳам сизлар борсиз, бошпана бера-сиз, нон-туз берасиз, домлаларимизнинг ҳам тўксон фоизи тошкентликлар. Улар илм беради, одам бўлиб, қишлоқларимизга қайтамиз... Биз буни тушунамиз, тошкентликлар кадрига етмасак, кўзимиз кўр бўлади! Гап бошқа ёқда, холажон! Тошкентдаги баъзи «устунлар»да! Бу совук «устунлар» бизга йўл бермаётибди. Ҳозир ёмон бўлиб кетган. Наҳотки пахтачиликда бўлаётган қаллобликларни эшитмаган бўлсангиз? Кўшиб ёзаётганларни фош этганларни ишдан олиб ташлашаётибди. Жазолашяпти.

Хафа бўлишга арзимайдиган гап, деб, аёл яна очилиб, Онахонга қаради. Бу кизда гап кўпга ўхшади. У одатдагидек меҳмоннавозлигини кўрсатиб, ҳовлисига кириб, дастурхонга ўроғлик ёпган нон, бир коса ош олиб чиқди. Йўл босиб келгансиз, олинг, қизим, деди.

Ака ҳам кириб келиб, синглисининг хабар қилмай йўлга чиққанига таажжубланди. Онахон чамадонни қўйибок министрликка боргани, ҳеч қаёққа киролмагани, хор бўлиб, қайтиб келганини кулиб, бу ердаги навбатчи аёлдан ҳам яширмай айтиб берди. Эртасига ҳам яна Министрлар Советига киришга ҳаракат қилажагини, агар киролмаса шу ердан тўғри Москвага учишини айтди. Акага бу қарор ёқмади, оғир бўлиш кераклигини таъкидлади. Худди шунга ўхшаган қийинчилик Москвада ҳам бўлиши мумкин, деди. Агар ишлар жиддий бўлса, хат ёзиши лозимлигини маслаҳат берди.

— Жуда жиддий!

— Нега хат ёзиш мумкин эмас?! Бориш харажатларини ҳам ўйлайсанми?

— Пулим етади! Шахсан гаплашмоқчиман! Хатда ёзиб бўлмайдиган гаплар бор... Нега кўрқишимиз керак! Ахир ёниб ўлган одам ҳам ўлимдан кўркадими? Одам икки марта ўлмади-ку!

Ака ҳам, навбатчи хотин ҳам жим бўлиб қолишди.

— Ҳамма гапни уларга айтмаганимда ҳам самолётдан бутифос захарини далага сочишаётганини тўхтатишни талаб қиламан! Агар шу ишни қилолсам, бу ҳазилакам иш эмас. Ҳар қанча овора бўлганим, қийналганларим, пропус-ка бюрolari олдида сарсон-саргардон бўлганларим ҳеч гап! Бутифос захрини сочишни тўхтатиш муҳим иш! Нафиса, Ботиржон, Тозагул ва бошқа ўнлаб жонларнинг ҳалокатида бутифос бор!

Онахон эртасига, индинига ҳам Тошкентда бўлди. Ичкарига киришга йўл тополмади... Тўртинчи куни синглиси ҳақлигини билиб акаси самолётга билет олиб келиб берди.

Онахон чамадонини кўтариб, эрта билан Москвага учди...

Самолёт кўнгач, такси билан тўппа-тўғри «Москва» меҳмонхонасига йўл олди. Рўйхатлар, бронлар ва қандайдир қизил чармли гувоҳномаларни кўраётган чиройли бир аёлга рўпара бўлиб унга паспортини узатди.

— Ҳужжатим — паспортим! Колхозчиман. Жой берсангиз уч кун тураман, бермасангиз, Қозон вокзалига бориб скамейкада ётаман...

Регистратурада ўтирган аёл Онахонга тикилди, ёнидаги шеригига бир нима деди-да, кулимсиради:

— Мана шу ҳужжат етарли. Лекин алоҳида номер беролмайман, ўзингизга ўхшаган бир колхозчи аёл билан бирга турасизлар.

— Яхши! Жуда яхши! — деди Онахоннинг кўзлари чақнаб.

Онахон бир қўлида кичкинагина чамадончасини, иккинчи қўлида паспорту қоғозлар, ҳашамдор меҳмонхонага кириб кетди. Шериги, краснодарлик аёл билан ҳам танишиб, ювиниб-таранди. Шериги билан бирга тушиб, учинчи қаватдаги ресторанда овқатланишди.

Эрта билан у меҳмонхона номеридан Ҳотам Жўрақулович берган 20646... дан бошланадиган етти рақамни те-риб, Воронцовга телефон қокди:

— Ўртоқ Воронцовми?

— Шундай.

— Салом-алайкум!

— Салом!

— Сиз, Юрий Петровичмисиз?

— Худди шундай.

— Мен Сурхондарёдан, «Чағаниён» колхозидан Онахон Ҳақназароваман. Сизнинг телефонингизни менга Ҳотам Жўрақулович Жўрақулов бердилар. Сиз у кишини билар экансиз...

— Билганда қандоқ... Ҳотам Жўрақулович яхшимилар? Соғлиқлари яхшими? Бизлар фронтовой дўстмиз, бир полкда жанг қилганмиз...

— Ўртоқ Воронцов, мен зарур иш билан Москвага келдим. Қабулингизга кирмоқчиман.

— Қаердан телефон қиляпсиз?

— «Москва» меҳмонхонасидан. Телефон номерим...

— Келинг! Сизга пропуски заказ қилиб қўяман. Иккинчи подъезд... Келишни биласизми?

— Сурхон бўйидан Москвагача келган одам, иккинчи подъездни топа олсам керак.

Воронцовнинг кулаётгани телефон трубкасидан шундоқ эшитилиб турарди.

— Кутаман!

— Ташаккур! Ярим соатда етиб бораман. Кетдим!

Онахон такси қидириб ўтирмай, аввал Дзержинский майдонида, «Болалар дунёси» магазини рўпараси билан Ногин майдонида ўтиб, «иккинчи подъезд»га ҳаллослаб етиб келди. Бир одам кутиб турган экан. Подъездга яқинлашиши билан кўл узатди:

— Мен Воронцовман. Салом, қизим! Қани, паспортни беринг.

Ўзи пропускани олиб, Онахонни ичкарига бошлаб кирди. Лифтдан тўртинчи қаватга кўтарилиб, узун коридорда ёнма-ён боришди. Ёруғ, шинамгина кабинетга киришгач, у Онахон Ҳақназаровага ёзув столи рўпарасидаги стулга ўтиришни таклиф этди. Онахон ўтириб, кабинетни кўздан кечирди, ёзув-стали устида электр лампа, ихчамгина оддий китоб жавони, оддий стуллар, телефон... У жуда ҳам бошқача деб ўйлаган бу идорада кабинетлар оддий ва қулайлигини фаҳмлади. Бутун халқларимиз учун муқаддас бўлган бу ташкилот хаёл қилганидан бошқача, анча содда кўринди. Юрий Петрович Воронцовга ўхшаган ходимлар ниҳоятда камтар ва дилбар эканини фаҳмлади. Самарқанд облисполкомининг раиси салкам юз эллик квадрат метрли кабинет қурдиргани, кабинетни музейга айлантириб, гиламлар ташлаб, ваннахонаю истироҳатхона, оранжерея ва ҳоказолар қурдирганини биларди. У ўз кабинети ичида велосипедда ҳам юраркан... Тошкентдаги лабига сигарета қўндирган ўша мўйловлик йигитнинг димоғини айтмайсизми! «Димоғингдан эшакқурт тушмай ўл», деди ичида. Бундай,

юлдузни бенарвон урадиган шахслар нега юқори ташкилотларда ўралашаркин!

— Кани, ўртоқ Ҳақназарова, эшитаман. Қандай шамоллар учирди бу томонга,— Воронцов табассум билан Онахонга боқди.

— Хотин-кизлар ичида ўз-ўзини ёқиб юбориш кўпайиб кетди. Бу фожиа сабаблари аниқланмаётир. Бизнинг колхоздан Нафиса Шерова, Тозагул Валиевалар фожиали ҳалок бўлди. Иродасизликни қоралаймиз, аммо баъзи адолатсизликлар шунга олиб келиб қўймоқда. Райком комсомол йиғинида гапирдим. Президиумда ўтирган ўртоқлар у ёқ-бу ёққа қараб, «бундай гапларни гапириш сиёсий жиҳатдан тўғри эмас! Нега сиз ёзиб тайёрлаб берилган нутқни ўқимайсиз!» деб, мендан юзларини ўгирдилар. Ҳозир баъзи ўртоқлар мен билан гаплашишдан тортинадилар. Мен бир «ёмон унсур»га ўхшаб қолдим. Тошкентда раҳбарий идораларга киролмайман, «чақирилмагансиз», дейишади. Ёки «ўртоқлар пахта билан банд...» дейишади. Топган гаплари шу! Ахир мен шу пахта деганингизнинг ичидан келдим, гапим бор, десам елка қисишади. Мендан кўркманглар, папкамда бомба йўқ, мен кимгадир суиқасд қилмоқчи эмасман, дедим тутакиб. Бунга ҳам қарамайдилар. Мен инқилобчи Ҳақназар-комиссарнинг неварасиман, десам ҳам, «районингизга жўнанг!», «гап ташиб юриш ярамайди, ишлаш керак!» дейишади. Бўғилиб кетдим, кейин Она — Москвамизга йўл олдим. ... Эрта тонгдан то кеч шомгача ҳар ер-ҳар ерда «АН—2» самолётлари ўз ортларидан сариқ тутунни эргаштирганича далалар устида уча бошлайди... Ҳозирги кунда ғўза баргини тушириш учун қўлланилаётган дефолиант — бутифос ўта заҳарли фосфорли органик дори. Ўткир қўланса ва гангитиб қўядиган ҳиди бор; жуда катта масофага тарқалади. Ҳар гектар ерга рухсат берилганидек, 1,2 килограмм ўрнига 2—3 килограмм, шу йил 3,5 килограмм миқдоргача сепилмоқда. У жигарни шикастлайди, пахтачилик районларида гепатитнинг тарқалиши ҳам шундан. Чақалоқ болалар кўп ўлмоқда... Бунини Москвадан яширишади. Биз бутифосни тақиқламай туриб, гепатитни удалай олмаймиз. Бу заҳар жуда оз миқдорда бўлса-да, муттасил таъсир эта бориб, аёлларнинг ҳомиладорлик ва туғиш чоғи касалликларини кўпайтирмоқда. Ҳомила ҳосил бўлиш функцияларига зарар етказмоқда...

Онахон яна сўзида давом этди. У ҳаяжонланар, шошар, дам ғазабланар, дам ўзини қўлга олиб, юрагидаги барча гапларни тушунтириб айтишга уринарди. Рус тилини акцент билан гапириб, ўзбекча урғу берарди. Бу, Воронцов

назарида, жуда чиройли оҳанг касб этарди. Кўнглидаги ҳамма гапни айтсин, деб Воронцов чидаб, жон қулоғини бериб тингларди.

— Биз шиорларни узун қизил алвоқларга ёзиб, ҳатто чала оқланган пахса деворларга ҳам, одамларнинг кўзи деярли тушмайдиган жойларга ҳам осиб ташладик. Чойхоналарга, кишига руҳий ҳордиқ бериши керак бўлган манзара расмлар қолиб, фақат шу «Ватанга олти миллион пахта!» деган шиорларни осиб ташладик. Қаерга борманг, кўзингиз «олти миллион!..»га тушади, қаерга караманг, пешона тўқ этиб шунга тегади. Кундузи колхозчи пахта ичида, кечкурун шу колхозчига телевизорда ҳам пахта тераётганини кўрсатамиз. Тушида ҳам пахта... Нега бунча бақирик! Бу кучаниқдан кўра, битта районга кетган матою тахталар, халтурачиларга берилган пуллар ўрнига битта ясли қурилса, офтобда, дарахтларга арқон боғлаб осилган «беланчак»лар йўқоларди-ку! Искирт пашшалар йўқоларди-ку! Гап билан ғўза ўстириб бўлмаслигини ҳамма билади-ку! Лекин бари бир ваъзу шиорлар авжда! Кўзи очик одамлар бизни жиғадор, асли оёқяланг, иштони увада шахзодага ўхшатишмоқда, планлар юз, димоғ осмонда, аммо болаларимизнинг бурни оққан, кўплар сарик касалига мубтало, сутқатик йўқ, туғурукхона — касалхоналарда жой етишмайди... Хонадонларимиз, яшаш шаронтимиз кўп жойларда боболар вақтидагидек. Эски тос, эски ҳаммом... Бу қандай гап! Кечирасизу бизда бунни ит ётиш, мирза туриш, дейилди. Ишлаган кишилар, айникса химикатлар ичида ишлаган одамлар сандалда тошкўмир саситиб ўтирмаслиги керак! Болалар иссиқ кийиниши ёки жазирама саратонда дарахт шохига осилган «беланчак»да жизғанақ бўлиб, йиғлаб ётмаслиги керак! Сиз нима дейсиз, ўртоқ Воронцов?

— Тўғри.

— Инсон димикқан, ҳавоси бузуқ хонада тураверса, унга кўникиб қолганидай, биз, баъзи ўзбеклар ҳаёт шундай бўлса керак, деб ўрганиб қолдик. Бир мард чиқиб, йўқ, бундай эмас, деган сўзни баралла айтмайди-я! Ҳамма писиллаб, кўрқиб гапиради. Катталар орден олиш пайида, халқ қийналмоқда. Ҳотам Жўрақулов ҳам вазифасидан четлатилди. У ҳам ўз ишининг устаси бўлганида четлатилди. Хотини: «Бутифосини ташлайдими, ташламайдими, сизнинг нима ишингиз бор? Бу гап Тошкентга етиб борган... Тагин ҳам қамашмаганига шукр қилинг», дебди. Жўрақулов тутақиб: «Жинни!!! — деб юборибди.— Ахир, мен секретарман, халқни ўйлашим керакми? Ёки...» деган экан, хотини: «Ҳозир сиз секретарь эмассиз! Отдан тушсангиз

ҳам эгардан тушмаётирсиз! Бу ҳам бир касаллик...» дебди. Жўрақулов: «Секретарь бўлмасам ҳам обкомнинг аъзосиман...» дебди. Хотини: «Ундан ҳам кетасиз, хотиржам бўлаверинг», дебди. Фронтовой дўстингиз кулади. Бу гал ярадор эмас, юрагини чангаллаб ётибди,— деди Онахон Воронцовга.

Онахон яна тўлқинланиб, гапида давом этди:

— «Сиз ишдан бекор бўлганингизга куйиб кетяпсиз,— дебди Жўрақуловнинг хотини эрига,— бу асло керак эмас! Тушунинг!» — деган. Хотинининг сўзи Ҳотам Жўрақуловнинг ўзи баъзан айтиб юрадиган шарқ ҳикояси Синдбод-Баҳрий ва савдогар бола ривоятини эслатарди. Машҳур араб сайёҳи Синдбод-Баҳрий ўз кemasида Баҳри-муҳит (Атлантик океан)да сузиб кетаётганида кемадаги бир савдогар йигит тўлқинлардан кўрқиб, дод солаверибди. Уни ҳеч овутиб бўлмагач, ғоввослар Синдбодга нима қилмоқ керак, деб мурожаат этишибди. Синдбод йигитнинг оёқ-қўлидан ушлаб, сувга отиб юборинглар, деб фармон берибди. Шундай қилишибди. Савдогар йигит тўлқинларда дам океан қаърига, дам юзига чиқиб, дам ҳолдан кетиб, дам илтижо этиб тураверибди. Бир муддатдан кейин Синдбод буйруқ бериб, энди уни сувдан тортиб олинглар, дебди. Йигит кемага олинбди. Шундан сўнг у океан тўлқинларидан кўрқмай, ҳатто бошқаларга далда бера бошлабди. У то манзилга етгунча, ҳеч нарсадан кўрқмай, кемадаги энг баҳодир кимса бўлиб қолибди... Эҳтимол, ўртоқ Воронцов, менинг ҳам оёқ-қўлимдан ушлаб океанга отиб юбориш керакдир? Мен кўрқоқлик қилаётганим йўқми?

— Асло! — деди Воронцов. Онахон гаплари уни ғоятда ўйлатиб қўйди. Қизнинг Москвага бекорга келмаганини фаҳмлади.

Онахон Ҳақназарова тўрт кун Москвада бўлиб, икки бор Ю. П. Воронцов билан учрашди. Тошкент билан ҳам, Термиз билан ҳам гаплашамиз, деди Онахонга Воронцов хайрлаша туриб.

Онахон Москвадан ўз онаси ёнига бориб, юрак дардларини очгандай, ғоятда мамнун қайтиб келди.

XIX

АЧЧИҚ САБОҚ БЎЛГАН КУНЛАР

Негадир кунлар ғоятда оғир ўтарди. Кимдир ҳаммом хавосига қиёс этибди. Дарҳақиқат, муттасил лунги ҳиди

анқиб турадиган кўҳна ҳаммом ҳавосидек, далаларда шабада йўк, қон босими баланд кишиларни зил-замбил этиб, хонанишин қилиб қўйган эди. Нимадандир бад олиб гаплашадиган ёши катталар ҳам бир зарурат бўлмаса уй-уйларида пусиб ўтиришарди. «Ўрик енг, шифо. Шифо бўлмаса таом...» сўзини кўп такрорлаб юрадиган Ёрлақаб отанинг ҳам дами чикмайди. Ўзи нима гап? Бу, 1979 йил кузи ғоятда совиб кетганга ўхшарди. Маҳмадоналарни ёмон кўриб, тилинг танглайингда қотсин, деб юрадиган ота йўлбарс эмас, қуёнга ўхшаб қолган...

Якшанба кунига келиб, район марказида бу хафақонлик бирдан карнай-сурнайлар садоси, ноғоралар так-тумию чирмандалар гижбанги билан бузилиб, «пахта планини, мажбуриятни ҳам... бажарганлигимиз» маълум бўлиб қолди. Ҳамма хурсанд: «Э, хайрият-е», деди чуқур нафас олиб одамлар. Шу бугунги кунга келиб бажарилиши керак бўлган экану юқоридан телефон қоқиб, бажардинглар, дейилибди. Ўрганиб қолганлигимиз сабаблими, қандай қилиб бажарганлигимизга бирон кимса шубҳа қилмади. Шоду хуррамлик. Бундай яхши мужда кимга ёқмайди, дейсиз! Ҳамон шундай бўлгандан кейин карнай-сурнай чалишга ҳаққимиз борми? Бор! Деярли ҳамма сўзларини қоғозга қараб айтадиган Давлат Келдиев кейинги кунларда хомуш юарди, у ҳам бир хўрсиниб қўйди-да, сводка қоғозларини буклаб чўнтакка тикди. Юқоридан бўлган муждани диққат билан тинглаб, кейин қорабайирдек ер депсиниб: «Ўртоқлар! Районимиз планни бажарди! Омон бўлинглар, барака топинглар!» деб рўйирост минбардан қоғозга қараб нутқ сўзлади. Митингдан сўнг тўғри келган одамнинг елкасига қоқиб, сенинг ҳам ҳиссанг катта, шоввоз! Рўйхатлар тузилаётганда номингни эсдан чиқармаймиз, деди. Кимнингдир никоҳ тўй ўтказишига руҳсат бериб, тўйда қадду қомагини кўрсатиб, мардонавор қадаҳ кўтарди. Яна бир маросимда ўз табригини ўқиб берди. (Аслида бундай табрикларни секретарь киз ёзарди). Келдиев хусусида эл ичида бир неча нақл-ҳангомалар тарқалди, гўё унинг уйига меҳмон келиб, эшиги қўнғироғини босган экан, Келдиев эшикка яқин бориб, қўлида бир варақ қоғоз-хатга боқиб, «Ким бу?» дебди...

Эрталабдан бошлаб унинг оёқ-қўли чаққон, кайфияти чоғ, кабинети бурчагидаги сейф очилиб, бунда доимо тайёр турадиган арман коньягидан бир-икки рюмка ичиб олган, хўмрайиш йўк, тўғри келган кишига илжайиб, «меҳрибонлик» кўрсатарди. Бир кундаёқ «ўта камтар» бўлиб қолди. Ходимларга буюриб, ўз машинасида карнайчи, сурнайчиларни қаердан бўлмасин, қайси қавакда ётган бўлмасин

топиб келиб, тўғридан-тўғри райком партия тоmidан туриб жаранглатаверишни топширди. Бир лаҳзадан сўнг у ўзининг у ёқ-бу ёғини тўғрилаб, жимжилоғи тирноқлари билан тишини кавлаб, «тоис» деди. «Яхшиси, район маданият клуби тоmidан чалишаверсин», деб фармон берди.

Худди шундай бўлди...

Келдиев минбардан туриб яхши нутқ сўзлайдиганларни, айниқса лабларини чиройли, келиштириб буриб, чулдираб гапирадиган ёш жувонларни яхши вазифаларга тайинларди. Уларни ишчан ходимлар ҳисобларди. Телефонда гаплашиш ҳам санъат, ишнинг муҳимлигига қараб овозни чиқариш керак-да, дерди у. Масъул ходим коғозга қараб, эҳтиёт бўлиб гапирмоғи даркор, бундай одамларнинг келажаги бор ҳисобланарди. Район комсомол ташкилотини ҳам ана шундай киз-жувонлар билан тўлдириб, шу ердан улар чулдираб эрга тегиб кетишарди... Ҳатто никоҳ тўйларида ҳам қўлига қадаҳ ушлаб, пахта планию чорва, жун топшириш плани... рақамлар, республика раҳбарларининг номларига «акам» сўзини қўшиб, шулар шарофати билан ғўзалар яхши ўсаётгани, чеканка, культивация яхши бўлгани, вильтга қарши курашда «акам»лар номи айтилиши билан «зараркунандалар ин-инига қочиб кириб кетаётгани» узоқ ва паузалар билан айтилиши одат тусига кирган. Шўрлик келин-куёвга охирида «ували-жували бўлинглар», деб яқунлаб кўзғалишарди. «Кўр қори» бўлиб олган лекторларнинг ҳам сўзларига жамоа ишонмай қўйганининг боиси шунда! Ҳей, хумпар, нега сен бу ўзимиз қатори одамларни илоҳийлаштирасан, дейдиган кимса йўқ. «Соипов — отам, Ҳалимов — акамлар бизнинг колхозимизда бўлганларидан кейин план ўн процентга кўтарилди...» деган пўрсилдоқ гаплар вақтли матбуотда ҳам кўринарди. Шундай бўлгандан кейин ўзимиз қатори бир одам ҳам «авлиё» бўлиб кетиши ҳеч гап эмас экан.

Бу ишларнинг ҳаммасини биринчи бўлиб Давлат Келдиевнинг ўзи бошлади: «Мени бу ерга... акам юбордилар, тез вақт ичида районни кўтаришим керак! «Социализм», «Маршал Жуков», «Чағаниён» колхозлари ўтириб қолибди. Ишчан раислар юбордик...» деди у район активида. Уни кимдир «Саҳоба...» деб атабди. Қайси бир раҳбаримизга чаптишиб кетган узоқ уруғ экан...

Тепакал, ноғора қорин, кўзлари бежо, серҳаракат янги секретарнинг баъзан юқори раҳбарий ташкилотлар номи-ни тез-тез тилга олиб туриши, баъзан Соипов ёки Оллоберганов номлари охирига «акам» деб қўшиб айтиши одамларни ўйлатиб қўярди. Дарҳақиқат, район ҳар йили декабрга

бориб плани бажарарди. Келдиев келганидан бошлаб, 1 ноябрга план, 6 ноябрь куни мажбурият ортиғи билан бажарилиб, тантаналар авж олиб кетарди. У деярли ҳар куни мажлис ўтказар, районда у ўтирса бўладиган даражада мажлис бўлмаса, машинаси кабинасига телефон ўрнатилган, гоҳ Термизга, гоҳ Тошкентга жўнаб коларди. «Чағаниён» колхозининг раисаси Ҳанифа Бегимкулова раисликдан озод этилиб, райкомга инструктор этиб тайинланди. Мен далада ишлаб ўрганганман, идорада ўтиролмаيمان, деган эди, Келдиев унинг қайрилма қошларига тикилиб, «Сизни партия қаерга йўлласа, ўша ерда ишлайсиз!» деди. Ҳанифанинг ранги ўчиб, индамай қолди. Ўрнига Оллобердиев деган киши қаёқдандир олиб келиниб, умумий мажлисда «сайланди». Келдиевнинг ўзи президиумда йўлбарсдек кўзини лўқ қилиб ўтиргани сабабли ҳеч ким оғиз очолмади. Қўллар ҳам тахтадан ясалган ўйинчоқнинг ипини тортгандай бирдан кўтарилди. Ҳанифа бу одамни қаердадир кўргандек бўлаверди, эслаб-эслаб, Тошкентда — меҳмонхона ресторанида Тойлоқов билан «Мен сизга айтсам...» бўлиб ўтирганини кўрган эди. Ўзи ҳам Тойлоқовга ўхшаган хушбичим, аммо энг ёмони шу бўлдики, меҳнатдан бошқа нарсани билмайдиган, умри пахтачилик билан ўтган Кўчқорвой ота ҳам бригадирликдан олинди. Ўрнига Тоживой хўроз қўйилди. Одамлар уни хоҳламай, у чойхоначилигини қилаверсин, бу ерга тўғри келмайди, пахта билмайди, дейишган экан, Оллобердиевнинг ранги оқариб, «Билади, билмаса ўргатинглар!» дебди. «Чағаниён» колхозини менга ишониб топширилган экан, мен нима қилсам, шу, дебди. (Оллобердиев колхоз номини тўғри айтолмасди ва нега бундай ном қўйилганигаю маъноси нима эканини ҳам билмасди.) У келганидан кейин, бир ой ўтар-ўтмас, шу ҳам номми деб, колхоз номини ўзгартирди. Лекин одамлар бари бир эски номи билан аташаверди.

Ҳанифа Бегимкуловадек шаддод аёлнинг вазифасидан бекор қилиниши ҳамирдан қил суғургандек бўлгани билан «Қизил ҳўкиз» лақабли, шопмўйловли, ўзи ҳам бир торттирганида бир юз ўн кило келган Кўчқорвой отанинг бригадирликдан бекор этилиши анча оғир бўлди. У ҳаммавақт ишониб, ҳурмат қиладигани Цветков, «Сизнинг, Ҳақназаркомиссарнинг жануб, чегара районларимизда Совет ҳукумати тузиш ва мустаҳкамлашда хизматларингиз бениҳоя катта. Буни Москва яхши билади», деган сўзлари, беш йил аввал Ленин ордени билан тақдирлангани юрагига қудрат бериб турарди. Пахта ишидан олиниб, колхоз омборига қоровул этиб тайинланиши — ниҳоятда оғир мусибат бўл-

ди. Кўчкорвой ота кейинги шафқатсиз фожиалар чанга-лида анча чўкиб қолди. Сочу сокол батамом оқарди. «Сокол оқи ўлимга пешравдир...» деди у ичида Мир Алишер Навоий мисрасини эслаб. У хаёлот ичида юрган кунларининг бирида Оллобердиев билан тўкнашиб қолди. Ранги оқариб, титраб турган Оллобердиев унга ўшқирди: «Яхши билмай, ишимга тўғонок бўлаверасизми? Бу гапларингиз душманларининг қулоғига етади!»

— Сизнинг душманларингиз ким? — Кўчкорвой отанинг ҳам ранги оқарди. — Мен уларни кўрмаяпман! Дарҳақиқат, мен сизни яхши билмайман.

— Нега сайладинглар бўлмаса?!

— Мен сайлаганим йўқ!

— Нега мен раис бўлдим бўлмаса?

— Билмайман. Дарҳақиқат, бу ер сизнинг жойингиз эмас. Мен «Чағаниён» колхозида душманни кўрмаяпман.

— Сиз кўрмайсиз, мен кўриб турибман! Улар шундоқ тумшуғимизнинг тагида! Жўрақулов одамлари... Бегимкулованинг ҳам гумашталари...

— Бекор айтибсиз! Жўрақулов яхши одам! Калламни жодига солсалар ҳам шундоқ дейман! Камчиликни айтган ҳар бир киши — душманми?! Бундан чиқди, сизнинг дўстингиз йўқ экан-да! Ҳамма сизга душман бўлибди. Шу сабабли сиз ҳаммадан бад оласиз! Мендан ҳам. Сиз ҳеч кимга ишонмаганингиз учун харала-таралла, аскиядан маҳрум, кўнгли кир одамсиз! Жўрақуловга ҳам, Бегимкуловага ҳам ёпишяпсиз! Шуни билиб қўйингки, мен кўрқадиганлардан эмасман? Бригадирликни сўраб олганим йўқ! Йўқотадиган бургамдан бошқа ҳеч нарсам йўқ, мен қорувчилик қилмайман! Қўлингиздан келганини қилинг! — у чопони этагини қоқиб, ўрнидан туриб кетди.

Оллобердиев бакрайганча эчкиэмардек жойида қотиб қолди. У ўзининг бир қадар шошқалоклик, эҳтиётсизлик қилаётганини фаҳмлагандек бўлардию тезда ўзини ўнглаб олиш учун «типирчилар», Жўрақуловга тил тегизганидан пушаймон. Колхоз партия ташкилотининг янги секретари Қундузхонни ишга солди. Нима ҳам бўлиб, довдираган чолни минбарга чиқариб, сўзлатишди. Сўзининг охиридаги атай ишлатган баландпарвоз яқун гапларига қарсак чалишмади. Шундан кейин Кўчкорвой ота ўқчиган сигирдек, жойига келиб ўтирди. Бу, биринчи мағлубият. Қари нодонга ким ақл ўргатади, деди ўз-ўзидан хафа бўлиб. Оллобердиев Онахонга ҳам сигир қараш қилди. «Ҳой, қиз! Жувонмарг бўлиб кетасан! Кексалар билан ўйнашма!» демоқчи эди, кўрқди. Фикрлари танглайида қотди...

Бад олиш — ёмон нарса. Янги раис ҳаммадан бад оларди, айниқса Жўракулов, Бегимкуловаларга яқин кишилар ортидан деярли одам қўйган. «Чағаниён»да ички келишмовчиликлар кучая бошлади. Бу гап Келдиев қулоғига етдими, райкомдан телефон бўлса Оллобердиев зириллар, ўзини касалликка соларди. Бош бухгалтер Чўтмат ака ҳам ишидан бекор бўлиб, бошқа колхозга кетиб қолган. Қабулхонадаги секретарга: «Мабодо катталар телефон қилиб қолишса, қаттиқ бетоблар...», деб айтишни таъкидларди. «Қаттиқ» сўзига жуда урғу бериб айтарди.

Бир куни йўл устида Ҳанифа Бегимқулова билан Кўчқорвой ота учрашиб қолишди.

— Аҳволлар қалай?

— Яхши.

— Яхшилигини газеталарда ёзишяпти, биламиз! Ўзингизнинг аҳволларингиз қалай? Аямлар, неваралар яхшими?

— Ҳаммаси яхши, қизим, ҳаммаси яхши! «Тоғда қарағай кесганман, ҳеч бир ҳақимдан кечмайман!..» деб олишиб юрибман. Қоровул қилиб қўйган эди, бормадим. Жинни бўлибманми! Бу қўллар (у сўлақмондай серқадоқ кафтларини очади) пахта учун яратилган. Қўлларим дод, деяпти, қизим! Қандай замонга қолдик! Мен ишламасам, сен ишламасанг, пахтанинг ҳоли нима бўлади! Пахта экмасам, менинг нима керагим бор! Искалатда сичқонларни кишт-киштлиб ўтираманми?! Ўзи нима бўляпти? Ҳаво яхши келганида «Чағаниён»да аранг белимиз қайишиб, планни бажарардик. Ҳозир намгарчиликка қарамай, планни юз ўн қилиб бажариб ташляяпмиз?! Қандай қилиб? Мен ҳайрон! Ёки бизлар илгари расво одамлар, дарҳақиқат, ҳўкизлар эканмизми?

— Қандоқ қилиб бажаришаётганини билмайди, дейсизми? Биламан, ҳаммасини биламан!

Улар Хотам Жўракулов, Иван Петрович Цветковни эслашди.

— Аслида ўзимиз латтамиз,— деди Ҳанифа.

— Хотам Жўракуловни бу тоифага қўшиб бўлмайди. Тўғри гапни айтиб, қуйиб-жизғанак бўлган одамлардан бири! Бултур у дефолиацияда самолётдан бутифос захарини сочишга қарши бўлгани, Сурхон ва Амударё қуйилишидаги чангалзор кўриқхоналарини бузиб, далага қўшиб олишга қарши, бир неча қўшиб ёзганлар ва «Тошбақа бўлиб қолган» пахта пунктидаги тарозибонларни жинойий жавобгарликка торттиргани сабаб бўлди... Ҳанифахон, баъзи ёшлар тезроқ тобутимизни кўтаришни истаб қолишди. Биронтасининг хабар олиши у ёқда турсин, мени кўрсалар ранглари

ўчиб, ерга қараб ўтадилар. Булар ўзи кимлар? Қилиб қўйган бир ишлари бўлмаса, шуларни кутариб қўйган райкомга ҳам, обкомга ҳам ҳайронман! Хўп, тобутимизни тезроқ кўтаришмоқчи бўлсалар кўтарақолсинлар. Ундан кейин нима бўлади? Эллик йил аввал бошланган ишни яна бошқатдан бошлайдиларми?! Узуму, шафтолию анжирлар қолиб, яна тарракдан бошлаймизми? Пахтанинг энг яхши, зўр бўлган вақтида яна ишни эскидан бошламоқчи бўлаётганларига ҳайронман! Тушунмаётирман!

— Ўзингизни қийнаманг, койинманг! Тобут-мобутлар ҳақида гапирманг, ҳали ишлар кўп. Бир хум сингунча қанча хумча синади. Қаёқдан биласиз, ким олдин синади. Ҳар қалай, сиз мустаҳкам хумсиз! Синманг!

— Яша, қизим, синмайман! Сен менинг кўнглимни кўтардинг, барака топ, кўп яша!

* * *

Ёмоннинг ўлганига ишон, тузалганига ишонма.

Негадир Жўрақулов боши атрофида хирапашшадек Тойлоков айланиб қолди. Нега у ёдига тушди экан? Билмайди. Ёки киши чарчаса шундай бўлармикан? У чарчайдиган ишдан бекор этилиб, уйга кириб қолди-ку! Жўрақуловнинг бирдан кўзлари ёниб, ўзи билан ўзи олиша бошлади: қишлоқда болалар сариқ касал бўлиб ётса, ҳомиладор хотинларнинг ҳаёти хавф остида бўлса, жажжи қушлару митти жониворлар даладан йўқолса, булбулу чумчуқ, бақа деган жонивор қолмаган бўлса... бу нима деган гап!

Кўшиб ёзиш, порахўрликка қарши кескин кураш кетаётган масъулиятли кунларда янги бир тоифа «кана»лар пайдо бўлди. Ҳар бир яхши ишнинг қуйқаси бўлганидек, покланиш даврида ҳам ўзига ярашур «қуйқалар» пайдо бўлди, бу — кўзга кўринмас «юмалоқ хатчилар». Бу — вабо даражасидаги халқ бошига тушган оғир мусибату давр иллатидир. Кишиларни турли йўллар билан кўрkitиб кун кўради-ганлар илгари ҳам бўлган, аммо саксон беш, саксон олтинчи йилларга келиб, бу иллат жуда кўпайиб кетди. Юмалоқ хатлар, идораларда бири устидан бири ёзган манфур хатлар лайлакқордек ёғилди. Ҳатто бола ота устидан, жиан тоға устидан анонимка ёзди. Бу ҳам ҳолва... Шаҳарликлар билан қишлоқликлар бир-бирларини камситиб, ҳақорат қилишга-ча етишди.

«Октябрь» кунлари — оқгвардиячилар, аксилинқилобчиларга қарши кескин кураш кунлари кадрдон Ильич, халқни кўрkitиб талаётган шантажчи унсурларга ҳам кескин ўт

очишни айтгани ҳали ёдимизда,— деди Жўракулов,— ҳозирги кунда давлат мулкани талон-торож қилаётган ашаддий жиноятчилар билан бир қаторда анонимкачи сиртлону чиябўриларга ҳам қарши кескин ўт очиш керак! Бу «ўсимта»лар қирқиб ташланмаса инсон вужудини таназзулга тортади. Кутмаслик, албатта кесиб ташламоқ керак! Акс ҳолда бу «ўсимта»лар ривожланиб кетиб, мамлакатни оғир дардга мубтало этади!»

Жўракуловнинг қалбини изтироб гижимларди. У хаёл сурар, бу андишалар унинг хаёлини қуршаб олган эди.

— Нима қилмоқ керак?

— Сизга бир нима бўлдим, адаси? Ўзингиз билан ўзингиз гаплашяпсиз? — деди Гулжаҳон опа кузатиб туриб,— пьеса ёдлаётган артистларга ўхшайсиз. СССР халқ артисти Наби Раҳимов, Шукур Бурҳоновларнинг ўзи билан ўзи гаплашишини кўрганмиз. Сизга нима бўлди?

— Шукур Бурҳон, Наби Раҳимов дунёда энг бахтли инсонлар. Улар — талант, уларнинг номи абадий. Уларга вақти келиб, халқимиз ҳайкал қўяди. Улар саркарда ҳам бўладилар, кўрқоқ қиёфасига ҳам кира оладилар, бизга ўхшаб, ниятига етмай, дарди бедавога учраган райком секретари ролини ҳам бажараверадилар. Аммо биз-чи, биз — бир хил турмоғимиз, товланмаслигимиз, юзимизга ниқоб тутмаслигимиз керак. Биз ўз ролимизни ўзимиз ўйнаймиз. Мана шу ўзимиз бўламиз, деб балогога қолиб ўтирибмиз. Шунақа!

— Сиз ҳеч вақт иккиюзли бўлмагансиз, буни партия билади. Ўз ақлингиз билан иш тутгансиз.

— Нима қилсанг қил, план бажарилсин, демокдалар... Мен пахта сотиб олишга, қўшиб ёзишга йўл қўёлмайман! Пункт директорини ишдан олиб партиядан ўчирдик. Унинг раҳнамолари тахт турибди. Улар менинг изимга одам қўйганлар. Мени қамайдилар... Мен буни сезиб турибман.

Гулжаҳон аянинг бирдан ранги ўчди.

— Бу нима деганингиз? Оғзингиздан ел учирсин! Нега бундай деяпсиз? Сизнинг кимлигингизни мен билмайманми?! Совет ҳукуматимиз бор экан, сизни ҳеч ким қамолмайди!

— Сал-пал этингни ўлдириб қўймоқчиман... Менинг қилаётган ишларим баъзиларга ёқмайди. Жиноят томир отиб кетган, бир учи Тошкентга ҳам боради. Пахта заводи директори кимнинг жияни экани, пачка-пачка пуллар кимларга боришини сен билмайсан. Улар мени омон қўймайди.

— Ваҳима қилманг! Агар сизни камасалар, унда ҳаммани қамашлари керак! Мени ҳам... Сиз унақа одам эмас-

сиз! Агар сизни қамаса дунё тескари бўлиб кетибди-да! Яна Некалай пошшо тахтга чиқибди-да! Ўз-ўзига ишонмаган одам коммунист бўладими! Гуноҳингиз борми? Айтинг! Наҳотки гуноҳингизни ўзингиз билмасангиз? Сиз ҳеч қачон айбингизни мenden яширган эмассиз. Мен райкомнинг ички ишларини билмайман, аммо сизни беш қўлимдек билман. Сизнинг бир оз қўрқоклигингизни, яхши-ёмонни фарқ қилмай меҳрибонлик қилаверишингизни билман. Начора! Табиатингиз шунақа! Бу одатингизни танқид қилиш керак, бунинг учун қамамайдилар. Ёки бирор жиноятингиз борми?

— Жиноятим — пора олмайман! Пора оладиганларни ҳам, берадиганларни ҳам қўймайман! Жиний жавобгарликка торттираман! Мана, жиноятим шу! Бу иш аनावиларга ёқади дейсанми?! Ёнингизда партия билети бўлатуриб пора оласизлар, давлатни алдайсизлар дегин-чи! Дўст кўришиб, душманнинг ишини қилаётирсизлар дегин-чи, нима бўларкин! Мен бу гапларни бюрода айтдим. Бу гаплар уларнинг кулоғига етганга ўхшайди. Чунки ичимизда одамлари борлигини билардим. Уйимга тинимсиз телефон қоқиб, ҳақоратомуз гаплар айтишаётир.

Неварасига кўйлақча тикиб ўтирган Гулжаҳоннинг юрғи шигиллаб кетди. Ҳали яна кўргиликлар борми, деди ичида қандайдир совуқ тер босиб. Осмонни қорамтир булутлар босиб келиб, «Афғон шамоли» ҳаммаёқда тўс-тўполон кўтараётгандай кўринди...

Ишчан, тинимсиз ҳаракат қилиб юрган кишилар уйда ўтириб қолса яхши бўлмайди, бир иш билан машғул бўлгани маъқул. Бўлмаса ёмонликларни ўйлайди, асаби чарчайди, савки табиий (хавф-бад олиш) дардига мубтало бўлади. Айниқса, тунда ёлғиз қолганида ваҳима босиб, ўзини кўярга жой тополмай қолади. Жуфти ёки бола-чақаси бўлмаса, тезда кетиб қолади...

Бу фикрлар Гулжаҳон хаёлидан ўтиб, одатдагидек, эрига тасалли бериб, яхши гаплардан айтиб, Жўракулов диққатини Узун Ҳасан деган кимсага тортди. Уни баъзилар Ҳасан-бузоқ ҳам дерди. Овқатни фарқига бормаё еб, қорнини шишириб, чувалчанги ўйнаб ётган ҳовузчадан ховучлаб-ховучлаб сув ичиб, ўрнидан туриб, бир-икки сакраб, гурс-гурс юриб кетаверарди. Унга на касал юқар ва на дунё ташвишлари! Баъзилар уни масхара қилиб гапирганлари билан беташвишу бардамлигига ҳаваслари келарди.

Узун Ҳасан кавшигача етадиган қора чопони орқасини лой қилиб, бошида эчкининг қўлтиғига ўхшаб, чарми ярқираб қолган телпаги, чап қўли енг ичида бедана, кўкрак очик қаёқдандир шўлтиллаб келарди. Номига «қоровул»

деб, буйрукдан ўтказиб қўйганлари билан, умрида бирон ерда ишламаган. Еб-ичиш, чойхонага чиқиб, оёғини осилтириб ўтиришдан бошқа иши йўқ. Ошни чиройли ер, хотини бу сўқимни ташлаб кетиб қолган. «Муштумийдин йўқ бўлак оғирлиғий...» деган шоирлардан бири унга атаб шеър ёзибди. Хуллас, қадимги замондан ёдгор бўлиб қолган Узун Ҳасан одамларнинг назарида, айниқса кўп қаватли, ойнабетон уйларда яшовчи ёшларнинг диққатини жалб этиб, асфальт кўчалар, замонавий гўзал бинолар олдида динозаврга ўхшаб кўринарди.

Худо осмондан ерга қараб, хурсанд қаҳ-қаҳ уриб: «Э, хайрият-е, мен яратган одамлардан яна биттаси қолган экан...» дебди.

Дарҳақиқат, кўз олдига Узун Ҳасан келган Жўрақуловнинг бошидан ёмон хаёллар кўтарилиб, сал-пал чехраси очилгандай бўлди. Гулжаҳон ая ўз ишидан мамнун, қайнотаси раҳматлик келинини заковатли жувон дегани, ўша йиллари Гулжаҳон ая учун бундан ортиқ мукофот бўлмаганини эсларди. Шу баҳо орқали, мана, йигирма йилдан буён қайнотасини эслар, тилига чиқармаса ҳам «жойингиз жаннатда бўлсин» деб дуо қиларди.

Одобнинг боши тилни тийиш. Ўрни келганда ўйлаб сўзлаш — зарурат. Тил одамнинг камолотини билдиради, илмига омил, имонига комил, хунарига моҳир кимса камол топмай қолмайди. Баъзан ширинсуханлик оқибатида хулқи яхши кишилар мабодо бадбашара бўлсалар ҳам қадрдонлари кўзига чиройли кўринаверадилар, дерди Жўрақулов.

Ўзини зиёлиман деб юрадиган бир кимса: «Камтарлик кишини безайди эмас, камтарлик кишини емиради, — деди ошналари даврасида.— Ҳозир Европада мана шундоқ назария бор. Камтар бўлайлик, деб бизни мутеликка чақириш вақти ўтиб кетди!»

Бу гапни эшитган, уйда ўтиравериб тажанг бўлиб қолган Жўрақулов яна сакраб тушди. «Демак, инсон инсонни ҳурмат қилмаслиги керак, ҳамма такаббур бўлиши керак, сен каттами-мен каттами, деб талашиш керак?! Баъзиларнинг бурнига нарвон қўйиб чиқиб бўлмас эди, энди бундан ҳам баттар бўлар экан-да!» Жўрақуловнинг икки чаккаси санча бошлади...

Турли хаёллар ичида изтироб чекиб ўтирган кунларнинг бирида, Ҳотам Жўрақулов квартирасига область прокуратурасидан телефон қоқилиб, гаплашадиган ишлар бор, келинг... дейишди.

Далада пахта йўқ, лекин ҳамма «теримда». ГАИ йўлдан ўтиб кетаётган автомашиналар шофёрларини тўхтатиб, беш

кило пахта териб берасан, бўлмаса правангни бермайман, деб турган, бир томонда санъат ва адабиёт ўн кунлиги, республика район ва кишлоқларида концерт ва зиёфат, карнай-сурнайлар садоси республикани қамраган кунлари Хотам Жўракулов прокуратурага қатнай бошлади...

* * *

Саксондан ошиб кетганига қарамай алп қоматини тик тутиб юрадиган Ҳақназар-комиссарни ҳам бўлаётган номақбул ҳангомалар икки букиб қўйди. Баъзан Будённийга ўхшаб, кўксида икки чўнтаги бор гимнастёрка устидан шинель кийиб, ҳасса қўлда, мўйлов — шоп, дадил гаплари ўзига ярашиб турадиган комиссарда рух йўқ, одамлар ҳам унга эътибор бермас, ортиқча илтифотлар йўқ, даври ўтганга ўхшаб, ичидан зил кетарди. Наинки колхозда, район, балки областга файз киритиб юрган одамни йиғилишларга чақиришмаса, янги мансаб эгаларидан биронтаси ҳолидан хабар олмаса, ҳаммадан кўп нарсани билгани ҳолда ундан ҳеч ким фикр сўрамаса, бундай комиссарлар еб-ичиб, фақат тан-соғлигини ўйлаб кун ўтказа оладими?! Бундай яшолмайди! У ҳаммавақт ҳаракатда, фикрлашда, ишда куйиниб, бир мақсад — колхозни яхшилаш, мўл ҳосил бериш, партия топшириқларини бажариш билан банд бўлиб келган... Ҳозир ҳеч қандай мақсад кўринмайди, раҳбарлар ўзи билан ўзи овора, кўпроқ мажлис қилишади, узундан-узоқ қарорлар ёзиб, оппоқ қоғозларда кўпайтириб, идораларга тарқатишади. Шу билан иш қилинди ҳисобланади. Чол эски замон одами бўлиб қолган бўлса ҳам бу ишларни сезиб, кўриб туради-ю, юрагини кимга очишни билмайди.

Ҳақназар-комиссар эрталаб нонуштадан сўнг кўча эшигидаги супачага чикиб ўтириб, ҳассасига даҳанини тираб, ўтган-кетганни томоша қиларди. Бировлар атайи келиб кўришиб кетар, бировлар узоқдан бошини ирғаб, салом белгисини қилар, бировлар танимагандай ўтиб кетарди. Лекин у шу ўтирган ерида ҳам ҳамма нарсадан воқиф, ёнига келиб ҳамсуҳбат бўлганлардан жуда ҳам миннатдор, билганини дариғ тутмасди. Унинг ҳовлиси рўпарасидаги икки кўча кесиб ўтадиган чорраҳа ёнидаги майдон собиқ колхоз раисаси Ҳанифа Бегимкулова ташаббуси билан гулзор қилинган эди. Тўрт-беш скамейка қўйилиб, ўтган-кетган ўтириб бир лаҳза дам оларди. Шу кенг гулзор кейинги ҳафталарда тахталар билан ўраб олиниб, ичкарида одамлар ишлай бошлади. Атиргуллар кўпориб ташланиб, гишту цемент қорилаётгани, бу ерга қандайдир бир ҳайкал ўрнатилаётгани

Ҳақназар-комиссарни қизиқтирди. Шу райондан чиққан Совет Иттифоқи Қаҳрамони, фронтда ҳалок бўлган Суюновга ҳайкал қўйилапти, деб ўйлади. Кейин билса бундай эмас, теннис ушлаб турган, сочлари қирқилган, кўкракдор бир «сарвқомат» аёлниг оқ гипсдан ишланган шакли экан... Ота тахта деворлар орасидан ўтиб, ерда ётган бўлак-сўлак қўл, оёқ, сонларга боқиб, оғзи очилиб қолди. Бунақа шаклларни стадион ёки спорт саройларига қўйилмайдими, деди ўзига-ўзи. Гулзорни бузиш яхшими? Чолнинг таъби тирриқ бўлди. Тахталар орасидан кириб, ҳей, қўйинглар, ҳайкал деган нарса халқ бахти йўлида қурбон бўлган қаҳрамонларга қўйилади, демоқчи эди, иложини тополмади.

Ҳақназар-комиссар ҳар куни эшиги ёнидаги супачага чиқиб, тахта девор ичида бўлаётган тақ-туқ, қурувчилар гуфтигўсини тингларди.

Юраги сиқилиб юрган чол шанба куни Онахонни олиб, уйда хаста ётган Хотам Жўрақуловни кўриб келиш учун белбоққа беш-ўнта Дашнобод анори ўраб, район марказига пиёда йўл олишди. Шабона буви чол ўзини алаҳситиб, бирон жойга бориб келишини жуда истарди. Эркак кишининг уйда ўралашиб, хотини билан айтишиши — ниҳоятда кўнгилсиз ҳол.

Жўрақулов ҳам ўз уйида қувнаб ўтиргани йўқ. Унинг ҳам комиссардан фарқи қолмаган. Лекин у чолнинг келганидан ғоятда хурсанд бўлиб кетди. Дарҳол дастурхон ёзилди, чой, қанд-қурс...

— Ўлганлар айтармишки, тириклар ҳолва еяпти, деб... Кошкийди бизларнинг «ҳолва еяётганимизни» кўришса,— деди Жўрақулов.

— Хафа бўлманг, ўртоқ Жўрақулов. Ўз умримизда неча кечанию неча кундузни кўрдик. Ажаб эмас, бу кунлар сўнгидан яна ёруғ тонгни кўрсак. Кўрамиз! Ҳозир ўзи киши тушуниб бўлмайдиган ғалати замон бўлди. Ҳаётдан орқада қолиб кетдикми десам, ундакага ўхшамайди. Илм-маърифат ўсиб кетди, инсоннинг ойлаб фалакда юриши, Ойга қадам қўйилиши ҳазилакам гап эмас. Аммо баъзиларнинг қилаётган иши, ҳатто пахтада ҳам, кишини ўйлатиб қўяётир. Сиз нима дейсиз?

Ҳақназар-комиссар қишлоқ ўртасига теннис ушлаган аёл ҳайкали қўйилаётгани, унга катта пул сарфланаётгани ҳақида гапирди. Жўрақулов бу ишдан хабардор эканини, бу фигурани ясаган шахс Давлат Келдиевга алоқадор экани, ҳозир халтурачи рассомлар, ёдгорлик ўрнатамиз деган баъзи «ҳайкалтарош»лар кўпайгани, улар пул балоси эканини тушунтирди.

— Улар хоҳлаган ерларига бунақа фигураларни ўрна-таверсинлар, ишингиз бўлмасин. Шу нарса учун ўзингизни ўтга уришга арзимайди. Туғруқхона, боқчага қараш йўк, пўрсилдоқ ишлар қилишмоқда.

— Гулзорни бузиб ташлашди! Халқ хоҳламагандан кейин метиндан курсалар ҳам тўкилади. Қиличу найзалар билан кўтарилган тахт узоққа бормайди, деган бир мутафаккир. Усти ялтироқ, ичи қалтироқ...лик кимга керак!

Онахон бош қимирлатиб, Жўрақуловни қувватлади.

— Сизни бутифосга қарши чиққанингиз, бутазорларни бузишга қарши эканингиз сабабли устидан хужжат тўпланиб, прокуратурага берилибди, деб эшитдик, — деди Ҳақназар-комиссар, — менинг ҳам, неварам Онахонни ҳам, Ҳанифа билан Кўчкорнинг ҳам фикри — борманг, сўроқ берманг! Бир ёмон нарсанинг ҳиди келяпти. Москвага боринг, қандай қилиб бўлса ҳам ҳеч кимга сездирмай Москвага кетинг. Ҳайкаллари бошида қолсин, биз бунинг учун келганимиз йўк, мана бу гапни айтгани келдик. Гулжаҳон кизимни ҳам ола кетинг, агар хоҳласангиз менинг эски ошналарим бор, ўшаларникига тушасиз. Улар жуда яхши одамлар. Бунда сизга бир шикаст етказадиларми деб кўрқаётимиз. Гапимизга ишонинг, ўртоқ Жўрақулов, тезликда Москвага кетинг!

Жўрақулов ўйланиб қолди.

— Шундай бир фикр хаёлимдан ўтган эди.

— Одамлар тўрт томонга кетиб қолмоқда...

— Цветков ҳам кетиб қолибди... Қадрига етишмади.

Жуда ҳам олижаноб инсон эди. Келдиев — ичиқора, мансабпараст. Катталарга яхши кўринай, деб шу шакл-ҳайкални анча пул эвазига қурдирыпти. Биронта боғча қур, деб кўринг-чи! Ҳа, ҳозир у ўзини кўрсатиш учун ҳамма ишни қияпти. Баъзан ўзимни ўзим койийман, менга ҳали бу жазолар оз! «Мен сенга камон отишни ўргатдим, сен бу камонни ўзимга отдинг...» деган улуғ шоир Фирдавсий. Усмон Юсупов бир активда ёш коммунистларни тарбиялашда она бургут ривоятини мисол қилиб айтган эди, бургут ўз боласини осмонга олиб чиқиб, ташлаб юборар, жўжа қанотларини ёзиб, тушиб кетатуриб, тоғ чўққиларига урилаётганида яна илиб олиб, осмонга кўтарилар экан. Шу тариқа боласини кўрқмас ва жасур қилар экан. Қуёнга ўхшаб, мен ўз болаларимни қоронғи қавақда ялайвермайман деган экан. Тойлоқовни ҳам ўзим олиб келган эдим. Гуноҳларим кўп. Бу, Келдиев дегани ҳам жуда расво чикди! Ёшларни ўзимга қарши қўяпти. Мен, йўқотилиши керак бўлган одамга ўхшаяпман...

— Шунинг учун ҳам тезда Москвага боринг! Ўртоқ Воронцовга саломингизни етказдим, дедим-ку.— Онахон шошилиб, сабри чидамай, деди.— Бувамларнинг фикрларини қувватлайман.

— Яхши одамлар кўп. Сурхоннинг Амуга қуйилиш жойидаги чакалакзорларни бузиб, ўзлаштиришга қарши турган эмишман. Мен экологияни бузмаслик, фойдаланадиган ерларда ҳосилдорликни кўтариш масаласини ҳар гал кўтариб, қатъий турганман. Бунинг нимаси ёмон! Сиёсий тус беришаётир. Остонақуловдан пора олган эмишман. Мен ҳатто терговчига шу бутазорларда қадим йўлбарслар бўлгани, чўпонлар уларни кўргани ҳақидаги воқеаларни айтиб бердим. Бу ҳикояларни қўйинг, асосий гапга ўтайлик, дейди.

— Тилинг танглайингда қотгур! — деди Ҳақназар ота дарғазаб,— такрор айтаман, биродар, Москвага ҳужжатлар билан бориш керак!

— Қўрқмаслик, мард бўлмоқ энг яхши фазилат, ҳеч қачон қўрқмаслик керак. Айбим бўлмагач, нимадан қўрқаман! Аммо ўз кишиларимиз олдида гердаймаслик ҳам керак! Саҳрода йўлбарсу, узоқ кўлларда тимсоҳу, жангда душмандан қўрқмаслик — жасорат. Аммо ўз ҳовлингда акиллаган лайчага баҳодирлик қилиш, янчиб ташлаш гуноҳ, ундан қўрқиш, лозим бўлиб қолса дангиллаб қочиш ҳам керак.

Улар тўртовлон кечгача суҳбатлашиб, Гулжаҳон ая билан Онахон дамлаган ошни еб, отанинг ҳам, Жўрақуловнинг ҳам анча кўнгли очилиб, уйларига қайтиб келишди. «Анча битим тўкилди», деди Ҳақназар ота ўз гапининг кўполроқ эканини фарқламай, Онахонга ҳам, Шабона буви-га ҳам бу сўз унча ўтиришмади.

Эртасидан яна илгаригидек, қиладиган ишининг тайини йўқ; эшик олдидаги супачага чиқиб, ҳассасига даҳанини тираб ўтираверди. Рўпарада, тахта девор ичида тарақ-турук авжда, теннисчи гўзал аёл ҳайкали қуриларди...

* * *

Ҳайкал битди, энди очилади деган куни, тунда, қазойи муаллақ — Ҳақназар ота тўсатдан дунёдан ўтди...

Кўзлари шишиб, йиғидан қовоқлари салқиган Онахон қора рўмолга ўралиб, эрта билан райкомга югурди. Хайрият, вақтида хизматга келган экан, Давлат Келдиевга шахсан ўзи буни маълум қилди. У дарҳол таъзия билдириб, Онахонга сабр-ирода тилади, «Қаранг, бугун қишлоққа файз кiritадиган гўзал аёл ҳайкали очилишига отанинг қазоси тўғ-

ри келиб қолибди-я! Ҳаёт шунақа бешафқат, ўртоқ Ҳакназарова...» деб ачиниш билдирди. Барвақт, соат еттиларданок Онахонлар ҳовлиси Жўракулов, Цветков, Кўчқорвой ота, Чўли, Ҳанифа, Чўтмат, Райкомхон опалар... билан тўлган эди.

Дарҳақиқат, райком ва райижроком бутун ташкилотларни, колхозлардан келадиган вакилларни митингга чақирган. «Теннисчи гўзал аёл» ҳайкали очилишига областдан раҳбарлар ҳам келиб митингга иштирок этиши, нутқ сўзлайдиганлар... бари-бари программа қилиниб, бир неча нусха кўчиртирилган, тегишли ерларга берилган эди. Митингни шахсан Давлат Келдиевнинг ўзи очиши, ўнтача одам — шулар ичида ҳайкалтарош йигит ҳам сўзга чиқиши, духовой оркестр, митингдан кейин «Чағаниён» колхозида бериладиган зиёфат, бари Келдиев кўз олдидан ўтди. У ҳатто бир неча соатга Ҳакназар-комиссар жанозасини тўхтатиб туришни ўйлади. Гап вақтда эмас, бир ёқда митинг бўлсаю бир ёқда чол жанозасига бориш, тўғри келмайди, бу катталар қулоғига етиб қолса, кечирилмас доғ бўлади, деди ўзига-ўзи.

Иш бундан ҳам баттар бўлди: Келдиев ташкилот раҳбарларига, колхоз раисларига, ҳамма митингга борсин, Ҳакназар ота жанозаси ими-жимиди ўтказилсин, деб топшириқ берди. Икки маросимнинг бир кунга келиб қолгани Келдиевни ташвишга солди. «Зарурини қилинг, ака, чол кетди, худо раҳмат қилсин, энди ундан сизга наф йўқ. Ўридан туриб, қайтиб келмайди. Лекин митинг, бу жуда муҳим масала, кузатиб турганлар бор», деди райком коридорида, одамлар орасида турган Тойлоқов икки-уч қадам юриб келиб Келдиевнинг қулоғига. «Ҳа, тўғри...» деб бош қимирлатди, маслаҳат бериб, ўз садоқатини кўрсатаётган дўстларидан бирига.

Ҳаво очик. Устига оқ парда тутилган «Теннисчи гўзал аёл» чорраҳа — майдон ўртасида қаққайиб турибди. Унинг атрофини катта тўртбурчак ва меҳмонлар келадиган олди томонга узун коридор қилиб, оқ кўйлак, қизил галстук, бир қўлларида гул, бир қўллари баландга кўтарилган, мактаб болалари қилт этмай туришарди. Уларнинг барчаси эрта-лабки совуқда қалтирашар, аммо «темир» интизом қилт этмай туришга мажбур этарди. Йўл ёқалари, ҳаммаёқ одамга тўлган, юк машиналари колхозлардан, саноат марказлари, идоралардан одамларни олиб келиб тўккан, қани, биронта одам бормайман, десин-чи! Шу кун район корхоналарида иш тўхтаб, тинимсиз ишлаб турган машиналар, баъзи дастгоҳлар ҳам тўхтади. Район мактабларида ўқиш йўқ.

уч юзга яқин қиз ва болалар олиб келинган эди. Район гўзал бўлаётганини кўрсатмоқ муҳим.

Соат ўн бўлмоқда. Эрталаб саккиздан бошлаб линейка бўлиб турган болаларнинг кўзи нигорон — митинг очадиган катталарни кутишарди. Соат ўнга яқин тик турган қизлардан бирининг ранги ўчиб, титраб, ўзини ерга ташлаб юборди. Йўл четида турган мактаб муаллимлари тезда унинг оёқ-қўлидан кўтариб, машинага солишди-да, уйига жўнатишди... Одамлар тикилиб тургандан кейин жуда ёмон бўлар экан, устига оқ парда тортилган ҳайкал ва атрофда тикилиб турган мингларча кўзлар бечора болаларни ниҳоятда чарчатди.

Соат ўн. Чорраҳа-майдончага қаторлашган кумушранг беш машина кириб келди. Олдиндаги машинадан Давлат Келдиев, область ва район «арбоблари»нинг ҳаммаси машиналардан чиқиб, эшиклар қарс-қарс ёпилди. Шу лаҳза бетоқатлик билан кутиб турган духовой оркестр тантанавор музикани янгради. Майдону кўчалар одамга тўлиб кётган. Шу пайт Ҳақназар-комиссарнинг эшигидан қизил алвон билан ўралган тобутни тахминан саккиз ёки тўққиз киши елкада кўтариб чиқиб, ҳаракат тўхтатилиб, одамларга тўлган кўчани кесиб ўтиб, қабристон томон йўл олди. Тобутни Кунтуғмиш, Чўли ва Чўтмат-бухгалтер кўтариб чиқиб, кўчани кесиб ўтишди. Митингга тўпланганлар ҳайрон, дарҳол йўл бериб, ўтқазиб юборишди. Тобут орқасида Жўракулов, Цветков, Кўчқорвой ота, Ҳанифа Бегимкулова, Итолмасова, Бойбўсинов, Онахонлар кетаётганига Келдиевнинг кўзи тушди. Меҳмон бўлиб келган кўшни районли киши Келдиевга мурожаат этди: «Бу ким?» Келдиев бепарво: «Ҳа, шу ерлик бир чол ўлибди...» деди. Ҳайкалтарош Равил деган йигит Келдиевга деди: «Ўша чолнинг тобутини айна шу пайтда олиб чиқиш керакмиди!» «Одамларга айтган эдим, — деди дириллаб Келдиев, — кишида фаҳм-фаросат бўлмагандан кейин нима дейсиз! Куйиб кетасан киши!»

Митингга тўпланганлар орасидан элликка яқин одам шу пайт суғурилиб чиқиб, Ҳақназар-комиссар тобути кетидан югурди. Тартибга солиб турган милиция ходимларининг ўшқиришига ҳам қарамай, катта ёшдаги одамлар бир-бирлари билан шивирлашиб, марҳум — Ҳақназар ота эканини билишиб, митингни ташлаб, ота тобути томон югуришди. Бу қазо районда ҳеч кимга маълум қилинмаган эди.

Давлат Келдиев митингни очиб, ҳайкал устидаги оқ пардани тушираётганда отани таниган, билган кишилар — митингга тўпланганларнинг ярмидан кўпи тобут кетидан оқиб кетди. Сурхон водийсида Ҳақназар-комиссарни бил-

майдиган кимса йўқ! Ўн минутдан кейин, қолган одамлар ҳам қабристон томон югурди. Ҳайкал атрофида Келдиевнинг ҳайбаракаллачиларидан бошқа одам қолмади.

Қишлоқ кишиларининг забардаст елкаларида буванинг тобути лопиллаб борарди. Бир лаҳза, бир неча қадам кўтариб бориш учун одамлар ичидан суриниб, тобут томон интилаётганлар қанча, уч-тўрт киши бир томонда қаторлашиб қоларди. Ёнбошда келаётган Жўрақулов текис кўтаринглар деб тартибга солар, одамлар ичидан суриниб келган фуфайкадаги паст бўйли бир киши елкасини тутолмади, тобут тахтасига қўлини текказиб, бир неча қадам юрди. Шу билан ҳам ватандошлик бурчини адо этгандай дили покланиб, чеккага ўтди. Тобут олдида бошда тўппи, тўн кийиб, одатдагидек бел боғлаган неваралар, тобут орақсида юзларча одамлар, шу атроф аҳолиси, колхоз раислари, оқсоқоллар пиёда келишарди.

Йўлнинг чап томонидан ўтиб кетаётган енгил машиналар ҳам бир лаҳзага тўхтаб, кабина эшигини очиб чиққан йигит югуриб бориб, ўзини тобут кўтараётганлар сафига урарди, сурилиб, суйкалиб тобутга елкасини тутар, ўн беш-йигирма қадам босди деганча бошқа шофёр йигит ўрнини олиб, елка тутарди. Ота тобути то қабристон дарвозасига етгунча юздан ортиқ машиналар кетаётган ерида тўхтаб, ҳайдовчилари ва бошқа кишилар чиқиб келиб йўл-йўлакай елкаларига олардилар. Улар марҳумни танимас, аммо бу тобут ичида комиссар кетаётганини билишар, отага нисбатан бениҳоя эҳтиром юзасидан елкаларини тутган йигитларнинг олижаноблигини, бу бебаҳо халқ одатининг қандай сўз билан ифодалашга ожиз эканлигини сезаётирман. Шундай фарзандлари бор халқимиз омон бўлсин, у билан фахр этамиз, шу юртда инсон бўлиб бош кўтарганимиздан ўла-ўлгунча миннатдоримиз. Бундай ажойиб халқ қайда бор! Айниқса, колхоз қишлоқлари, уларнинг оқсоқоллари бебаҳо одамлар! Бизнинг илдизимиз шу қишлоқ аҳли ичида эканлиги билан ҳам ўзимизни бут инсон деймиз. Агар фидойи тобуткаш ватандошларимиз, тўйларимизда қувонган, оғир дамларда жафокаш бўлган чин инсонлар бўлмаганда якка отнинг чанги чиқса ҳам донғи чиқмасди!

Қабристон одамга тўлиб кетди. Баъзиларнинг айтишича, Келдиев ва халтурачи ҳайкалтарошнинг важоҳати бузилиб, ораларида аччиқ-санчиқ гаплар қочибди. Бир соат ичида Ҳақназар-комиссар тобути қўлдан-қўлга ўтиб, қабристон одамга тўлиб кетди. Митингда одам қолмади ҳисоб. Жўрақулов билан Бегимқулова, Цветковлар Ҳақназар-комиссарнинг ажойиб инсон, ватанпарвар, чин коммунист экан-

лиги ҳақида гапириб, мурдани тупрокка топширишди...

Орадан бир кун ўтгач, Жўракулов хотини билан чамадон кўтариб, тонгда яширинча Сариосиёдан самолётга ўтириб, Тошкентга учишди. Тошкентда ҳам аэропортдан чиқмай, соат ўн иккиларда Москвага учиб кетишди.

Буни ҳеч ким билмай қолди. Ўз бошига тушган мусибат-аза билан овора Онахон хаёлига на «Теннисчи гўзал аёл» ва на Жўракуловнинг ғойиб бўлиши келди. Азага келган одамлар кўчада қакқайиб турган «Теннисчи аёл»га кўзлари тушар, ҳайкал Ҳақназар-комиссар ҳовлисига кимлар кириб, кимлар чиқаётганини мижджа қокмай кузатиб тургандай бўларди. Ҳанифа Бегимкулованинг энсаси қотиб деди: «Бу ҳайкални теннисчи аёл учун эмас, Келдиев ўзини абадийлаш, мана мен шундақа ишлар қилганман дейиши учун кўйдирди».

Орадан олти ой ўтди. Ҳақназар-комиссар қазосидан кейин катта ҳовли тамоман ҳувиллаб қолди. Келди-кетдилар товсилган, қариндошлар уйларига кетди, кампир невараси билан ёлғиз қолди. Кечалари ҳатто кўркишарди. Бақироқ туянинг бори яхши... экан, ҳар куни «шоми ғарибон» тушгач, буви билан Онахон бир-бирларига боқишиб, барвақтроқ ухлашга ҳаракат қилишарди. Онахон ҳам ишдан бўшаб олган, Кунтуғмишнинг маслаҳатича, бу йил яна Тошкентга университетга боришга қарор қилди.

XX

ТОШКЕНТ. АДВОКАТ ФАРРУҲ ДЎСТМУҲАМЕДОВ ХОНАДОНИ

Тошкент.

Эътиборли хонадонларнинг бирида, тор жинси шим кийиб, сонлари ва орқасини лорсиллатиб юриб, сочларини қирқтириб, аллақандай бир жаз музикага сакрабодом қиладиган Фароғат ва Роҳатларни кўрган совчилар ҳовлидан ит қувгандай чиқиб кетишибди. Буни кўриб, аччиқлари чиққан ўша қизлар оғизлари тўла тилла тиш, совчилар орқасидан бурун кийшайтириб, шақиллатиб сақич чайнаб юборишибди. «Инқлар, падуаслар...» деб маҳалладан келганларни масхара қилишибди ҳам... ўзлари тамоман қарикиз бўлиб қолаётганликларини сезмасдилару бечора оналарининг қалбини алам эзаётганини қисман фаҳмлардилар. Наҳотки Дўстмуҳамедовдек эътиборли одамнинг қизларини ҳеч ким олмаса! Ахир бу отанинг номи бутун республикага таниқли-ку! Ўғли фан кандидати, катта кизи институтни

битирган олий маълумотли, кичиги учинчи курс талабаси бўлсаю ота-оналари балогардон, кийим-кечакнинг ҳисоби йўқ, ман-ман деган қариллаган уруғлари бўлса-ю, икки қизнинг бозори касод бўлиб уйда ўтирса! Уларнинг ўзларидан француз атири анқигани билан сепларидан нафталин ҳиди келарди... Эрка-тантиқ ўсишган. Меҳмон кутишни билишмас, қаёққа қошиқ, қаёққа вилка кўйишни ўрганишдан орланишган. Ҳамма ишни оналарининг ўзи қиларди. Онанинг мана шу иши ҳам катта хато бўлган! Лекин бари бир фарзанд, сўқимдек бўлиб, эр олмаганидан куярди.

Жимжит, осуда кунларнинг бирида, кутилмаганда, белини боғлаб, бошида дока рўмол, тўқсонлардан ошган Офтобхон буви инқиллаб жамалаксоч невараси Қорақизнинг кўлидан ушлаб, ўғлининг ҳовлисига кириб келди. Уйда ўтирган икки қиз «эскилик қолдиғи»нинг истиқболига чиқиб, елка тутиш у ёқда турсин, кампир келганини билишса ҳам билишмагандек гўдайиб тураверишди. Аялари ҳам «қаланғи-қасанғи уруғлари» сифатида қайнонасини совуққина кутиб олиб, кўрпача ёзиғлиқ айвонга ўтқазди. Нафаси тикилиб, ҳалослаб келган буви, қизларингиз қани, деб сўради.

— Ҳой, Фароғатхон, Роҳатхон! Буёққа чиқинглар, совчи эмас, ўз бувингиз келдилар!

Бир муддатдан сўнг узун-қисқа бўлиб, мўрчамиён икки қиз чиқиб келиб айвонда сўмрайиб туришди. Буви уларга қараб кулди:

— Вой, буёққа кел, она қизим, опоқ қизим,— каттасини бағрига босди. Фароғат тортиниб, худди ариққа кулаб кетаётгандай ўзини тутиб қолди. Жирканаётганини буви мутлақо сезмасди.— Мана, синглинг Қорақизни олиб келдим. Ҳой, келинпошша қизларингиз бир чиройли бўлиб етилибди. Қўлингизни очинглар, илоҳим бахтингиз очилсин, тинч-омонлик бўлсин, облоху акбар! Анави тугуннинг ичида исириқ бор, тутатиб юборинг, шундоқ момақаймоқ қизларингизга кўз теккан.

Бу оилада хокандоз ушлайдиган киши йўқ эди, бувининг пинжига кириб ўтирган қаламқош, баррасоч, исми жисмига мос қорачадан келган Қорақиз дик ўрнидан туриб, ошхонага кирди, ундан сўнг подвалга тушиб хокандоз топиб чиқди. Дарҳол исириқ тутатиб, бувисига ҳазил қилиб кулди: «Опамлар исириқ деган нарсани биринчи кўришлари бўлса керак...»

— Нега кўришмас экан, кўришган! — деди ая.— Бор қизим, анави уларга ҳам олиб кир! Макруҳлар йўқолсин!

— Йўқ-йўқ! — деди Фароғат,— кўзим ачиб кетади!

Во-о-ой! Кўзим ачиб кетди, — у кўзини ишқалаб, оғзини кафти билан ёпди.

Лекин бари бир Қорақиз буви билан ая айтганини қилди. Бу хонадонда кўп йиллардан буён ишлаб юрган хизматкор аёлнинг тинимсиз музыка қўйиб, асабини бузганлари учун қизлар билан айтишиб, аразлаб кетиб қолгани сабабли ошхонаю айвон, ётоқхоналар бетартиб сочилиб ётарди. Пианино устида пистаю бодом пўчоғи, пайпоғу латта-лутталар сочилган, деразалар бирон ойлардан буён очилмай, хона ҳидланиб кетган. Ошхона ва бошқа хоналарга кирсангиз кўнглингиз айнийди. Наҳотки машҳур юристнинг турар жойи шунчалик исқирт бўлса! Куч-қудратга тўлган шундай қизлар бўлса-ю, ойналарнинг хиралигига ҳайрон қоласиз!

Қорақиз бувиси гапини эслади: «Озода, тартибли бўлиш кишининг куч-қудратига эмас, ақлига боғлиқ. Ақли саёзларнинг ҳамма иши исқирт, қўли бемаза, ошни ҳам бузиб, шилта палов қилади...» дерди.

Опа-сингиллар эрталабдан тил бириктиришган эди — бугун Раж Капурнинг ўғли Тошкентга келгани, меҳмонхона ёнига бориб, ундан дастхат олиш, ўша «авлиё»ни кўриш мақсадида кўчага чиқиб кетишди. Бир ҳафта аввал италиялик Рокен Ро деган кўшиқчи атрофида ҳам парвона бўлишган эди. Яна ўша тор шимларини кийиб, оёқда бигиз пошна туфли, сонлар лорсиллаган, лаблар бўялган, Ғарбий Европада мода бўлган кийиму юриш — муомаладаги қилиқларни бир неча бор такрорлашиб, ўзларини тошойнага солиб, диқир-диқир... чиқиб кетишди. Бу пайтдан фойдаланиб, ўлиб кетган амакиларининг қизи — Қорақиз ҳамма хоналарни тартибга солиб, артиб-суртиб олди. Ошхона эмас, ваннахонада сочилган совуну тиш чўткаю ерда ётган сочиқларгача, латтаю чўткаларгача тартибга солди. Бу хонадон — ёлғиз, севикли амакисиники. Ая ҳам етимчани ўз қизидек кўрарди. Хизматдан келган Ҳумоюн ҳам унга қараб ҳайрон қолди — Онахоннинг ўзгинаси-я! Офтобхон буви Қорақизни «Қоракўлчам»¹, дерди, чунки унинг онаси ҳомиладорлигида бола кўндаланг туриб қолгани ва бошқа сабабларга кўра операция қилиниб, қорнидан ёриб олинган. Бечора она операция каравотидан туrolмаган эди. Улуғ Ватан уруши инвалиди отани танадаги осколка йигирма йилдан кейин қулатганди. Тошкентнинг қадимий маҳаллаларидан бирида яшовчи Офтобхон буви етимча Қорақизни ўзи боқиб, тарбиялаб, катта қилди. Ҳумоюн ўйланиб қолди, жиянининг кўриниши эмас, тақдири ҳам Онахонга жуда

¹ Қоракўлчам — совлиқ қорнидан ёриб олинган бебаҳо қоракўл.

ўхшаш... Бу йил институтга кириб олгач, бувининг кўнгли анча тинчидию мабодо ўлиб-нетиб қолсам бу кўз нурим, Қорақизим-қорақўлчам тепамда кўркмасин, деб, катта ўғли билан гаплашиб, неварасини — мушук боласини тишлагандек тишлаб келиб, янги шаҳардаги данғиллама коттеджда кирди. Гидамлар тўшаб кўйилган уйлари кўриб, Қорақизнинг оғзи очилиб қолгани йўқ, у илгари ҳам кўп келиб, амакиси, оғаси Ҳумоюн, аяси билан гаплашиб кетарди. У амакисига жуда ёққан. Умуман, амакисини улуг одам ҳисобларди. Лекин, минг афсус, қизларнинг кирпасон, такасалтанг бўлишгани ўйлатиб қўярди. Бир қориндан неча хил бола туғилар экан-да, деган эди буви. Қорақизни кўрган Ҳумоюн хаёли Онахон томон кетар, гарчи Қорақиз Онахондан бир-икки ёшга кичик бўлганига қарамай, унинг худди ўзгинаси эди. Қилиқлари ҳам, эркаланишлари ҳам, жуссаси ҳам унинг ўзи. Одам одамга шунчалик ўхшарканми, деди у ўзига-ўзи. Сингиллари эса ўзларини «йигирманчи аср кишилари», «замонавий қизлар» ҳисобларди. Бу ниқоб, албатта. Аслида думбул қизлар «йигирманчи аср»га ўз нўноқликларини қўярдилар. «Қуёш календари бўйинча ҳозир, «ўн учинчи аср», — дерди амакидан эшитганича Қорақиз, — опачаларимнинг маймунга ўхшаб, ҳар нарсага ўхшатиб иш қилишликлари қаёқдан келди?!»

Офтобхон буви ўғлидан бирон нима тама қилмас, қишда иссиқ бозиллаган сандал устидаги патнисга туршагу ёнғоғу баргак тўкиб, невара-буви мазза қилиб гаплашиб ўтиришарди. Бувининг йигирманчи йилларда биринчилар қатори паранжи ташлагани, Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, Йўлдош Охунбобоев, Миршароповларни кўргани, Қизил Майдондан байроқ кўтариб ўтгани, Тўраҳон ая, Жаҳон Обидова, Ойдин Собировалар билан таниш бўлгани ҳикоясини қайта-қайта эшитавериб, жонига теккан бўлса ҳам яна эшитарди.

Хуллас, Қорақиз амакиси хонадонидида қолди. Кампир ўғлиникида уч кун ётиб, тўртинчи кунига ўтганда «кулбаи қанори»ни соғина бошлади. Гулларимга сув қуйишим керак, мушугим бегона мушукларга қўшилиб кетмасин, деб, яна белини боғлаб, уйига отланиб қолди. Бувиси кетганига аввал юраги увушган бўлса ҳам, кейин Қорақиз опалари, амакиси, аяси, Ҳумоюн акаси билан ўрганишиб, оилага сингиб кетди. Кўйлақларни дазмоллаш, шанба-якшанбада пилесосни ишга солиш, ҳатто магазиндан нону сут олиб келиш, баъзан бозорга бориб, резавор харид қилиш ҳам Қорақиз зиммасига тушди. Баъзан кечки пайт амакиси, аяси ёнида ўтириб, халқаро мавзуларда гаплашишиб ўти-

ришарди. Ўзимизнинг баъзи кишиларимиз, профессорлар, ёзувчиларнинг характерлари ҳақида ҳам гап кетиб, мароқли гаплашишарди. Отдан тушса ҳам эгардан тушмай, аризабозлик қилиб юрганлар ҳақида ҳам гаплашишарди. Ичкари хонада ясанишиб, лаблар бўялган Мариа Матъе бўлиб ўтиришган мегажиннамо опалари суҳбатга кўшилишмас, сал-пал ақлироқ гап бўлаётган жойдан қочишарди. Уларнинг дарду дунёси — мода, латта-луттада...

«Пистаи бемағз агар лаб во кунад расво шавад...»¹ деб баъзан амакиси, ҳар нарсани ўз номи билан айтаминиз, дегандек ўз кизларини қамчиларди... Аммо аянинг кош-қовоғига қараб, дарҳол ўзини қўлга оларди. Амаки Қорақизни баъзан беихтиёр катта одам ҳисоблаб, ошноларига айтadиган гапларини айтиб юборарди:

«Энг муҳими — соғлик! Соғлиққа қараш керак, агар соғлиқ бўлса ҳамма нарса топилади, — дер экан бир ошнаси, — бола-чақа пўстакнинг жунини есин! Ўлиб кетганингдан кейин сен билан кимнинг иши бор! Мен фақат ўзимнинг соғлиғимни ўйлайман, бошқаси уч пул! Менга ўз соғлиғим керак, бу дунёда ҳамма нарса бўлади, ўлмаган одам кўраверади. Сенларга ҳам шуни маслаҳат бераман, фақат ўзларингга қаранглар! Ана, жонини жабборга берган Эшмат ўлди, Тошмат дунёнинг тагига етаман, деб ўзини аямай, тиним кунлари ҳам ишхонага бориб ишлайдиган кимса эди. У ҳам ўлди. Маишатнинг кетига тушган Нормат ҳам ўлди. Молу дунё йиққан Холмат ҳам ўлди... Мана, мен юрибман! Чунки мен ҳамма нарсадан ўз соғлиғимни юқори қўяман, фақат шуни ўйлайман. Иш деб ўзимни койитмайман, иш топилади. Жонингни фидо қилганинг билан ҳеч ким сендан миннатдор бўлмайди. Бир куни итдек ўлиб кетасан. Шунинг учун соғлиққа қаттиқ риоя қилиш керак — яхши еб, бадантарбия қилиш айни муддао! Мансабда ўтирганимда ҳам биринчи галда соғлиғимни ўйлар эдим, ҳозир ҳам шундай. Биров менга соғлиғимни қайтариб берармиди? Йўқ! Мен жар солиб, ҳаммага айтардимки: «Ҳэй, инсонлар, иш топилади, соғлиқни ўйлаш керак! Мутлако ғам-андуҳдан нари юриш керак, агар у келиб ёпишса чап бериб қочиш лозим. Қоча билиш ҳам — санъат». Бу «фалсафа» мана шундақа, қизим! Лекин у — аблаҳ одам! У фақат ўзини ўйлайдиган шахс. Бундай одамлар душмандан ҳам хавфли! Қорақизим, чакқонлигинг яхши, анави опаларингга қанча насихат қиламан, ҳеч юкмайди. Сен улар билан одобу ахлоқ ҳақида гаплаш. Тор шимларини кўп кийишмасин, уят бў-

¹ Бемағиз писта оғиз очса расво бўлади. (Бедил.)

лади! Италиялик артистга ўхшайман деб, маймун бўлиша бермасин, ахир ўзимизнинг Зоя Космодемьянская, Тўйчи Эрийитов, Сами Абдуллаевлар қандай қаҳрамонликлар кўрсатганлар. Мен Тошкент Педагогика институтида Елена Стемпковская билан бирга ўқиганман. Унинг қаҳрамонлиги таърифга сизмайди. Хирург, фронтвик Мукаддам Ашрапова-чи? Фронтвик, рентгенолок-профессор Жалол Махсумов-чи? Нега сенлар брюсселлик, Европанинг қоронғи паскам кўчасидаги бир жанобнинг боласи қилган қилиқни такрорлайсанлар, ўшаларнинг беибо музыкасига ўйнайсанлар, шайтонлар! Нега улар сендан ибрат олмайди?! Нега сенинг музикангга улар ўйнамайди?! Нега сенинг Шашмақомингни улар бир тийинга олмайди?! Ахир сен голиб мамлакатнинг голиб фарзанди бўлишинг керак эди-ку! Қани, менга жавоб берларинг,— дедим опаларингга — «йигирманчи аср билағонлари»га. Мен «Фарғона тонг отгунча» ёки «Сайдинг кўйбер сайёд» мусикасини ҳеч қандай мусикага тенг кўролмайман! Бу музика бебаҳо, дилбар, жонон! Мен буни эшитганимда мумдай эриб кетаман. Титраб кетаман... Буни тушунишмайди опаларинг! Сен, комсомол қизим, тушунтир, юракларига нур тушир!»

Қорақиз амакисининг куйиниб айтаётган сўзларига жон қулоғини тутиб, ҳамма гапга тушуниб турарди. Ўзи ҳам шу фикрда. Дарҳақиқат, «масъул» бўлиб юрган баъзи кишилар, туппа-тузук галстук тақиб, зиёлиман деганларнинг баъзилари фақат ўзини ўйлайдиган, шахсиятпараст кимсалар экани ҳозир маълум бўлди. Пулга ҳирс қўйганлар қанча! Эгардан тушмай, юмалоқ хат ёзаётган тухматчилар қанча!

Дарҳақиқат, шундоқ замонда адашиб юриш — қизик ҳол! Бу ҳам талтайишнинг бир кўринишимикан? Овқат қилишни билишмаса, гастрономга, бозорга сават кўтариб боришдан орланишса, улар ерда эмас, булутлар устида юришса, булар кимга керак! Кимга ўхшашди экан? Ҳозирги яхши йигитлар ақл ўргатадиган, бошга чиқиб оладиган хотинларни эмас, рўзғорбоп, болаларнинг чинакам онаси бўладиган, юртни ҳам, она тилини ҳам севадиган қизларни излашади. Эрини оёқости қиладиган, қўлига атир суриб, хидлаб ўтирадиган кирпасонлар кимга керак!

Қорақизнинг бу хонадонда кундан-кунга эътибори ошиб, аяси, дадаси, улар тили билан айтганда, «папаси», «мамаси» сийлаётганини сезган Фароғат, Роҳатлар кейинги кунларда нимадандир баҳона топиб, у билан гаплашишмай қўйишди. Қорақизга бурнини жийиришди. Қандайдир номаълум йигитларнинг бу хонадонга тез-тез телефон қоқиб, «Қора-

киз Дўстмухамедовани чақириб беринг...» дейиши гашларини келтириб, жонларига тегди. Улар «Қорақиз бувисиникига кетсин!» деб туриб олишди. Ая аввал бу жаҳл устида бўлаётир, деб ўйлаган бўлса ҳам кейинчалик қизларига кулок солди, уларни ўкситгиси келмади. Шу орада аллақандай профессор оиласидан Қорақизга совчи келди. Маҳаллага, бувисининг адресига боришмай, Фаррух Дўстмухамедов коттеджига келишгани қизларни яна ҳам дарғазаб қилди. Қорақизни фирибгарликда айблашди. «У папамнинг номини сотиб, бизнинг хонадон қизиман, деяпти. Аперис!» дейишди. У гаплашиб юрган йигитни кўришни ҳам иташди. Бу гапларни эшитган Хумоюн сингилларини жеркиб, сўкди. Ўғли Эркинжонни улар хонасига кирмаслигини тайинлади.

— Ҳа, қарқуноқдан булбул чиққан! — деди кутилмаганда ачиб-сасиб катта хонадоннинг бекаси — ая, зар оралаган атлас кўйлаги енгларини шимариб, семиз билагига тилла билагузигини кўз-кўз қилиб, — отанг ким — ошқовок, онанг ким — мошқовок эди. Пешонаси шўр экан, отонасиз шум етим бўлиб қолдинг! Нега қизларимни камситасан! У қариндош-уруғларникида юравериб қашқатаёқ бўлиб кетибди! Майли, раҳм қилиш керак. Нимаики қилса ўзига қилади. Бувиларинг ҳам талтайтириб юборган, шум кампирга бир нима деб бўладими! Тўқсонга кириб дарду дунёси шу битта мишиқи бўлиб қолган! Бошқа неваралар ҳам бор-ку!

Девор тагига пианино кўйилган, эрта баҳорда чаман гуллаган ўрикмонанд кенг деворлари, ганчин хона шифтидаги катта биллурий қандил йилтираб, сезилар-сезилмас титраб турарди. Кимхоб диванда ўтирган ая, рўпарасида хомуш турган узун-қисқа, сонлари лорсиллаган қизларига насихатомуз гап айтиб, кимнидир сиртдан чимчилаб, узиб-узиб оларди. Данғиллама уйлар, эрининг обрў-эътибори, нимаики қўлга киритилган яхши нарсалар фақат ая шарофати билан бўлганини такрорлаб, бу хонадонда юрист Дўстмухамедов эмас, чинакам «юрист» — ая эканини эслатгандай бўларди. Аянинг айтгани айтган, дегани деган. Кайфи чоғлигида меҳрибон, кайфи бузилганда қиличидан қон томарди. Уруғларидаги баъзи шарттасўз кишилар эру хотин турмушини кўриб, бир кун: «Бу нима ҳол, укажон, сенга кийин бўлиб кетибди-ку! Тузатиб бўлмайдами?» — деганларида, ерга қараб, мумдай эриб, ўксишдан эзилган Дўстмухамедов фақат битта гапни такрорлаган эди: «Ўзи бошидан шундоқ бўлган, нима қилай, энди ёшим кетганида ўзгартириб бўлмайди! Ўрганиб кетганман...»

Ҳаммасига чидаш мумкин, аммо бўйига етиб, ўтириб қолган икки кизнинг бахти очилмаётгани, совчилар келиб, айнаб кетаётгани баъзан онани ҳам, отани ҳам юракларини зиркиратарди.

Қорақизни турткилашгач, аразлаб бувисиникига кетиб қолди. Аммо бир ҳафта ичида уй-айвон, ошхоналар яна исқирт бўлиб кетганини кўрган ая ортиқ чидолмай, кечга якин эрининг машинасида бориб, хафа бўлиб ўтирган қайнонасини кўндириб, неварани олиб келди. Қорақиз ўзининг «хизматкор» сифатида керак бўлиб қолганини фахмласа ҳам, азбаройи амакисининг яхшилиги, ҳамда Фарҳод деган йигитнинг телефон қоқиб тургани сабабли... яна чамадонини кўтариб қайтиб келди. «Чичон-чичонлар»дан хафа бўлиш, улар билан ади-бади айтишишни ўзига эп кўрмади. Кетида оҳ уриб, мажнун бўлиб юрган Фарҳоджон билан учрашув — энг муҳим гап! «Отам обрўсидан фойдаланиб, йигит топдинг!» деган камситиш ҳам таъсир қилмади. «Менинг раҳматли отам сенинг отангдан юқори туради — мамлакатимиз учун курашиб, ҳалок бўлганлардан. Улар ми-нистрлардан ҳам юқори туради!» деган эди амакисини ҳам риоя қилмай. Шу гапдан сўнг амакиси уйида, деворда сержант формасида тушган адаси фотосурати пайдо бўлди. Буни Қорақиз атай деворга қоққан эди. Бу ишга ҳеч ким ҳеч нима деёлмади. Аксинча, амакиси виждонан хурсанд бўлди. «Бу, қиз бола эмас, етук инсон! Мен қилмаган ишни у қилибди. Уни нима деб аташимга ҳайронман. Уйимиз чироғи, доно кизим,— деди кўзига ёш олиб, юраги тўлиб,— ҳеч ким уни турткиламасин! Кимда-ким турткиласа хафа қиламан! У шу ҳовлида туради! Уни ўзим киз қилиб узатаман!» — деди умрида биринчи бор қатъий ва кескин сўз айтиб. Бу гапни Ҳумоюн ҳам қувватлади. Ая индамай қолди.

Амакининг имтиҳондан йиқилиб келган қизларини ҳимоя қилиб, ректорга телефон қоқишлари ва бошка ишлари такка тўхтади. Чунки у Қорақиздан бундай нобоп ишлар қилишдан ҳайикди. Гарчи ая ичида: «Вой, тилинг кесилгур-эй, ҳеч нарсадан ҳайикмайди-я!» дерди-ю, бу гапни сиртига чиқармасди. Икки опа-сингил унинг сўзларига умуман кулоқ солишмасди. Уларнинг фикру ўйи кўпроқ фонтан бўйида сайр этиш, кўк-сарик пуфаклар ушлаб юриш... Ҳаёт мана шу деб ўйлашарди.

Ҳумоюн назарида Қорақизнинг бу қилиқлари ҳам Онахонни шундоқ эслатарди.

Фарҳоднинг она ва опалари Дўстмуҳамедовлар эшиги турумани бузадиган даражада келаверишди — йигитларнинг кўзи очик, одам танийдиган бўлишган, деди амаки

ҳақиқий гапни дилидан ўтказиб. Ҳа, бир «мажнун» бу қаламқош атрофидан асло кетмади. Амаки ҳам мардлик қилди, кампир кўзи тириклигида мана шу доно етимчанинг тўйини кўрсин, деб ўз ҳовлисида катта тўю томоша билан Қорақизни Фарҳод деган йигитга узатишди. Унинг отаси баобру киши — ҳамма биладиган жарроҳ-профессор экан. Ўзида йўқ шод Офтобхон буви келинлигида отаси қилган тиллақош ва зебигардонни тўй куни ҳамманинг олдида севикли неvara пешонасига қўйди. Бу зебигардон билан тиллақош ишланганига юз йил бўлганини, у фақат сиртига тилла суви юритилган эмас, бебаҳо тарихий-маданий ёдгорлик эканини баъзилари тушунса ҳам кўплар тушунмади. Фароғат, Роҳатлар кулишди, бу ўрта аср одати, деди. «Тулкига чиройли териси фожиа келтиради» деб, қизларига қараб ўзига тасалли берган ая янглишди. Истараси иссиқ, тиниб-тинчимас, шаддод Қорақизнинг баҳоси жуда юқори эканини Фарруҳ Дўстмухамедов анча илгари фаҳмлаган эди. Бу қиз шундай тарбияланганими, вужуди — оташ, дерди ўйланиб амаки. Бу қиз ўзи бир аломат туғилган экан, катта бўлгунча фаҳмламай юрган эканмиз-да.

Тўйдан кейин, орадан бир ой ўтмай, Фарҳоднинг бир ошнаси Фароғатга совчи қўйди. Иккала қиз жинси шимлардан, ғат-ғутлардан воз кечиб, дарров одамга ўхшаб олишди. Бу ишда Қорақизнинг қўли бор эди. Уни ҳам илиб кетишди — Қорақиз кутуёғ бўлиб, Дўстмухамедов хонадонига тузук-тузук жойлардан совчилар кела бошлади. Бир ярим йил деганда Дўстмухамедов кетма-кет икки қизини чиқариб, «аялманд киши» бўлиб қолди. Бу гап ҳазил, албатта! Катта хонадондаги гиламдан тортиб, шифоньеру пианино, зардўз дарпардалару тошойналар... бари-бари шаҳарнинг икки томонига оқиб кетди. Фарруҳ домла билан ая хурсанд бўлишганидан тиззаларига уриб кулишарди. Хоналар хувиллаб, эшикда ётадиган бир чўлтоқ эски супургию қора қозон, келинлигида онаси қилган шолча қолди. Ўтники ўтга, сувники сувга, қолди қатикнинг пули... деди баралла хахолаб Фарруҳ домла. Узатилган қизлар онасиникига келганида эшикда ётган чўлтоқ супурги ҳам мени олиб кетиб қолади деб кўрқаркан... Лекин улар ниҳоятда кайфи чоғ, ҳамма ишни бошлаган бебаҳо қорақўлча — Қорақиз эканини сезиб қувонардилар. Иккала куёв ҳам кейинчалик Фарҳоднинг ошналари бўлиб чиқди...

Кунлардан бир кун Фарруҳ домла эрта билан ўз машинасида ота маҳалласига борди. «Омонатингни олақол, ўзингга шукр...» деб, сандиққа кафанликларини жойлаб,

кўнгли тинчиб, тайёргарлигини кўриб ўтирган тўксон уч яшар Офтобхон бувини кўярда-қўймай ҳовлисига олиб келди. «Болам, бу ердан эмас, ўз маҳалламиз аҳли ҳовлимдан чиқаришларини истайман. Бир ҳовуч сувим ўз еримга тўкилсин. Мени уёққа олиб борма», деганига ҳам қўймай, олиб келди. «Ҳали-бери ўлиш йўқ, энди кўрасиз, эрта-индин мен институт ректори эмас, туғуруқхона бош врачининг телефонини қидириб қоламан... Ўтиринг, ойи! Ишни бошлаган ўзингиз, доно неварангиз Қорақиз, энди потиллашиб туғиладиган невараларни ким боқади! Бу тор шим киядиган пасонлар бола боқармиди! Неваралар мактабга борадиган бўлгунча ҳаммамиз сабр қилиб, ўлмай туришимиз керак. Сиз ҳам сабр қилинг! Сўраганларга йиққан кафанликларингизни бериб юбораверинг!» — деди.

— Ҳа, болам, буни қара: тешик мунчоқ ерда колмас экан. Ҳаммалари ўз бахтларини топиб кетдилар. Тор шим кийган билан Фароғатхон қизим қандоқ яхши! Кўнгли очик. Роҳатхон қизим ҳамма тишини суғуриб ташлаб, тилла тиш қўйгани билан, ўзи қандай ақлли, ота-онасига меҳрибон. Рож-копир ўглининг кетидан юрган бўлса нима бўпти? Бундоқ ёшда ҳаммалари ҳам копир. Йўқ, ҳамма невараларимнинг ҳам ақли расо, ҳамма невараларим ҳам яхши! Биронтасини ёмон дейишга тилим бормайди!

* * *

Тўй арафасида уч киз — Фароғат, Роҳат ва Қорақизлар ниҳоятда аҳиллашишган эди — уларнинг бирга тушган ёркин табассумли фотосурати пианино турадиган катта хона деворига ёпиштирилган. Ҳумоюн бу хонага кириб ёноқларида кулгич, чиройли табассуми ўзига ярашиб турадиган Қорақизга тикилди. Қорақизга эмас, гўё Онахонга тикилгандай бўлди... Тавба! Худди ўзи-я! Одам одамга ҳам шунчалик ўхшайдими! «Аллақандай бир одамга никоҳ бўлаётиб, тўйлари бузилгани...»ни ҳам эшитган эди. Нима сабаб экан? Эҳтимол у шахс Онахонга ёкмагандир... Бундай воқеалар ҳаётда бўлиб туради, деди ўзига-ўзи Ҳумоюн. Лекин бари бир бу киз ўзи бошқача; сўзамол, қалби беғубор, шаддод, сезгир... икки ёноғидаги кулгичи киши диққатини тортмай қўймайди.

Нега у жавоб қилмади? Ҳумоюн деворидаги Онахонга тикилар, ўйлар... Бошига тушган мусибат — бобосининг қазоси, атрофдаги кўп кишиларнинг қувғин бўлаётгани

эхтимол ўзи ҳақида ўйлашга имконият бермаётгандир?

Хумоюн Онахонни жон-жонидан севиб қолиб, турмуш қуриш ҳақида айтган гапларига қиз негадир аниқ жавоб қилмаётганини онасидан сир тутди. Иккиламчи у ўз жойини ташлаб, Тошкентда қолишга кўзи етмасди. Онасининг «бир қишлоқи қизни» олиб бермаслиги аниқ, аммо ота ва ўзи бундай ожизликлардан юкори эканликлари, агар у тегса жон деб уйланишга ҳозирлиги юрагида туғён урарди. Яхши кўриб қолган Хумоюн Ҳақназар бобо қазосига таъзия телеграммаси юборишдан ташқари, университет ётоқхонасига бориб, Кунтуғмишга ота-оналари номидан таъзия изҳор этмоқчи бўлди, афсус, у Сурхондарёга кетиб қолган экан.

Адвокат Фарруҳ домла Дўстмуҳамедов уч кизини кетма-кет чиқариб, кўнгли тинчигани йўқ; ҳовлининг нариги томонидаги уй-айвонда невараси Эркинжон билан ёлғиз турган Хумоюн қисмати илгари «қарикизлар» ташвиши олдида унча сезилмаган бўлса, кейинчалик эру хотин ва ҳатто Офтобхон бувини ҳам қаттиқ ўйлатди. Кичик Эркинжон доимо ая билан бува бағрида, бу хонадон «саркардаси» бўлишдан ташқари «ишонган боғу суянган тоғлари» анчадан буён ёлғиз яшарди. Тошкентдай шаҳри азимда наҳотки унга бир жуфти ҳалол топилмаса? Баъзи дарак солиниб, топилган жувонларнинг «миси» чикиб коларди.

Хуллас, у мана уч-тўрт йил ўтишига қарамай уйланомай юрибди. Танлаб-танлаб тозига учраганлар ҳам бор... Хумоюн дафъатан ўзига боқар, дунёда ҳамма ёмон бўлиб кетибдими? Киши ҳавасини келтирадиган оилалар қанча! Ёки совиб, хотин ёқмас бўлиб қолдимми? Нега жон-жаҳдим билан киришмайман, эхтимол менинг совуққонлик билан гаплашаётганим Онахонни ўйлатиб қўяётгандир? Нималарнидир мулоҳаза қилаётгандир, ахир тошкентликларнинг баъзилари уларни зада қилгани, маҳаллийчилик, калонди-моғлик қилгани маълум-ку!

Ўғлининг бахти очилмай, ўзига жуфт тополмай юргани аяни қаттиқ изтиробга соларди; Хумоюннинг дам у хотинга, дам бу хотинга қарайверадиган одати йўқ, ишга тўғри бориб, тўғри қайтади. «Ҳар хотинга ошиғу ҳар кизга хуштор, авлиё...» эмас. Хумоюннинг тортинчокроқ, қисман хаёлпараст, азада таъсирланадиган, қўй сўйганда мутлақо тепасида туролмайдиган бола эканини билишар, ўн тўрт ёки ўн беш ёшидаёқ қандайдир «гўзал қиз»ни севиб қолиб, у ҳақда кўп ўйлаб, куйиб юргани маълум-ку. Қиз билан рўбарў келиб қолиб, ўзини йўқотгани, кизариб, соқов бўлиб қолганини ҳам уйдагилар билади. Тарбия албатта керак, дер-

ди Фарруҳ домла, аммо уруғ, яъни ген жуда муҳим гап. Маъданни эритиб, сўнг тоблаб мустаҳкам пўлат қилиш, лакка чўғни минг охангга солиш мумкин, кимёвий бирикмалар олиш мумкин, моддани миллион бўлакка бўлиш мумкин, аммо насл уруғи ўзининг ниҳоятда қудратли эканини миллиард йиллардан буён кўрсатиб келмоқда, дерди Фарруҳ домла. Ҳимолай тоғини скрепер-бульдозерлар билан тептекис қилиб юбориш мумкин, аммо инсон феъли атворини ўзгартириш асло мумкин эмас! Қазисан, қартасан, ахир аслингга тортасан.

Ҳумоюн кўп ўйлар, баъзан «жаҳоний ташвишлар» хаёлини қамраб оларди. Эрта билан самолётда бошқа шаҳарга учиб бориб, футбол кўриб, кеч уйга қайтиб келадиган шилдир йигитлар ҳам бор, уларни кўриб, баъзан аясининг оғзи очилар, унинг ўғли ўқишга ўқиди-ю, аммо удабурон йигитлардан бўлмади. Толиби илм бир йигит наҳотки шундоқ юрса!

* * *

Бобо вафотининг йили ўтиб, оқ кийишгач, Ҳумоюндан кетма-кет хатлар олиб турган Онахон бувиси билан чамадон кўтариб, шартта Тошкентга учди — университетга қайтадан ҳужжат топшириш мақсад эди. Бундаги ғурбату таъқиблар, Жўмард Бойбўсиновнинг қайтадан алоқа боғлаш йўлидаги уринишлари жонга тегди. Ундан тамоман юраги совиб кетган эди. Тойлоқовнинг бу томонларда яна пайдо бўлиб, пахта пунктлари бирлашмаси директори лавозимига кўтарилгани наинки ранжитди, юрагида газаб алангасини авж олдирди. Умуман, ишларнинг бошқача кетаётгани, йўқ пахтани бор деб, қоғоз сотиб олишликлар одатга айланаётгани уни ваҳимага солди. Умуман, нима бўлаётганига тушунмасди. Тойлоқовдек бир расво одамнинг райондаги катта пахта пунктига директор бўлиши унинг эсини оғдириб қўйди. Бу одамларнинг ҳаром қўлига «оқ олтин»ни топшириб бўладими?!

Кутилмаганда бувиси билан Тошкентга келиб, энг яқин қариндошларидек Фарруҳ домла ҳовлисига тушди. Бу гал у телеграмма берди. Аэропортда уларни Ҳумоюн билан Кунтуғмиш кутиб олишди. Меҳмондорчиликнинг иккинчи куни, мана бўлмаса деб, Онахон Ҳақназарова Ҳумоюн Дўстмухамедов билан ЗАГСдан ўтишди. Ҳумоюннинг оғзи қулоғида, томи устидан Лайлатулқадр ўтгандай бўлди. Пайтни ганимат билиб, яқин ёр-биродарлари, маҳалла активлари ва

бошқаларга дастурхон ёзилиб, янгича, шинам тўй ўтказиб юборилди...

Бундай ихчам, ортиқча дабдабасиз никоҳ тўйи бўлишини Онахоннинг ўзи истади. Лекин, ҳар қалай зиёфатга таклиф этилган санъаткорлар, мақомчи созандалар ва раққосалар атайин камтарин қилинган тўйга файз киритиб юборишди. Ҳа, дунёда санъатнинг сеҳру қудратидан ҳам буюк қудрат борми!

Тошкентдаги бу тўйнинг садолари Сурхон водийсидаги Жўмард Бойбўсиновлар ҳовлисиғача етди. У Онахоннинг оёғи тагига йиқилиб, айбини бўйнига олмоқчи, шундай йўллар билан музлаган куртакка жон киритмоқчи эди, афсус, минг афсус, бўлмади. Жўмарднинг бағри ёниб, касал бўлиб қолди.

* * *

Кавокиб сайрини шаб то саҳар бедор
ўландин сўр...
Фузулий

Инсон фаришта эмас...

Бедабдаба қилинган тўй тарқалиб, тунда Онахон билан Ҳумоюн мусаффо ҳаводан нафас олиш учун ҳовлига, гуллар ёнига чиқишди. Осмон гумбазида, беҳисоб юлдузлар ўртасида ярқираб турган ойга тикилишди; ҳаво яхши, тун гўзаллиги... Улар бир-бирларига қараб қўйишди, атиргуллар орасидаги йўлқадан ҳовлини кесиб ўтиб, нариги томонга — Ҳумоюн учун солинган уй-айвонга боришди. Зинапоялар олдида бир лаҳза тўхтаб, яна бир-бирларига қарашди, Ҳумоюн Онахон қўлидан ушлади. Икковларининг ҳам аъзойи бадани жимирлашиб кетди. Хона эшигидан ичкарига киришгач, кўзлардан холи, Ҳумоюн Онахонни маҳкам қучиб, лабларидан эҳтирос билан шундоқ қаттиқ ўпдики, «чанқаб қолган», тажрибасиз зиёли киши унинг лабларини кўкартириб қўйишни ҳам хаёлига келтирмади. Бу лаҳза Онахон эртага қайнота, қайнонасига лабини кўкартириб, қандай боқилишини хаёлига келтирмади. Улар бир тан бўлиб, бир-бирларига қаттиқ чирмашишган эди. Чекмайдиган, ичмайдиган, хотинларга қарамайдиган Ҳумоюн ўзида эмас, ҳаяжонда. У хотинини бағридан бўшатиб, креслода ўтирарди. Ўўпарада икки қаравот, атлас кўрпаю момик ёстиклар... Тўмба устида лампа.

— Чирокни ўчираман? — деди Ҳумоюн.
 — Йўқ! — деди у эркаланиб.
 — Ечиниш керак. Чарчадингиз... Тун...
 — Бутун тун бизнинг ихтиёримизда-ку! Шошманг...
 — Ҳамма гапларни гаплашиб бўлдик-ку. Халқаро мавзуда ҳам... Индира Ганди, Фидель Кастро... Рональд Рейген... Никарагуа... Афғонистон... Ундан кейин пахтачиликни ҳам... Афандини ҳам...

— Бирпас шошманг...— Онахон ерга қаради. У шунча шаддодлиги билан ҳали эру хотинлик одату қоидаларини билмас, нима қилишга ҳайрон, ўзини Ҳумоюн кучоғига ташласамикан? Нима қилиш керак? Тўғридан-тўғри ечинишдан уяларди. Уйланган, тажрибали Ҳумоюнга қарашдан тортинар, у ҳам кулимсираб Онахонга боқди-ю, наридан-бери ечиниб, ички кийимда кўрпа орасига кирди. Бу лаҳза эрининг ёлдор кўксига кўзи тушди. Ҳамоҳанг юраклар оҳанрабодек бир-бирини торта бошлади. Ўртада девор бўлиб турган шарм бирдан йўқолди. Ҳирс кучли келди. Онахон тумбочка устидаги лампани ўчириб, қоронғида ечина бошлади. Каравот четида ўтирган Онахонни Ҳумоюн дарҳол бағрига тортиб олиб, тўймай юзларидан, лабларидан ўпа бошлади... Дунё ташвишлари... пахтачилик... халқаро аҳвол... илмий ишлар... бари-бари унутилди. Бу дунёда улар икковларидан бўлак ҳеч кимса йўқ эди...

* * *

Сурхон, Тўпалангдарё бўйларидан, Боботоғ, Вахшивор, Кўхитанг ва Бойсун ораллиқларидан кўпларнинг ҳар томонга кетиб қолаётганини сезган тракторчи Чўлининг ҳам сочи тикка бўлди. Киш яқинлашиб, қушлар иссиқ мамлакатлар томон парвоз этгандай, дарҳақиқат кўплар ўз районларидан кетиб қолаётган кунларда, Чўлига ҳам «совуқлик» таъсир этиб, у ҳам парвозга отланди. Нега у кетмас экан! Онахоннинг Тошкентга, «ўқишга кетгани» баҳона бўлиб, у ҳам эски чамадонига кийим-кечак, лаш-лушларини тўлдириб, белида уч юз сўм пул билан ҳайё-ҳув, деб шанба куни Тошкентга жўнади.

Унинг бу томонларда биронта таниши йўқ, меҳмонхоналарга киришга ҳам паспортдан бўлак хужжати йўқ эди. У яқинда телевизорда академик Қори Ниёзийнинг Қўқондаги мактаби ва ўн уч талабанинг охир-пировардида катта олимлар бўлиб етишгани хусусидаги кинолавҳани кўрган, китоблардан Ломоносов чипта кавушда қор босиб, шимолдан «толиби илм» бўлиб Москвага келгани ҳақидаги маъ-

лумотларни биларди. Пахтаси ўйнаган чопони, кирза этик, янги тўппию белбоғида иккита кулча, уч юз сўм пулдан бўлак ҳеч нарсаи йўқ; «белбоғидан йўқ бўлак оғирлиғи...» эди. Тошкентга етиб олгач, вокзал майдонида бир муддат у ёқ-бу ёққа аланглаб, кейин трамвайга ўтириб, «Эски шаҳар бозори» томон йўл олди. Ҳанифа Бегимкуловадан эшитганича Ризқитилло деган киши отасининг ошнаси бўлиб, бозордаги дўконларнинг бирида газмол сотар экан. У қидириб шу дўконни топди, Ризқитилло ака икки йил бурун дунёдан ўтганини билмаган экан.

— Мен ўша кишининг жиянлари бўламан, нима ишинг бор эди?— сўради чакмоқ мўйловли посон бир йигит.

— Мен Сурхонданман... Ризқитилла ака дадамларнинг ошналари эди...

— Хўш, нима бўпти? Ризқитилла отанинг танишлари кўп.— У Чўлига юқоридан қараб, мазах қила бошлади.

— Мен... Ҳали-ҳозир поезддан тушдим...

— Хуш келибсиз! — деди йигит кулгидан ўзини тийиб.

— Раҳмат!

— Йўлда қийналиб қолмадиларми?

— Йўқ.

— Ҳеч ким кутиб олмадими? Наҳотки сиздек одамни муздикон билан кутиб олишмасалар! Яхши бўлмабди-да!

Чўли икки сотувчига бир зум тикилиб турди-да, индамай орқасига ўгирилди. Дўкондан чиқиб кетаётганида оғзи тўла тилла тиш, чакмоқ мўйловли йигит билан ёнидаги шериги атайин сунъий хахолаб кулиб юборишди.

— Отаси тоғамлар билан таниш бўлган экан, нима бўпти! «Ҳозир поезддан тушдим...» дейди. Тушсанг тушибсан. Нима бўпти! Елкасининг пахтаси ўйнаб кетган бу «жаноб»ни кутиб олишимиз керакмиди?

Чўли хомуш кетатуриб, йигирма қадамча наридан қайрилиб ўша дўконга қараб қўйди. Наҳотки Тошкентдаги бу савдогарбаччалар бунчалик аблаҳ бўлиб кетди! Қори Ниёзий Қўқондан Тошкентга саратон жазирамасида келган бўлса! Чўли ҳам иссиқ ойларда келди. Ёлғиз ишонгани Ризқитилла ака бевақт дунёдан ўтгани жуда армон бўлди-да, энди қаёққа борса экан? Ҳадемай қоронғи тушади. Онахонни қидириб ётоқхонага бориш — уят! Қаерда тунаса экан? Биронта крандан сув ичиб, белидаги нон билан кунни ўтказар. Аммо кўчада тунайлими? Биронта қоровулнинг ёнида ўтириб чиқсаммикан? Эртага-чи? Индинга-чи? Юмшоқ, ўтлоққа ўхшаб ётиб думаласа бўлади, деб ўйлагани Тошкент қаттиқ, ҳаммаёқ тошдан

иборат бўлиб кўринди. Трамвайда учрашгани хушфеъл бир темирйўлчини ҳисобга олмаса, дўкондор тилла тишли йигитлар жуда расво-ку! — деди ўзига-ўзи. У бўлса тўнининг пахтасини кўрибди! «Зарбоф тўн эмас, қалбинг гавҳар бўлса, эски тўнда ҳам у гавҳар...» деган шоирнинг мисраларини эслади. Наҳотки тошкентлик шоир уни алдади! Агар шу тилла тишли дўкондор Қумқўрғон томонларга бориб қолса мен унинг орқасидан хахолаб кулармидим? Эҳтимол академик Қори Ниёзийга ҳам кулганлар бўлгандир. Бўлмай ҳеч иложи йўқ. Бўлган! Бундай камситишларга чидаш керак. Ҳамма ёмон эмас-ку! Киши кўрмаган нарсасини ақл билан топиши мумкин-ку!

Худди ўйлаганидек, Чўли бугун бозор қоровулига қарашиб тонг оттирди. Кексагина: нимжон одам экан: тунда у ёқ-бу ёқни супуришиб юборди. Пештахтада қолган пўчоқларни йиғиштириб олди, сочилган яшиқ-бочкаларни Мўмин амаки айтган ерга олиб бориб қўйди. Бозор четидаги хужрачада, амаки гўшасида, кичкинагина декчада шўрва қайнарди. Қоровул чол мусофир йигитни олиб кириб, қорнини тўйгазди. Ўзи асли Тошкентнинг Сақичмон маҳалласидан бўлиб, бошига кўп қийинчиликлар тушгани, икки боласи чечакдан ўлгани, хотини қазосидан кейин сўққабош бўлиб қолгани, кексаликда уйга қамалиб қолмай, буёққа чиққанини, одамлар ичида бўлиб, улар корига ярашини ўйлаганини айтди. Молу дунё йиғмаслиги, ҳар куни топганини ҳар куни харажат қилиши, 1934 йилда шу бозорга ёпирилиб келган очлар, ўзбек ва қозоқларнинг шишиб ўлганини ўз кўзи билан кўрганигача Чўлига ҳикоя қилиб берди. Шишиб кетган ўзбегу қозоқлар мана шу йўлкаларда ётишганича, Бедабозор четидаги паскам айвонларда, Кўкалдош мадрасаси атрофларида шишиб кетиб ўлган одамларнинг ҳар куни аравада олиб кетишганигача гапириб берди. Ўша қозоқлардан бири қозоқ далаларида Голошчекин деган кимса айби билан қорамоллар олиниб, халқ қирилиб кетганини айтиб берган экан.

Оғзи очилиб, тинглаётган Чўли Мўмин қоровулга ёқдими, у анча вақтгача гапирди. Унинг дилидаги ҳасратларини тинглайдиган киши йўқ эди. У қоровул, вазифаси — супуриш, тозалаш... деб ўйларди одамлар, у гўё шунга яратилган. Унинг юрагидаги гаплар кимга ҳам керак. Ҳар куни бозорга қирқ минг одам кириб, қирқ минг одам чиқади, улар бир-бирига ўхшамайди, уларнинг дилида нима бор, буни ҳам билиб бўлмайди. Уларнинг деярли барчаси Мўмин қоровул билан иши йўқ ва ҳатто бирон ерга қовун пўчоқ, тарвуз палла тўпланиб қолган бўлса, «бу ерда қоровул

борми ўзи!» деб ўшқириб сасиб кетадиган олифталар ҳам йўқ эмасди.

Чўли ҳам ўз кечмишларини лўнда қилиб айтди, кейин ёлғон аралаштириб, ўқишга кириш учун Сурхон томондан келгани (аслида Онахонни излаб юрган эди), битта онаизо-ридан бошқа ғамхўри йўқлиги, таваккал қилиб Тошкентга келганини айтди. Хужжатлари шай, қийиқчага ўроғлиқ китобни кўрсатди. Улар «Ўтган кунлар» ва яна икки китоб эди.

Эрта билан Мўмин қоровул юпун кийинган бўлса ҳам ичида гапи кўп йигит билан нонушта қилишди. Дастурхон-га иссиқ нон, қаймоқ, қанд-курс қўйди. Ўзининг айти-шича, «сўфилар оёқ ювмасдан» туриб, кўчадаги водопро-водда юз ювиб, бозор пештахталарини кўздан кечираркан, биринчи бўлиб бозорга кириб келган новвойлардан иссиқ нон сотиб оларкан.

Нонуштадан сўнг, Чўли қоровул отага ташаккур айтиб, Дорилфунунга кетяпман, хужжат топшираман деб, бозор майдонидан чиқиб кетди.

— Жой тополмасангиз, болам, мана шу ерга келаверинг! Кўнгил кенг бўлса хужра ҳам қошона... Агар, бу ерни ёқтирмасангиз, мана бу Бедабозорнинг ўнг томонида «Дом деҳқон» деган меҳмонхона бор, бир ошнам ишлайди. Жой топиб бераман. Қадим бу ерларни Бешболабойнинг ери дейиларди.

— Раҳмат! Ишларим тўғри бўлса, албатта келаман,— деди Чўли мамнун.

Чўли Тошкент кўчаларида юрарди. Ҳақназар отанинг қазоси, Онахоннинг кетиб қолгани юрагига ларза солган Чўли анча довдираб қолди. У, наинки Онахон, «комиссар» ҳақида ҳам кўп ўйларди. Ипак пахтанинг инжиқликларига бошқалар вий деганда Ҳақназар ота чидаган. Пешона танғи-ган, жазирама офтобда юриб, ғўза парвариш қилар, ўша вақтдаги бир раҳбар:

— Ҳақназар ота, партия ва ҳукуматимиз ингичка толали пахта экиб беришимизни илтимос қиляпти. Бу пахта давлатга жуда зарур. Нима дейсиз? — деган эди. Ўшанда, катта карта ўртасида туриб, ғўза суғораётган Ҳақназар ота унга:

— Экамиз! Инсоннинг қўлидан келмайдиган иш йўқ. Зарур экан, экамиз! Жон олиб, жон берганлар ипак пахта эколмайдами!— деган.

— Барака топинг, отахон!— деган эди ўшанда секретарь.

Бу гаплар ҳам Чўлининг хаёлидан ўтди. Шундоқ одам ўлиб кетди, деб ачинди.

Ўша кезлари Чўли Ҳақназар ота ҳовлисига кириб, Онахонга қуюқ салом берган эди. Гап айтолмай, тикилиб, кейин «Ҳа, майли...» деб чиқиб кетгани ҳам ёдига тушди. Нега келди, нима гапи бор, Онахон тушунмай, ҳайрон бўлган. У, ой сари кўриниб, қуюқ салом берарди-ю, яна ўзининг даштига жўнаб қоларди. У ҳеч нарса кўрмаган, чўлу биёбон — кумдан чиқиб келган одамга ўхшарди. Ватан, юрт, эл... деган гапларни у кейинчалик тушуна бошлади. Тошкент толиби илм Сурхон қизини ўз бағрига олармикан? Зора олса... Мингларча бошқа узоқ районлардан келган йигит-қизлардек у ҳам ўқиса, дерди Чўли чин юракдан умид қилиб.

Тошкентда дайдиб юрган Чўли ётоқхонадан Кунтуғмишни топди. Шабона бувимларда, Онахонда гапим бор эди, деб адресини сўраган эди, Кунтуғмиш ўйламосиради:

— Синглим турмушга чиқди... Бувимлар ҳам шу ердалар, мана адреси... Боринг, — деди Кунтуғмиш.

Бу гапни эшитиб, оғзи очилиб аграйиб қолган Чўли бир муддат Кунтуғмишга бақрайганча тикилди. Кейин лаблари сўзга келмай, деди:

— Бориш ноқулай бўлади...

Улар хайрлашишди. Чўлиной яна Тошкент вокзали гала-говурига кириб, Деновгача билет олди. Беш-олти соатча кутиб, поездга чиқиб, тақа-тақ, тақа-тақ... Она юрти Сурхон томон жўнади.

XXI

ДОСТОН

...Гар олтин қафас ичра қизил гул бутса,
Булбулга тикандик ошён бўлмас эмиш.

Навоий

Баъзи қизларнинг эрга теккандан кейин ҳусни очилиб кетади. Онахон саккиз тепкилик хонатлас кўйлагини кийиб, шифтгача етган тошойнага ўзини солди; унинг бениҳоя гўзал қадду қомаги кўйлак ичида ҳам ўзини таманно этарди. Қаламқош Онахоннинг кўнғирокдек эрка кулгилари Ҳумоюн боғини обод этди. Умрида хотин кўрмагандек Ҳумоюн холи қолди дегунча унга тегажаклик қилар, ҳазиллашар, хуллас, бир-бирларига тўйишмасди. Баъзан кечки овқатдан сўнг «доклад тайёрлаш» баҳонаси билан эру хотин ичкарига

кириб кетиб, қах-қах уришлар бошланар, Фарғона халқ термаларидан «...Кўп қийнаманг, оғажон, безор бўлдим шу ишдан...» деб кулишарди. Худди шундай қувноқ кунларнинг бирида иттифоқо хонага Эркинжон кириб қолиб, анча хижолатбозлик бўлди. Онахонни эрининг кучли йигит экани, хотини вафотидан кейин қанча вақт ўтганига қарамай бир ердан «ахлоқи нобоп» деган гап эшитилмагани хурсанд қиларди. Иродаю чидам фақат яхши хотинларга хос бўлиб қолмай яхши эркакларга ҳам хосдир. Онахон ҳамма нарсадан кўра ҳам эрининг ахлоқий поклигига қувонар ва шундай одам билан тақдирлари бирлашганидан бениҳоя хурсанд эди. Фарруҳ домла, уй бекаси — ая, Фароғат, Роҳат ва Қорақизлар ҳам акаларининг уйлангани, Сурхондарёдан келган севимли қиз билан ниҳоятда аҳил яшаётганларидан мамнун эдилар. «Хумоюн Ҳиндистонга бориб, уйланиб келибди...» деб эшитган Офтобхон буви ҳам мамнун, ўрнидан туролмай қолганлиги сабабли Онахон билан Хумоюн бориб кўриб келишди. Қорамағиз, қаламқош Онахон Офтобхон буви кўзига баъзан телевизордан кўрсатилган ҳинд фильмларидаги гўзал раққосаларга ўхшаб кетган эди. Буви узундан-узоқ дуо қилиб, Роҳат, Фароғат, Қорақизларга берган тухфасидек Онахон бўйнига алмисокдан қолган бир шода қизил маржонни осди. «Ҳиндилар» маржонни яхши кўради, деди қулиб.

Фарруҳ домла участкани ҳам бошлаб қурган; Чехословакиядаги Карлово-Вари курортига. Югославия шаҳарларида, Македониядаги Охрид кўли бўйига тушган гўзал виллалардан ўзича андоза олиб, усталарга тушунтирган эди. Икки қаватли, одам юрса боши тегмайдиган ертўлалар, биринчи қават билан иккинчи қаватга айланма чиройли ёғоч зинапоялари бор. Катта зал-уй шифтида биллурий қандил титраб турарди. Уч қиз бор-йўқларини шилиб кетишган бўлсалар ҳам бари бир қатик тўқилса изи қолади, дегандек уй-жойлар данғиллама. Ошхонада газ плитаси, деворда оқ жавон, косаю лагану кострюлькаю кафтгиргача... бари озода ва муҳайё. Ваннахонада ҳамма нарса оқ ва гулдор чиннидан. Шариллаб бир томондан иссиқ, бир томондан совуқ сув тушиб турибди. Ўтин ёриш, печка ёқиб саситиш, деган гап йўқ, батареялар жон роҳати...

Онахон кун бўйи уйда бўлиб, соат олтиларда кечки университетга ўқишга борар, соат тўққиз яримларда Хумоюн ҳар куни машинада университет бўсағасида кутиб туриб, хотинини уйга олиб келарди.

Шароит яхши, ҳамма нарса муҳайё. Озодалик, осудалик, тартиб бу хонадонда мустаҳкам жорий этилган. Ҳовлидаги

гулзор ҳам Фарруҳ домла диди билан экилган, турли атиргуллардан ташқари бино деворига киркоғайни, орқа томонига, томгача каноп тортиб, кўк карнайгуллар буралиб, гулзор ўртасида гултожихўроз бениҳоя бир гўзаллик кашф этган. Ҳовлига киришингиз билан гулу чечаклар иси димоққа урилади. Ошналаридан бири ҳазиллашиб, «Фарруҳ адвокат эмас, Фарруҳ кенас...» деб атаган. Онахон Ҳанифа Бегимкуловага ёзган хатида, «Опажон, мен курортдаман. Тушган ерим сиз айтган Ялтадан яхши», дебди. Бир ойча туриб, чалдиворимни соғиндим, деб кетиб қолган бувисидан хабар олиб туришни Ҳанифа Бегимкуловадан жуда илтимос қилган эди.

Ҳамма нарса яхши бўлса ҳам инсон бунга қаноатланмас экан.

Онахон жаннатда туриб зерика бошлади. Осойишта мукаммал ҳаёт яхши, энг муҳими эрининг унга нисбатан гўдак боладек талпиниши, севиши, ишдан чикибоқ университетга югуриши, тўймаслиги — бахт! Онахон бўйи етиб, эрга тегсам... эрим мана шундоқ бўлса, деб орзу қилган эди. Тиллаю бриллиантлар эмас, эрининг муҳаббати ҳаммасидан юкори эди. Амалпараст, рашкчи Жўмард Бойбўсиновлар оиласида бундай бахт топишни хаёлига ҳам келтирмади. Шайдо бўлиб юрган Чўли ҳам унинг юрак орзуларига етказолмасди. Номард Тойлоқовнинг тажовузи ҳам ёдига тушди... Ҳумоюннинг мардлиги, оғирлиги Онахонни тамоман мафтун этди. Йнгит киши мана шундай бўлиши керак! Хотиннинг ранжиши, бебахтлиги фақат бир нарсага — эрининг лоқайдлигию хотин қалбини сезмаслиги, жисми ўликлигига боғлиқ. Эри севган хотин учун чалдивор ҳам бўстон, бир пиёла чой, бур бурда нон «базми Жамшид»дан аълодир.

Келинлик гаштини сураётган, Тошкентга келиб бахту маржонга гарқ бўлган Онахон тиним куни офтоб деразадан то атлас кўрпа оёғигача тушгунича эри билан ётишарди. Кунлардан бир кун Ҳумоюннинг кўксига эркаланиб бошини қўйган Онахон хомуш тортди.

— Нима гап?

— Бувимларни соғиндим...

— Кўриб келайлик. Мен эртага самолётга билет оламан, чамадонингни тўғрилайвер.

— Йўк,— деди Онахон эрини кучиб.— Кўчиб борайлик. Ўша ёққа кетгим келяпти. Тошкент ёмон эмас, лекин мен Сурхонни соғиняпман...— у кўзига ёш олиб, пиқиллади,— мен жуда ҳам у томонни соғиняпман. Мени тўғри тушунинг. Бу ерда ҳамма нарса яхши бўлгани билан менга нимадир

етмаяпти. Кетаман, демоқлик ниҳоятда ҳурматсизлик. Бу фақат сизга эмас, дадамларга, аямларга эмас, пойтахтимиз Тошкентга ҳам ҳурматсизлик. Агар мен сизлардек яхши одамларни билмасам, кўр бўламан. Аммо, нима қилайки, Сурхонимни жуда соғиндим. Қийналиб юрганларимда буни сезмаган эканман, хаёлимга ҳам келтирмаган эканман... Энди жуда соғиняпман.

— Бу гапинг мени ўйлатиб қўяётир. Қизиқ!

— Акажон! Менинг гапим сизни ўйлатмасин. Мен сизни жонимдан ортиқ севаман. Аммо кетгим келяпти. Сизни ҳам олиб кетаман. Дадамлар, аямлардек кишилар дунёда йўқ. Эҳтимол мен ҳеч қачон бундай яхши одамларни кўрмагандирман. Ҳамма нарсадан розиман. Энг муҳими — бахтимни топдим. Тўғриси айтсам, шоҳона яшаяпман... Ота-онам, бувам яратолмаган шароит яратилди, ҳаётимдан ниҳоятда мамнунман. Лекин менинг илдизим у томонда, мен бу ерда кўкариш у ёқда турсин, яшолмайман. Далам-қишлоғим чақиряпти... Юрагимдаги бу дардни сизга айтолмай, анчадан буён қийналаётган эдим. Кетайлик, акажон!

— Бу гап янгилик!— деди бирдан ранги оқариб Ҳумоюн ўрнидан туриб қўйлақларини кия бошлади.

Онахон ярим-яланғоч, бошини ёстикдан кўтариб ўтирди. Кафтлари билан кўзларини бекитди. Ёмон гуноҳ қилиб қўйган кишидек эри юзига қаролмасди. Жўмардга ўхшаш кимса хаёлига келиб, мендан шубҳаланмасмикан, деди юраги шиғиллаб Онахон. У кўнглидаги гапни айтишга айтиб қўйди-ю, юраги орқасига тортиб кетди.

Ҳумоюннинг таъби тиррик, кечгача очилиб гаплашгани йўқ. Онахон бўлса нима қилишини билмай, оёғи куйган товукдай ўзини у ёқ-бу ёққа ташларди. Шу кунни кечкурун боши оғриётганини баҳона қилиб, ўқишга бормади.

Иккинчи кунни Ҳумоюн шу ҳақда аяси билан гаплашди.

— Бувисини соғинганга ўхшайди, болам, қаттиқ гапирма. Ҳар ким ўз туғилиб ўсган ерини соғинмай илож йўқ,— деди ая,— уч-тўрт кунга бориб келинглар.

— Тамом кетаман, деяпти.

— Алда, болам, алда! Бирон йил ўтсин, ўрганиб кетади. От ориғликда, қиз етимликда... Бирон нарса олиб бер, хурсанд бўлиб кетади. Алда, ёшларни алдаш осон...

— Бу унақа кизлардан эмас. Қўйиб берсангиз Сурхонни ётқазиб турғзади. Ширин гап билан алдаб, қаттиқ гап билан кўнглини чўктириб бўлмайди. Бу, бошқача киз. Тутганини кесади, айтганини қилмай қўймайди. Бечора Раънони ширин гап билан, зўр келса бриллиант зирак олиб бериб,

хурсанд қилиш мумкин эди. Бу бошқача! Ҳанифа Бегимкулова дегандан хат бор, у аёлнинг кимлигини билмайман, хатда районлари аҳволи ҳақидаги маълумотни ўқиб, оғзим очилиб қолди. Бу қизни шундоқлигини илгари ҳам билардим, у онасининг қизи эмас, мамлакатнинг қизи. Шунинг учун ҳам уни яхши кўриб қолдим. Районда аҳвол ёмонлашгани, одамларни танқид учун таъкиб этиш кучайиб кетгани, Жўракулов, Цветков, Бегимкулова, Шермухаммадхўжаев, Итолмасова, Ҳақназаровалар «муҳожирлар»га ўхшаб, сочилиб кўпчилиги Тошкентга кетиб қолганидан хабарим бор. Аммо бунинг тезда кетаман, деб хархаша қилишини билмасдим. Сурхондарё обкомидан телеграмма бор, келиннингизни чақирибди. Бу телеграмма келганига ҳам бир ҳафта бўлган. Келиннингиз Москвага борган, Сурхондарё областида юз берган кўп ёмонликларга қарши курашаётганлар ичида у ҳам бор. Бу, сочини қирқ кокил қилиб, олдингизга тушиб, бошига тугун кўтариб, меҳмонга борадиган, измингиздан чиқмайдиган келинлардан эмас.

— Кўп ваҳима қилаверма, болам! Хотиннинг яхши, тўғри, жуда яхши! Барака топсин. Беш-олти кунга олиб бориб, бувисини кўрсатиб кел. Вассалом! Кампирга совға-саломлар ол. Бошқа қариндошларига ҳам. Бориб-келиб юрар, шундай қилиб, секин-аста ўрганиб кетади. Кўникмайдиган иш йўқ.

Эру хотин ая айтганини қилиб, уч кунга Сурхон водийсига бориб келишди. Онахон юраги соғинч дардидан қутулади деган ая янглишди. У кейинги кунларда батамом касалга ўхшаб қолди. Хаёл сурар, бир томонда севикли Хумоюн, бир томонда ота юрти... Гўё икки оташ орасида қолди. Қандайдир бир куч уни Сурхон томон тортарди; унинг кўзига ҳовлию жой, гуллар, данғиллама уйлар, эрию қайнотасининг обрўси, Тошкентча ширин мулозамат, эрининг эркалашлари... ҳеч нарса кўринмай қолди. У бир нарсасини йўқотган кимсадек хаёллари сочилган, паришонҳол эди.

Хумоюн яхши гаплар айтиб, ялиниб кўрди. Кавказ томонларга олиб бориб, ўйнатиб келишга ваъда қилди. Бўлмади. Сиёсат қилди. Бўлмади. Аксинча, у эри қўлларига бошини суриб, бир ялинчоқ мушук боладек эркаланди. Дўклари — пахтавонлик, мушакбозликка ўхшаган нарса эканини айтиб қолди.

— Бўлмайди, акажон, кетамиз! Эркинжонни ҳам, сингилларингизни ҳам жонимдек яхши кўраман. Лекин мен кишлоғимга бормасам бўлмайди! Даласиз, у ердаги одамларсиз бунда туrolмайман. Олтин қафас ичидаги қушчага ўхшаб қоляпман... Кетамиз, оёғингиз остига ўзимни ташлаб, ялиниб-ёлвораман, кетамиз!

— Ўзинг кетавер, мен кетмайман!— деди жиддий бир тусда Хумоюн, — ҳали шу бўлдимни оқибат!

Онахон Хумоюнга тикилганча қотиб қолди. Бир муддатдан сўнг «хўп» ишорасини қилиб, ичкари хонага кириб кетди. Гардеробдан ўзининг латта-лутталарини олиб, чамадонга солаётган эди, Хумоюн орқасидан кирди.

— Бир кун сабр қилиш мумкинми?!

— Йўқ! Бу гапдан кейин бир соат ҳам турмайман!

Хумоюн костюмининг ён чўнтагидан икки паспорт, самолёт билетини олиб кўрсатди.

— Мана билет, фақат эртага эрта билан учамиз...

— Учамиз!

— Ҳа.

— Нега «миз»? Кетаётган мен-ку?!

— Қароринг қатъийлигини билмоқчи эдим.

— Эҳ, сиз! Қарорим ўзимни ўртаб ётибди, наҳотки шуни пайқамасангиз!

— Биз кеча аямлар, адамлар билан келишганмиз. Майли, кетамиз! Мен институт дирекцияси билан ҳам гаплашиб, ариза ёзганман. Мени Термиз селекция ва уруғчилик станциясига ўтказишди...

— Вой, акажон! Нега шуни олдинроқ айтмайсиз!— Онахон Хумоюн бўйнига осилди. Унинг юз-кўзларидан ўпди.

Улар самолётдан тушгач, тўрт чамадонни машинага ортиб, районга етиб келишди. Машина катта кўчада физиллаганча югуриб, чорраҳага келганда Онахон Хумоюн диққатини бу ердаги майдон — гулзор ўртасида савлат тўкиб турган «Теннисчи аёл» ҳайкалига тортди.

— Кўринг! Ажойиб-а?

— Илгари келганимда бундай нарса йўқ эди? Ўҳ—хў!

— Курилди...

— Бу ерга зарур эканми? Стадион ёки боғларга қўйилса ёмон бўлмасди. Яна бир ўртамиёна шоирга ҳам ўттизтача ҳайкал қўйишган.

— Менга деса ўртоқ Келдиев ҳамма бўш жойларга ҳайкаллар қўйиб ташламайдими! Халқ ёқтирмаган нарсани минг зўрлаб қўйилмасин, бари бир бир куни эътибордан қолади, кулайди... Халқ меҳри билан бўлмаган ишнинг умри қисқа!

Эшикда машина тўхтагани, айвон четида мушукка ўхшаб ер кучиб ётган Шабона бувини дик ўрнидан кўзгади. У дарҳол бошига рўмол ташлаб, сарпойчан кўчага чикди. Қайси кўз билан кўрсинки, Онахон турарди. У чамадонча-

сини ерга кўйиб, буви бағрига ўзини отди. Кампир кўзига ёш олди:

— Шу бугун сени туш кўриб чиққан эдим, болам, ҳар куни туш кўраман. Кўрмай ўлиб қоламанми деб кўркан эдим,— Онахонни кучди.— Ёлғизлик қурсин, энг ёмон нарса ёлғизлик,— деб кампир кўзёшларини артарди,— буванг мани ёлғиз ташлаб кетди. Ҳамма юрибди, битта «комиссар» йўқ. Ҳамма ишда ҳам у олдин намуна кўрсатарди. Ҳамма ишни ҳам ҳаммадан олдин қиларди. Кетишга келганда ҳам ҳаммадан олдин кетди. Ҳовлим хувиллаб қолди. Икки марта сени сўраб, Термиздан, ундан кейин райкомдан телефон қоқишди, анави Итолмасова деган хотин келди. Қалай, ўзинг яхшимисан? Аянглар, даданглар яхшимилар? Қайнсингилларинг... ҳамма яхшими? Илоҳим ҳамма яхши бўлсин!— у юзига фотиҳа тортди. Келиб елкаси туган куёвнинг ҳам кифтига қоқиб, пешонасидан ўпди. Оғир чамадонларни ҳовлига олиб киришгач, бир лаҳза айвон четида ўтириб, ҳол-аҳвол сўрашди.

Онахон ечинмасданоқ ҳовлиларни айланиб, Дашнобод анорлари турадиган ертўлагача тушди, ҳовли четидаги бува курган ёрғичоқнинг тошларига кўз ташлаб, устига қўнган чангларини қўли билан артди. Ошхонага, тандирга, молхонага кўз ташлади. Бу ерда серсут, тарғил, шохлари узун сигир бўларди. Молхона жимжит. Жўжаларини эргаштириб юрадиган минорка товук, бабақхўрозлар йўқ, вафодор қоплону ялинчоқ мош ҳам йўқ. Шабона буви Тошкентга кетиб қолганида бу жониворлар ҳам тўрт томонга — қариндош-уруғларникига жўнатилган... Онахон ичкари хонага кириб, деворда осиглик турадиган Ҳакназар отанинг сурати, қизил аскарлик қиличини қидирди. У ҳам йўқ...

— Қилич қани?— Онахон дарҳол сўради. Кимдир олиб кетди хаёл қилиб, юрагига гўлгула тушди. Ҳатто бир неча ёдгорликлар, қилич, жанговар Қизил Байроқ орденларини, фотосуратлар, сув идиш, шинелу камарларини Термиздаги музейга беришмаган эди.

— Садиқда, қизим. Мен бувангдан қолган игнани ҳам бировга берганим йўқ.

— Хайрият!

Шабона буви югурганча қўшнингикига чиқиб, бир хурмача катик олиб кирди. Косаларга солиб, устига пиёз тўғраб, катикка аралаштирди. Неварасига, куёвига оз бўлса ҳам ичирди.

Шу куни улар дам олишди. Эртасидан эшитган қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилар кириб муборакбод этишди.

Биринчи бўлиб ҳалпиллаб кириб келган Қўчқорвой ака бўлди: «Сени ҳам кўрар кун бор экан, қизим ўрнида қизим деган эдим, болам, нега Тошкентда қолиб кетдинг! Тошкентда одам етарли-ку! Юрак-бағримиз узилиб кетди-ку!»

Ундан сўнг, Ҳанифа Бегимқулова кириб келди. Бир соат ўтмай, телефон жиринглаб Райкомхон опа Итолмасова ҳам ҳовлиқиб кириб келди...

Эртасига Хумоюн ҳужжатларини олиб, Термизга — селекция станциясига жўнади. Онахон райкомга, ундан сўнг Термизга, обкомга бориб келди. Уйда, буви тоқчасида Онахонга аталган бир неча хат ётарди. Агар у шу ҳафта ичида область партия ташкилотига келиб, учрашмаса, Тошкентга, янги адресига телеграмма бериб, чақиришмоқчи эканини ҳам айтишди.

Орадан бир ҳафта ўтгач, уни область партия ташкилотининг биринчи секретари қабул қилди. Суҳбат ичида Москвадан Юрий Петрович Воронцов телефон қилганини, Тошкентдан ҳам телефон бўлганини айтишди. Онахон Ҳакназарованинг ўқишлари қалай кетаётганини ҳам суриштиришибди.

* * *

Ҳашамдор кабинет анчадан буён ҳувиллаб ётарди. Идора коменданти кунора деразаларни очиб, кабинет ҳавосини янгилар, айланадиган чарм креслога маҳлиё бўлиб тикиларди. Қабулхонани атир ҳидига тўлдириб ўтирадиган Офелия йўқ, бу кўркам жувон ҳам қаёққадир ғойиб бўлибди. Коридордаги самбитгул, зиналар, столлар ҳам аллақандай сағана тошларига ўхшаб кўринди. Ялтираган паркет полга ташлаб қўйилган кип-қизил гилам устида оёқлари йўлбарс панжасига ўхшаган ёзув столи турарди. Кабинет ичида четдан кирган киши сезмайдиган кабинет бор; бунда илгариги раис овқатланар, баъзан сартарош чақириб, соч-соқолини олдирарди...

Шу димиққан, анча вақтдан бери кимсасиз ётган кабинетни очиб, шамоллатиб кўядиган комендант Насриддинов отпускадан қайтгач, чоршанба куни эрта билан одатдагидек яна эшикни очиб, ичкарига кирди. «Хўжайин» ўрнида бир қорамағиз, юлдузи иссиқ қиз ўтирганига кўзи тушди. Ҳайрон бўлди. Бу қизалоқ раиснинг фарзандлари — нуридийдаларидан бирию отасининг эсдан чиқиб қолган нарчасини олиб кетгани келган бўлса керак, деб кабинет ўртасида бир муддат унга тикилиб турди:

— Ҳой, қиз! Нима қилиб ўтирибсан?!

Қиз индамади.

— Тур, жон қизим, сенга нима керак? Телепонга қўл теккизма!

— Ўртоқ Насриддинов! Аввал саломлашиш керак. Яхшимисиз! Халқ депутатлари район Совети ижроия комитетига раис этиб сайландим. Кеча сессия бўлди, хабарингиз бўлмабди-да?

Хамма нарсадан хабардор бўлиб юрадиган комендантнинг фаромушлиги ўзига таъсир қилди. Район Совети депутатлари тўпланганидан хабари бор эди-ю, аммо бу ўринга Қоплонбековми, Фидоевми, биронта салобатли одамни ўртоқ Келдиев юборса керак, деб ўйларди. Шу, жимжилоқдек бир қизнинг мовут қопланган катта стол четида жибилажибондек ўтириши таажжубга солди.

— Афв этинг!..— Насриддинов нос элитгандек лоҳас тортиб, орқасига қайтиб чиқиб кетди.

Шу куніёқ ўз улфатларига бу хабарни етказди. Аввал райкомда котиб, кейинчалик «Чағаниён» колхозида бригадир бўлиб ишлаб юрган Онахон Ҳақназарованинг ижрокомга сайланганини билишган экан...

— Ўрин бўш қолмади,— деди Тойлоқов захарханда билан,— битта «читтак» келиб қўнди... Бу читтак бургутдан ёмон...

— Нима қиламиз?— деди Бўриев ҳайратомуз.

— Садоқат билан хизмат қиламиз!

— Шу читтакка-я?

— Ҳа!— деди Тойлоқов кескин,— сайландими сайланди! Унинг атрофида бўламиз. Ҳали бизларнинг тағимизга сув қуймаса эди. Бургутми, читтакми, бизга бари бир. Агарда «анжуман»га чап кўзи билан қараб, турткиласа яккалатамиз! Кураш давом этади энди! Бизларсиз ҳеч қаёққа боролмайди! Ишни билмайди, деб жамоат фикрини уйғотамиз... Ижроқўм раиси бўлиш хотин-қизлар иши эмас, деймиз! Хулласи калом, бизсиз ҳеч қаёққа боролмайди! Ўзимизга мурожаат этишга мажбур бўлади. Бизга шу керак!

Онахон илгариги раҳбарликдан қолган мачитдек хувиллаган кабинетда уч кун ўтирди, тўртинчи кун биринчи каватдаги мўъжаз хонага кўчиб тушди. Лекин муовинлари — районнинг ариллаган-дариллаган кишилари унинг ёнига кирмай, ёлғизлатмоқчи бўлишди. Айниқса Давлат Келдиев уни чақириб, аввал узундан-узоқ насиҳат қилди, кейин ҳеч нарсани мендан бемаслаҳат қилмайсиз, деб тайинлади.

Шу кунлар райондаги кекса партия ветеранлари —

Ҳайитбой Хўжаев, Қўчқорбой ота, Ёрлақаб ота, Райкомхон опа Итолмасова, Муниسخон Назарова деган эътиборли пенсионерлар унинг хузурига келиб, қўллаб-қувватлашларини айтишди. Ветеранлар илгари эътибордан четда қолиб келганини маълум қилишди. Райком бюроси ҳам худди шу кекса коммунистлар билан тез-тез маслаҳатлашиб туришни, ёшларни ўз атрофига тўплашни уқтирган эди. Онахон Муниسخон опадан меҳнат ветерани Рихсиниса Эшматовани касалхонада — операция бўлиб ётганини эшитди.

«Пахтақайнар» колхозининг раиси, Социалистик Меҳнат қахрамони Совурбой ака ҳам бошида фарғонача дўппи, райижрокомга кириб келди. Билмай, учинчи қаватга ҳаллослаб кўтарилиб, яна зинапоялардан пастга қайтиб тушди. Янги раиса уч хонадан иборат, ҳаммасини қўшса катта зал бўладиган кабинетни кутубхонага топшириб, ўзи пастга кўчиб тушгани ўйлатиб қўйди. Одатдагидек дўпписини пешонасига суриб, орқа бошини қашлади. Рўпарасида ўтирган қорамағиз жувонга тикилиб, негадир хўрсиниб қўйди. Салом-алик, ҳол-аҳвол сўрашиб бўлгандан сўнг, Онахон Ҳақназарова даромад қилиб ўтирмай тўғридан-тўғри масалага ўтди:

— Колхоз кишлоғини айланиб чиқдим. Хонадонларга кирдим. Пулимиз кўп, аммо турмуш маданиятимиз анча паст экан. Нима қилмоқ керак? Идорангизга ҳам кирдим, йўқ экансиз, мундоқ, деворларга солинган ўхшовсиз гуллар, клуб шифтидаги аэроплан, пароход, кўлда сузиб юрган оққуш суратларини кўрдим... Турган-битгани халтура! Ақлим етмайди!— деди Онахон рўпарасида қадди-қомати тоғдек бўлиб ўтирган Совурбой акага. Унинг кўксини орден-медаллар безаб турарди.— Ҳурматли Совурбой ака, мени кечирингу, банкда икки миллион пулингиз бўлатуриб, баъзи хонадонларимизда қошиқ топилмайди, тунука печка, болаларнинг оёқ кийими ночор... Халтурачи рассомларга катта пул бериб, деворларимизга тасқара суратлар чиздирсаг-у, турмуш маданиятимиз ўлгудек паст бўлса! Пул топиб, ақл топмаганимизга ачинаман!

— Ҳа, дўст ачитиб айтади,— деди раис энсаси қотиб,— ҳозир бизга ақл ўргатадиганлар кўпайиб кетган. Иложимиз қанча!

— Тушунаман,— деди Онахон кулимсираб,— ўртанча қизингиз Сабоҳатхон билан бирга ўқиганмиз. Ёшимиз ҳам баравар. Бир куни торттирсак, огирлигимиз ҳам баравар экан... Мен ҳам қизингизман.

Совурбой аканинг оқарган бетларига қон югурди, қизига ўхшаш Онахонга бошқача кўз билан қарай бошлади.

— Қизим, мен ўзим боримда колхозга келинг. Гаплашамиз. Клубимиздаги пароход, самолёт, оккушлар... суратини илгариги раиснинг ўзлари аллақердан қора босиб келиб қолган алкаш рассомларга чиздирган эдилар. Дарҳақиқат, ўн минг сўлковой кетган. Мана шундан билаверасиз... Хонадонларимиз текис эмас, баъзилари ота-бободан қолган эски уйларда туради. Тунука печка... Тўғрими гапим?

— Тўғри,— деди Онахон каттиқ гапларидан раиснинг ранжимаганини сезиб. Нишонга ураётгани ҳақ бўлиб чиққандай туюлди.

— Қизим, гапларингиз аччиқ бўлса ҳам ҳақиқат. Гап билан ишингиз бир бўлишига кўзим етяпти. Сиз қоғозбозлик қиладиганларга ўхшамайсиз. Минбарга чиқиб, чулдираб гапириб, «Ишни бошлайдиган» лардан эмассиз. Менга қошиқ йўқлиги, печка, ванна, телефон йўқлигини айтдингиз. Бу, ҳақ! Алмашлаб экишдек жуда муҳим масалага ҳам чап бериб, лўттибозлик қиляётганларга нима дейсиз? Ғўзага самолётдан заҳар септирмадим, бунга нима дейсиз? Илгаригилар мукофот оламан, деб ернинг тинкасини қуриштиди — алмашлаб экиш, мелиорацияни барбод беришти. Бугунни ўйлашмади. Ичимда дардим кўп, қизим, нима қилай! Қарши чиққанларни беобрў қилишти.

— Совурбой ака, юрагимдаги ярамни тимдалаяпсиз, бутифос дефолиациясида кўп қурбонлар беряпмиз... Бир тараққиётнинг табиату инсонларга нисбатан бир ёмон томони ҳам бўлар экан. Гаплашамиз. Мен Москвада бўлдим, Москва бу гаплардан беҳабар. Партияга суянамиз, партия бор. Келинг, янгича иш бошлайлик...

Улар ота-боладек илиқ хайрлашишти. Совурбой аканинг қалбида унга нисбатан оталик меҳри пайдо бўлган эди. Бу одамнинг баъзи томонлари Кўчкорвой акага ўхшашиб кетишини хаёлидан ўтказди.

Кейинги уч-тўрт кун ичида янги раиснинг бирмунча объектларни айланиб чиққани маълум бўлди. Бетоб ўғлидан хабар олгани касалхонага келган идора коменданти Насриддинов Рихсинисо хола билан учрашиб қолди. У кўричагини операция қилдирган экан.

— Ўн кун бўлди, болаларим келмади,— деди Рихсинисо хола,— ёмон тарбиялабман. Олтита бола, ўн битта неваралик бувиман, Насриддинов иним! Менга уларнинг овқати керак эмас. Ҳамма нарса бор. Аммо уларни кўргим келади. Беморлар олдида номусларга ўлай дейман. Кеча, шундоқ ўтирсам янги раисамиз Онахон, сизни кўргани

келдим, деб кириб қолса бўладими! Битта сеткада олма, анор, нон-пон... Хайрон бўлиб қолибман. Ҳой қизим, сиз умуман касалхонани кўргани келдингизми, десам йўқ, сизни кўргани келдим, дейди. Юрагим ёрилиб кетай деди. йиғлаб юборибман. Мехнат ветерани, пенсионерман. Бу ердаги касаллар ишонимсиз, ҳей, шу аёл раисми ёки раис эмасми? Ижроқўм раиси ҳам касал кўргани келарканми, дейишди. Эски активлар қани, деб суриштирибди, мени касалхонада, дейишибди. Бугун шу воқеани бош врач ҳам эшитиб, ўзига-ўзи ишонмаяпти. Ҳеч тарихда райижроқўм раиси касал кўргани палатага кирганми? Қани, ўзингиз айтинг-чи, иним?

Насриддинов хайрон бўлиб, оғзини очиб қолди. Бу «читтак» районни айланиб юрганини билди. 27-боғча-яслининг ошпази Тошпўлатовнинг айтишича, янги сайланган ижроқўм раисаси Онахон Ҳақназарова райком инструктори билан бирга келиб, болалар боғчасини, яслини кўрибди. Болаларнинг овқати-ю, каравотларию ўйинчоқларигача кўрибди. Дафтарига нималарнидир ёзиб олибди...

«Ана, холос!— ўйга толди Насриддинов,— илгариги «хўжайин» умрида боғчанинг қаердалигини билмасди, райижроқўм биносидан юз метрча наридаги ҳовлисига машинада борарди. Бу зўрга ўхшайди. Гапи ҳам босиқ. Қарашлари ўткир, одамнинг юрагидагини кўргандай бўлади. Илгари унинг бунақалигини билмаган эканмиз-да»,— деди ўзига-ўзи.

Яқинда у ижроқўм мажлисига ярим соатча кечикиб кириб келган раис муовинини назар-писанд қилмай, сўзини давом эттира берган. Илгари муовин кириши билан ҳамма ўрнидан турарди, ўз стулини бўшатиб берадиганлар бўларди. У жой тополмай, у ёқ-бу ёққа аланглаб, ранги оқарди. Манглайдан тер чиқди. Бундай ҳол кўп йиллар ичида биринчи бўлиши — у кирганида илгариги раис: «Э, келинг, салом бердик! Қани, ош еган кўллариңизни узатинг» деб, омонлашиб, ёнгинасидан жой кўрсатарди.

У эшик ёнидаги бўш стулга чўкди. Бу ҳодисага райижроқўмнинг масъул ходимлари хайрон қолишди. Ҳамма янги раиса ҳақ эканини, бу бинога мусаффо ҳаво кираётганини сезиб турарди.

Янги раисани ўз маромига юритолмагач, орадан бир ой ўтгач, муовин Онахон Ҳақназарова устидан обкомга юмалоқ хат йўллади. Хатни тўққизинчи сифда ўқийдиган кизига айтиб туриб ёздирди. Унда «Онахон Ҳақназарова одамларга кўполлик қилаётгани, таржимаи ҳолини бекитгани...» ёзилган эди. Гарчи, юмалоқ хат бўлса ҳам у текширилди.

Бу ҳақда Онахонни хабардор қилиб, кайфиятини бузишни лозим топишмади. Текширувда юмалок хат бошдан-охиригача тухмат бўлиб чиқди. Фош бўлган муовин ўз қилмишларини хаспўшламоқчи бўлиб раисага яқинлаша бошлади. Энди яхши ишларини, илгариги раис гипноз қилиб, шундай «тарбиялаб» қўйганини писанда қилган эди, Онахон:

— Сиз тарбияланиб бўлгансиз! Ифвогар билан бирга ишламайман! Йўлларимиз бошқа!— деди.

Районда об-ҳаво яхши бўлаётгани, Онахон Ҳақназарованинг ишлари тилдан-тилга кўчиб, одамларда меҳнатга иштиёқ кучая бошлаётгани сезилиб турарди. Райижроком энди чиндан ҳам раисини топган эди.

Кўп йиллардан буён чўкиб, эътибордан четда қолган районнинг оёққа тураётгани область миқёсида эмас, республикада ҳам сезила бошлади. Кексаларнинг «Э, барака топсин: бу қиз шунча вақтдан бери қаёқда эди...», деган гапларини, «Ўртоқ Ҳақназарова ёрдам бердилар», «Кўп яшанг, Онахон қизим, барака топинг», деган юрак сўзларини тез-тез эшитиш мумкин эди.

Одамлар қўллаб-қувватлаётгани, ишлари юришаётганидан мамнун Онахон бугун ҳам барвақт туриб, нонушта тайёрлади. Эътироз билдиришига қарамай, «ишингиз оғир, тушлик яхши бўлиши керак» деб эрига нон орасига яхна гўшт қўйиб, қоғозга ўраб берди. Билаклари йўғон, панжалари экскаватор ковшидек Ҳумоюн хотинининг меҳрибонликларига жилмайиб, раҳмат айтди. У ҳар куни Термизга қатнайди. Селекция станциясида ҳам ўзгариш бўлиши кераклигини сезиб турарди.

Бутун мавжудот қайтадан яшармоқда. Кўклам. Уйдан чиқиб ижрокомга пиёда йўл олган Онахон чексиз далаларга тикилар, рўпарада қадимий қишлоқ, паст-баланд томлар, мўрилар... Онахон шу ота қишлоғининг келажagini кўз олдига келтирди. Тасавурида қишлоқ бағрида янги истирожат боғлари, ясли-боғчалар, янги мактаб, газли, ваннали хонадонлар, ҳовузлар, спорт майдонлари, магазинлар, минг йиллик чинор тагида беданалар сайраб турган гўзал чойхона, шилдираб оққан ариқлар, ҳовлилардаги узум сўрилари, анору анжирлар, велосипед миниб юрган қувноқ болалар кўринди...

* * *

Хотини Марҳабо билан ажралишган Жўмард Бойбўсинов бир йилча Онахон кетидан юрди, «изтироб чекаётган»

ни...»ни билдириб, одам қўйди. Лекин мансабни яхши кўрадиган, ўта рашкчи йигитга нисбатан Онахон юрагида аллақачон совиш бошланган эди. Онахоннинг Тошкентга ўқишга кетиб, турмушга чиққанини эшитган Жўмард бирдан ёниб кетган эди. Лекин бари бир айб ўзида эканини билиб жимиди.

Ўғлининг руҳан пастга тушиб юрган кезлари Сурхондарёга пахта иши билан келган, республика миқёсидаги мансаб эгаси, область ижроия комитети раис ўринбосари Бойбўсинов уйида меҳмон бўлиб, суҳбат ичида ўгли қисматидан огоҳ бўлди. Катта мансабдор дастурхон тепасида яхши жияни борлиги, агар икки ёшни бахтли этиб, қариндош бўлсалар, иш яна ҳам аъло бўлишини шама қилди...

Шундай қилиб, зўрнинг нафаси тегирмон юрғазади, дегандек, Жўмард Маъмура деган ёш жувонга уйланди. У ҳам муросаси келишмай эридан ажралган экан. Бир ой ичида Жўмард бахтли бўлиб, ҳурматли кишининг куёвига айланди. Бу ҳам кам. Иккинчи ойга ўтганда у Тошкентга чакириб олиниб, министрликлардан бирида муовин лавозимини олди. Шаҳар марказидаги уйдан квартира берилди...

— Дард бор ерда дармон бор, кўп ташвиш тортаверма, болам,— деган эди Моҳитобон хоним,— мана, худо бераман деса ҳеч гап эмас экан! Анави Онахонларни юрагингдан чиқариб ташла! Марҳабо дегани — бузуқ, Ҳакназар-комиссарнинг неварасига хуштор бўлиб юрган эдинг, нобоп чиқди. Улар энди ўлган одамлар! Ўзингни ўйла, Маъмурани, бизни ўйла! Мингта ўлгандан битта тирик яхши! Сен кимсан, Бойбўсиновсан!

Тошкентга бориш мана бундақа бўлади, деди Жўмард, Онахонни кўз олдига келтириб. Мен сени энди куйдириб, жизғанак қиламан!

— Табриклайман... Жуда очилиб кетибсан, илгаригидан минг маротаба чиройли бўлиб кетибсан,— деди тўлқинланиб олашовур Чиннихол,— бахтли бўлганингдан хурсандман. Бахтлимисан?

— Бўлмасам-чи,— деди Онахон Чиннихолни ичкари хонага бошлаб. Унинг бу «визити»да акасининг қўли борлигини фаҳмлади,— бахтлиман. Кечки ўқишга ҳам кириб олдим. Бувим ҳам шу ердalar. Бугун аямлар бир қариндошимизникига кетишган эди... Ўзинг қалайсан?

— Яхши.

— Нега эрга тегмадинг?

— Қани эр?

— Вой, тавба... Сен-а?

— Ҳа, мен! Яхши эрни заказ қилиб бўлмас, ҳар бир

синалмаган одамга тегиб, бахтсиз бўлишни ким истайди. Ҳозир аблахлар тўлиб ётибди. Акамларнинг ёнларига келадиган бир амалдор менга оғиз соляпти. Хотини билан ажралишган экан. Сен акамларнинг Тошкентга кетганларидан хабаринг борми? Министр муовини...

— Шунақа дегин,— деди Онахон ўзини билмасликка солиб. Аслида эшитган эди.— Тошкент катта шаҳар, ким министр бўлди, ким секретарь... Ҳаммасини билиш қийин.

Чиннихол бўшашиб қолди. Онахон юрагида акасига нисбатан ўчмас ғазаб бор деб, тушунди. Ҳамма ишлар бўлиб ўтди, энди ошиқ-маъшукликни бир томонга қўйиб, бир ер фарзандлари сифатида аҳил, борди-келди қилишликни таклиф этмоқчидай бўларди. Онахонда бундай ишга қизиқиш сезмагандай бўлди. Онахон ўзига хос, тезда гаплашиб туриб, дастурхон тайёрлади, чой дамлади, турли нозу неъматлар билан дастурхонни тўлдириб, Чиннихолни самимий меҳмон қилди. Шунча самимийлик, бир ернинг фарзандларимиз деб, ярқираб келган Чиннихолга Онахоннинг ҳамма ишлари, муносабатлари ёқди-ю, аммо акасининг лавозимга кўтарилгани хабарини ҳалигача билмагани ёқмади.

Чиннихол бир соатлик меҳмондорчилик, суҳбатдан кейин Онахон билан хайрлашиб, дарбоза олдида пойлаб турган адаси машинасига ўтириб уйга келди. Онахон сўрамаган бўлса ҳам квартира телефонини қолдирди.

XXII

«НАҲАНГ» ОВИ

Лайлагу турною кабутарлардан кейин, мен нега бунда қолишим керак, дегандек патлари алвон, гўзал тўти ҳам Тошкент томонга қанот қоқди. Бу, Марҳабо эди... Баъзи одамларнинг Сурхон водийсидан кетиб қолаётганига ҳеч ким тушунмас, саксонинчи йилга келиб наҳотки секретарь лавозими «губернатор»га айланиб қолса! Наҳотки Бойбўсиновлар, Давлат Келдиевлар, Тойлоқовлар ўз билганларича ҳукмронлик қилса! Наҳотки!..

Аммо Марҳабо ўзининг турмуши бузилганидан унча хафа эмас эди. Бугун бўлмаса, эртага шу аҳвол бўлишини биларди. Ўзига қўйилган айб «Замонавий музикалар, модалар шайдоси» эмиш... Шу ҳам гап бўлдим-ю. Хўш, ўртоқ Бойбўсинов, Рафаэлни, Леонардо де Винчини, Ньютонни, Рентгенни... ким берган? Европа! Ботевни, Чарли Чаплинни... ким берган? Европа! Сен ўзининг мачит-

мадрасанга махлиё бўлиб ўтиравер! Қолоқ бир кимсасан! Сенинг «бой» ўтмишингга, Навоийингга ҳам, Синою Хоразмийингга, Улуғбегу Бобурингга тупураман! Йигирманчи аср — кибернетика, компьютер, атом... Йигирма биринчи аср ҳам. Сен, қолоқ ва бир-бирининг орқасини кавлайдиган ўзбеклар йўқ бўлиб кетасанлар! (Сен ўзинг-чи, деган саволни унга бериб бўлмас эди, чунки у аллақачон ўз миллатини танимайдиган, «покланиб» олган кимсаман деб ҳисобларди.)

Хуллас, Марҳабо (негадир баъзилар уни «Вика» деб ҳам атар, ўзи шундай аташни сўраган) Жўмарддан қутулганига, бу ҳам ундан қутулганига хурсанд эди — муҳаббатимиз кувончли бўлмади, видео ҳам қайғусиздир, деб мақол ҳам ишлатди. Лекин Онахоннинг келганидан хабари йўқ. Бойбўсинов, Жўрақуловларнинг областни ташлаб кетишгани Марҳабони ҳам учишга отлантирган эди. Жўрақулов хонанишин бўлиб ётганида Марҳабо келиб, Гулжаҳон ая атрофида айланишиб, Жўмард Бойбўсинов, Давлат Келдиевлар устидан шикоят бошлади, аммо Жўрақулов тингламади. Умуман, бу жувоннинг уйимизга пашшахўрда бўлмаслигини хотинидан илтимос қилди.

Юзи шувит Марҳабо бир дугонаси билан хат олишиб, Тошкентга жўнади. Тешик мунчоқ ерда қолмас, деди ўзига ўзи, йўқ, «тешик мунчоқ» эмас, юз каратлик бриллиант!

* * *

Эрта билан барвақт туриб, пиёда юриш, иложи бўлса югуриш қандай яхши! Врачлар буни ҳаммага тавсия этишади. Жуссаси откалла, кекса профессор Тўрахоновнинг жавонлари китобларга, турли мамлакатлардан олиб келинган ноёб тухфаларга тўла, санъат музейига ўхшаб кетадиган кабинетигаги чарм креслода ўтиравериши уни анча чўктириб қўйди. Врачлар кўчага чиқиш, боғ-гулзорларни айланиш ниҳоятда зарурлигини айтишди. Дарҳақиқат, шифтдаги биллур қандилга, бошқа ноёб жиҳозларга тикилиб ўтиравериб, кундан-кунга дармони кетаётганга ўхшарди. Етмишга етиб, саксондан сакраб ўтиб, ялло қилиб юрмоқчи бўлган Тўрахоновнинг август охирларига бориб, бирданига мазаси қочиб қолди. Шогирди Ҳакимжонни ёнига олиб Кисловодскка жўнади. Самолётдан тушгач, икки-уч кун иқлимга мослашиш ниятида ўзига ажратилган люкс хонада партўшакларга ўралиб, она қорнида ётгандай ётди. Ниҳоятда дилбар врач жувон ҳар куни икки-уч бор кириб,

профессорнинг қон босимини ўлчар, юрак уришини диққат билан тинглар, назокат билан меҳрибонлик кўрсатарди. «Келганим жуда соз бўлди-да», дерди профессор шогирдига илжайиб.

Учинчи куни врач рухсати билан тонгда, ҳалпилласа ҳам спорт кийимини кийиб шогирдини олиб «Атиргуллар водийси» томон йўл олди.

— Оҳ-оҳ-оҳ... Ҳакимжон, укам, ям-яшил арчаю қарагайларга қаранг! Кўз яйрайди. Кўзойнакни отиб юборгим келяпти! Шохдан-шоҳга ўтаётган олмахонларга қаранг! Ҳавонинг шишадай тиниқлигига қаранг, турган-битгани кислород! Жаннат-а! Ҳарорати қирқ беш даражага чиккан омон бўлгур Тошкентимиздан кўтарилиб, лоп этиб жаннатга тушиб қолганга ўхшайман. Юракнинг ҳам, ўпканинг ҳам жонини киритяпти. Ичишни-ку ташлаб зўр иш қилдик, партия, ҳукуватимиз заковатига тасанно! Ҳа, чин кўнгилдан тасанно айтиш керак! Чекишни ҳам ташлаш вақти етганга ўхшайди. Бундай жойда чекиш — кечирилмас гуноҳ! Эсини еган чол эканман, тезроқ кела қолсам бўлмасмиди бу ерга?! Гўё қайта тириляпман. Бувим раҳматлининг юздан кейин бошқатдан тишлари чиккан эди. Меники ҳам чикса-я!

— Ҳазрат, аввал бормайман, девдингиз,— деди илжайиб Ҳакимжон (кўнглига яқин кишилари уни «Ҳазрат» деб атарди).— Қистайвериб эсим кетди. Мана, ёмон бўлмаганга ўхшайди. Кейин хурсанд бўласиз, девдим-ку!

— Кўса қариганини, аҳмоқ ҳориганини билмас. Мана, юраверамиз, хо-хо-хо! Азизим, сиз доно кандидатларимдансиз, баъзан инжиқлик қилганимда раъйимга қарамай фойдали ишларни мустақил қилаверинг! Рухсат этаман. (Чол суйилганида талтайиб, тилини чиқариб, «ман» ўрнига «мен» ишлатар ва яна бошқача қилиқлар ҳам қиларди.) Ёдингизда бўлса керак, бир куни дедингизки, сиз хусусингизда шаҳарда турли латифанамо гаплар юрадур. Мен ўшанда сиз, укажонимга нима дедим? Эсингиздами? Айтдимки, агар ўша латифанамо гаплар профессорингизнинг бир обрўсини икки қиладурғон ва яна устозингиз заковатини чинакамига кўрсатадурғон гаплар бўлса, майли, айтишаверсин, тарқалаверсин. Мабодо обрўйимга путур етказадурғон бўлса, бундай латифанинг не кераги бор?! Уни дарҳол йўқотиш, кетмон билан ерга кўмиб ташлаш лозим, дедим. Ёдингиздами?

— Ҳа, албатта.

— Баъзи дўстларнинг мунчалик бири-бирига ичиқора бўлиб кетганини кўриб, ёнамен! Во-ой! Баъзи жойларда

исқирт ва йирткич жаҳолат домига тушганлар, сағанаю тешик-теликка сиғиниб юрганлар топилади. Во-ой! Бир томонда қилни қирқ ёрадурған, ядро академиклари, Ал-Хоразмий, «алжабр»—«Алгебра» ворислари, бир томонда жаҳолат таъсирига тушиб қолғон, ўта молпараст ошнолар... Ёруғ замонда сўқир юрмоғлик қандай аянч! Во-ой!

Қияликдаги «Қизил тош» бекатидан ҳаллослаб ўтиб, равон йўлга тушишгач, бир неча қадам олдинда ҳаворанг спорт либосида кетаётган мўрчамиён бир жувонга кўзлари тушди. Ниҳоятда келишган қомат Ҳазрат диққатини тортди. «Ё, тавба,— деди у ичида, кейин бурни устидаги кўзойнагини тўғрилаб, яна ўша жувонга тикилди,— елкалар, бошига кубба қилган сочи, соғу бел, дудоклари... куйиб қўйгандек. Бу музофотдаги гўзал табиатга мана шундай бебаҳо мўъжиза ярашади. Илоҳий бир гўзаллик инсон қиёфатида таркиб топибдур...»

— Гўзал эканми?

Ҳакимжон кулди-ю, индамади.

— Ҳа, ишқилиб, жони омон бўлсун,— деди Ҳазрат хўрсиниб.— Бу кунга етганлар бор, етмаганлар бор, азизим укам, ишқилиб шундай яхши кунлар бўлаберсин. Гўзалликка тикилиб яшайберайлик. Бу ҳам бахт!

Ҳакимжон илжайди, ҳозир кексайиб, ҳасса ушлагани билан Ҳазратнинг илгари анча шўх бўлганини эшитган эди...

«Қизил тош» қиялигидан ҳаллослаб кўтарилишгач, Ҳазрат тепага чиқибоқ бирдан юрагини чангаллаб, мункиб ўтириб қолди. Ҳакимжоннинг ранги ўчиб кетди:

— Нима қилди? Мана бу скамейкага ўтиринг, Ҳазрат...

Ҳакимжон чолнинг қўлтиғидан ушлади. Кўтаргандай бўлиб скамейкага олиб келаётган эди, беш-ўн қадам олдинда кетаётган бояги мўрчамиён орқасига ялт этиб қараб, югурганча чол тепасига келди:

— Нима бўлди? Юрак! Валидолингиз борми?— деди жонҳолатда. Ёнларида валидол йўқлигини айтиб Ҳазрат билан Ҳакимжон сарак-сарак қилишди. Мўрчамиён зудлик билан сумкасини очди:— Менда валидол бор, хоҳласангиз нитроглицерин ҳам бор. Тилингизнинг тагига ташланг!— деди меҳрибонлик билан.

Ҳазрат ўтирган ерида қўл узатиб, таблеткани олди-да, тили тагига ташлади. Бир лаҳза аёлга тикилиб қолди: «Во-ой, нақадар гўзал, наҳотки тушим бўлса?» деди ичида. Бир муддатдан сўнг жувон ҳазратга тикилди:

— Тузукмисиз?

Чол бош ирғади.

— Яна бирпас ўтиринг, тузалмагунизча кетмайман...— деди у ташвишли оҳангда.

— Барака топинг,— деди анча ўзини яхши сеза бошлаган профессор,— мен, мана бу шогирдимга табиатни мактаб келаётган эдим. Сиздек бениҳоя меҳрибон, олижаноб одамлар ҳам борлигидан ғоятда мамнунмен. Аслингиз каердан?

— Сурхондарё областиданман. Мен ҳам бу шогирдингиз катори шогирдингизман... Сизни яхши биламан. Сиз халқимиз фахри, машҳур профессоримизсиз.

— Ия, ана!— деди профессор ҳаяжон ичида,— дунёнинг каерида бўлса ҳам иккита ўзбек бир-бирини топар экан-а! Қойил! Ташаккур сизга! Минг бор ташаккур! Номингиз нима, айтинг, дилимга жо этай!

— Марҳабо.

— Э, омон бўлинг, кўп яшанг, барака топинг, Марҳабохон! Ҳалиги таблеткангизда бир ҳикмат бор экан, одек бўлдим. Ха-ха-хо-хо!

Марҳабохон ҳам кўшилишиб кулди, чиройли лабларини кўли билан бекитди.

— Энди шу ердан секин-аста санаторийга қайтасиз!— мўрчамиён буйруқ тарзида гапирди.— Буёққа боришга рухсат йўқ,— деди нозланиб. Кейин шатиллаганча олға кетди.

Устоз-шогирд унинг орқасидан тикилганча қараб қолишди. Бу ким бўлди? Гўзалларнинг бағри тош бўлади дейишарди, бу нотўғри гап! Мана чин инсон! Агар у нитроглицерин таблеткасини бермаганда нима бўларди? Улар бир-бирларига қараб қолишди. «Ёнингизда, зилдай носковокни олиб юрасизу, аммо битта таблетка валидол оғирлик қилади, укам. Бизнинг ёшимизда валидолсиз юриб бўлмайди! Сизга неча бор айтдим бунин!» Ҳакимжон ўз айбига иқрор бўлди. Ҳирс билан тикилганлари — ўша мўрчамиён ким ва кимнинг жуфти ҳалоли эканию, уни яна бир кўрармикинман, деган илинж кекса профессор хаёлларини чувалаштириб юборди.

— Фамилиясини сўрамабсиз, укам, сизда ҳам лабдаҳан йўқ. Во-ой. Бундоқ суриштириш керак эди. Хафа бўлманг-ку, оз-моз аммамнинг бузоғисиз!

Эртаси куни ҳам Ҳазрат хаёли Марҳабохонда бўлди. Индинига эса олдинда Ҳазрат, кейин Ҳакимжон, санаторий ошхонасига, тушликка кириб кетишаётганида, биринчи залда овқатланаётган Марҳабохонга иттифоқо кўзи тушган профессор бирдан ҳаяжонланиб хурсанд бўлиб кетганидан кулимсираб, унга эгилиб салом берди. Марҳабохон ўтирган

ерида билинар-билинемас бош ирғади. Ҳазрат ичкари хонага — мўътабар кишилар ўтирадиган, устига бир даста атиргул қўйилган столга борди. Қани энди бу атиргулларни олиб бориб унинг столига қўйса?! Қани энди унинг ёнига бориб, ҳусну латофатига тикилса, суҳбатлашса... Чол гулни ушлаб, ўрнидан қўзғалмоқчи бўлган эди, Ҳакимжон: «Айб бўлади...» дея шивирлади. Ҳазрат ўз йўлини тўсган, енгил бўлса ҳам танбеҳ берганларни ёқтирмас, ғазаби қўзғаб кетарди. Бу тузатишдан сўнг профессорнинг кайфи бузилиб, жим қолди. Негадир хаёлига заводда ишлайдиган катта ўғли, қизи келди. Улар ҳам сўққабош чолни баъзан турткилаб туришарди. Бир-икки: «Менга танмахрам керак!» деганида «Уйланмайсиз! Уч кам саксондасиз, ота!» деб кўзини олайтирган эди. Бу гапдан сўнг ҳашаматли кабинетни ҳам кўзига вайрона бўлиб кўринган. Хотини вафот этганига йигирма йил бўлди, чол кунларини чарм креслода мудраш билан ўтказарди. Ҳамма нарсага етганида қадрдон умр йўлдоши, жафокаш инсон, севикли рафиқасининг қазоси юрак-бағрини тилка-пора қилди, икки қаватли гиштин иморатнинг бир неча хоналари, йўлак деворларига жавон қопланди, ҳаммаёқда китоб, китоб, китоб...

Ҳазратнинг қўлида қошиқ ва вилка, аммо кўзойнак тепасидан ён хонада ўтирган дилбар жувонга тинимсиз мўраларди. Ўзи нима еяётганининг ҳам фарқига бормас, гўзал жувоннинг қалдирғоч қошларига, юзларига боқар, жувон ўзига қадалаётган нигоҳдан безовталангандай, Ҳазрат томонга бир қараб, қайтадан бош ирғаб, салому навозиш кўрсатарди.

— Овқат совиб қоляпти, Ҳазрат, олинг!— деди Ҳакимжон чолнинг маҳлиё бўлиб ўтирганидан энсаси қотиб.

— Оламиз!— деди чол чўчиб уйқудан уйғонгандай.

Овқатланиб бўлган профессор Ҳакимжонга истехзо билан кўз ташлади-да, бирдан вазадаги гулларни кўтариб, Марҳабохон столига қўйди. Аёл дарҳол ўрнидан туриб, ташаккур айтди.

— Севикли профессоримизнинг олижаноблигини эшитган эдим. Бунинг устига Сиз жентльмен экансиз. Ташаккур!— шивирлаб кулди Марҳабохон. Атроф ёндагилар бу гапларни деярли эшитмади.

— Азизам, мени профессор, денг. Бугун «Атиргуллар водийси»га борадиларми?— деб сўради профессор.

— Албатта! Мен ҳозир кетяпман.

— Э, аттанг! Мен спорт кийимимни кийган бўлганимда сизга ҳамроҳ бўларканман,— деди профессор.

— Спорт кийимингизни кийиб тулинг, ўзим кириб, йўл-йўлакай сизни олиб кетаман.

— Бизнинг корпусни, хонамни биласизми?

— Ия!— деди кулиб Марҳабохон,— сизни бу ерда ҳамма биледи. Сиз кичкина одамсиз, устоз?!

— Э, отангизга раҳмат!— Профессор кизариб кетди. Кейин қўнғиздек питиллаб, ўз корпуси томон югурди.

Орадан кўп ўтмай, хона эшиги чертилди. Спорт кийимида бошида қизил хожи дўппили профессор шайланиб турарди. Эшик очиб, атир ҳидлари анқиган мўрчамиёни хонага таклиф этди. Марҳабохон тортинмай ичкарига кириб келаверди. Чол уялиб бетартиб ётган ўринларини — чойшабни тўғриламакчи бўлган эди, хоним кулди:

— Безовта бўлманг, биламан, ҳамма эркаклар ҳам шу-да! Адеял-тўшакни тўғрилаш хотинлар иши,— у бориб профессор ўрнини тўғрилаб, эркаланиб кулиб қўйди...

— Шогирдингиз кириб қолмайдими?

— Йўк, йўк! Менинг хонамга ҳеч ким кирмайди! Эшик ўзидан-ўзи шаққа қулфланиб қолади...

Чолнинг аъзойи бадани жимирлашиб кетди. У ўзига яқин турган Марҳабонинг оппоқ билагидан ушлади. У ҳам юмшоқ диванда елкаларига қўл ташлаб, куюқ суҳбатлаша кетишди... Чол мўрчамиёни обдан томоша қиларди.

Шу лаҳза иттифоқо эшик тақирлаши Марҳабохонни чўчитди. Кўйлагини тўғрилаб, ўрнидан турмоқчи бўлган эди, чол безовта бўлмасликни таъкидлади. У эшикка яқин бориб: «Мен дам оламен, укам, уйингизга бориб ётинг!» деди. Ҳакимжон орқасига қайтиб кетди.

— Хоним, ўша сўзингиз сўзми?

— Албатта! Сиз менга ёқиб қолдингиз. Мен ҳеч қачон икки хил гапирмаганман. Биринчи эрим ичадиган эди...

— Мени кекса деб...

— Жуда ҳам чолга ўхшамайсиз, ёмонсиз... Агар сиздек академикка ўз умримни бағишласам, бахтиёр аёл бўлардим.

— Мени «профессор», денг, азизам.

Шу кундан бошлаб профессор Тўрахонов шогирди Ҳакимжонни хонасига қадам бостирмади. «Шу жувонни оламан», деб унга расмий айтди. Кейин яна ўз сўзини тўғрилади: «Олдим. У энди сенга келинойи, укажон! Қариб кетмаган эканман...» деди қувониб. Шогирди оғзини очиб, донг қотди. Кейин кўрқа-писа устозини табриклади. «Қолган бошқа гаплар Тошкентга борганда бўлади,— деб, Ҳазрат шогирдига тикилиб, кулди.— Сен ҳали кандидатсан, қариб-чириб академик бўлганингда, сенга ҳам мана шундай онаси ўпмаган жонон йўлиқсин!— Чол хириглаб

кулди.— Шунча риёзат чекиб, меҳнатларим роҳатини жаннатда кўрсам керак, деб юрган эдим, йўк, мана бу дунёда ҳам кўрсатиб кўя қолди. Ҳи-ҳи-ҳи...— Ҳакимжон илжайди.— Сен чинакам шогирдим экансан, энди билдим».

Шундай қилиб, улар муроду мақсадларига етгандай бўлдилар.

Тошкентга қайтишгач, кекса профессор ўзини кўргани келган ўғил-қизлари, укалари ва неваралари олдида атайин «хаста» бўлиб ётиб олди. Ҳакимжон шўрлик кўтариб келган тўрт чамадоннинг оғзи очилиб, ҳаммаларига совғалар берилди. Орадан уч кун ўтгач: «Менга танмаҳрам керак, агар ўзларинг бир бева-бечорани топиб бермасаларинг, унда ўзим топаман!— деди чол дўк уриб.— Бошим ёстиққа етганда бир пиёла сув тутадиган кимса раво эмасми?! Ҳаққим йўқми?! Мен шўрлик кийналиб кетдим. Раҳматли оналаринг бўлганда сенларга хор қилиб қўймас эди... Их-ҳи, их-ҳи, их-ҳи...» Чол кўзига ёш олиб йиғлади. Болаларининг раҳми келиб, қариндош-уруғларидаги кекса беваларни қидириб ҳеч кимни топиша олмади. Аммо чолнинг ўзи улар ишини осон этиб, Марҳабонинг адресини берди. «Танмаҳрам»ни топиб, кўриб келган, эзлик ёшларга бориб қолган бир қизи, тутақди:

— Дада, жинни бўлдингизми?! Ўттиздан сал ошган-а! Менинг қизим билан баробар! Ростдан сизга тегаман дедими?!

— Ҳа!

— Бошқа нияти бордир, қуриб кетгурнинг! Бўлмаса шундай ёш, чиройли жувон ўзига муносиб бир кишини тополмасмиди?

— Тополмабди! Мен профессорман! Яқинда сайланиб, академик бўламан! Шунинг учун тегяпти. Ҳа, шундоқ! Илмий ишларим ошуфтаси бўлиб, яхши кўриб қолибди! Вассалом! Бировни биров яхши кўрса, ёмонми?!

— Йўк, дадажон, у сизнинг ўзингизни эмас, профессор деган номингизни, давлатингизни, жамгарма дафтарчангизни, обрўйингизни яхши кўрган... Унга сиз эмас, пул керак!

— Йўқол кўзимдан! Менга ҳеч қайсиларинг керак эмассанлар! Бўлди, бас! Кетларинг! Бир талабам менга қараб, парвариш қиламан, деса йўл бермайсанлар! Ўша бўлмаганда Кисловодскийдан ўлигим алюминий тобутда келарди. Ўша сақлаб қолди. Ишонмасаларинг Ҳакимжондан сўранглар! Вой-дод! Вой, юрагим! Юрагим санчиб кетяпти. Ноаҳил болаларим дастидан дод!..

Қизининг кўрқувдан ранги ўчиб, югурганча зинапоя-

лардан пастга тушиб кетди. Дарҳол телефон трубкасини кўтариб, «тез ёрдам»ни чақирди. Ярим соатларга қолмай врач етиб келиб, чолнинг қон босимини, юрак уришини кўрди. Ранги оқариб, оғзидан кўпик чиқариб ётган отанинг аҳволи дарҳақиқат яхши эмаслигини эшикда дилдираб турган болаларига айтди. Шу воқеа сабаб бўлиб, эртасига чол сал-пал кўзини очгач, «Майли, баттар бўлсинлар», деб ялиниб-ёлвориб, профессорнинг ҳаммага маълум кумуш-ранг машинасида мўрчамиён Марҳабохонни уйга олиб келишди. У ҳам аввал таранг қилиб, кейин келинлардек расмана ясан-тусан билан ичкари-ташқарилик данғил-лама ҳовлига кириб келди. Айланма чиройли, мрамар зинапоялардан кўтарилиб, хобхонада, фин каравотида ётган профессорни кўриши билан югуриб бориб бўйнидан қучди. Чол ўзини йўқотиб, эсанкираган эди, шу лаҳза унинг серажин пешонасидан, йилтираб кетган туксиз бошидан, юзларидан қайта-қайта ўпди. Ундан француз атири анқиб турарди. Чол хурсанд бўлиб кетганидан тили калимага келмай қолди. «Азизим, эртанги академигим, алломам, омонмисиз? Нима қилди сизга? Нега тўшакда ётибсиз? Кисловодскийда охулардек тоғдан-тоққа сакраган йўлбарсим, нега бундай ётибсиз?» Профессор болалардек эркаланиб, тамшаниб, талтайиб гапира бошлади. Зинада турган болаларига кўли билан «кетинглар» ишорасини қилди. «Шундоқ, юрагим ёмон бўлиб қолди. Сиз келиб, мана, тузукман...» Марҳабо чол кулоғига шивирлади: «Мен энди сизни ташлаб кетмайман! Майли, чўрингиз бўлиб хизмат қиламан! Мен илмингизнинг ошиғиман. Болаларингиз бошқа нарсаларни, мол-дунёни ўйлаб, мени озгина хафа қилишди. Лекин мен ҳеч хафа бўлмайман! Муҳаббатим олдида бундай гаплар копейка...»

Профессор бошини кўтариб, Марҳабони қучди: «Мен ҳам сени ҳеч қаёққа юбормаймен! Кетмайсен!»

Шундай қилиб улар «келин-куёв» бўлиб, кейинчалик ЗАГСдан ҳам ўтдилар...

Аммо... қандайдир бир отинг қурғур ёмон дард кўп ўтмай «куёв»ни нақшли фин каравотига қайтадан михлади. Аввал ўтиб кетади, деб умид боғладилар, кейинчалик врач устига врач кела бошлади. Офтоб тушмайдиган уйга табиб киради, деганларидек, бу ёруғ, данғиллама хоналардан ҳам врачлар аримай қолди. «Томоғидан овқат ўтмасмиш, еганини ташлармиш...» деган гап тарқалди. Шу ётганча у олти ой ётди, озиб-тўзиб, рамақижон, каравот ўртасида кичкина болага ўхшаб ётарди. Кунлар ўтиши ниҳоятда қийин. Шу ётган кунлари у эрталаб туриб югуришни, бир бор

бўлса ҳам яна гурсиллаб чопишини орзу қиларди. Шу давр ичида Марҳабохон ё бир, ё икки бор стационарга келди. Касалхонага боришдан, айниқса, бундай касал ёнида туришдан кўрқар эмиш. Чол кейинги пайтларда Марҳабонинг яна бир бор келишига зор бўлиб, шифтга қараб ётарди. Касалхонадаги ҳамширалар профессор ҳовлисига келиб, Марҳабодан жуда бўлмаганда рози-ризолик сўраш учун бир маротаба стационарга боришини илтимос қилишди. Касални уйга олиб кетсаларинг яхши бўларди, дейишди. Лекин ёш бека бормади, уйга олиб ҳам келмади. Ёғ ютганда ёт яхши, қон ютганда қариндош. Профессор Тўрахонов ҳовлидан ҳайдаб юборган ўғил-қизлари ота тепасидан мутлақо аримадилар. Икки кишилашиб навбатчилик қилишарди...

Кунлардан бир кун ҳовлида, зинапоялар устида ясаниб қаёққадир кетаётган Марҳабога бу ҳовлига бегона бўлиб қолган қизи рўпара келиб, ўқрайиб қаради:

— Сен, ярамаснинг ниятинг маълум эди. Сен... номдор одамларга қармоқ ташларкансан?

— «Овчилик» касбим! Мана, тушундингми! Мен қармоқ эмас, чангак ташлайман. Қармоқ ташлаб, итбалиқ тутмайман, чангакда наҳанг — кит овлайман! Қизилкуму Қорақумлар, Каспий денгизи устидан бекорга Кисловодскка учиб борганим йўқ! Мен, ўттиз бир яшар жувон, сенинг чириганириган, бунинг устига калтакесакдек совуқ отанг қаравотига ётармидим? Шунга ҳам ақлларинг етмадими! Кўчага чиқсам, ман-ман деган йигитлар ҳуснимга махлиё бўлади! Ҳа, мен кит овладим, энди ҳамма нарса менинг қўлимда!

Профессор қизининг нафаси ичига тушиб, бақадек қотиб қолади, деб ўйлаган Марҳабо:

— Ҳозир стационардан телефон қоқишди, профессор дунёдан ўтибди. Ўша ёққа кетяпман, юр! Ҳозир жанжал қиладиган пайт эмас!— деди у гўё «она» бўлиб.

— Чучварани хом санабсан!— деди олимнинг қизи зинапоялардан кўтарилиб, Марҳабодан икки поғона юқорига чиқиб,— машҳур профессор, лауреат Мардонқул Тўрахонович Тўрахонов, яъни менинг дадамлар ҳовли-жой, қўлэзмаю китоблар, сейфдаги жамғарма дафтарчалари, ҳатто автомашинагача — бари-барини бизларга — васиятнома ёзиб фарзандларига бўлиб бериб, нотариал конторадан ўтказганлар. Ҳужжат саккиз нусха, акамларнинг қўлида. Ҳатто қўлларидаги узукни ҳам акамнинг бармоғига тақиб қўйдилар. Сен нинна ҳам ололмайсан! Ногаҳоний юрак касали бўлиб, бир лаҳзада дунёдан ўтганларида, эҳтимол бу васиятномалар қилиниши хавф остида қоларди.

Сен — уч кунлик хотинсан! Хотин эмас, ўйнашсан! Бунинг устига акам: «Бир бошга бир ўлим!» деб юрибдилар, эҳтиёт бўл! Тилиннга куч берма! Акамларнинг кўзига кўринмаганинг яхшироқ. Ишчи одам, «Ташсельмаш»да илғор ишчи. Ҳозир акамлар машинада ўтирибдилар. Бу гаплардан хулоса шуки, сен чангак ташлаб, наҳанг — кит овлаганинг йўқ, наҳанг аллақачон чангагингдан чиқиб кетган. Умуман, сен қармоқ ташлаб итбалиқ ҳам тутганинг йўқ! Ўйин тамом, бузук!

— Вой, бу қандай қилиб бузук бўлсин, жуда бедаво-ку! Бузук бўлиш учун кишини тортадиган бирон иссиқ ери йўқ-ку! Чол дарҳақиқат айниган эканлар, бунга яқинлашиб ҳам бўлмайди-ку! Ўзи қаёқдан келган экан?

Марҳабо турган ерида котиб қолди...

Профессор болаларининг таънаю ҳақоратомуз сўзлари унга чумоли чаққанча таъсир қилмади, унинг феълү атворида бундай ҳақоратомуз гапларга чидаш, пинагини бузмаслик аллақачон пайдо бўлган. Гардкам, деди ўзига-ўзи, ё ютамиз, ё ютқазамиз... Лекин шу фурсат унинг кўз олдига район ижроқўмига раис бўлиб сайланган Онахон келди. У яқинда бу воқеани эшитган эди. Ҳеч қандай алоқаси бўлмаса-да, Онахонни «кундошим», дерди. Нега шу эскича, қоратаппини кўтардилар, унинг маълумоти етарли бўлмаса, кийинишлари эскича? Нега бу қолюқ ўзбеклар кўтарилади! У, европача кийинишни билмайди, яқинлашсанг сочининг хидига туролмайсан, қатик билан ювадилар... Нега менга ўхшаган замонавий қизларни кўтаришмайди?!

Марҳабо ўйлаб-ўйлаб ўйига етмас эди.

Мардонкул Тўрахонович профессор эди, ҳозир Марҳабо, яъни Вика бошқа, ғоятда бой академик кетидан Ялтага кетди. Агар профессор тангабалиқдек силлик, сирпаниб кўлидан чиқиб кетган бўлса, академик албатта чангакка тушади. Бунга ишончи комил!

Йигит юрса йўли, Марҳабо юурса этаги очилади, дейдилар Сурхондарёда, у «ов» қилиш касбини маҳкам ушлаб олиб, мавсумларни курортма-курорт ўтказарди.

Шу ерда унинг қисматини тугаллайман.

XXIII

ЖАҲОЛАТ ҒОЯТДА ЯШОВЧАН

Шабона буви алоғ-чалоғ туш кўриб, ярим тунда бирдан уйғониб кетди-да, шундан кейин кўзига уйқу келмай, алла-

махалгача осмонга қараб ётди: ўн тўрт кунлик тўлин ой тик келиб, дам қорамтир булутлар ичига яширинар, дам ярқираб рўпарадаги қадимий масжид кунгураларини, Жарқўрғон минораси, анча наридаги янги тушган уйлар ва юксак теракларни ёритарди. Шу пайт бирдан бувининг кўзи ховлидан унча узок бўлмаган ўша эски мадрасанинг баланд девори устида бир нарсанинг юриб кетаётганига тушди. Бу, мушукми? Йўқ, катта нарса! Бувининг юраги орқасига тортиб кетди. Арвоҳ-парвоҳмикан? У дарҳол ёстикдан бош кўтариб, кўзларини уқалади, пичирлаб бир нима ўкиди. Қўрқа-писа яна ўша шарпага қаради. Одам! Ё кудратингдан, бу одам-ку! Мушук-пушук эмас! Баланд пештоқ устида қандай қилиб бемалол юриб кетаётган экан? Буви кўксига туфлади. Тўлин ой булутлар ичидан чиқиб, ярқираб турганидан у яна баланд кунгуралар устида кетаётган шарпага тикилди. Инсу жинслар, арвоҳлар безовта бўлиб, мана шундай шарпалар бўлаётгани бежиз эмасмикан, деди ўзига-ўзи. Ҳаммаёққа янги уйлар тушиб, малонкалар безовта бўлмоқда. Омбор қилиб қўйилган мадраса кунгурасида юриб кетаётган шарпа асфальт йўлда юргандек бемалол пастки деворга тушиб, ундан яна паҳса деворларга ўтди. Кейин кўздан ғойиб бўлди. Бувининг уйқуси тамоман ўчиб, тонг отгунча ўша баланд деворга тикилди. Доно ишига, нодон тушига ишонади, деди ўзига далда бермоқчи бўлиб. Эрталаб ёнида пишиллаб ухлаб ётган невараси уйғонгач, бу воқеани унга қўрқа-писа гапириб берди. Нонуштадан сўнг кўчага чиқди, арава киролмайдиган тор қишлоқ кўчаси жимжит, буви эшигининг ғичирлаб очилишини эшитган Фотма кампир (баъзилар уни — «қўл-оёғи котма кампир» дерди) ҳам эшикдан тошбақага ўхшаб бошини чиқариб турган эди. Кўча бошидаги, тақир майдон четида салобат тўкиб турган эски мадраса — тарихий ёдгорлик кунгурасига маҳлиё бўлиб турган бувини кўрган қўшниси овозини чиқарди:

— Ҳой, Шабона буви, нимага қараяпсиз?

— Буёққа келинг! — у қўли билан имлаб тундаги воқеани битта қолдирмай қўрқув ва ҳаяжон ичида гапирётганида қўшни эшиклардан мўралаган бошқа хотинлар ҳам тезда йиғилиб келиб, унинг сўзларига қулоқ осишди. Дамо-дам мадраса пештоқига кўз ташлашарди.

Шу куни бу ғаройиб воқеа ён-атрофга ёйилиб кетди. Орадан икки кун ўтгач, ўша шарпа ярим тунда айқириб оқаётган канал устидаги яккачўп — ходада кетаётганини ҳам кўрибдилар. Кейинги ҳафтада ўша шарпа тунда яна мадрасанинг баланд деворлари устида бораётганини кўрган

қоровул чол хотин-халаж тарқатган гап ҳақиқат эканини ўз кўзи билан кўриб тасдиқлади. У, шарпанинг девордан ерга тушишини кузатиб, юрак ютиб кетидан атай анча ергача эргашиб борди. Тош йўлга яқинлашганда ҳасса дўқиллаганини эшитган шарпа тўхтаб, орқага қаради. Қоровулнинг аъзойи бадани жимирлашиб кетди.

— Қоровул бобо, бемаҳалда нима қилиб юрибсиз?

— Шундоқ, ўзим юрувдим, болам,— ўн қадамча берида тўхтаган чол шундай деб яна яқинроқ борди. Тикилиб қараса яқинда қишлоққа кўчиб келган сўққабош Тувалоқ қори экан. Қоровул чол бориб у билан атайин омонлашгач, кўнгли ўрнига тушди. Канал устидаги якка чўпга қарамай, нарироқдаги катта кўприкдан ўтиб, паскам кўчага бурилиб кетган Тувалоқ қорига чол ҳайрон бўлиб гап отди:

— Бўтам, ҳозир сув устидаги холадан юриб ўтдингиз, юрагим шигиллаб кетди. Энди кўприкдан кетяпсиз? Бунинг сири нимада? Айтинг, бўтам?

— Йўғ-е!— деди Тувалоқ қори илжайиб,— мен бу холадан ўтганим йўқ.

Ҳангу манг бўлиб қолган чолни бунда қолдириб, Тувалоқ қори ўз кўчасига бурилиб кетди.

Шу-шу, канал ва эски мадраса атрофидаги кўчалардан бирида мўъжиза юз берди. Қоровул чол, буви, Фотма хола бошлиқ жинкўча хотинлари бу мўъжизани ўз кўзлари билан кўриб, тўғри келган жойда гапириб юришди. Ҳаммаёқда дув-дув гап...

Боши кичкина, тани юмалоқ, қишлоқда яқинда пайдо бўлган бу одам, дарҳақиқат, гўштдор тувалоқ қушга ўхшаб кетарди. Уни, ҳозир ишдан ҳайдалиб кетган бир кимса қаёқдандир бошлаб келганини эшитган эди. Ярим кечада мадраса деворлари устида арвоҳга ўхшаб кетаётганини бошқалар ҳам кўрган. Шундоқ баланд мадраса устида юриб кетганини ўзи тан олмаса ҳам одамлар кўргани аниқ. Жинкўчаликлар, айниқса қоровул чол Хизрни кўргандек Тувалоқ қорини маҳкам ушлашди. Мўъжиза ўз кўчамизда экану бизлар билмай юрарканмиз, дейишди ҳаяжонланиб.

Эртасидан бошлаб Тувалоқ қори ҳужрасига бўйни курканикига ўхшаган узун ва қават-қават бўлиб турадиган, хўрозга ўхшаган қоровул чол кириб, баданига эшакем тошганини, шу дарддан ўзини фориг этишликни илтимосу илтижо қилди. Ҳужрасида ўтириб, консерва банкадан қандайдир бир ипирисқи нарсани еяётган Тувалоқ қори, чолнинг қотирма бўлиб кетган тўнини ечдириб, баданига кўз ташлади.

— Э, жавир бўлибди-ку, отам!— деди.

— Тузатинг, ҳазрат! Менга жуда жавир. Мошлик таом еёлмасам, ёнғоқ еёлмасам, нўхатли ош еёлмасам, мен қандоқ одам бўлдим! Мен шўрлик энди нима қиламан? Исирик солишса, шунинг дудига ҳам ҳаммаёғимни эшакем босиб кетади.

Олло берган, деб йигирма йилдан буён чидаб келаман. Бир йўлини қилинг, ҳазрат. Сизнинг мўъжизангизни биринчи бўлиб кўрган мен ўзим! Мен бўламан! Гап тарқатган ҳам ўзим! Фотима хола эмас, мен! Шукр, мўъжизани мен аввал фаҳмладим. Шу ишимдан жуда хурсандман!

— Нима деб гап тарқатдинглар?! Турма, қамоқ... демадиларингизми? Мен ўзим келганман, мени бунга Яхшибек олиб келган эмас! Уни танимайман!

— Мўъжиза, деб, қори, мўъжиза, деб! Сиз авлиёга ўхшайсиз, ўзингиз билмаётирсиз, ўз кўзимиз билан кўрдик. Ёки Хизрмикансиз!

— Қамоқ, деганингиз йўқми? Ҳеч кимни мутлақо танимайман!

— Ё тавба! Бундай сўзлардан худо асрасин! Валлоҳи аълам биссаваб! Мен савоб ишдан бошқани билмайман: ҳазрат, сиз — Хизрсиз!— Қоровул чол Тувалоқ қорининг кўлини олиб, бошмалдоғини сиқиб кўрди. Назарида, бошмалдоқ суяксизга ўхшарди. Ҳар қалай, Тувалоқ қори бир нима — кўп деганда Хизр, кам деганда Авлиё...

Тувалоқ қори ғилай кўзларини сўфига тикиб, токчада турган пиёлани узатди: «Ичинг!» Чол: «Ба нияти шифо!» деб яхна чойни симириб юборди. Тувалоқ қори ҳовлига чиқиб келди-да, кўлидаги куйган ёғоч қошиқ билан чолнинг баданини тимдалаб, этга-бетга лой суйкаб қўйди...

— Бўлди, чопонингизни кийинг! Кетаберинг! Ҳеч қандай эшакем тошмайди!

«Ҳазрат, ҳазрат» деб, қоровул чол кўзи ола-кула бўлиб, орқаси билан юриб, исқирт хужрадан чиқиб кетди.

Тувалоқ қори ҳар қандай шароитда ўзини йўқотмай, пинагини бузмайдиган одатга эга, камгап, умрида бошқаларга бирон маротаба бақириб гапирмаган кимса эди. Кўзлари лезвия билан очилгандек кийик, ғилайлиги ҳам унча билинмас, эчкиэмардек соатлаб бир томонга тикилиб, қотиб турарди. Даҳанидаги сарғиш ҳол устидан икки дона тук ўсиб чиққан, холос, на соқолу ва на мўйлов бор. Оғзи катта, бақага ўхшарди.

— Эски мадраса томонда бир тайип чиқибди, эшиги тирбанд, ҳамма касалга даво берармиш,— деди тилла тишларини йилтиратиб озгина ичиб олган Моҳитобонхон норинни чангаллаб оғзига тикиб,— бизлар «гап» еб юрибмиз. Айниқса, сен, ойнониб кетай, мўрчамиён Дўндукхон, туғмайман, деб хафа бўлиб юрибсан. Туғасан! Мана, мени айтди, дегин, туғасан! Бориб ўша тайипларга кўрсатсанг бўлмайдими?! Ўзимнинг Марҳабойим ҳам шунақа! Бой-бўсинов туғдиролмади, расво экан. Кейинчалик туғди...

— Бўлади, опажон! Қаёқдан топай у тайипни?!— деди Дўндукхон.

— Адресини бераман, ўзингни кўрсатгин. Сени айни порсиллатиб туғадиган пайтинг! Ҳали камида ўнта болага она бўласан. Герой бўласан, Дўндукгинам!

— Айтганингиз келсин!— деди ноз билан Дўндукхон.

— Ҳа, менинг айтганим ҳаммавақт келган. Келтирмай кўймайман,— у ҳингиллаб кулади.— Келади!

— Ҳой, ойнонайлар! Эрларинг билан театрга борсаларинг бўлмайдими?! Яшашдан мақсад фақат емак-ичмакми?! Мен «гап»дан чиқаман!— деди шу ерлик Тожихон Моҳитобонга пичинг қилиб,— бу «гап» эмас, ғийбатхона! Биттанг китоб ўқимайсан, хаёлларинг латта-путтада... Ҳар сафар юз сўмдан пул олиб келишга чоғим келмайди, мен колхозчи хонадониданман. Бунинг устига сизлар «гап»га келиб олди-сотди қиласизлар! Дуо ҳам ўқийсизлар, арок ҳам ичасизлар, колбасани ҳам икки буклаб ейсизлар... Энди табиб чиқдимми?

— Хо-хо-хо-хо! Бу кишини қаранг-а! Тушунган хотин бўлиб қолибдилар,— деди бурнини жийириб Моҳитобонхон,— бўпти, чиқсангиз чиқақолинг!

Аммо мўрчамиён Дўндукхон индинига анча-мунча червонни рўмолчасига тугиб, эски мадраса томонга — янги чиққан «авлиё-тайип» никига жўнади...

«Авлиё-табиб» уни жуда хушмуомалалик билан кутиб олди.

— Бўтам, кўрпачага ётинг! Суфф! Садакаи радди бало, балойингни олай!— Тувалоқ қори кўрпачага чўккан дўмбоқ мўрчамиён жувоннинг этагини кўтариб, оппоқ, билқиллама сонига қўл тегизиб ғижимлаган эди, у бирдан дод солиб, товукхонага кириб қолган тулкидан қочган паррандадек пориллаб ташқарига чиқди. Кўзлар ола-кула, ранги ўчган, нима қилишини билмай «авлиё»ни қарғай бошлади.

— Хе, тайип бўлмай жувонмарг бўлгур! Ярамас! Иски-пилон!

— Хой, жувон, оғзингизга қараб гапиринг!— деди «авлиё»нинг шотирларидан бири — ёз куни ҳам маҳси-кавуш кийиб юрадиган қоровул чол овозини паст қилиб.— Ёмон бўлади, оғзи-бурнингиз қийшайиб қолади! Жўна бундан! Сонингни ушламай даволаб бўладими?! Фарзандталаб экансан-ку, фарзанд осмондан тушадими, нодон! Бирпас чидаш керак эди.

— Ярамаслар! Ахлоксизлар!

— Тугмайдиган хотин экансан, нега келдинг бўлмаса ўзинг?!— деди хужрадан чиқиб келган Тувалоқ қори.

— Э, башаранг қурсин!

— Бўлди, бас, жўна! Дуойибад қилиб юбораман, ундан кейин нима қиларкинсан?

— Қарғишинг ўзингга урсин!

— Ботилсен, хабиссен! Назаркарда бир одамни қарғама! Сабр керак балосига, ризо керак қазосига... Ўзинг туғаман, дединг, нима қилайлик, ёрдам қўлимизни узатдик. Туғадиган хотинсан. Жаҳлинг босилса қайтиб кел. Мен ҳаммавақт шу ердаман...

Бўзариб, дағ-дағ титраб турган жувон жинкўчада, ўз машиналарида навбат кутиб турган одамларга ўтқир қаради. Шарм ва хижолатдан нима дейишини билмай уйига шошилди. Хаёлига эри келиб, «онамникига бориб келаман», деб алдаганидан кўрқди. Машинада, эрлари ёнида ўтирган жувонларга ҳам худди шундай «каромат» кўрсатилиши, дарранда кирган товукхонадан пориллаб отилиб чиққан парранда ҳолига тушишларини кўз олдига келтирди. Аввал томир ушлайман, деб оппоқ билагини эзгани, кейин этагини кўтариб, сонини эзгани эсига тушиб, бадани сесканди. Қоғозга ўраб берган дориларини чўнтагидан олиб, кўчага отди: доринг бошингда қолсин!

Ит қувган гадойдек «авлиё»нинг жинкўчасидан шигиллаганча чиқиб кетган лўмбиллган мўрчамиён Дўндукхонга кўрсатилган «каромат»дан хабардор ҳовлида хизмат қилиб юрган икки исқирт барзанги кимса бир-бирларига қараб, истеҳзо билан кулишди:

— Тажоҳили орифонами? ¹

— Ҳа, тажоҳили орифона!

¹ Билиб туриб ўзини билмасликка солиш.

«Тувалоқ қори» деган номни қоровул чолдан бўлак кимса билмасди. Бир йил ичида у «авлиё-тайип» номи билан донг таратди. Лекин ҳамон баъзан ярим кечада унинг мадраса деворида юриб кетаётганини кўришиб, ёқаларини ушлашарди. Кўчасида одам тирбанд. Қоровул чол ҳам унинг «ҳовлиси»да астойдил хизматда. «Авлиё-тайип» бир қопча пулини чолга ишониб, унинг уйида сақлайди, деган тахмин ҳам бор.

Кунлардан бир кун юк машинада ишлаётган Чўли «авлиё» донғини эшитиб, бетоб хотинини кўрсатгани олиб келди. Одатдагидек навбат кутиб, «тайип» хужрасига кирди. Орадан кўп ўтмай ёш жувон ҳам Дўндукхонга ўхшаб, хужрадан отилиб чиқиб, тайипнинг ярамас қилиғини машина кабинасида кутиб ўтирган эри Чўлига айтди.

— Ҳей! Бу нима қилиқ?!—Хужрага кириб келган, муштуми сўлақмондай Чўлининг ранги оқариб бақирди.— Падарингга лаънат, ахлоқсиз! Сен тайипмисан, ҳеббиммисан?!— Чўли этиги кўнжидан дандонсоп пичоғини суғураётган эди, «авлиё»нинг кўзи ола-кула бўлиб, садо чиқарди:

— Ҳой, осий банда! Мен азизлар сулоласиданмен, мен ўзимга мақбара қурдурғонмен, мен — ломаконмен, мен — Хўжа аламбардор эшон чиллахонасида ўтирғонмен, мен Абубакр Муҳаммад ибн Исмоил ал Каффол — Шоший мақбараларинда шайх бўлиб, тупроқ ялагонмен, мен — мутасаввуфмен, илгариги замон бўлғонда Мансур Халлождек дорға осурлар эрди! Ман ўн йил турмада ўтирғон жабрдийда бандамен. Халойиқни деб азият чеккан бандамен. Мен...

— Мен-менингни кўй, номард!— Чўли тўрда чордана қуриб ўтирган «авлиё»га яқин бориб тикилди. Ғўладан келган Тувалоқ қори унинг кўзига танишроқ кўриниб кетди. Бу одамни бир неча бор Тойлоқов билан бирга кўрган эди. Шу Тувалоқ қори Тўймасовнинг «авлиё» бўлганини, эшигида одамлар тирбанд эканини, агар оёғига нам латта ёпилмаса уйкусида юриб, деворлар, ходалар, тарновлар устидан мушукдек юриб кетаверишини биларди. Чўли бу ойпараст дардига мубтало шахсни одамлар табиб билиб, эшигига келаётганини фаҳмлади. Тувалоқ қори одамларни лақиллатиб, пул ишлаётганини, фахш ишлар қилаётганига ҳам ақли етди. Ўзининг ҳам хотини сўзига кириб, бунда келганидан хижолат бўлди. Шу лаҳза лўттибознинг гирибонидан ушламоқчи бўлди.

— Кўлимга тушдинг, Тувалоқ! Энди сени сўяман! Бундака хунар чиқардингми?! Одамларни алдаяпсанми?!

— Ҳей, одам! Сени қарғаймен! Болангни қарғаймен! Кет бу ердан!— у қироат билан арабча «ғаъйн» ҳарфи оҳангини чиқариб томоғини кириб, пичирлади:— «Паканатун фитнатун илло Али, ал дарозун аҳмакун илло Умар...» Кет! Энди бўлди! Сен мени кўрмадинг, мен сени кўрганим йўк. Кет! Мен сен билан турмада ўтирмаганмен! Тўйлокопингни ҳам танитаймен! Оллога қасам ичамен! Мен сичқон ўлдиратурғон артелда ишлаганмен. Сени танитаймен! Мен ўғри эмасмен... Йўқол бундан, осий банда!

Чўли «авлиё»нинг гирибонидан маҳкам ушлаб, ташқарига судраб чиқди. Қоровул чол бу аҳволни кўриб, капалаги учиб кетди. У югурганча келиб «авлиё»ни шофёр Чўли кўлидан тортиб олди.

— Кўй, болам, гуноҳ бўлади! Ялинаман, унга тегма! Халойикнинг олдида беобрў бўлмасин! Жон болам, илтимос қиламан!— кекса одам кўзига ёш олиб, Чўлига илтижо қила бошлади,— ташқарига олиб чиқма, одамлар кўрмасин. Айб бўлади. Сен айтган ўғри одам бошқадир, бу авлиёнинг ўзгинаси-ку! Юз-кўзларига қара, Хизрдек мўлтайиб турибди. Кўй, болам, унинг ёқасидан кўлингни ол!

— Қанақасига бу авлиё бўлади, отахон?! Шунинг ўзи! Ахир мен уни яхши танийман. У — жиноятчи! Мен билмай, сиз биласизми?! Унинг оёғига ҳар куни латта ҳўллаб кўярдилар, ойпараст касалига мубтало одам у. Бунинг устига ғирт ўғри! Ун йил олган-а! Мен уни милицияга топшираман!

Қоровул чол Тувалоқ корининг мадраса деворида уйқутираб юргани — ойпараст касали эканини пайқайди. Андак ҳаёл суриб қолди. Лекин бари бир яттиниб-ёлбориб, «авлиё»ни шофёр Чўли кўлидан ажратиб олди. Бу воқеани фаҳмлаган кўчадаги машиналар ҳам бирин-бирин тарқала бошлади. Тузук-тузук одамлар шарманда бўлганликларини фаҳмлаб орқасига қарамай қочишди.

Эртасига бу хангомани эшитган Шабона буви, Фотима кампир ҳам ёрилган пуффакдек шалпайиб қолишди. Вай, тусинг кургур Алдар кўса, дейишди.

Эски мадраса томонда, жинкўчада бир йилча «каромат» кўрсатиб, лакма одамларни алдаб, пул тўплаган «авлиё» бир кечада қаёққадир ғойиб бўлди...

Жаркўрғон мазорида янги қабр пайдо бўлиб, бу қабр қачон қазилгани, ким дафн этилганини гўрковлар асло билишмабди. Кетмон билан яхшилаб тупроқ уюлиб, олдига бетондан ясалган номерли сопол тикиб қўйилгани ҳам гўрковларни ҳайрон қилибди. Шанба куни район прокурори, милиция ходимлари, фотоаппарати бор ходим ва яна бошқа

маъмурий орган ходимлари орасида қабристонга келган Тувалоқ қори ҳалиги янги қабр тепасига келиб, кўли билан «мана шу қабрни кавланглар», деди. Бу ерга чақирилган гўрковлар ҳам ҳангу манг бўлиб қолишди. Янги қабрни Тувалоқ қорининг кўлига кетмон бериб, ўзига қазитишди. Лаҳадсиз бу «қабр»дан каттакон бир чамадон чиқди. Чамадон ичи лик-лик пул эди. Бу, лақиллатиб алдаган кимсаларнинг пули, алданган шахслар ичида давлат пулини ўмарганлар, порахўрлар ҳам борлиги кейинчалик маълум бўлди.

Шабона буви билан Чўли оғизларини очиб, ҳайрон қолишди.

* * *

Москвадаги «Астория» ресторанида ўтирган икки ўзбекнинг бири қаттиқ маст бўлиб қолиб, столлар орасидан гандираклар бориб, дирижёрлик қилаётган йигитга эллик сўмлик узатди, «Ўзбекча музика чал!» Йигит кулимсираб, ижро этилаётган ўйноқи бир куйни тўхтатиб, «Омончаё» кўшиғини ўзларича беўхшов, расво чалишди. Йигит хурсанд бўлиб, танқайиб залга қаради, унинг наздида ўтирганларнинг ҳаммаси ҳам: «О, яшавор ўзбек, маладес!» дегандек туюлди. Шундан сўнг хизмат қилаётган официант аёлни имлаб чақириб, унга ҳам иккита эллик сўмликни тутиб, яна коньяк олиб кел ишорасини қилди. «Бу пул кўп-ку?»— деди аёл. Йигит унинг чиройли орқасини силаб, тантиқлик қилди. Аёлнинг жаҳли чиқиб, иккинчи бундай қилманг демоқчи эди, залда олисдан келиб, яйраб олақолайлик ва яна миллий республика вакилларига биздан ёмон таассурот қолмасин, деб орқасини ушлаб, кўксига бошини текказиб қилган суюқликларини кечиргандек бўлди. Йигитларнинг иккинчиси оёғи остидаги дипломатни очиб, бир пачка ўн сўмлик қизил червонни олиб, ёнига солди-да, яна шик-шиқ этиб дипломатнинг қулфларини солди. Пулнинг белидаги ўралган қоғозларини узиб ташлаб, ярмичасини официанткага берди-да, бир шеърни таржима этиб, официанткага тушунтира кетишди: «С-сенинг бир дона холингга Самарқанду Бухорони бер-аман...» Официант тушунмай, ҳайратланди. Шериги хушбичим, дарҳақиқат, юлдузи иссиқ официантканинг лаби остидаги чиройли ҳолини кўрсатиб, мана шу холга Самарқанд билан Бухорони қадимги замонда бир шоир бериб юборган экан. Бу ҳам шу холингга наинки Самарқанду Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё, Тошкентни ҳам алишмоқчи! Тушундингизми?

— Маст бўлиб қолибсиз, ўзбек биродарлар,— деди хушбичим аёл аксар тожик, қозоқ... биродарлар ҳам маст бўлиб қолишса, шундай тантиқланиб, ҳаддидан ошишади. Қашқадарё, Сурхондарёнингиз ўзингизга буюрсин, мен уларни нима қиламан. Менга моянам етади. Эрим заводда ишлайди.

— Мана сенга, жонон!— деди шериги пачканинг ярмини ҳам официант аёл чўнтагига солиб,— менга бир қараб, кулиб қўйсанг бас. Кел, шу чиройли холчингдан бир ўпай.

— Сизлар мени ҳақорат қилаётирсизлар! Пулингиз ўзингизга буюрсин,— деди аёл жаҳли чиқиб, ошхона томон кетаётган эди, икки-уч стол нарида ўтирган кишилар аёлга овқат буюрмоқчи бўлиб, менюни кўрсатишди-да: «Хафа бўлманг. Улар билан тезроқ ҳисоб-китоб қилинг», дейишди.

Икки ошна пул сочиб, дабдабали ресторандан фойега. чиққанларида граждан либосидаги милиция ходимлари икковларини ҳам шу ердаги бир хонага олиб кириб, хужжатларини текширишди. Дипломатни очиб, ичи тўла пачкали пулларни кўришди. Эллик сўмлик пул берилган музикачини, официантни ҳам чақириб келиб, акт ёзишди.

Бу икки йигит пойтахтда бир-икки кун бўлиб, кейин Орехово-Зуево шаҳрига, текстиль бирлашмасига боришлари керак экан. Меҳмонхона номерида ҳам пуллари бор, жами — икки юз минг. Йигитлар қамоққа олиниб, тергов бошланиб кетди.

Кўза кунда эмас, кунда синади.

* * *

«Она табиат ҳақида ўйламай уни бузадиганлар — йиртқичлар, аммо чинакам йиртқичлар она табиат ҳақида қайғурадилар! Э, ачинасан, баъзи кимсаларни кўриб, хуноб бўласан киши...» деб минбардан ўз сўзини бошларди Давлат Келдиев. Ҳа, дарҳақиқат, табиат хусусида ўйламайдиган, дарахт ўтқазмайдиган, гул экмайдиган, сувларга чиқинди оқизиб, тўқайга ўт кетказиб юборадиган одамлар чинакам йиртқичлар! Кимнингдир эҳтиётсизлиги оқибатида саратонда қуриган пичанзорга ўт кетиб, юмрон у ёқда турсин, илону типратиконлар инсонни паноҳ тортиб, одамлар ёнига қочиб келганини, бир кўзойнакли илон бағбақаларини шиширмай чўпон оёғи остида мушук боладай ялиниб ётганини ўз кўзи билан кўрганлар бор. Бу, ҳақиқат! Табиатдаги ҳодисаларни айтиб берсак, кўплар ишонмайди. Ишонинш керак! Жонзод борки, барчаси инсонни халоскорим, дейди...

Келдиев шундай яхши гаплар айтиб, суҳбатдошларини бир лаҳзада ўз оғзига қаратиб қўяди. У, дарҳақиқат, керакли гапларни айтади. Баъзан унинг сўзлари кейинги пайтда танқидийроқ тус олиб, қилган яхшилигини миннат қилиб юрадиган кимсаларни олибсотардан фарқи йўқ, дерди. Бировга яхшилик қилдингми, миннат қилма! Сир сақла! Кўп ёмонликларнинг замирида ҳасадгўйлик ётади, дерди у. Халқ мулкига эҳтиёт бўлиш керак, давлат учун бир тийин ҳам пул, бир миллион ҳам пул. Тилга, нафсга, хирсга эҳтиёт бўлган одам завоқ кўрмайди...

Илгари пахта пунктида директор эди, мана, беш йилдан буён райкомнинг биринчи секретари бўлиб ишлаётган Давлат Келдиевич Келдиев эллик ёшларга борган, сочига оқ оралаган, кампирдаҳан киши. Пастки ўнг томон тишлари тилла — лаблари орасида ялтираб туради. Келиштириб кийинади, зиёлитабиат, текис одам. Гапни ҳам босиқлик билан, секин гапиради. Шу даражада жонон гапирадики, ҳар қандай одам ҳам унинг оғзига беихтиёр маҳлиё бўлиб, ҳамма гапига ишонади. У, бундан ўн йилча муқаддам шу районда пайдо бўлиб, бу ерликларнинг бирини ака, бирини ука этиб, ўзиники қилиб олган. Райпотребсоюз ходимлигидан, кейинчалик райондаги казо-казоларнинг қўллаб-қувватлаши сабабли энг катта пахта пунктига директор этиб тайинланди. Асли унинг ихтисоси — педагог бўлишига қарамай, хўжалик ишларида юрарди — давлат бизни қайси участкага юборса, ишлайверамиз, дерди. Хушфезллик бобида ном чиқарган, ўз тухфалари билан аёлларнинг дарҳол диққатини жалб этарди. Кимдир: «Гап билганга минг танга, иш билганга бир танга...» деганига ҳам жирилламай, босиқлик билан кулиб қўя қолган. Аклли гаплардан ташқари, сертакаллуф, баъзан ўзидан ёшроқ кимсаларга қўли кўксида, аввал салом бериб, уялтириб қўяди. Латифаларга бой — жиғибийрон бўладиганларга кўшнисининг эшаги думсиз туғиб қўйгани, афандининг куйиниб, бу жонивор бир кун лойга ботиб қолса қаеридан ушлаб тортаман деган латифани ҳикоя қилиб, кулдирарди. Рўпарасида кикир-кикир куладиганларни ёқтирарди.

Ҳозир Келдиев «пастдан юқорига кўтарилиб» турибдику, лекин илгарироқ пахта пунктида ишлаганида бўлиб ўтган ишни эслаш лозим бўлиб қолди. Қатламдаги ўпирилишлар-ўмаришлар, талон-торожлар зилзилага олиб келади.

Гарчи куз ойлари, айна пахта терими палласида у ўз кабинетида телефонбозлик қилса ҳам, қиш ойларида командировкаси кўпайиб, қаерларгадир ғойиб бўларди. Унинг билан ҳеч кимнинг иши йўқ, қаёққа кетганини шу

ерда ишлайдиган, Улуғ Ватан уруши иштирокчиси, питрак Ёрлақаб отанинг таъбирича «бир оллонинг ўзидан бўлак ҳеч кимса билмасди».

— Ҳей, қаёққа кетаётганингизни бизга ҳам билдиринг, юрак ўйноғи бўлиб ўтираман... «Справка» беришда биз ҳам шеригу ғойиб бўлишда — беҳабар қолаверамизми? Бошқа ёқда ҳам жазманингиз борга ўхшайди! — деди кунларнинг бирида пунктдаги хоним Давлат Келдиевга қовоқ солиб, — менга пачка пулларингиз, тақинчоқларингиз керак эмас! Билиб қолсам ёмон бўлади!

— Жинни бўлдингизми! Мен давлат иши билан юрибман!.. — кўлидаги қора дипломатга ишора қилади, — нафасингизни иссиқроқ қилинг!

— Анави Сатторов кўлга тушибди...

— Сатторов баттаров бўлсин! Анқов, эплотмаса нима қилади бу ишга кўл уриб! Чумчуқ боласига нима деб ўргатади: «Бир чўқиб, бир қара», дейди. Чумчуқча, йўқ, отажон, мен бир чўқиб, икки қарайман, деган экан. Сатторов ўзидан кўрсин!

— Тушунарли, — деди хоним истехзо билан кўзларини ўйнатиб.

— Хайр!

Кўйлаги ичига бурга кириб қолган кимсадек кейинги пайтларда анча нотинч бўлаётган пахта пункти ишчиси Бозорқул ота баланд хирмон устида найзалари ярқираб кетган паншаҳасини ушлаб, тубсиз хаёллар қаърига чўкарди. Директорнинг уруғи — Шилпиқ қори деган кимса қадим баланд томга чиқиб, ўз маҳалласи, ўз уруғлари ховлиси томонга оғзини тўғрилаб, азон айтарди. У ёқда ҳеч ким йўқ, ҳаммалари кўчиб кетишган, ўзимиз томонга қараб айтаверинг, деб кулсалар ҳам қори сўйилаётган хўкиздеқ кўзларини ола-кула қилиб, ўз уруғлари томонга қараб азон айтарди. Бу ҳозирги кунда маҳаллийчилик қилаётган баъзи тарафкаш тўдаларни эслатарди. Кимдир уларни: «Ичида маҳаллийчилик гижжаси бор шахслар», дебди. Ўшанда Бозорқул ота Шилпиқ қорини кўрсатиб; «Кўяверинглар, сўфининг қийшиқ оғзи ўша томонга қаргани маъкул...» деган. Бу-ку, майли, аммо бошида эри бўла туриб, хоним «бу байталнинг Келдиев билан кишнашиб юриши» тамоман ҳафсаласини пир қилган... Шу ҳам директор бўлдими-ю, деб ичида қогозга ёзиб бўлмайдиган сўзлар билан бошлаб сўккан эди.

Яқинда лабораторияга ишга келган Болтаева иттифоқо директор кабинетига кириб қолиб, стол ёнидаги қарғашойи белбоққа ўралган пуллар пачкасига кўзи тушибди.

Бундай пулларнинг жойи банк ёки касса бўлиши керак эди, деб кўнглига шубҳа тушибди. Пахта пунктида қандайдир пулбозликлар бўлаётгани юрагини шигиллатиб юборибди. Лекин салобатли Давлат Келдиев, шундай обрўйли одам бош бўлган районда номақбул иш бўлмайти, деб кўнглини тўқ тутди. Мабодо бир ножўя иш бўлса, бу анави индамас, ковоғини солиб юрадиган Бозоркул чолга алоқаси бўлади, деди ўзига-ўзи. Кимдир унга шу чолни ёмон одам, деган эди. Кўпроқ чолдан хавфсиради. Яқингинада бўлган мажлисда директор ҳаяжонли нутқ сўзлаб: «Инсон нафас олмаса, уч дақиқадан сўнг ўлади. Ватанидан жудо бўлган киши узоққа боролмайди, илдизи куриб, сўлади... Жиноят қилиб, тинч ухлайман деган кимсанинг ақли саломатлигига шубҳа қилса арзийди. Жиноятни бекитиб кетиш асло мумкин эмас, қинғир иш қирқ йилдан кейин ҳам очилади...» деган эди. Шундай ҳаққоний сўзлар айтилган жойда қинғир иш бўладими!

Давлат Келдиев бу гал ҳам ўз сафаридан мамнун қайтди. Ярим тунда Термизга, кимнингдир уйига бориб, ҳисоб бериб келди...

Кунлардан бир кун лаборант қиз оғзига нос солиб ҳовлида, ғишт устида хаёл суриб ўтирган Бозоркул ота ёнига юрак ютиб борди. Лаборантканинг хушёрлиги тутиб, чолни гапга солди:

- Амаки, ерни қаёқдан оламан?
- Қанақа ер? Участками?
- Йўқ, мана бунга,— у қўлидаги гул тувагини кўрсатди,— гулим куриб қолай дебди, ери қотиб кетибди.
- Э, тупроқ дегин қизим.
- Ҳа, тупроқ...

— Сен шўрлик баланд уйларда ўсгансан, асфальт кўчаю мрамар зиналарда кийикдек сакрагансан, ер билан тупроқнинг фарқига бормайсан. Яна пахтанинг намини, сортини аниқлайсан! Сенга ўхшаган «билагон» қизни атайи олиб келишган, биламан...— деди чол.— Колхозчи ҳар туп ғўзани ўз фарзандидек ўстириб, пахта етиштиради. Лекин бу ерда уни бошлаб шиладилар! Вақти келиб ғўзани тувакка эксак керак. Ҳалол пахтамыз бунда ҳаром қўлга ўтаётгани алам қилади!

— Вой, нима деяпсиз?! Гапларингизга тушунмаётирман? Сиз ўзингиз қанақа одамсиз! Нега менинг қўлимни ҳаром дейсиз!

— Тушуниб қоласан! Инсофсиз инсонлар ҳақида гапирётирман. Сенинг ҳақингда эмас, қизим! Сенинг, менинг қўлимиз ҳалол. Ичим куйиб кетаётганидан гапириб

юбордим. Мен минбарга чиқиб, аनावилардек гапира олмаман. Гапга уста эмасман...

Лаборант қиз чолнинг кишини ўйлатиб қўядиган, тагдор сўзларини эшитиб, ўз хонаси томон чопиб кетди. Чолнинг қўпол, ёмон одамлиги гўё унинг дилида тасдиқлангандай бўлди. Чол билан лаборант қиз ўртасида бўлган бу гуфто-гўдан Хоним хабар топиб, уни дарҳол ўз ёнига чақирди.

— Нима дейди сассиқ чол?

— Ҳеч нима! Тувак кўтариб борган эдим, «ер» билан «тупрок» сўзининг маъносини билмас эканман, тушунтириб қўйдилар...

* * *

Эрта билан райком секретари Давлат Келдиев пахта пункти ҳовлисига кираркан, қоровулга, тарозибонга ва йўлида тўғри келган ҳаммага салом бериб, паншаха ушлайвериб, узум токи зангига ўхшаб кетган серқадоқ қўлларга ҳам ўзининг нозик, «Шипр» одеколони анқиб турадиган қўлларини бериб, омонлашарди. Дағал қўлларга кўзи тушиб ичдан куларди. «Бу қўллар пул санашга қовушмайди, худо ўзи бировни ундоқ, бировни бундоқ қилиб яратган...»

Ер билан битта, у ёқдан-бу ёққа чопиб, баъзилари ўзига уч баробар катта донни тишлаб, бошига кўтарган чумолилар ўрмалашарди. Давлат Келдиев уларни кўрмай, мабодо кўзи тушган бўлса ҳам эътибор бермай босиб ўтиб кетаверди. Туфлиси остида мажақланиб, оёқ-қўллари титраб ўлаётган чумолиларга кўзи тушган Бозоркул отанинг яна ранги ўчди:

— Чумолиларни босмадингизми, мулла?— деди эҳтиёткорлик билан,— бу жониворларни босиб ўтаберса бўлади-ку, аммо иложи бўлса босмаган маъқул...

Табиат хусусида кўп гапирадиган Келдиевнинг юзи оқариб кетди. Чолга бир қараб қўйди: «Ҳа, нима, мен сенинг қўйларингни босибманми?! (Чолнинг бир сигири, олти-етти қўйи борлигини биларди.) Бу, чумоли-ку», дегандек гапни дилидан ўтказди. Хўмрайди. Индамади. Чунки у райком секретари, тобе одамлар билан ади-бади айтиш обрўсига путур етказиши мумкин.

— Бечоралар ерга қапишиб, ер остида ўтиб кетадилар,— деди индамай ўтиб кетишни лозим топмай. Бу йўл-йўлакай гап билан ҳам чуқур маъноли, фалсафий фикр айтаётгандай бўлди.

— Ерга қапишиб эмас, улар учадилар ҳам,— деди Бозоркул отанинг ўжарлиги тутиб.

— Учади?!

— Ҳа!

— Чумоли ҳам учадими? Таажжуб. Бу гапни биринчи эшитишим.

— Табиатни билмас экансиз, муллажон! Чумолининг учадиганлари ҳам бор.

«Инсон нафас олмаса, уч дақиқадан сўнг ўлади. Ватанидан жудо киши ҳам узоққа бормаиди, илдизи қуриб, сўлади... Жиноят қилиб, тинч ухлайман деган кишининг ақли саломатлигига шубҳа билан қараш керак...» Келдиевнинг минбардан айтган бу такрорий сўзлари — «алангали ваъз» яна Бозоркул ота ёдига тушиб, унинг юзига тикилиб қолди.

Кейинги пайтларда Тойлоқов «Давлатбек Келдиевич доно ва чинакам ватанпарвар, ўз ишининг моҳир устаси, принципаал коммунист...» деб жар соларди. «У кишининг обрўсини кўтарайлик, мана, райондан эски консерваторлар, техникага — химияга қаршилар, партиямиз айтаётган чўлқуварлик — қаҳрамонона ишларимизга тўғаноқ бўлаётган Жўрақуловлар ва жўрақуловчилик суриб ташланди!» деб айюҳаннос соларди. Бу гаплар ўша кезлари Ҳотам Жўрақулович қулоғига етиб: «Ҳа, аблах! Мен сени яхши одам, деб янглишганман! Менинг кечирилмас гуноҳим шу!» деган эди. Энг ёмони шу бўлдики, Жўрақулов устидан ўн варақлик юмалоқ хат Тошкентга, Марказий Комитет партия контроли комитетига юборилди. Обдан зимдан иш кўриб юрган бир шахс, жуда билиб ёзган эди. Кўп «фактлар»га ишонса ҳам, ишонмаса ҳам бўладиган қилиб, сохта эканлиги айтилганда ҳам киши юрагида шубҳа қоладиган қилиб ёзилган эди. Ҳужжатнинг «энг кераклилари» олиниб; ғоятда уста бир қўл таҳрир этгани, учдан бир қисми тасдиқланганда ҳам Жўрақуловлар учиб кетиши аниқ эди.

Худди шундай бўлган. Шикоят муносабати билан Тошкентга учиб кетаётган Жўрақуловга Термизда баъзи кишилар: «Самимий бўл, оёгингни тираб турма, тузатамиз... жавобини қилавер», дейишди.

Тутақиб кетган Жўрақулов:

— Шикоят эмас, анонимка!— деди.— Анонимка оқибатсиз қолиши керак эди, мен нега туҳматта бош эгиб, «самимий» бўлишим керак экан? Сизлар ўзингиз қандақа одамсизлар, танимай қоляпман сизларни!

— Танийсиз, Жўрақулов, танийсиз! Тилингиз ёмонлиги бошингизга етади!

XXIV

КИМСАНОВЛАР КИМ?

«Астория» ресторанида қўлга тушган «икки пулдор шотир» — Сатторов ва Кимсановларнинг терговда берган маълумотлари анчадан бери ёпилиб келаётган улкан жиноятнинг қора пардасини чок-чокидан сўкиб юборди.

Кимсанов ким? Баъзилар бу одамни шу ерлик дейди, баъзилар Яхшибек Тойлоқовнинг ошнаси, у топиб келган, баъзилар Давлат Келдиевнинг уруғларидан, асли Самарқанд билан Тошкент оралигидаги қишлоқлардан... дейишади.

Кимсановнинг ҳамма билан ош-қатик бўлавермаслиги, пурвиқорлигига қарамай бари бир у кўплар тасавурида анча сипо ва камтарин, одамохун кимса ҳисобланарди. Чўнтагига конфет солиб юриб, болаларга улашарди. Нутқи оташин, ҳамма ишлари қуйиб қўйилгандай текис. Отангга раҳмат, ўқиб, хўб мулла бўлган экансан, кам бўлма, дейдиган кексалар ҳам бор. У тез-тез мажлис қилар, Келдиевга ҳам яхши ишлашга, уни уялтирмасликка ваъда берарди. Зал минбаридан сўзлаётган Кимсановга тикилиб, оғзини очиб ўтирадиганлардан бири — анча илгари пенсияга чиққан бўлса ҳам қадрдон ташкилоти, пахта пунктидан нари кетгиси келмай, кейинги вақтда қоровуллик қилаётган ўша Бозоркул ота эди. «Кимсанов болам ўзи битта, барака топсин», деб амиркон туфлида ғарч-ғурч юришига завқ билан тикиларди. Кишини сўз билан ҳам сеҳрлаш мумкин экан, меҳригиёси бор, гапнинг очиғи Кимсановнинг мазмундор нутқлари тамоман мафтун этган эди. Кўпни кўрган, айёр чол Келдиев билан унча келишмаган бўлса ҳам, бу билан ота-бола бўлиб кетишди. Ҳукуматимизнинг таянчи, ишонган кишиси, суянган тоғи... Мана шундай азаматлардир, деб қатъий ишонарди. Яхши ҳам шулар бор. Бой ва аксилинки-лобчиларга қарши курашдик, мана, «саксондан сакраб ўтиб» кексалик гаштини суряпмиз. Энди мана бу Кимсановга ўхшаган укажонларимга давр келди, улар ишласин, қандини урсин, дерди ота тили тагига нос ташлаб.

Кунлардан бир кун чолу кампир ош дамлаб, бир қосани Кимсановнинг тушлигига кабинетига етказишди.

— Илиндим, ўғлим. Хушомад деб ўйламанг, пенсионер отангизнинг оши ҳаппа-ҳалол.

— Э, нима қилардингиз, — деди Кимсанов, — кўрган одамлар нима дейди? Ҳеч ким кўрмадимми?

— Йўқ. Ахир палов ош-ку. Ҳиди ҳам келиб турибди... Палов ошга ҳам биров бир нима дейдими?

— Раҳмат, отахон. Мана, халқаро аҳвол ҳам анча мураккаблашиб кетди. Тажовузкор империализм баъзи ерларни бомбардимон қилмоқда. Империалистлар йиртқич Фолькленд ороллари босиб олди! Биз ҳушёр туришимиз керак. Уйингизда карта борми?

— Болам, ёзда қази ҳам, карта ҳам емаган маъкул. Карта йўқ.

— Мен харитани сўраяпман.

— Э, харитами? Неварамда бўларди.

— Харитага қараб туриш керак. Кампирга ҳам айтиб кўйинг, телевизор кўриб турсинлар.— Кимсанов оқ дастурхонча боғларини ечиб, чинни косага босилган ошга қаради. Чол коса ёнига қошиқ ҳам кўйибди. У илжайди. Бафуржа еяверинг, дегандек чол чиқиб кетди. Қабулхонадаги секретарь кизга ачиқ чой дамлаб беришини тайинлади.

Шундай қилиб, мана икки йилдирки, чол билан Кимсанов ота-боладек кадрдон бўлиб қолишди. Шундоқ мартабадор одамнинг оддий бир чол билан яқинлашувини камтарлик деб баҳоладилар.

Кунларнинг бирида эрта билан Кимсанов отани ўз кабинетига чақиртирди. Чол кириши билан уни катта ёзув столи олдидаги креслога ўтказиб, ўзи ҳам жойидан туриб рўвақдек юмшоққина бўлиб, чол рўпарасига чўкди:

— Илтимосим бор эди, йўқ демайсизми, отам?

— Марҳамат. Жоним билан,— ота хаёлидан яна, бир ош дамлаб келасиз-да, оғзимда мазаси қолди, деган гап ўтди.

— Мен бугун тунда сизнинг уйингизда ётиб қолдим... Тушундингизми? Ҳозир хотиним сизга телефон қилади, балки келар, шундоқ деб айтинг. Илтимос.

— Келганингиз йўқ-ку, болам?

— Шу гап зарур бўлиб қолди, отам. Кампирга ҳам айтиб кўйинг. Бир сафар суяб юборинглар, бўлмаса балога қоламан. Турмушим бузилади.

— Ёппирай. Шунақами?— чолнинг кўзи ола-кула бўла бошлади,— майли, айтаман келинимга.

Кимсанов бош қимирлатиб, бир муддат сукут сақлаб, «энди чиқиб кетаверинг, сизга жавоб» ишорасини қилди. Бозоркул ота кабинетдан зил-замбил бўлиб чиқди, умрида бировга ёлғон гапирмаган эди. Заҳарнинг ози дори дердилар, ёлғоннинг ҳам ози доримикан? Ўртоқ Кимсанов тунда уйига бормаган бўлса қаерда ётиб қолди экан, деган хаёл хира пашшадек чол мияси атрофида айлана бошлади.

Ҳар қалай тўполоннинг олди олинди.

Чол бу иккиюзламачиликни йигитликдаги «баъзи нуксонлар» қаторига йўйди-ю, Кимсановдек садоқатли одам ҳақида ёмон фикрга бормади. Кўр тутганини, қар эшитганини қўймагандек, ўз фикрини мутлақо ўзгартирмади. Лекин анча вақтгача эзилиб юрди.

Орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас, тунда Бозорқул ота эшигини кимдир тақиллатди. Чол ётган еридан туриб, кийиниб эшик очди. Қандайдир бир нотаниш кимса ичкарига кириб, кўлидаги қора дипломат-папкани чолга тутқазиб: «Бу — Кимсанов акамдан... Ўзлари сизга бериб қўйишни тайинладилар...» деди. Нотаниш одам шу лаҳза уйдан липпа чиқиб кетди. Ота ҳайрон, бу нима экан? Чолу кампирнинг уйқуларни ўчириб, папкани хонтахта устига қўйиб, азонгача тикилиб чиқишди. Бунинг ичида нима бўлиши мумкин? Очишни ўзларига эп кўришмади. Эрта билан машина ота эшиги ёнида тўхтаб, Кимсановнинг ўзи силлиққина бўлиб ҳовлига кириб келди. Отанинг кийиниб, хонадан чиқишини ҳам кутиб ўтирмай, ичкарига бостириб кирди. Ўзини ўнглаётган кампир ва чол билан тик турганча омонлашиб, тунда таниши олиб келган папкани сандиқ тагига ташлаб қўйишни, бу ҳақда ҳеч кимга ҳеч нима дейиш керак эмаслигини таъкидлади.

— Сизга ишонаман, отам. Унинг ичида менинг ноёб ҳужжатларим бор. Рашкчи хотиним йиртиб-ёқиб юбормасин деб, ошнам орқали сизга юбордим. Ишонаман, сиз садоқатли кишисиз. Уни асраб қўйинг.

— Хўп бўлади, ўғлим. Бир оғиз сўзингиз.

У чиқиб кетди. Машина эшиклари қарсиллаб ёпилганию моторнинг гуруллагани ичкари уйга эшитилди.

Чол-кампир бир-бирларига тикилиб, қараб қолишди. Бундан сал олдинроқ: «Мени гўшт комбинатига директор қилишмоқчи эди, унамаганман», деган гапи ёдларига тушди. «Минбардан яхши гапларни айтиб, жигаримни эзади, буёқдаги ишлари ҳайрону хас қилади», деди чол нос элитгандай гангиб. Бу ўзи нима?..

Фикрлар ғалаёни, шубҳа чолу кампирни жунбишга солиб, дипломат-папка оғзини очишга мажбур бўлиб қолишди. Очишдию ҳангу манг бўлишди: папка ичи пачкалик катта пуллар билан лиқ тўла эди... Чолу кампирнинг бирдан ранги ўчиб, юраклари орқасига тортиб кетди. Бу нима... Кимсанов ўзи ким? Папка оғзини қайтадан ёпиб, наридан-бери кийиниб, чол кўчага чикди.

— Бу, пахта пунктимизнинг директори деганингиз Алдар кўсага ўхшайди-ку? — деди кампир.

— Кошкиди Алдар кўса бўлса. Баттар! Айтиб бўлмай-диган даражада баттар... Мен қари нодон, нима иш қилиб қўйдим? Шунча пул! Бу — пора. Ярамаснинг қармоғига тушиб, қариган чоғимда бадном бўламанми? Қамалиб кетиш ҳам ҳеч гап эмас.

Кампир чолининг беўхшов важоҳатидан кўрқиб, ҳозир бир нима бўлиб қолмасин, деб пиёладаги қултум сувга волокардин томиза бошлади.

Ота ранги ўчган, тажанг ҳолда папкани кўтариб, кўчага чиқди. Тор кўча билан катта кўча тушадиган майдончада турган кумушранг машина эшиги очилиб, кўзига танишроқ бир йигитча отага салом берди.

— Йўл бўлсин, отахон?

— Шу ёққа.

— Олиб бориб қўяй, бўшман...

— Майли, ўғлим, барака топ.

Шошиб кетаётган ота машинанинг орқа эшигини очиб, папка билан инқиллаб ичкарига кирди. Машина юриб кетгач, шофёр орқасига қайрилди:

— Қаёққа олиб борай?

— Мана шу йўл устидаги милиция идорасига.

Машина физиллаганча бир неча кўчалардан ўтиб, чолнинг ўзи ишлайдиган пахта пункти бўсағасида тўхтади. Йўлкада гўдайиб тайёр турган Кимсанов машина эшигини очиб, чол кўлидан дипломат-папкани олиб, илжайди: «Раҳмат, отам. Уринтириб қўйганим учун узр. Машина қайтариб уйингизга олиб бориб қўйсинми ёки қоласизми?» «Қоламан!» деди чол кўзларини ола-кула қилиб. Кимсанов кўз қисиб кўлидаги папкани шофёр йигитга тутқазди: «Ҳовлиларини сотмас эканлар, хотинлари рози бўлмаптилар, деб эгасига бу пулларни қайтариб бер»,— деди чолга эшиттириб.

Машина жўнаб кетгач, Кимсанов ағрайиб, оғзини очиб қолган отанинг қўлтиғидан олиб, зинапоялардан юқорига кўтарилди, нималарнидир тушунтириб, идорага олиб кирди. Чолни тинчитди. Чол бўшашиб, нима дейишини билмай, тили тагига нос ташлади. Аммо ташвишланиб қолган кампирини кўзи қиймай, тезда уйга қайтди.

Кимсанов ўз ишини осонгина «текислаб юборгани»га ҳам қарамай, чол яна у ёқ-бу ёққа бормасмикан деб, орқасидан одам қўйди. Бир ой ичида ўзича дафтарига пахта пунктида ишлаётган беш-олти ишчининг номини ёзди, турли йўллар билан уларга яхшилик қилиб, кўнглини олишни мўлжаллади. Шундай қилди ҳам. Кичкинтойларга конфет, суяги қотган каттарокларига, каттарок... Тили аччиқ

холаю нос элитган отага ҳам паст келиб, ялинқираб юрди.

Мана шу Кимсанов, Саттòров деганлар кўлга тушиб, сўроқ бермоқда.

Давлат халқ контролидан комиссия келиб, пахта пунктини текширмоқда. Райкомда ҳам Тошкентдан келган партия контроли комиссияси ишлаётгани маълум бўлди.

* * *

Комиссия текшируви аниқланган жиноий ишлар... сабабли тезда район партия комитети пленуми чақирди. Келдиев вазифасидан четлатилиб, бюро составидан чиқарилди. Гўё «яхшиликка ёмонлик...» «Шунча ишлаб, охирида кўрганамиз шу бўлди...», деб бошини солиб, «хафа бўлиб», сейфни очиб, тўртта қоғозни топширди. Шу лаҳза миясига бир фикр келди: демак, кетяпман, мен осонликча жон берадиганлардан эмасман! Мени кўйдек сўйиб юбораверадиларми?! Мен Жўракуловнинг чўнтагига беш минг эмас, қирқ минг солдирганман. Мен унинг устидан юмалоқ хат ёзган бўлсам, бари тўғри! У ўйланиб, эски бир «усулини» кўлламоқчи бўлди. «Пулинг бўлса чангалда шўрва!» деди ўзига-ўзи. Эрта-индин менинг райкомдан кетганим одамларга маълум бўлиб қолади. Шу маълум бўлишдан аввал бир ишлаб қолишим керак. Жуда зўр келса Қарши томонга, Соиповга паноҳ излаб бораман. У ҳам бўлмаса, Бухоро томонга — Олатдаги уруғларимникига қочиб қолман, деди. Иккинчи секретарга шоша-пиша ишни топшириб, пастга тушди-да, машинага ўтириб физиллаганча Оллобердиев — «Чағаниён» колхозни раисиникига борди. Гўшт масаласида бир-бирини кўллаб, сохта ҳужжатлар тузиб берадиган бу ошнасига тезда: «Озроқ пулдан қарашиб юбор, зарур бўлиб қолди,— деди.— Вақт зик, ошга овора бўлма»,— деди.

— Қанча?

— Химматинг,— деди сир бермай, илжайиб.

— Кўлимда ўнта бор, шу етадими?

— Етади.

Оллобердиев ичкарига кириб, хотинига мурожаат этди. Хотини шоша-пиша сандикни очиб, қийиқчага ўроғлиқ пул олиб чиқди. Келдиев пулни раис кўлидан олиб, санаб-панаб ўтирмай, чўнтакка солди.

— Санамайсизми?

— Ишонаман...

Кейин ўрнидан туриб, жуда ҳам қуюқ омонлашиб чиқиб кетди. Бу колхоздан кейин у машинасини гуриллатиб

чоптириб, яна бир колхоз марказини орада қолдириб, нариги колхозга ўтди. Бу колхоз раиси ҳам Давлат Келдиев билан ош-қатик, унинг «яхшиликларини кўрган» эди. «Жуда ўғилбола йигит-да...» дерди мўйловини бураб. Каттакон кўк дарвоза олдида машинасини тўхтатиб, худди ўз уйига киргандек эшикдан кадрдон кишисининг отини баралла айтиб, ҳовлига кирди. Раис шошиб, сарпойчан чикди.

— Кесинлар, кесинлар! Қайнонани суйган экан.

— Ош бормиди? Ким бор?

— Ўзимиз.

— Ўзингиз ким? Болаларингизми ёки бошқа одамлар ҳам борми?

— Болаларим.

— Ака, пул сўраб келдим. Болаларнинг олдида айтиш нокулай.

— Пул? Пул топилади,— деди раис.— Ичкарига кир, совуқда турма!

— Зарур бўлиб қолди.

— Қанча?

— Ҳимматингиз... Ўн кунда қайтараман.

— Бешта бор. Етадимми?

— Етади. Олиб чиқақолинг, ака, ош кейин...

— Хўп бўлади, укажон,— деди у ҳалпиллаб югурганча ичкарига кириб. Хотини билан нималарнидир гаплашиб, тезда у ҳам рўмолга ўроғлиқ пулни олиб чикди.

Келдиев у билан хайр-хўшлашиб, машинасига ўтирди-да, гизиллаганча жўнади.

Йўл-йўлакай у яна уч гумаштасига учрашиб, «мен билан бирга ишлашадиган бўлсангиз... пулдан қарашиб юборинг», деб, раисларни лақиллатди. Анча-мунча пул тўплаб, бир кечада ғойиб бўлишни мўлжаллаб қўйди. Чамадонини тўғрилаб қўйиб, бир-иккита ўйнашларини ҳам «кувонтириб», шабоҳин урмоқчи бўлди. У бир даврада бўлган суҳбатда: «Ҳозирги замонда мана шунақа яшаш ва курашишни билганлар яшайди, сенга ўхшаган аммамнинг бузоқлари қўлингдан ҳеч иш келмай, йўқолиб-йитиб кета-берасанлар!..» деган эди.

* * *

Биринчи бўлиб Давлат Келдиев қўлга олинди. У ҳеч қаёққа қочиб улгуролмади, уни ҳар бир қадамини пойлаб, кузатиб юрганлар бор эди... Орадан икки кун ўтар-ўтмас Оллобердиев ва бошқалар қўшиб ёзиш, қўзбўямачилик

қилганликлари сабабли пахта пунктидан яна беш киши ҳам қамалди. Қўчқорвой отанинг хабар топишича Бой-бўсиновнинг қўлига кишан солинганини кўрибди. Лекин Тойлоқов қаёққадир қочиб, ном-нишонсиз йўқолган эмиш. «Шу ярамаслар бўлмаганда менинг қизим ва неварам ўлмасди, деб юрагини чангаллаб йиғларди ота.— Шу ярамаслар бўлмаганда Жўрақулов қувилмасди, Ҳақназар-комиссар ҳам инфаркт бўлиб ўлмасди!» дерди ерга қараб, кўксини чангаллаб Қўчқорвой ота.

XXV

ҚОРА БУЛУТЛАРДАН ҚУЁШ ЮЗ ОЧГАНДА...

Об-ҳаво борган сари яхши бўла бошлади, шундай бўлмай асло иложи ҳам йўқ, дерди Ҳотам Жўрақулович, ҳақиқат қуёши ярқирамай қолмайди, қора булутлар ўткинчи!

Жўрақулов Сурхондарёга чақириб олинди. У Термизда, область партия комитетининг биринчи секретари кабинетиде суҳбатлашиб ўтирарди.

Ёшлардан норизо бўлавериш тўғри эмас, деди Жўрақулов, мана, мен сизга бир лавҳа ўқийман: «Ҳозирги ёшлар катталарни ҳурмат қилмай қўйди, тезда бунинг олдини олишимиз керак...» (Мелоддан илгари V аср, Миср фиръавни Рамзес II нинг ер ости мраммар мақбараси деворидаги ёзувдан). Тахминан етти минг йил илгари ҳам бу камчилик тилга олинган. Бу, қизамиқ дардига ўхшайди, ҳаммада бир-бир бўлиб ўтади. Невараларимдан бири, газеталарни кўриб, Политбюро аъзолари орасидан менинг фотосуратимни қидиради. Демак, мен унинг учун ниҳоятда буюк буваман, мени шундай кўргиси келади. Авлодга ёрдам бериш бурч. Чунки биз шундоқ улуғ мамлакатни уларга ишониб ташлаб кетамиз, муносиб одамлар бўлиши керак.

Обкомнинг янги секретари жилмаяр, ёш жиҳатидан Жўрақуловнинг фарзандига тенг келгани билан, гўё садоқатли фарзанддек ўзини тутишга ҳаракат қилар, унинг дилида нима борлиги, айтмоқчи бўлаётган ҳамма гапларини фаҳмлаб турарди. Жўрақулов унга Иван Петрович Цветковни чақиришни, иложи бўлса бюрога, кейин Пленумга унинг номзодини тавсия қилишни секретардан илтимос қилди. Бу, социал адолат нуқтаи назаридан жуда муҳим, деди.

Ҳотам Жўрақулов кадрдон Сурхон водийсига келиб,

бошқатдан ўтроклашгач, бирин-кетин барча ёру биродарлари бу хонадонга кела бошлашди.

Дудокларидан доимо табассум аримайдиган, лекин баъзан ноҳақликни кўрганда ёниб кетадиган Онахон Мархабо ўйлаганидек ойимтилла қизлардан эмас, у янглишган, ҳасад Онахон гўзаллигини сезишга йўл бермасди. Ижрокомга раис этиб сайлангач, орадан кўп ўтмай мана бўлмаса, деб сочини қирқтириб, ҳозирги янги модада костюм-юбка кийди. Бу ғоятда унга ярашиб, Кўчқорвой отага ўхшаган баъзилар: «Ҳа, мана энди ўзингга келибсан», деган эди. «Сиз, қизим Онахон, тез ўзгарар экансиз...» — деди Жўрақулов ҳам. Кўзига доираси оқ, ойнаси садафга ўхшаб товланадиган кўзойнак тақиб, тошойнага ўзини солди — гўзал ва чинакам замонавий... Девордаги, эри билан бирга тушган суратига ҳам қараб қўйди — Лайли ва Мажнун бўлиб юрган вақтдан ҳам тамоман ўзгариб, кўркам бўлиб кетган эди. Одам деган ўзига қараши керак экан-да, ўша сочини бошига чамбар қилиб, чанг-чунгда пахмоқ қиз бўлиб юрган кезларини эслаб, мийиғида кулиб қўйди. Чинакам меҳнат «пахмоқ қиз»нинг бахтини очди.

Одатдагидек у эрта билан зинапоялардан тушиб, кўчада кутиб турган машинасига ўтириб, идорага борди — Онахон Ҳақназарованинг ишлари кўп: қабулга кирган одамлар билан гаплашиш, ёрдам бериш, шу орада жиринглаб қолган телефон трубкасини кўтариб гаплашиш, мажлис ва йиғинларга бориш, фронтовиклар оилаларидан хабар олиш, боқча-ясли масалалари... Иш етарли. Далаларимизда эса қизгин терим кетмоқда, у столи устида турган терим сводкасига ҳам қўз ташлайди. Ўзининг кадрдон колхозининг негадир судралаётгани бирдан юрагига ғашлик солди. Нахотки, унинг туғилиб ўсган колхози пахта теримида судралапти? Нима гап? Шу даладан у парвоз этган, нахотки, у кум устида турган бўлса?

Онахон телефон трубкасини кўтариб, «Чағаниён» колхози правлениесини улашни сўради. Бахтига Кўчқорвой ота идорада экан, у билан ҳол-аҳвол сўрашди. Ота пахта пунктига қоровул қилиб юборилган эди, хайрият, яна колхозга қайтиб келибди. У, «бир кўргилик бўлди» деди бу ишни. Аммо қизи ҳалокати бригадирни икки букиб қўйган эди. Нега телефон бўлганини фахмлаган Кўчқорвой ота лўнда қилди: «Этиб оламиз, қизим, безовта бўлманг...» Бу гап Онахонни қаноатлантирмади. Тепса-тебранмас бухгалтернинг бир нима деб, шиша банкага камалиб қолган йўлпашшадек ғўнғиллаётганини ҳам телефонда шундоқ эшитиб турарди. Бу одамнинг пахта пункти билан қилган

баъзи ишларини — кўшиб ёзишини билиб, вақтида кўлини маҳкам ушлашган эди. Яна унинг эски касали тутмадимикан, деган хаёл Онахоннинг юрагига гулгула сола бошлади. Идорада ўтирган Онахон хаёли дала сари чопди. Кечкурун ўтлоқдан қайтаётган сигирлару эчкилар маърашини, ўчоғу мўрилардан чиққан тутунни, онаизори ёпган бундой нонини соғингандай бўлди. Бундай ҳолат инсонда бўлади. Бу, шунчаки бир гапмикан? Онахон ўз юрагидаги сўз билан ифодалаб бўлмайдиган бу ҳиссиётни сезиб турарди.

Эрталаб хизматга келиб, яна ёзув столи устида қоғозлар, циркуляр ва ҳозир келтирилган сводкани кўздан кечирди. У креслога ўтириши билан кўлига ўша сводкани олди, негадир рақамларнинг пастлиги юрагини қисди. Рўпарадаги катта дераза тепасига боқди — осмонда ё ғубор, ё булут бор... Ҳавонинг чарақлаб очилмагани ҳам юрагини қисди. Одатдагидек, янги газеталарни варақлади. Бу ҳам бўлмагач, ўрнидан туриб, кўшни хонадаги дугонаси ёнига кирди, у ҳам сводка кўриб, газеталарни титкилаётган экан. Басавлат бўлим мудури ёнига ҳам кирди. У ҳам тувакларда чиройли гуллар қўйилган кўркам кабинетда пахта терими сводкасини кўришга киришган экан. У, раисага чой узатди. Гап пахта теримининг бориши хусусида кетиб, икковлари ҳам: «Ишқилиб намгарчилик бошланмасин-да», дейишди. Қайси область олдиндаю қайси бири кетиндалиги устида гап кетди. Онахон назарида шу уч қаватли бинода ўндан ортиқ кабинетлар борлиги, ҳаммасида ҳам сводка кўришаётганини кўз олдига келтирди. Куннинг ўрталарида шаҳар қурилиш бошқармасига иш билан кириб чиқди. Бунда ҳам баъзилар шахмат тахтасига тикилгандай, терим жараёнини кузатаётгандай кўринди...

Онахон беихтиёр ўз қўлларига қаради, бу қўллар улкан машина — агрегатни ҳайдаган эди.

Хизматдан қайтиб келган Онахон янги модадаги кийимларини ечиб, гардеробга илди-да, ўзини каравотга ташлади.

— Яланғоч игна инсонни кийинтиради, — деди бувиси гап ичида, — пахта эккан одам ҳеч қачон кам бўлмайди! Колхозимизни соғиндим.

Терим палласида вақтни бой берган — бахтни бой берган, демакдир. Долзарб кунларда дам сводкага, дам ҳавога қараб ўтириш — қанчалик аянч? Йил бўйи тер тўкиб меҳнат қилиб, яратилган бебаҳо ҳосилни йиғиб-териб, аъло навларда олиш чинакам пахтакорлар иши!

Якшанба кунини Онахон одмироқ кийимларини кийиб, ўз «Жигули»сида «Чаганиён» колхозига кириб борди. Туғилиб ўсган кишлоғи, ундан сўнг ўзи ишлаган бригадага

келди. Йўл-йўлакай туфлисини ечиб, эски этигини ҳам кийиб олган эди. Узоқда, катта карта четида икки терим агрегатининг гувиллаётганини ҳисобга олмаганда, дала асосан жимжит. Пахталар оппоқ очилган. Теримчилар қани? У ўз бригадаси ерларига борди, бу карта четида икки агрегат филга ўхшаб, хартум чўзиб, ёнма-ён сўмрайиб турарди. Катта йўл четида «Жигули»ни колдириб, терим агрегатлари ёнига борди. Улар учинчи бригаданики бўлиб, шу агрегатларнинг бирида ўзи пахта терган эди. Машина соясида чўзилиб ётган йигитча дик этиб ўрнидан турди.

— Э, келинг, опа!— кўзларини уқалади.— Салом!

— Салом, Йўлдошали, нега ётибсан? Касал эмасмисан?

— Йўк, ўзим, шундоқ.

— Шеригинг қани?

— Бир иш билан кетган эди.

— Қанча тердинг? Прицеп кўринмайди?

— Икки бориб келдик. Прицеп ҳали келгани йўк.

— Соат бир ярим бўляпти! Ишлар «қойил»-ку!

Йўлдошали командир олдида тургандай Онахонга тикилганча қотиб қолди.

— Райижроқўмга боришдан аввал шу машинада мен ишлардим, биласанми?

— Ҳа, эшитганман, опажон. Сиз кўтарилиб, райижроқўмга ишга ўтганингиздан кейин агрегатда биз ишляпмиз. Сиз билан фахрланамиз, опажон! Мажлисларда номингизни айтиб, эслаб турадилар.

— Э, фахрланмай кетинглар! Бригадамиздаги Арслонбеку Қоплонжонлар, Рисолатхону Назмихонлар, Зебихонлар қани? Ўша ариллаган-дариллаган «пахта паҳлавон»лари қани?

— Негадир бугун кўринишмади...

— Масала равшан!— деди Онахон оппоқ очилиб ётган беҳудуд пахтазорга тикилиб. Мақол айтиб гаплашадиган раисни ҳам излаб боргиси келмади. У зот ҳам сводка кўриб ўтирган бўлсалар, эҳтимол...

— Қўлим чиқиб кетмабдими, бир синаб кўрмоқчиман, Йўлдошали, нима дейсан? Ўз агрегатимга минсам, рухсат этасанми?

Йўлдошали ерга қараб кулди. Этиги учи билан ер чизди.

— Опажон, нима ҳам дердим. Сиз ўзингиз раҳбар бўлиб, мендан сўрайсизми?

— Қани, кетдик!— Онахон лип этиб кабинага кирди-да, моторни гуриллатиб, машинани жўяклараро ҳайдаб кетди. Шпинделлар чириллаб айланиб, оппоқ пахтани хўплай

бошлади. Йўлдошали ҳам ўз агрегатига чиқиб, Онахон кетидан ишга тушиб кетди.

Соат бешларга яқин бу агрегатнинг «эгаси» — Нормат деган новча йигит прицепда келиб, ўз машинасининг картада гувиллаб ишлаётганини кўриб, ҳайрон қолди. Битта-яримта қўли кичиган бу ишни хўжакўрсинга қияпти, карта четига қайтиб келганида боплаб сўкаман, деб турган эди, кабинада Опани кўрибок, тили танглайига ёпишди. Гунг бўлганча тураверди.

— Хуш келибсиз, опажон! — деди бир нафасдан сўнг.

— Саломат бўлинг, мулла Нормат! Мана, келдик. Қўлимиз ҳам унча чиқиб кетмаган экан. Хайрият, идорада сводка кўриб, фол очиб ўтириш бизга тўғри келмади. Ёнингизга келдим. Агрегатимни ҳам, бригадамни ҳам қайтариб оламан! Сиз ҳам ишсиз қолмассиз.

— Лаббай?

— Шундай, укажон! Бориб тушликни олиб келинг!

Норматнинг боши қотди, Тошкентга бориб, олимга теккан Онахонга тикилди. Бу ўзи ғалати жувон-ку, на иссиққа кўнади, на совуққа. Бу аёлнинг илгари ҳам шунақалигини биларди. Ҳамма гапни фаҳмлаб, бункердаги пахта-лар прицепга ағдарилиб бўлгач, зинғиллаганча дала ший-понига жўнади. Жазо берилмаганига қувонди. Дарҳақиқат, тушликни олиб келиш ва бир йўла Ҳақназарова келганини маълум қилишни дилидан ўтказди.

Шу куни Онахон кечгача пахта терди. Кўчқорвой ота ўпкасини қўлтиқлаб, Онахон азиз меҳмони бўлганидан мамнунлигини билдирган эди, у бутунлай ўз колхозига — ўз бригадасига келганини, райком бюросига ариза бериб, қайтаришни сўраганини айтди. Аслида, бу ишни энди қил-моқчи эди. Бригадирнинг оғзи очилди.

— Қизим, бу иш қандоқ бўларкин?

— Қандоқ бўларди, яхши бўлади!

— Одамлар сизни ишдан олинибди, деб, гап таркат-масмикан? Ҳозир кўплар кўрқоқ бўлиб қолган...

— Одамлар нималар демайди, ота. Вайсақиларга қараб ишламаймиз.

— Иккиламчи, бизнинг колхоз фарзандининг ижроқўм-га раис бўлганидан фахр этардик... Шу масалага қандоқ қарайсиз? Илгарилаб олармиз! План тўлади! Кўрқ-манг!

— Биринчидан, Кўчқорвой ота, одамлар тушунади. Ҳозир майда гаплар вақти эмас. Иккинчидан, одамлар яхши ишлаганимиздан фахрлансин! Учунчидан, ҳозир айни отни камчилайдиган вақт, сводка кўриб ўтириб, зерик-

дим. План ўзидан-ўзи тўлмайди. Хотиржамлик ҳозирги кунда — жиноят!

Онахоннинг колхозга қайтиб келгани эртасигаёқ районга ёйилди. Ҳанифаю Чўли, Райкомхон опа, Арслонбеку Қоплонжонлар, Рисолатхону Назмихонлар, Зебохону ва бошқалар тонготардан Онахонни кўргани келиб, асаларидек куршаб олишди. Карталарда гавжумлик бошланиб, агрегатлар гувиллаши яна авж олиб кетди. «Айрим сабабларга кўра» далага чикмай юрган биронта кимса қолмади. Пенсиянер бобойларгача теримга чикди. Бу ҳолни кўрган Бегимкулованинг оғзи очилиб қолди.

Онахон шу ҳафта ичи бир кунга рухсат олиб, районга бориб, расмий ариза берди. Бу воқеани райком аллақачон эшитган эди. Улар ниҳоятда зарурат бўлганлиги, чин юракдан илтимос қилганлиги сабабли Онахон Ҳақназарова илтимосини қондирди.

Колхоз маррага етолмади, тўксонларга бориб, далада тамоман пахта қолмади. Югуриб-елишлар, ҳа, бўл, ҳа, бўл ҳам яхши натижа бермай, одамлар руҳи тушиб кетди. «Уйинг куйгур Оллобердиевлар колхозни майиб қилиб кетган экан», деди баъзилар.

Қиш ойларида бўлган колхоз правлениеси мажлиси Онахон Ҳақназаровани «Чағаниён» колхозига раис қилиб сайлади. Колхозда бўлган кўп яхши ишлар Ҳанифа Бегимкулова билан Ҳақназар-комиссарга боғлиқ эди. Одамлар бунини тушунмасликлари асло мумкин эмас. Онахоннинг колхозга қайтиб келганини эшитган Чўтмат ака ҳам бош кўтариб, правлениега келди.

* * *

Якшанбага ўтар кечаси, соат иккидан ўн минут ўтганда кучли ер силкиниши — зилзила сурхонликлар уйқусини ўчирди. Биров югурганча ҳовлига, биров эшик тагига, биров ўрнидан турмай, ётган ерда қолди. Даҳшатли бир куч юракларга ларза солди. Томлар шитирлаб, жавондаги идишлар шарақ-шуруқ қилиб кетгани билан, том босишлар бўлмади. Баъзи эски деворлар ағангани, мўрилар учиб кетганидан, олти баллдан кам эмаслиги сезилиб турарди. Тонг отганда радиодан, дарҳақиқат, зилзила Термизда олти балл, Тошкентда тўрт балл, Самарқандда тўрт ярим балл бўлгани айтилиб, Афғонистоннинг Саланг тоғлари районида, марказда етти-саккиз балл бўлгани хабар қилинди. Ўзбекистонликлар ер қимирлаш даражасини жуда аниқ айтиб берадиган бўлиб қолган.

Бугун Ҳакназар ота вафотига беш йил тўлди. Шу муносабат билан уни эслаб, ҳовлига тўпланган кадрдонлари, қўлларида гул, шу ердан қабристон сари йўл олишди. Ҳотам Жўрақулов, Гулжаҳон опа, Шабона буви олдинда, улар кетидан Цветков, Ханифа, Райкомхон опа, Кўчқорвой ота, улардан кейин Онахон, Хумоюн, Чўтмат, Чўли, Нормат ва бошқалар орқада сочилишиб боришарди. Улар чорраҳа-майдондан ўтиб, бунда гўдаиб турган «Теннисчи аёл» ҳайкали тагидан ўтишдию ўрганиш бўлиб қолганми, ҳеч ким бу оқ гипс шаклга қарамади. «Теннисчи аёл» ҳам хижолатдай, ўз жойида турмагани сабабли шу ишни қилган одамлардан хафадай мўлтирарди. Агар унинг жони бўлганида, аллақачон бу ердан кетиб қолган бўларди. Кадрдонлар комиссар ҳақидаги эсдаликларни айтиб, баъзан ўйламсираб, ачиниб, баъзан беихтиёр қулиб, ёнларида комиссарнинг ўзи келаётгандай, бағрилари бутун йўл босишарди. Кўп ўтмай улар қабристонга етиб келиб, тупроқдан уюлиб, кетмон билан шиббалаб қўйилган қабр тепасида бош кийимларини олиб, қабрга тикилишди. Қўлларидаги гулларини қабр устига қўйишди. Тупроқ тагида гўё ёнбошлаб ётган бобо улар келганидан мамнун, чеҳраси очилиб, гаплашаётгандай бўларди. Хурсанд бўлиб кетганида, мўйловини силаб, йўталиб қўйиш одати ҳам бор эди. Шабона буви қатлам орасидан чиққан бу йўталишни аниқ эшитди.

Бу ердаги баланд тераклар, қайрағочлар, асрий чинорлар бағрида қушлар чигилларди. Майда қушларни далада кимёвий заҳар қириб юборган, қарғаю ҳаққаю, ёввойи каптарлар асосан қабристонда яшарди. Жимжит мазористонга, қабр атрофида пайдо бўлган одамлар шохларда ўтирган қушлар ҳаловатини бузиб, улар чағ-чағ... этиб шохдан шохга учиша бошлади. Бу нотинчликни Кўчқорвой ота сезиб: «Э, бечоралар, сенларга ҳам қийин бўлди», деди...

Улар қабристонни зиёрат қилиб, яна катта йўлга чиқишди, Онахон таклифига биноан, колхоз даласига — Кўчқорвой ота бригадаси ерлари томон йўл олишди. Ярим километрча келадиган тўғри йўлни пиёда босиб, беҳудуд кенгликка чиқишди. Нима учундир уларнинг хаёлида бир нарса кезарди; қўшиб ёзиб, қаллоблик қилган икки тирраки бузоқ етмиш йил ҳалол меҳнат қилган, улуғ оиланинг содиқ фарзандларидан бири, ўзбекнинг инқилобий жасорати билан топган қонуний обрўсини бир пул қилармиди? Йўқ! Икки ярамас учун бутун халқ жавоб берадимми? Ҳа, жавоб беради! Бу чўкиб қолган йиллар учун жавоб берамиз, у ғоятда аччиқ дарс бўлди.

Улар кенг карталарга тикилишар, келаси баҳорга катта умид билан боқишар — бу тупроқ, бу ўзбек замини яна куч олиб, заҳарлардан, эрозиядан қутулар, Қўчқорвой оталар, Онахонлар бу она тупроқ обрўсини яна ҳам баланд ва мустаҳкам этиб тикламай қўймадилар!

ХОТИМА

Йиллар ўтди, қанча ўзгаришлар бўлди. аммо Вахшивору Кўҳитангу Боботоғлар ҳамон илгаригидай виқор билан фаллакка бўй чўзиб турибди. Сурхону Тўпалангу Амударёда қанча сувлар оқиб кетди... Қанча гирдибоду бўронлар, гармселу изғиринлар тўксондан ошган ҳинд аёлларига ўхшаш қотмадан келган, жиккаккина Шабона бувини юлиб кетолмади! Яхши кунларни, ошқоралигу ҳалолликни кўриб, ҳозирги пайтда яйраб юрибди. «О-о... Тупроқдан ташқаридаман...» деган шикоятмуз гапи йўқ, киши атроф-табиатга назар ташласа, танига офтоб нурлари тушиб турса — бу ўзи катта бахт! Шунинг ҳам қадрига етмайди деганлар бор, дерди буви ўз кунларидан қониқишу ризолик ила. Бу бахтни сеза билишнинг ўзи ҳам зако инсонларга хос. «Мен тасал бўйдим, бувим кесинлар», деб ёлғондан эркаланиб йўталадиган, бебаҳо эварани ҳам кўрди, уни кучиб, дунёга янги келгандек бўлди. «Асал эварамдан ўргулай, тилларинг мунча ширин! Сенинг шу овозингни эшитаман деб, тўксон йилдан буён ўлмай юрибман. Сен «тасал» бўлма, мен касал бўлай... дерди буви юракдан. У кунора Онахону Ҳумоюннинг янги уйига ҳаллослаб борар, қоғоз халтада кулча нону анору олмаю узум дегандай... Учинчи бор тиши чиққан буви эвара билан деярли ўртоқ бўлиб қолган, баъзан баҳслашиб, аразлашиб ҳам қоларди.

Ўлмаган киши кўраверар экан. Мана, буви осмонда «Думли юлдуз»¹ пайдо бўлганини ҳам кўрди.

Бу жуда қизиқ!

Қадимда — ёшлигида шу юлдузни Жарқўрғоннинг ғарби-шимолида, баланд тераклар устида пайдо бўлиб, ҳовуздаги итбаликка ўхшаб, узун нурли думини осилтириб турганини кўрган эди. Ўшанда отаси раҳматликнинг мамлакатда бир ёмонлик бўлмасмикан, деб қўрққани ҳам ёдида...

Ўша йили у ё олти, ё етти ёшда эди. Бувининг ҳозирги вақтда коинотга учирилган Венера-1, Венера-2дан ҳам хабари бор, оқ дока рўмолини бошига ташлаб, устида одми чит қўйлак, кўринишда содда бўлиб юргани билан аслида

¹ Галлей.

«Республикада хизмат кўрсатган ўқитувчи», пенсионер... Академик Қори Ниёзий, Юнус Ражабий, Мукаррама Турғунбоевалар билан шахсан танишлиги бўлган...

— Сен етмиш олти йилдан кейин шу «Думли юлдуз»ни яна кўрасан, кўзичоғим,— деди буви уч яшар эвараси Бобурга. (Хумоюн қиз кутган эди, Онахон ўғил туғиб берди. Эркин ва Бобур икки оила бахту қувончи бўлди.)

— Сиз-чи?

— Мен у вақтда бўлмайман...

— Қаёқда бўласиз?!— деди ҳеч қачон бувини ҳеч қаёққа кетмаслигига қатъий ишонган Бобур.

— Балки оёғимнинг боди тутиб, уй ичида ўтириб қоларман...

— Ўтирмайси-и-з,— деди Бобур бувисига жиддий илжайиб,— нега ўтирасиз?

Дарҳақиқат, кейинги йилларда бувининг оёғидаги боди оғриқ бериб, ҳафталарча юролмай қоларди. Эвара хомуш тортди... Буни сезган буви гапини давом эттирди:

— Етмиш олти йилдан кейин сенинг кўзинг билан албатта ўша «Думли юлдуз»ни кўраман! Сен бор экансан, мен уни албатта кўраман.

— Мен оёғингизга дойи олиб теламан,— деди эвара шу йўл билан бувисини яна етмиш олти йил «ҳеч қаёққа кетмаслиги» чорасини кўргандай.

— Ишонаман, болам!— деди буви эварасининг пешонасидан ўпиб.

Шабона буви ўзининг эварага керак ва зарур эканини пайқади, демак, ҳали-бери ўлиши мумкин эмасга ўхшади. Киши ўзининг оила аъзоларига, жамиятга ортиқча бўлиб қолганини сезса, тезда кетиб қолади! Буни ҳаёт исботлаган. Кимда-ким юртига зарур бўлса, бундай одам яшайверади. Ҳато эваранинг қилчалик илинжи ҳам асрий умр кўрганларни ушлаб туришга қодир!

Турмуш тақозоси билан Хумоюну Онахон янги уйга кўчишди, буви дам уёқда, дам буёқда турарди. Ёзда, албатта, ҳовли яхши, қишда секция... Ҳовли атрофидаги кўни-кўшнилари билан қариндошдек бўлиб кетган буви, буёқдаги кўп қаватли бинода истиқомат қилувчи одамлар билан ҳам яхши кўшничилик қила бошлади.

Қишлоқда, ҳовлилари рўпарасига ўрнатилган «Теннисчи аёл» шакл-ҳайкал ҳам бу ердан олиниб ташланди. Гулзорни хира қилиб ётган цемент парчаларидан тозаланиб, унинг ўрнида атиргуллар барқ урди. Ўзим хон, кўланкам майдон... қабилида иш тутилиб, эл розилигисиз қилинган ишнинг пачаваси чиқиб, она-тупроқ ҳаромхўр мансабдор

Давлат Келдиевни елкасидан иткитиб ташлади, ҳайкални ҳам... Хотин-халаж, шу қатори Шабона буви ҳам бу шахс ғоятда хавфли қаллоб эканини фаҳмлаб, ҳой, шунча пул харажат этилиб, кўкқайтирилган ҳайкални нега олиб ташлайсизлар, демади-я! Адолатнинг қиличи ўткир, деб кўя қолишди.

Ҳовлида, кексалар ичида гапга аралашиб турган «комиссар, Ҳақназар отанинг умр йўлдоши...»—буви доимо сийланиб, хотинлар унинг гапига жон қулоғини тутишарди. Эвараси Бобурни етаклаб чиқиб, шундай бир қизгин гап кетаётган паллада янги тушган иморатлар орқасидаги сўқмоқдан патак соқол, қўлда асо, бошида чала-чулпа тикилган чит қалпоқ, кўзига қора кўзойнак тутган, юпунгина кийинган кекса одам судралиб ўтди. Хотинлар ялт этиб қараб кўйишди-ю, ортиқча эътибор беришмади. Ёшроқ бир жувон «Мана шу одамни танийсизларми?» деб қолди. Ҳаммалари елка қисишди.

— Сигиримизнинг сути кўп. Аямлар ҳар куни олти хурмача қатиқ ивитадилар. Бир оила, олти жон шунча қатиқ ичмаймиз-ку! Кўни-кўшниларга сотсак, мана шу қора кўзойнакли чол, ҳовлига кириб: «Кампир, хафа бўлмайсиз-ку, мен сизга бир неча маротаба айтдим-ки, Жўрақуловларга қатиқ берманг деб! Ўша шахснинг эшиги ёнидан ўтманг, дедим! Жўрақулов йўқолиши керак! Ваҳоланки, сиз унга қатиқ бераяпсиз. Қатиқ умрни узайтиради. Яхши иш қилмаяпсиз! Мени хафа қияпсиз! Анонимка ёзаман!» дейди.

Ойимларнинг оғизлари очилиб, кўрққанларидан «кавш қайтара» бошладилар. Аввал тушунмай, кейин бу «анонимка» яхши нарсами ёки ёмон нарсами деб сўрадилар. Силос деган нарса чиқди, рапс деган нарса чиқди, анонимкани сигир ейдими, дедилар. У одам хўмрайиб қараб турибди. Кейин ойимлар: «Ман ўша Жўрақуловга қатиқ бермасам бермасман! Эшигидан ўтмасам ўтмасман!» дедилар.

Кейинги сафар шу одамнинг ҳассага таяниб, атайи судралиб келаётганини кўрган Шабона буви рўпарасига югуриб бориб, жон-жаҳди билан тикилди. Чунки Ҳотам Жўрақулов номини тилга олган одамнинг кимлиги бувини қаттиқ шубҳага солган эди. Ўзига тикилиб, чакчайиб турган кампирни кўрган кўзойнакли «чол» боши қуйи, ерга қараб, ўтиб кетаётган эди, Шабона буви гап отди:

— Тўхтанг!

— Ҳа?

— Соқол муборак, Тайлоқофф! (Буви яқинда кинода кўргани фашист Шварцкоффга ўхшатиб талаффуз этди.)

— Ия, сиз Шабона кампирмисиз?

— Ҳа, ўша! Нега бундай соқол қўйиб юрибсиз?

— Покландим... Э, худонинг азиз бандаси, покландим... Шўро ҳукумати мени қоралади. Урилдим... Мансабимдан суриб ташландим. Ҳозир масжидда мутаваллиман. Тирикчилик яхши, мўмин-мусулмонлар ҳолимдан хабар олиб туришибди. Киши бошига иш тушса худони танир экан... Покландим деганим шу! Мана, олло йўлига ўзимни бахшида этдим... Пок инсонман...

— Тур-э! Тусинг курсин. Покланмай ўл! Ифлос! Сен икки дунёда покланмайсан!— буви атайи «сен»лади.— Сен нопок инсонсан! Алдар Кўса! Сенинг кимлигингни бу хотинлар эмас, мен яхши биламан!!! Сен идораларни булғаган эдинг, энди масжидни ҳам булғамоқчимисан?!

— Ия, худо урсин сен хотинни! Наузанбилло! Алҳазар, алҳазар, куфф! Сен кофир хотин экансан!— у бедана юриш қилиб, зинғиллаганча қочиб қолди.

«Юлдузни бенарвон урадиган...» Яхшибек Тойлоқовнинг Сурхон далаларида «ёкимтой», «ишчан», «одамохунлик» ниқоб бўлиб, асл башараси батамом бошқача экани бувиға маълум эди. Энди юзига ниқоб тутиб, қари-қартангларни алдамоқчи. Сохта соқолинг куйсин!—деб қўйди кампир унинг орқасидан қараб.

Йигитлигида ҳасадгўйлиги сабабли даҳшатли фожиа юз берган. Оиласи билан иноқ яшаётган бир дўстининг бахти Тойлоқовни тинчитмади, ўртоғининг ёш олим бўлаётгани, ўзининг сўлоқлаб юргани, ёлғончилиги маҳалладагиларга сезилиб, кўплар ундан эҳтиёт бўлишга ҳаракат қилишар, ундан қочишарди. Тойлоқов буни сезмаслиги мумкин эмас. У ўспиринлик ошнасининг бир оз тезоб — жиззакилигини, тўғрисўз ҳамда ўта соддалигини билиб ва пойлаб юриб, яхшилаб қоқитмоқчи, умбалоқ оширмоқчи бўлди.

Ҳасад ёмон нарса, у наинки дўстларни юз кўрмас қилади, бутун бир мамлакатларни ҳам бир-биридан айиради, муҳораба бошлаб, қон тўкилишига олиб келади.

Ўша йиллари, кунлардан бир кун шу Тойлоқов чойхонада, уч-тўрт йигитлар даврасида ошнаси «ёш олим» билан тўқнашиб қолди. Унинг янги костюми, галстугига тикилди, тўлқинланиб ниманидир гапираётган ошнасиға заҳарханда илжайди, «ҳажикизлик қилаберма!» деб камситди ҳам. Ёлғончиликдан тили куйган Тойлоқов «ёш олим» ҳаяжонини кузатиб, гапларига кулоқ солиб турди-да, атайи чиройли аёллар, хуфия учрашувлар, ошнаси хизмат қилаётган институтдаги момақаймоқ, мўрчамийён... бир лаборантка ху-

сусида беибо гап айтди. Ошнаси миқ этмай қолди. Тойлоқовнинг хотинлар ҳақида камситиб гапиришлари ёкмади. Энциси котди.

— Хотинингнинг чап кўкси тагида мошдек қора холи бор...— деди Тойлоқов йигитлар ўринларидан туриб кетишаётганида ошнаси қулоғига оғзини яқин олиб бориб,— хафа бўлма-ку, кўриб юрган киши бор... Кариллаб, катта гапириб юргандан кўра, ўзингни эвлаб ол!

Ошнаси турган жойида қотиб қолди.

— Нима дединг?!

— Маммачаси тагида холи бор, дедим...— Тойлоқов ҳам муштумини қисиб, ошнасига ўқрайди.

— Қайси юз билан бу гапни айтяпсан!!!

Жанжал кўтарилиши аниқ бўлган бир пайтда, ошнаси нима қилишини билмай, титрай бошлади. Тойлоқовнинг жағига сололмади, гапиролмай гунг қотди. Олдинда кетаётган ошналари улар ўртасидаги гапни сезишмаган бўлса ҳам, ранглари ўчиб, бир-бирларига хўмрайишаётганини пайқаган эдилар. Яхшибек бундан илгари ҳам бир неча бор «ёш олим»ни чақиб келгани ошнасига маълум.

У бир нима демай шартта уйига жўнади. Йўлда юрагига ғулғула тушиб, қадамини жадаллатди. Наҳотки, унинг чап кўкраги тагида мошдек қора холи бўлсаю буни кўрмаган бўлса? Наҳотки, унинг севган хотини, қизалоғининг онаси бузуқ?! Ҳовлига кирибоқ хотинини ичкари хонага чакириб, тезда кўйлагини ечишини сўради.

— Жинни бўлдингизми? Бу нимаси! Болалар ҳовлида,— деди хотини қулимсираб.

— Е-е-ч! О-о-ч!— деди эри. Унинг авзойи бузуқлигини кўрган хотин ҳайрон, донг қотиб қолди. Бу ҳақорату камситишга ўхшаб, хотини аразлаб ташқарига чиқиб кетаётган эди, «ёш олим» уни маҳкам ушлаб, кўйлакни кўтариб кўкси тагига қаради. Дарҳақиқат, чап кўкси тагида мошдек қора холи бор эди,— фоҳиша!— деди унинг кўзлари ёниб.

— Нима деяпсиз?! Нега ҳақорат қиласан?— хотинининг ранги оқариб, беихтиёр сан-санлаб юборди.

Кўзига қон тўлиб, титраётган эр югурганча столи тортмасидаги пичоқни олди-да, хонадан бақириб қочиб чиқиб кетаётган хотинининг биқинига урди. Хотин уй билан айвон ўртасида, коридор эшиги олдида йиқилиб, бўғизланган товукдек питирлай бошлади. Ҳаммаёқ қон... Қотил эр қонли пичоқни ушлаганча чойхона томон югурди. Лекин у Тойлоқовни тополмади. У аллақачон қочиб қолган эди. Кўчада уни милиционер ушлаб, бўлимга олиб кетди.

Эртасига фожиани эшитган Тойлоқов шу куниёқ

кийимини ўзгартириб Сурхондарё томон қочган эди.

Шабона бувининг оғзи очилиб, унинг орқасидан тикилганча қараб қолди. «Думли юлдузни» эмас, жаллод Тойлоқовнинг охир-пировардида хор бўлганини кўрганидан хурсанд бўлди. Шундай бўлишини билардим — ҳаром иш қилиб келганлар, порахўрлар охирида хор бўлиши аниқ,— деди ичида.— Мана ўшалардан бир нусха! Пул қутуртириб нима ишлар қилмади бу ярамас. Ёмоннинг хор бўлганига ачиниш керак эмас».

Кунлардан бир кун буви яна бошқача ҳангоманинг шоҳиди бўлди: кўшнисининг қизи Жамилани сариёғ олиб келиш учун шундоқ ёнгинадаги гастрonomга чиқарди. Жамила кассирдан чек урдириб қайтими — етмиш олти тийинини олиб, беш сўмини ташлаб келибди. Жамиланинг айтишича, кассир хотин олдидаги тарелкага учта йигирма тийинлик ва битта ўн беш тийинлик тангани жаранглатиб ташлаб қараб турибди. Қизалоқ тангаларни йиғиштириб, шоша жўнабди...

— Беш сўми қани?— буви ўйланиб қолди. Жамила нега бундай қилган экан? Шу билан иккинчи маротаба кам олиб келиши.

— Берганини олиб келдим,— деди кизча.

Эртасига буви гуруч олгани гастрonomга кирди-да, бир муддат кассир — оғзи тўла тилла тиш, сочлари хинага бўялган, бармоқларида кўша бриллиант узук, келишган жувоннинг ишини кузатди. У ёнига тез-тез келиб, чек олаётган одамларнинг пулига эмас, кўзига қарарди. Ундан сўнг, қайтимининг танга-чақаларини чинни тарелкага тақирлатиб ташлаб, бир муддат жим турар, қайтимини бамайлихотир кутиб турган харидорни кўргач, энсаси қотиб ё уч сўмлик, ё бир сўмлик, ёки ундан ҳам каттароқ қоғоз пулни тарелкага итқитарди. Биров бу қилиқни сезиб, энсаси қотар, биров бу тулкиликка ақли етмай, тезда жўнаб қоларди. Мабодо «нега қайтимини бермайсиз? Сиз менга қирқ беш тийин бердингиз, яна бир сўм беришингиз керак», дейилса, олифта жувон тўлганиб, шу лаҳза бир сўмлик қоғоз пулни зарда билан ташларди. Харидорнинг орқасидан пичирлаб қаргагандай бўларди. Бундан бир ой бурун уйдан ҳаллослаб қайтиб келган бир хотин билан жанжаллашиб, ўламан саттор, мен сенга ўн сўмлик червон берганман, деб туриб олган. Гастрonomда ишлайдиган бўйни йўғон бир йигит харидорга: «Ҳей, ўн сўм учун талашасанми, номард, мана сенга ўн сўм!»— деб пенсионер хотинга шалди роқ ўн сўмлик итқитган. Харидор: «Ўртага тушма, жағингни ёриб қўяман, хажиқиз! Мен ишлаб топаман, ёппа-ёруғда

бировни шиладими бу жувон!» деб, ранги оқариб, гастрономдан чиқиб кетган. Буви бир бурчакда, одамлар ичидан касирни кузатиб турди. Дарҳақиқат, у қайтимини — тангаю қоғоз пулни бирга қўшиб узатмайди. Аввал танга-чақаларни ташлаб, ундан сўнг кўзини лўқ қилиб туради; бетоқат харидор танга-чақани олиши биланоқ бошқа нарсани ўйламай, чекни олиб, касса ёнидан жўнаб қолади. Шу йўл билан «жонон кассир» одамларни шилар экан.

Буви кассага яқинроқ бориб, тикилиб, буни қарангки, обдан бўянган жувонни ҳам таниди. Марҳабо!.. Киши ишонмаслиги мумкин, аммо бу ҳақиқат! Кимсан Моҳитобон-хонимнинг ёлғиз қизи, Жўмард Бойбўсиновнинг қўйиб юборган хотини Марҳабо-ку! Наҳотки шундай «юқори» хонадоннинг қизи мана бундақа пасткаш иш қилса! Хизматнинг катта-кичиги йўқ, аммо ҳаром қўл бўлиб, кишилар ҳаққига хиёнат қилаётганини кўриб, ёқасини ушлади. Уни ҳам таниди, буни ҳам. Кўзлардан яшириниб бўлмас экан. Бу хотиннинг қўлидан ҳамма иш келади, деди ўзига-ўзи. Илгари уларнинг ёнига яқин бориб бўлмас эди, димоғидан эшак курт ёғиларди. «Бай-бай-бай,— деди буви,— одамзод шунчалик ҳам паст кетадими! Суюкоёқлигини эшитган, пропесирларни ов қилармиш, деган гап тарқалганди. Аммо юлғичлигини билмас эканман. Улуғ Октябрь инқилоби хотин-қизларга озодлик берди, айниқса асрлар мобайнида эзилган Шарқ аёллари ёруғликка чиқди. Аммо баъзан учраб қоладиган мана бундай қуйқалар, оила қадрига етмайдиган бузуқлардан худо асрасин!»

Яна икки йил ўтди. Аёвсиз жангда голиб чиққан буви ширин эвара Бобур билан катта одамлар билан гаплашгандай, ёнма-ён ўтиришиб, гаплашишарди. Кунлардан бир кун нима ҳам бўлдию шу ширин эварага иш буюриб, қўшниникига, Жамила деган чиройли қизалоқ ёнига чиқариб юборди. Шундан кейин ётгиси келиб, юмшоққина ўз каравотига чўзилиб, устига кўрпа тортди...

Тўқсондан кейин, шундай кунларнинг бирида эрта билан буви кўз очиб, оёғининг боди оғримаётганини билди, хайрият-е, деди. Умуман, ҳеч ери оғримасди... Доктор чақиришининг ҳам ҳожати йўққа ўхшади. Кампир бундоқ қараса ўлган экан. У кулимсиради, киши туғилгандан бошлаб ўлимдан кўрқади. Бу ярамас ўлим ҳамманинг орқасидан қувлаб юради. Кўрқмаслик керак экан, деди ўзига-ўзи, наслу насабинг давом этар экан, «Думли юлдуз»ни эвара кўзи билан кўрар экансан, ўлим нима деган гап! Унинг ҳеч қандай кўрқинчли томони йўқ, тусини ел есин, деди у кулимсираб. Юсуфжон қизиқ ҳам чойхонадаги каравотни

кўтараман деб, кулимсираб туриб, дунёдан ўтган. Ҳабибий домла ҳам тўқсонларида Халқлар дўстлиги орденини тақиб, кулимсираб ўлдилар... Шу гаплар бувининг эсида қолган эди.

Эшикдан ҳовлиқиб кирган Онахон билан Ҳумоюн бувининг кулимсираб ётганига кўзи тушди; у дод солиб бақиршини ҳам билмади, жим туришини ҳам... Кафтлари билан ўз лабларини бекитиб, қотиб қолди. Кулимсираб ётган бувининг уйқусида безовта қилгиси келмади. Унинг ўлганига мутлақо ишонмасди. Бундай бўлиши мумкин эмас! Кулимсираб ётган бувижони кўзларини бармоқлари билан юмдирди. Соғиб қолган қўлларини ушлаб илитмоқчи бўлди. Буви ҳазил қилиб кўзларини юмиб ётганга ўхшарди. Йўқ, бу ҳазил эмас эди...

Тошкент

1980—1987 йиллар

МУНДАРИЖА

БИРИНЧИ ҚИСМ

I. Бемаврид ёмғир.....	5
II. Сурхон қизи орзуси.....	21
III. Чағаниён.....	29
IV. Шабона буви ўз бахти ила масту доноликда Синою Арасту.....	41
V. Муҳаббатга йўқ қонун.....	48
VI. Бу мағлубиятми?.....	59
VII. Аталага ҳам тиш синадими?.....	81
VIII. Соғинч ёки она қабрига гул.....	93
IX. Хўрозлар жанги.....	102
X. Шубҳа ёмон нарса, у сийнани чиябўридек ғажийди.....	125

ИККИНЧИ ҚИСМ

XI. Муҳаббат қасрининг кулаши.....	143
XII. «Жафо бирла жуфту вафо бирла тоқ...».....	157
XIII. Жиноятдан сўнг.....	178
XIV. Талваса.....	214
XV. Бешик ва қабр.....	231
XVI. Мол оласи сиртида, одам балоси ичида.....	252

УЧИНЧИ ҚИСМ

XVII. Нафиса фожиаси.....	267
XVIII. Сабр косаси тўлди.....	277
XIX. Аччиқ сабоқ бўлган кунлар.....	286
XX. Тошкент. Адвокат Фаррух Дўстмухамедов хонадони.....	303

XXI. Достон.....	320
XXII. «Наҳанг» ови.....	334
XXIII. Жаҳолат ғоятда яшовчан.....	344
XXIV. Кимсановлар ким?.....	359
XXV. Қора булутлардан қуёш юз очганда.....	365
Хотима.....	372

Литературно-художественное издание

МИРСАИДОВ МИРМУХСИН

КОРНИ И ЛИСТЬЯ

Р о м а н

Художник *Шелест А.*

Ташкент, издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма

На узбекском языке

Адабий-бадний нашр

МИРСАИДОВ МИРМУҲСИН

ИЛДИЗЛАР ВА ЯПРОҚЛАР

Р О М А Н

Такризчи *Умарали Норматов*, филология фанлари доктори.

Редактор *Ҳ. Маҳмудова*

Расмлар редактори *А. Мамажонов*

Техн. редактор *Э. Саидов*

Корректорлар *О. Турдибекова* ва *М. Насриддинова*

ИБ № 3991

Босмахонага берилди 24.08.88. Босишга рухсат этилди 13.02.89. Р 08546. Формати 84×108/32. Босмахона қоғози № 1. Таймс гарнитураси. Юқори босма. Шартли босма л. 20,16. Шартли кр.—оттиск 20,57. Нешр л. 23,22. Тиражи 60000. Заказ 1144. Баҳоси 1 с 70 т. Шартнома 93—88. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129. Тошкент. Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корхонаси. Тошкент—700129. Навоий кўчаси, 30.

Мирмуҳсин.

**Илдизлар ва япроқлар: Роман.— Т.: Адабиёт ва санъат
нашриёти, 1989.— 384 б.**

«Илдизлар ва япроқлар» романининг биринчи китоби нашр этилганидан буён орадан анча вақт ўтди. Бу давр ичида муаллиф танқидий мулоҳазалар, маслаҳатлар ва ҳаяжонли таассуротлар асосида биринчи китобда йўл қўйилган хатоликларни тuzатиб, кейинги қисмларни ҳам ёзиб, нашрга тайёрлади.

Нопокликни қоралаш ва бундай шахсларни фош этиш, чин севги, она тушроққаю табиатга муҳаббат инкилобий қайта қуриш жараёнининг омилларидандир. Табиат мувозанатини бузиш оғир жиноят бўлганидек, ҳаёт ҳалоллигини, муҳаббат поклигини бузиш ҳам хиёнатдир.

Мирмуҳсин. Корни и листья: Роман.